

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LULIANA

#76_2020

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'ULIANA

Societat Arqueològica Lul·liana

JUNTA DE GOVERN

President

Antoni Planas Rosselló

Vicepresident

Santiago Cortès Forteza

Secretari

Sebastià Riutort Taberner

Tresorer

José de España Bibiloni

Director de publicacions

Miguel José Deyá Bauzá

Conservadora

Carme Colom Arenas

Bibliotecari

Pablo Pérez-Villegas Ordovás

Vocals

Miquel Àngel Capellà Galmés / Maria Barceló Crespí / Maria Antònia Segura Bonnin /
Antonio Ortega Villoslada / Miguel Gabriel Garí Pellicer / Maria Francisca Jaén Pareja /
Sandra Adriana Rebassa Gelabert / Victòria Alba Burguera i Puigserver

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miquel José Deyá Bauzá / Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Gabriel Garí Pallicer, Universitat de les Illes Balears – IEHM

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Marià Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona /

Dra. Maria Carme Coll Font, Arxiu del Regne de Mallorca / Dr. Friedrich Edelmayer, Universität Wien /

Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat

de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis,

Universitat di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales,

Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears /

Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universität Hamburg /

Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dra. Francesca Tugores Truyol, Societat Arqueològica Lul·liana

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*. CSIC / LATINDEX. Catálogo v. 1.0 (2002-2017) / CARHUS Plus+ 2018 / Incorporada a DICE / RESH / Indexada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1- (1885-) <http://ibdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 15 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'ULiANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXXV Núm. 874 #76_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2020

Monografies
*Monographs*_13

Contubernales y mundo funerario.
Sobre tres inscripciones de Mallorca
Contubernalis and the funerary world.
Regarding three Latin inscriptions in Majorca

María Luisa Sánchez León_15

Emmagatzemar mel i confits de mel.
Una aportació des de la història de l'alimentació
(Regne de Mallorca, d'Aragó i Principat de Catalunya 1348-1491)
Store honey and honey sprinkles.
A Food History study. (Kingdoms of Mallorca and Aragon
and Principality of Catalonia. 1348-1491)

Pablo José Alcover Cateura_23

Estada de membres de la reialesa a la Mallorca medieval
Royal Family's visits in Medieval Mallorca

Maria Barceló Crespi_39

La frustrada batalla a ultrança
entre Pero Sánchez Munyoz i Bernat de Pachs (1462-1464)
The prevented fight to death
between Pero Sánchez Munyoz and Bernat de Pachs (1462-1464)

Miquel Ques_61

La reforma siscentista del Consolat de Mar de Mallorca:
tracistes, constructors i fortuna crítica
The 17th Century reform of the Consolat de Mar (Majorca):
designers, builders and critical fortune

Marià Carbonell_83

Joan Baptista Anglès:
mercader y mecenas artístico en la Mallorca del siglo XVII
Joan Baptista Anglès:
merchant and art patron in the 17th Century Mallorca

Francisco Molina_117

Una empresa corsària de principi a fi:
el viatge de la nau Santa Clara i el plet pel seu botí (1660-1672)
A corsair enterprise from beginning to end:
the travel of the ship Santa Clara and the lawsuit about its loot

Victòria Bauçà Nicolau_139

Apuntes menorquines sobre el administrativista Fermín Abella
Menorcan notes about the administrative lawyer Fermín Abella,

Miquel Pons Portella_161

Creadors de les Illes Balears a les exposicions municipals de Barcelona:
les Belles Arts (1891-1898)
*Balearic Islands creators in Barcelona's municipal exhibitions:
Beaux Arts (1891-1898)*

Pere Capellà Simó_187

L'arribada de l'esport del futbol a Mallorca
The introduction of football sport in Mallorca

Guillem Celià Dasí_215

Notícia preliminar d'una maqueta
del retaule gòtic de la Catedral de Mallorca
*Preliminary notes about
a gothic altarpiece in the Cathedral of Mallorca*

Francesca Tugores Truyol / Concepció Bauçà de Mirabò Gralla / Miquel Àngel Capellà Galmés_235

Documents *Documents_255*

Expansión catalana, mallorquina y valenciana
en el Mediterráneo occidental en los siglos XIV-XV
*Catalan, Majorcan and Valencian expansion
in Western Mediterranean during the 14th and 15th Centuries*

Vicente Montojo Montojo_257

El testamento del infante Pedro de Portugal, señor del reino de Mallorca.
Edición y estudio diplomático
*The Infant Pedro of Portugal, Mallorca's Lord's testament.
Diplomatic edition and study*

Inés Calderón Medina_267

Recensions *Book Reviews_283*

AMENGUAL BATLE, J.:
*Visitas ad limina de los obispados de Baleares: Mallorca, Menorca e
Ibiza (1590-1939), Madrid-Oporto, 2019*

Miguel G. Garí Pallicer_285

CERDÀ GARRIGA, M.:
*Fusters i imaginaires a la Mallorca medieval (1229-1520).
Els artífexs de l'escultura en fusta, Madrid, 2019*

Marta Fernández Siria_287

JUAN VICENS, A.:
L'escultura arquitectònica del segle XV a Mallorca, Palma, 2019
Magdalena Cerdà Garriga_289

RAMIS PUIG-GRÒS, A.:
"L'àmbit rural i domèstic. Catàleg del fons del molí d'en Fraret",
MUSA, revista del museu d'història de Manacor, 13, 2019
Francesca Tugores Truyol_292

ROMAN QUETGLES, J.:
Els jardins de Raixa. Guia historicoartística, Palma, 2019
Andreu Ramis Puig-gròs_293

Secció Oficial i de Notícies
Official Selection and News_297

Acta de l'assemblea general ordinària
Minutes of the Ordinary General Assembly
26 de febrer de 2019
February 26th 2019_299

Acta de l'assemblea general extraordinària
Minutes of the Extraordinary General Assembly
26 de febrer de 2019
February 26th 2019_307

Vida de la Societat
Society's activity
Any 2020
Year 2020_309

Necrològiques
Obituaries
Any 2020
Year 2020_311

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana
Instruccions per als autors
***Instructions for Authors (Catalan)*_315**

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana
Instrucciones para los autores
***Instructions for Authors (Spanish)*_319**

MONOGRAFIES

CONTUBERNALES Y MUNDO FUNERARIO, SOBRE TRES INSCRIPCIONES LATINAS DE MALLORCA

María Luisa Sánchez León

Universitat de les Illes Balears

Resumen: Este artículo presenta tres inscripciones funerarias ya conocidas, recuperadas en Porreres, Consell y Palma, que se fechan entre los siglos I-III d.C. Se examina la conexión de dichos epitafios al mundo esclavo a través de la onomástica y, especialmente, de un elemento común: el término *contubernalis*. Los epígrafes de Mallorca proporcionan una información valiosa al especificar la condición servil y los vínculos familiares entre difuntos y dedicantes.

Palabras clave: Mallorca, inscripciones funerarias, *contubernales*, onomástica.

Abstract: This paper presents three already known funeral inscriptions, collected from Porreres, Consell and Palma, which date back to between the 1st and 3rd century AD. It examines the connection of these epitaphs to the world of slavery, through onomastic and, particularly, through one common element: the term *contubernalis*. The Majorca inscriptions provide valuable information by specifying the servile status and family ties between the deceased and the dedicators.

Keywords: Majorca, funerary inscriptions, *contubernales*, onomastic.

Recibido el 17 de octubre. Aceptado el 27 de octubre de 2020.

Este trabajo se enmarca en el Grupo de Investigación *Civitas* de la Universitat de les Illes Balears.

El conocimiento de la esclavitud en *Hispania* es aún precario debido a la rareza de una documentación que es deudora de la situación jurídica, social y económica de sus protagonistas. La Universidad de Salamanca editaba, en 1971, la obra de J. Mangas Manjarrés sobre esclavos y libertos en la España romana, que abría una nueva vía en dicho campo de estudio en España.¹ Con posterioridad se han publicado diversas contribuciones focalizadas en aspectos y ámbitos concretos de la esclavitud hispanorromana. No han quedado atrás los estudios onomásticos, de gran trascendencia para detectar esclavos y libertos. De entrada, los esclavos tenían un solo nombre –aunque hay ejemplos de siervos con dos nombres–, un marcador que revela su condición, nombre cuyo origen podía ser indígena, griego o latino. Los nombres de origen griego, indicativos de condición servil y libertina, están presentes en las inscripciones recuperadas en Mallorca² objeto de estas breves líneas, pero no indican la procedencia griega de sus portadores.³ Bueno es anotar que, además, contamos con un caso destacado en este campo. Se trata de tres pequeños fragmentos de mármol blanco (Museu Episcopal, Palma), que C. Veny supuso procedentes de *Pollentia*,⁴ con restos de las tres últimas líneas del texto (15 x 10,5 x 1,8; letras 3,2) que restituye R. Zucca: - - - - - / A+S[- - -] / *Cypris m[- - -] / pientiss[im-]*. Especial interés reviste el nombre griego de la dedicante de este epitafio, *Cypris*, escasamente atestiguado y conocido sobre todo en ámbito servil, a un difunto indeterminado (*pientissimus-a*), quizás la *m[ater]* o el *m[aritus]*.⁵ Mallorca se incluye, así, en los casos especiales al tratarse de un nombre muy poco frecuente que se adscribe sobre todo al siglo I d.C., un dato cronológico inestimable.

Junto a la onomástica denunciante de condición servil, los epígrafes que aquí consideramos exhiben referencias a *contubernales*, que nos sitúan, aunque no es el único significado de dicho vocablo, ante uniones serviles. El matrimonio que podía darse entre esclavos o con una persona esclava, hombre o mujer, era un *contubernium* carente de efectos jurídicos. Las tres inscripciones funerarias objeto de estudio, recuperadas en Porreres, Consell y Palma, nos sitúan ante esclavos privados y sus vínculos familiares. Ordenamos dichos testimonios, pertenecientes a los siglos I-III d.C., siguiendo un criterio cronológico.

1 MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos en la España romana*, Salamanca, 1971.

2 *CIL II* = HÜBNER, E.: *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Berlin, 1869 – *Inscriptionum Hispaniae Latinarum Supplementum*, Berlin, 1892; *CIBal* = VENY, C.: *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, Roma, 1965; *EE* = *Ephemeris Epigraphica, Corporis Inscriptionum Latinarum Supplementum*, Berlin, 1872-; *HAEp* = *Hispania Antiqua Epigraphica*, Madrid; *ELib* = MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*; *IAB*: FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I.: “Inscripciones ‘alienae’ en museos y colecciones de la provincia de Barcelona”, *Ampurias*, 44, 1982, p. 185-240; *IB* = ZUCCA, R.: *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*, Roma, 1998, Appendice epigrafica, p. 225-283. Citamos por estas abreviaturas cuando se trata de inscripciones y por la abreviatura de la obra para opiniones del autor.

3 Para Roma: SOLIN, H.: *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, I-III, Berlin-New York, 1982, edición por la que citamos (segunda edición 2003). Para *Hispania*: LOZANO VELILLA, A.: *Die griechischen Personennamen auf der iberischen Halbinsel*, Heidelberg, 1998.

4 *CIBal* 33 (lám. XIII, fig. 26); *IB* 21.

5 Según ZUCCA, R.: *IB* 21 y n. 31 con referencia a SOLIN, H.: *Die griechischen Personennamen in Rom*, p. 327, sobre este nombre del que se registran diez casos con una cronología sobre todo del siglo I d.C.

1. Epitafio de *Nigella* (Porreres)

Lugar y fecha del hallazgo: finca Sa Figuerassa de Porreres, 1884.

Fragmento de estela de piedra caliza con pérdida probable de un coronamiento triangular y de su parte inferior. Texto inscrito en una *tabula ansata* según un modelo habitual en Manacor.⁶

Dimensiones: 36 x 44 x 18.

Altura de las letras: 2-3.⁷

Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.

Ionius Nigellae c/ontuber/nali bene / merenti

EE IX 357 = CIBal 74 (lám. XXII, fig. 59) = ELib p. 210, 214; IAB 6 (fig. 7); IB 34.

En el encabezamiento del texto está ausente la dedicación a los Dioses Manes, aunque según C. Veny las dos cavidades, equidistantes de sus lados y conservadas antes de la l. 1, dan pie a pensar si habrían desaparecido las siglas *DM* – *D(is) M(anibus)*.⁸ El epitafio fue dedicado por *Ionius* a *Nigella*, su contubernal, que bien lo merece. El dedicante porta un nombre de origen griego poco frecuente⁹ e indicativo de su condición servil, mientras *Nigella* es frecuente en *Hispania*.¹⁰ Respecto a las relaciones entre dedicante y difunta, reseñar que estaban unidos en *contubernium*, como indica la dedicación de *Ionius* a su *contubernalis*.¹¹

En el plano cronológico, según G. Fabre, M. Mayer e I. Rodà, el epitafio se fecha en el siglo I d.C., lo cual parece coincidir con el contexto arqueológico al que pertenece.¹² Esta propuesta, seguida por R. Zucca, quizás se podría precisar más teniendo en cuenta dos circunstancias. En primer lugar, está ausente la fórmula abreviada *DM*, hecho que nos llevaría a la primera mitad del siglo I d.C., pues no será hasta mediados de dicha centuria cuando se difunda. En este arco cronológico encajaría la propuesta de J. Mangas, quien la fecha en época de Augusto.¹³ En segundo lugar, de admitir la sugerencia, ya expuesta, de C. Veny acerca de que las dos cavidades conservadas antes de la l. 1 dan pie a pensar si habrían desaparecido las siglas *DM*,¹⁴ nos situaríamos en la segunda mitad del siglo I y más concretamente en época flavia –dicha fórmula fue muy frecuente en los siglos posteriores–.

6 FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I.: "Inscripciones alienae", p. 193-194, inscripción n.º 6.

7 Proporcionamos solo datos elementales, dado que tratamos inscripciones ya publicadas.

8 CIBal 74, p. 88.

9 MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 57; SOLIN, H.: *Die griechischen Personennamen in Rom*, p. 578; FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I.: "Inscripciones alienae", p. 194; ABASCAL PALAZÓN, J.M.: *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Murcia, 1994, p. 390; LOZANO VELILLA, A.: *Die griechischen Personennamen*, p. 121.

10 MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 56; FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I.: "Inscripciones alienae", p. 194; ABASCAL PALAZÓN, J.M.: *Los nombres personales*, p. 438.

11 MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 145, 210; FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I.: "Inscripciones alienae", p. 194; LOZANO VELILLA, A.: *Die griechischen Personennamen*, p. 121, 319.

12 FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I.: "Inscripciones alienae", p. 194; la misma cronología en ZUCCA, R.: IB 34.

13 MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 145.

14 *Supra* n. 8.

El área de Porreres ha legado también una inscripción funeraria, recuperada en 1822, dedicada a un liberto. Aunque cae fuera de nuestros objetivos, interesa para comprobar en la misma zona, concretamente en el predio de Son Cota, la existencia de un antiguo esclavo ahora liberto tras su manumisión. El brevísimo texto del epitafio reza según E. Hübner: *Q. Sergi(us) / Q. l(ibertus) Dem(ophon ?) / salv(e)*.¹⁵ El honrado, portador del nombre griego *Dem(ophon ?)* cuando era esclavo,¹⁶ ahora ya gozaba de la condición de liberto de un tal *Quintus* (l. 2: *Q. l(ibertus) = praenomen* del patrono en genitivo, *Quinti*, seguido de *l(ibertus)*, patrono del que había tomado el *praenomen* y *nomen Q. Sergius*, pasando su antiguo nombre de esclavo, *Dem(ophon ?)*, a la posición de *cognomen*. Reseñar la fórmula de salutación *salv(e)* que cierra el texto. La inscripción de este liberto privado se fecha, según R. Zucca, a fines de la República o comienzos del Imperio.¹⁷

2. Epitafio de *Lucens* (Consell)

Lugar y fecha del hallazgo: predio de Maynou, Consell, 1956.

Estela con remate de tres puntas en la parte superior y texto distribuido en dos cartelas.

Dimensiones: 130 x 45 x 10.

Altura de las letras: 3,7.

Conservada en la casa predial de Maynou.

*D(is) S(acrum) M(anibus) / Phoebus /
Lucent(i) / contub/ernali / suae s(olvi)t m(erito) / s(ua) p(ecunia)*

CIBal 16 (lám. V, fig. 11) = *HAep* 2735 = *ELib*, p. 211, 217.

En la estela, con escritura monumental poco cuidada y algunos restos de pintura,¹⁸ el texto se distribuye en dos cartelas donde se nombra al dedicante y la difunta respectivamente. La cartela superior, rectangular y ansada, contiene la fórmula de dedicación abreviada y, en la l. 2, el nombre del dedicante en nominativo: *D(is) S(acrum) M(anibus) / Phoebus*. El estatuto esclavo de *Phoebus* se colige del origen griego de su nombre.¹⁹ Además, en el texto aparece el mencionado término usado para designar uniones serviles, *contubernalis*, que se inserta en la cartela inferior, de base plana y arqueada en su parte superior, junto al nombre de la difunta, cuya lectura ha generado distintas propuestas. En este sentido, ya C. Veny, editor de la inscripción en *CIBal* 1965, expresó que el nombre de la difunta “se lee con dificultad y no resulta seguro”, proponiendo *Lucent(i) / contub / ernali / suae*. Respecto a dicha cuestión, J. Mangas en 1971 y A. Lozano en 1998 sostuvieron *Lucens*,²⁰ opinión

¹⁵ *CIL* II 3693 = *CIBal* 75 = *ELib* p. 398 = *IB* 35.

¹⁶ MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 57; LOZANO VELILLA, A.: *Die griechischen Personennamen*, p. 333; ABASCAL PALAZÓN, J.M.: *Los nombres personales*, p. 343, entrada Dem(—).

¹⁷ *IB* 35.

¹⁸ VENY, C.: *CIBal* 16.

¹⁹ MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 58; SOLIN, H.: *Die griechischen Personennamen in Rom*, p. 283; ABASCAL PALAZÓN, J.M.: *Los nombres personales*, p. 457; LOZANO VELILLA, A.: *Die griechischen Personennamen*, p. 165, 321.

²⁰ VENY, C.: *CIBal* 16; MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 56, 211; LOZANO VELILLA, A.: *Die griechische Personennamen*, p. 165 en *Phoebus*, 307 y 321 tablas I-II.

que seguimos, teniendo en cuenta que dicho *cognomen* está atestiguado.²¹ A diferencia de ello, M. Mayer en 1991 se inclinó por un *cognomen* *Lucentia*.²² Por su parte, J.M. Abascal en 1994 incluyó la inscripción en la entrada *Lucentina*, *Lucent*(—).²³

La estela erigida por *Phoebus* a su contubernal presenta un texto escueto, sin información biográfica de la finada ni otras referencias, aunque sí de la asunción de los gastos por el dedicante. Cabe resaltar que este pusiera la estela a *Lucens* a sus expensas, como certifica la fórmula final *s(ua) p(ecunia)*, un caso infrecuente al tratarse de un esclavo. Respecto a la cronología, J. Mangas²⁴ se interroga si el epitafio perteneció al siglo I, sin que ningún otro autor se pronuncie sobre la datación. La fórmula *D(is) S(acrum) M(anibus)* puede indicar una cronología del último tercio del siglo I d.C.

3. Epitafio de *Saraucio* (Palma)

Lugar y fecha del hallazgo: recuperada en Palma, 1869/1870.

Lápida de mármol blanco.

Dimensiones: 29 x 40 x 2.

Altura de las letras: 4,5.

Conservada en el Museu de Mallorca, Palma.

D(is) M(anibus) / Saraucionis / vixit annis / XXXVIII / Celeri/na sibi et contu/bernali p(iissimo) fecit

CIL II Suppl. 5989; *CIBal* 5 (lám. II, fig. 4); *ELib* p. 196.

Se trata de una lápida de mármol blanco que apareció junto al epitafio de *Aufidia Prisca*, de la misma piedra (27 x 29 x 2,5-4; letras 4,5), datado en el siglo II d.C. por E. Hübner (*litteris saeculi II*) y dedicado por *Caecilia Cila* a su difunta hija. Dicho epitafio, al igual que el de *Saraucio*, presenta la dedicación *D M* y la edad de la finada: *D(is) M(anibus) / Aufid(ia) Prisca / vix(it) ann(is) XX, / mens(ibus) III. / Caecilia Ci/la mater*.²⁵ Esta inscripción y la de *Saraucio* fueron recuperadas en la calle del Mirador y publicadas por P. A. Peña.²⁶ Ambos epitafios se han atribuido a una necrópolis romana sita en el lugar de aparición, pero B. Vallori, conteniendo la bibliografía pertinente, defiende que “el context en el qual aparegueren desaconsella completament aquesta interpretació, perquè es trobaren reutilitzades en una estructura posterior. D'aquesta no en coneixem les característiques... ,

²¹ SOLIN, H.; SALOMIES, O.: *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim, 1988, citamos por la segunda edición de 1994, p. 353.

²² MAYER, M.: “Aproximació a la societat de les Illes Balears en època romana”, en BOSCH, M.C.; QUETGLAS, P.J. (eds.): *Mallorca i el món clàssic*, Palma de Mallorca, 1991, p. 175.

²³ ABASCAL, J.M.: *Los nombres personales*, p. 404.

²⁴ MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 145.

²⁵ *CIL II Suppl.* 5988; *CIBal* 4 (lám. II, fig. 3); *IB* 6.

²⁶ VENY, C.: *CIBal* 4-5. Las dos inscripciones fueron publicadas por PEÑA, P. A.: “Antiguos recintos fortificados de la ciudad de Palma, III”, *BSAL*, II, 1887, p. 62, fijando el lugar del hallazgo “en un punto exterior al recinto del muro de Palacio y junto a la puerta de entrada que mira a la calle del Mirador”, aunque el autor no precisó la fecha del hallazgo. Los textos fueron seguidos por HÜBNER, E.: “Monumentos epigráficos de las Islas Baleares”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XIII, 1888, p. 466, datándolos en el siglo II d.C. = *BSAL*, III, 1889, p.42.

però apareix clar que es produí el desmantellament, almenys parcial, d'una necròpolis altimperial per a la seva construcció".²⁷

El texto de la lápida aparece encabezado por la dedicación a los Dioses Manes de *Saraucio*, siendo de interés señalar la escasa frecuencia de la fórmula abreviada *D M* seguida del nombre del difunto en genitivo. *Celerina* erigió el monumento para sí y para su *contubernalis*, designación que se repite una vez más e indica la unión servil de ambos. Respecto a los nombres personales, también se evidencia una peculiaridad en el caso excepcional de *Saraucio*,²⁸ sin que planteen problemas el nombre *Celerina*.²⁹

El epitafio de *Saraucio* es el único de los tres que estamos considerando en este trabajo que se fecha el siglo II d.C. según E. Hübner (*litteris saec. II*), al igual que el de *Aufidia Prisca* junto al cual apareció, como ya señalamos. Esta propuesta ha sido seguida por otros autores, así C. Veny, J. Mangas y R. Zucca.³⁰ No obstante, J. Velaza ha datado el epitafio palmense a fines del siglo II o en el siglo III.³¹

A modo de conclusión, los tres epígrafes que nos ocupan se vinculan al mundo funerario, a esa última frontera no definida en estos testimonios dadas las circunstancias de su recuperación y la parquedad de los textos, aunque otras inscripciones sepulcrales y elementos arqueológicos enriquecen el conocimiento general de la isla de Mallorca.³² Al esclavo, pese a que carecía de personalidad jurídica, se le otorgaron ciertos reconocimientos en calidad de ser humano, así en el ámbito religioso y familiar. La sepultura de un esclavo era considerada, al igual que la de una persona libre, una *res religiosa*, aplicable por tanto a los tres casos que analizamos.

Siguiendo el formulario propio de las inscripciones funerarias, a partir de mediados del siglo I d.C. comienza a difundirse la dedicación a los Dioses Manes. Los epígrafes que estamos considerando se abren con la abreviatura *D M*, supuestamente en el n.º 1 (Porreres) y explícitamente en el n.º 2 (Consell), *D(is) S(acrum) M(anibus)*, y n.º 3 (Palma), *D(is) M(anibus)*. Este último epitafio presenta una variante menos frecuente, ya que es una dedicación a los Dioses Manes del finado, razón por la cual a *D M* le sigue el nombre de este en genitivo, *D(is) M(anibus) / Saraucionis*.

27 VALLORI MÁRQUEZ, B.: *La ciutat romana de Palma. Una topografia arqueològica*, Palma de Mallorca, 2019, p. 275, 107-109 inscripciones.

28 MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 55 nombre indígena; ABASCAL PALAZÓN, J.M.: *Los nombres personales*, p. 495; VELAZA, J.: "Antroponimia y lenguas prerromanas en las islas Baleares", *Emerita*, 82/1, 2014, p. 62, 65 es un *hápax*, que podría remitir a un ámbito lingüístico indoeuropeo, quizás céltico, pero no podemos sustraernos a la sospecha de que procede de un fondo onomástico latino, refiere el autor.

29 MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 55; SOLIN, H.; SALOMIES, O.: *Repertorium nominum*, p. 312; ABASCAL PALAZÓN, J.M.: *Los nombres personales*, p. 323.

30 HÜBNER, E.: "Monumentos epigráficos", p. 466 y *CIL II Suppl.* 5989. En la misma línea: *CI Bal 4; ELib* p. 145; *IB* 6.

31 VELAZA, J.: "Antroponimia y lenguas prerromanas", p. 62.

32 VENY, C.: "Aportaciones a la romanización de Mallorca según las fuentes epigráficas", en MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, II, Palma de Mallorca, 1978, p. 123-127 inscripciones funerarias; VELAZA, J.: "Insular Epigraphy or Epigraphic Insularity? The case of the Insulae Baliares", en VELAZA, J. (ed.): *Insularity, Identity and Epigraphy in the Roman world*, Cambridge, 2017, p. 265 ss., tipos de monumentos, fórmulas y nombres personales.

Los dedicantes en las dos primeras inscripciones se relacionan al principio, tras la dedicación a los Manes –dudosa en la primera–, y portan nombres griegos en nominativo (*Ionius*, *Phoebus*), mientras los nombres de las difuntas van en posición secundaria, mostrando ambos textos la misma ordenación. En el tercer epígrafe cambia el orden del texto, que se abre con la dedicación a los Dioses Manes del finado, que rige genitivo (*Saraucionis*), y la segunda parte con el nombre de la dedicante en nominativo (*Celerina*), existiendo también una cronología más avanzada respecto a los dos epitafios anteriores, siglo II / fines del II o siglo III.

En las tres inscripciones aparecen algunos elementos distintivos. Es notorio que en la de Consell se aluda a la asunción de los gastos del monumento en la l. 6., *s(ua) p(ecunia)*, por parte del esclavo *Phoebus*. En el epitafio de *Saraucio*, Palma, se indica que la dedicante dispuso la tumba para sí y su contubernial, *Celeri/na sibi et contu/bernali p(iissimo)*, autoría expresada a través de la forma verbal *fecit*. Además, esta es la única de las inscripciones que estamos considerando que especifica la edad del difunto en la fórmula habitual *vixit annis* más el numeral XXXVIII. Otros elementos distintivos se reseñan en la fórmula final del epitafio de Porreres (n.º 1) en alusión a la finada *Nigella, c/ontuber/nali bene / merenti*, y en el de Palma (n.º 3) sobre el difunto *Saraucio, contu/bernali p(iissimo)*.

Frente a estas diferencias en textos muy concisos que ofrecen escasa información, estos se hallan vinculados por una línea común relativa a la explicitación de la unión servil/*contubernium*, ya que se reitera el término *contubernalis*, referido a dos mujeres (n.ºs 1-2: *Nigella* y *Lucens*) y a un hombre (n.º 3: *Saraucio*). Esta práctica de especificar el parentesco está bien documentada en las inscripciones latinas referentes a *contubernales*, siendo fundamental para conocer la condición de los difuntos y dedicantes mencionados en los epígrafes mallorquines, ya que el contubernio se daba, como señalamos, entre esclavos o con un miembro esclavo.

En su análisis sobre *contubernales* en Roma, S. Treggiari los define como *partners in a quasi-marital relationship*.³³ Pese a que tal unión era tomada en consideración, en la realidad de estos *contubernales* no se produjo ningún cambio, de forma que el dueño podía vender a uno de ellos, impedirles convivir y tenía plenos poderes sobre los hijos fruto de ese *contubernium*.³⁴ En definitiva, quedaba incólume la potestad del dueño/*dominica potestas* sobre ellos y sus hijos, aunque a lo largo del Imperio se introdujeron correctivos a aquella. Los epitafios examinados se revelan, pues, de un notable interés al evidenciar la existencia de *contubernales* radicados en distintos puntos de la geografía de Mallorca, testimonios inscribibles en un dilatado arco temporal que abarca los siglos I-III d.C. s

33 TREGGIARI, S.: "Contubernales in CIL 6", *Phoenix*, 35/1, 1981, p. 42-69.

34 MANGAS MANJARRÉS, J.: *Esclavos y libertos*, p. 131.

EMMAGATZEMAR MEL I CONFITS DE MEL UNA APORTACIÓ DES DE LA HISTÒRIA DE L'ALIMENTACIÓ REGNE DE MALLORCA, D'ARAGÓ I PRINCIPAT DE CATALUNYA (1348-1491)

Pablo José Alcover Cateura

Universitat de Barcelona

Resum: El present article pretén ser una aproximació a l'emmagatzematge de mel a la Corona d'Aragó tenint com cas d'estudi principal el regne de Mallorca. Aquest treball és la continuació d'una línia de recerca personal sobre la mel, des de la producció al seu consum, a Europa al llarg de l'edat mitjana.

Paraules clau: mel, contenidors de mel, regne de Mallorca, Corona d'Aragó.

Abstract: This paper explores how honey was stored in shops and households of the Crown of Aragon in the Late Middle Ages. It is part of a wider socioeconomic study of honey, from production to consumption, in Medieval Europe.

Keywords: honey, storage recipients, Kingdom of Majorca, Crown of Aragon.

*How doth the little busy bee
Improve each shining hour,
And gather honey all the day
From every opening flower!*

[Com feu la petita abella ocupada,
millorant a cada hora solejada,
i recol·lectant mel tot el dia
de cada flor oberta].

(Traducció de l'anglès al català de Pablo José Alcover Cateura).

Versos del poeta Isaac Watts (1674-1748).

WATTS, I.: *Watts's divine and moral songs for children*, Londres, 1877, p. 24.

1. Introducció. Fonts i metodologia

Malgrat la importància de la mel en força aspectes de l'alimentació i la societat, la historiografia baix medieval de la Corona d'Aragó ha prestat generalment la seva atenció en el sucre en l'estudi dels edulcorants. Les publicacions relatives al sucre al mediterrani occidental al llarg de l'edat mitjana són nombroses. Dues publicacions renovadores metodològicament són respectivament les dels Drs. Mohamed Ouerfelli i Damien Coulon.¹ El professor Flocel Sabaté ha coordinat quatre trobades científiques, entre els anys 2011 i 2014, entorn la temàtica no sols tenint com espai la Corona d'Aragó sinó també la resta de l'Europa jueva, cristiana i musulmana medieval. Aquestes s'han publicat a dos volums. En el cas concret de la historiografia del regne de Mallorca destaquen especialment les recerques dels professors Maria Barceló Crespi i Francesc Bujosa Homar, el psiquiatre i investigador Antoni Contreras Mas i la Dra. María Jesús Sampietro Solanes. El *Gremi d'Apothecaris, Sucre, Speciers i Candelers* de Ciutat de Mallorca i els usos farmacològics i gastronòmics del sucre per part d'aquests oficis han estat les àrees d'estudi principals d'aquests quatre citats autors entorn l'edulcorant.²

Un dels aspectes més poc treballats per la historiografia és l'emmagatzematge de mel.

1 OUERFELLI, M.: *Le sucre, Production, commercialisation et usages dans la Méditerranée médiévale*, Leyde, 2008. COULON, D.: "El comercio catalán de azúcar en el siglo XIV", *Anuario de Estudios Medievales*, 31/2, 2001, p. 727-756.

2 SABATÉ, F. (ed.): *El sucre en la Història: alimentació, quotidianitat i economia*, Lleida, 2013. SABATÉ, F. (ed.): *Sucre i societat*, Lleida, 2017. BARCELÓ CRESPI, M.; CONTRERAS MAS, A.: "Farmàcia i alimentació: l'exemple del sucre a la Mallorca baixmedieval", *BSAL*, 50, 1994, p. 199-218. BARCELÓ CRESPI, M.: "Terminologia i ús dels atuells ceràmics a les apotecaries mallorquines baixmedievales", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (coord.): *XV Jornades d'Estudis Històrics Locals: Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània (s. XIV-XVII)*, Palma, 1997, p. 437-453. BARCELÓ CRESPI, M.; CONTRERAS MAS, A.; ROSSELLÓ PONS, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: "L'apotecaria medieval a Mallorca", a BUJOSA HOMAR, F. (coord.): *La Farmàcia a les Illes Balears*, Palma, 2000, p. 21-47. CONTRERAS MAS, A.: "L'apotecaria medieval a Mallorca, d'especiers a apotecaris", CONTRERAS MAS, A.; BUJOSA HOMAR, F. (dir.), *Història de la ciència a les Illes Balears*, 1, 2006, p. 215-240. SAMPIETRO SOLANES, M.J.: *Plantes medicinals, destil·ladors i llibres a les apotecaries de Mallorca (1348-1550)*, Palma de Mallorca, 2006.

L'edulcorant, com ingredient per a la cuina o com component d'una preparació medicinal, necessitava un contenidor que permetés una correcta conservació. La temàtica dels recipients per al dipòsit de mel no ha estat el principal objecte d'estudi de cap publicació entre els investigadors de la baixa edat mitjana peninsular, però sí que ha estat analitzat puntualment a algunes publicacions.³

Davant aquesta situació, el present article intenta ser una primera aproximació centrada en l'emmagatzematge d'aquest producte amb usos tant culinaris com farmacològics. L'espai del treball són tres estats de la Corona d'Aragó: regne de Mallorca, d'Aragó i Principat de Catalunya, i el temps, els últims dos segles medievals (XIV i XV). Aquest article és la continuació d'un capítol de llibre meu entorn la mel a la Corona d'Aragó al llarg de la baixa edat mitjana, des de la producció al seu consum. En aquesta publicació precedent, la temàtica dels contenidors de mel encara que ha estat tractada, no ha estat analitzada amb profunditat. El present article desitja conseqüentment aprofundir sobre aquesta temàtica dels objectes de dipòsit de l'edulcorant.⁴

Una de les tasques més encomiables dels medievalistes de Mallorca, Aragó i Catalunya ha estat històricament, i continua sent-t'ho encara, l'edició de fonts primàries. El llegat historiogràfic abundant dels especialistes, especialment el dels que ens han precedit a l'ofici d'historiar, s'ha de reivindicar. És aquest un dels motius que expliquen el perquè les fonts buidades i treballades al present article ja han estat publicades per altres investigadors. L'altre motiu de la tria de documentació exclusivament publicada és l'absoluta impossibilitat de consulta presencial als arxius, per culpa de l'epidèmia de Coronavirus, circumstància que ha impedit complementar les bases documentals de l'article amb fonts inèdites.

Penso que s'ha de valorar el vast llegat historiogràfic baix medieval de la Corona d'Aragó. Per aquest motiu, el present treball desitja ser també un tribut petit per a la prosa acadèmica de qualitat continguda dins els volums del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (1885-avui), del *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* (1901-avui) i, finalment, de la revista *Archivos de Filología Aragonesa* (1945-avui).⁵

La metodologia d'aquest treball és l'estudi comparat de dades extretes de dues tipologies documentals: els inventaris i llibres de comptes, datats entre els anys 1348 i 1491. En suma, un total de catorze fonts primàries.⁶ Finalment, aquest estudi pretén ser quantitatiu i qualitatiu i es centra en l'anàlisi dels recipients per a contenir mel a les dues esmentades tipologies documentals baix medievals.

3 La temàtica de la mel ha estat tractada de forma puntual per historiadors, arqueòlegs i conservadors especialitzats en diverses disciplines com història de l'alimentació, de la cultura material, de la fiscalitat i del paisatge. ALCOVER CATEURA, P.J.: "Del panal a la mesa...", (en premsa).

4 ALCOVER CATEURA, P.J.: "Del panal a la mesa...", (en premsa).

5 Els volums de la BSAL estan disponibles a la pàgina web *El projecte 99* de la Universitat de les Illes Balears (UIB): <http://ibdigital.uib.es/greenstone/cgi-bin/library.cgi?a=p&p=home&l=ca&w=utf-8> [consultat 20 de març de 2020]. Els volums del *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* (RABL) estan disponibles a la web *Revistes Catalanes d'Accés Obert (RACO)* <http://www.raco.cat/index.php/BoletinRABL> [consultat 20 de març de 2020]. Els volums de *Archivos de Filología Aragonesa* estan disponibles al lloc web oficial de la Institució Fernando el Católico <https://ifc.dpz.es/publicaciones/biblioteca2/id/1> [consultat 20 de març de 2020].

6 Vegeu l'apartat 4. Annex d'aquest treball.

2. Els usos de la mel a la Corona d'Aragó baix medieval

La mel formava part de l'alimentació de la societat de la Corona d'Aragó durant la baixa edat mitjana.⁷ Això no era un fet aïllat d'aquest estat compost dins de la Cristiandat, el que avui diem Occident. Les societats establides entre el proper Regne de Portugal fins a la llunyana i força orientaltzant República de Novgorod (actualment Rússia) practicaven l'art de l'apicultura com a mitjà per obtenir un edulcorant apte pel consum humà: la mel.⁸ Centrem-nos en uns territoris concrets dins d'aquest marc geogràfic europeu: el regne de Mallorca, d'Aragó i Principat de Catalunya. Analitzem seguidament els usos principals de la mel en els tres esmentats estats durant els segles XIV i XV.

Els dolços elaborats amb mel no faltaven a les taules de totes les classes socials, especialment els menjats durant els dies de festa del calendari litúrgic. D'entre ells, destaquen els torrons d'ametlla, pinyons i d'avellanets. Aquests dos últims eren l'opció preferent dels privilegiats, amb unes quantes receptes recollides als folis del *Libre de totes maneres de confits* (segle XV).⁹ Uns i altres eren típics de Nadal.

Al llarg de l'any, els veïns normalment més rics consumien confits amb sucre i amb mel. Aquests últims eren menys valorats que els primers al ser la mel un edulcorant popular i estès entre totes les classes socials, especialment les més modestes. El sucre, en canvi, era habitualment força més escàs i luxós. D'aquí la predilecció de les elits cap al sucre, perquè era un edulcorant on ostentaven més. Entorn la relació entre el confit, especialment de sucre, i el luxe, comenta el professor Juan Vicente García Marsilla que:

Omplir una taula de confits suposava, per tant, desprendre una autèntica fortuna en un plaer tan deliciós com efímer. Això encaixava perfectament en una societat que encara mantenien vives les pautes de consum pròpies de la tradició feudal, en les quals la liberalitat i la generositat estaven per damunt de totes les altres virtuts. Els privilegiats gaudien així d'una perfecta ocasió per a fer gala de la seua opulència, i alhora per a remarcar una distinció nítida entre ells, capaços d'oferir aquests impressionats banquets, i la majoria de la població, que no podia més que somiar-los.¹⁰

7 Agraïxo al meu mestre i antic director de tesi, el professor Antoni Riera Melis, catedràtic emèrit d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona per les seves aportacions i comentaris del present article. A més a més, vull agrair els comentaris i suggeriments aportats pel Dr. Carlos Alfaro Zaforteza, professor d'història associat al Kings College London per a aquest treball. Finalment, vull agrair l'ajuda, especialment per a la selecció de la bibliografia especialitzada, al Dr. Carles Vela Aulesa, investigador contractat per la Universitat de Barcelona i especialista en història de la farmàcia. També agrair als dos revisors anònims de la revista per les seves aportacions, que han ajudat a millorar aquesta publicació.

8 CRANE, E.: *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, New York, 1999, p. 107-112, 174, 189-193, 212-223. Claude Lévi-Strauss inclú analitza i parla d'un consum planetari de mel, sent un objecte d'estudi apte per a l'estudi comparat de les societats aborígenes. L'ús de la mel com a edulcorant universal fa que sigui referència a la idea de dolç en multitud de llengües, com és el cas de les romàniques. D'aquí probablement l'explicació que el *Corpus de fraseologia de les Illes Balears* reculli frases com "mel i mató" i "ser de mel". Ambdues frases fan referència a la idea de l'edulcorant com un sinònim d'allò agradable, bo i dolç. LÉVI-STRAUSS, C.: *Mythologiques. Du miel aux cendres*, Paris, 1966, p. 11-12. SAGRERA ANTICH, B.: *Corpus de fraseologia de les Illes Balears. Classificació, descripció i contextualització*, Manacor, 2019, p. 265, 461.

9 FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, L.: "Libre de totes maneres de confits. Un tratado manual cuatrocentrista de arte de dulcería", *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 19, 1946, p. 120. Malgrat que hom prefereix aquesta edició del *Libre*, hi ha una edició més recent i també acurada realitzada pel professor Joan Santanach i Suñol. SANTANACH I SUÑOL, J.: *Llibre de totes maneres de confits*, Barcelona, 2003.

10 GARCÍA MARSILLA, J.V.: "El luxe dels llépols. Sucre i costum sumptuari a la València tardomedieval", *Afers*, 32, 1999, p. 93.

Al llarg dels segles XIV i XV, la confiteria de sucre superà en l'àmbit comercial a la de la mel. Malgrat que aquesta última no deixà de ser important, sí que passà a un segon pla.¹¹ Fruïtes, sobretot fresques i algunes seques, eren generalment els aliments més comuns confitats amb mel, malgrat que també n'hi havia unes poques verdures i algunes arrels d'herbes silvestres. En qualsevol cas, aquests aliments eren usualment d'origen local i recollits als horts i camps de dins i fora de les murades de les poblacions.¹² De les fruites destacaven préssecs, cireres, poncems, llimones, codonys, peres, pomes, dàtils, carabasses, síndries, nous, ametlles i pinyons.¹³ Finalment, de les verdures i plantes silvestres sobresortien pastanagues, raves, naps i arrels de card girgoler.¹⁴

D'un tipus i l'altre, els confits eren de consum regular els dies de no abstinència. Hi havia dies que era tradicional menjar-ne, com el Dijous Llarder (o Gras) i el dia de Carnestoltes (o Carnaval).¹⁵

La mel tenia usos específics dins la cuina de les classes més riques. Servia per endolcir, espessir i millorar el gust de diversos plats d'origen popular com *sèmoles* i *farines*. Aquestes dues receptes consistien originalment en bullir grans sencers amb aigua resultant una espècie de polentes força insípides. Els cuiners de les cases benestants milloraren ambdós plats, bullint els grans amb llet d'ametlles i densificant el bullit amb un edulcorant, que podia ser mel o sucre. Les salses a base de vinagre que acompanyaven generalment les carns cares, les de caça i volateria, com la *salsa salvatgina*, portaven específicament mel, i aquí no havia possibilitat d'intercanviar l'edulcorant per altre.¹⁶

Una de les esteses i comunes begudes era el *piment*, un vi endolcit especiat. El gust de la beguda s'aconseguia en afegir alguns condiments en pols al vi. El més habitual era pebre, però també hi havia canyella, gingebre, roses vermelles, girofle, sàndal vermell i nard, entre altres. Un cop mesclats tots els condiments, s'afegava un edulcorant per endolcir el líquid. Aquest edulcorant solia ser la mel, encara que els més opulents preferien el sucre, preferentment blanc, com a indicador de rang.¹⁷

11 ALCOVER CATEURA, P.J.: "Del panal a la mesa. La miel en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)" a WALLACE-HARE, D., *New Approaches to the Archaeology of Beekeeping*, Oxford (en premsa).

12 ALCOVER CATEURA, P.J.: "Del panal a la mesa...", (en premsa).

13 És a dir, algunes varietats provinents d'arbres del gènere *Prunus* (préssecs, cireres), *Citrus* (poncem, llimones, taronges), *Cydonia* (codony), *Pyrus* (peres), *Malus* (pomes) i *Phoenix* (dàtils). També hi havia diverses varietats d'una planta herbàcia del gènere *Cucurbita* (carabasses) i del *Citrullus* (síndria). A més, hi havia les llavors comestibles d'alguns arbres del gènere *Pinus* (pinyons), *Juglans* (nous) i *Prunus* (ametlles). Finalment, hi havia les arrels d'una planta del gènere *Eryngium* (card girgoler).

14 ALCOVER CATEURA, P.J.: "Del panal a la mesa...", (en premsa).

15 ALCOVER CATEURA, P.J.: "Del panal a la mesa...", (en premsa).

16 ALCOVER CATEURA, P.J.: "Del panal a la mesa...", (en premsa).

17 ALCOVER CATEURA, P.J.: "Del panal a la mesa...", (en premsa).

Finalitzat l'estudi dels usos gastronòmics principals de la mel, continuem amb l'anàlisi dels seus usos bàsics a la farmacopea medieval. L'edulcorant era un dels composts més comuns de fórmules magistrals utilitzades pels apotecaris, metges i altres professions sanitàries. Multitud de xarops simples i compostos, electuaris,¹⁸ emplastres,¹⁹ ungüents, olis i col·liris en contenien. En general, els remeis amb mel eren receptats per tractar especialment vertigen, gota, pedres al ronyó, taps de cera, tumors, vòmits, úlceres, indigestió i roncs. Altrament, els manescals utilitzaven habitualment carn coberta de mel per a l'alimentació del falcó perdiguer quan emmalaltia.²⁰

3. Objectes per a contenir mel i confits amb mel (1348-1491)

Els catorze textos treballats recullen un total d'uns quaranta contenidors de mel i de confits amb mel. El nombre exacte es desconeix perquè un inventari d'una apotecaria de Ciutat de Mallorca datat l'any 1348 menciona "aliquas jarras vacuas in quibus consstat mell", és a dir, algunes gerres. Aquests objectes tenen un ús domèstic, un ús comercial o comparteixen ambdós.

En general, tots són recipients de terrissa. El seu ús fóra causat pel seu preu econòmic, qualitat i fàcil abast. A més, com comenta l'arqueòloga M. Magdalena Riera, la ceràmica és possiblement el material més resistent, si no es fragmenta per fractura. També, gràcies a les marques de propietat, es pot afirmar que eren habitualment reutilitzats per diferents propietaris.²¹

A les llars del regne de Mallorca, els recipients per emmagatzemar mel estaven generalment envernissats.²² Així hi havia una millora de les mesures sanitàries de les peces, sent força més fàcil rentar-les i retirar el producte de la superfície tant de l'interior com de l'exterior de la peça si el vidriat es feia a tota la peça, o solament a l'interior, on es guardava el líquid o fluid; el vidriat permetria també decorar les peces, com el característic verd de les gerres envernissades per a contenir aliments.

Els recipients per depositar edulcorant o conserves amb ell són els següents: olles, gerres, arques farineres amb ambudera o sense, cànsters, pots, alfàbies, *orzas*, *cubos* i arquibancs. Cap d'aquests recipients, a excepció de l'ambudera, tenien un ús específic per guardar mel. L'ambudera era un recipient de terrissa per emmagatzemar llet o mel.²³ Per tant, en general, els objectes emprats per a dipositar l'edulcorant tenien múltiples usos. Un cas paradigmàtic

18 Medicament de consistència líquida, pastosa o sòlida, compost de diversos ingredients, quasi sempre vegetals, i de certa quantitat de mel, xarop o sucre, que en les seves composicions més senzilles té la consideració de llepolia. Aquesta consideració explica el seu origen etimològic del grec *ἐκλεῖχειν* 'llepar'.

19 Preparat farmacèutic d'ús tòpic, sòlid, modelable i adhesiu.

20 ALCOVER CATEURA, P.J.: "Del panal a la mesa...", (en premsa). El falcó perdiguer era una au de rapinya molt emprada en falconeria.

21 RIERA, M.M.; TORRES, F.; BESTARD, B.: "Ceràmiques amb motius heràldics d'època medieval trobades a sa Calatrava (Palma)", *Mayurqa*, 33, 2009, p. 213-214.

22 LLOMPART, G.: "Plata medieval mallorquina", *BSAL*, 39, 1982, p. 61, 72. SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la Menorca medieval*, Palma, 1995, p. 32-45. BARCELÓ CRESPI, M.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la Ciutat de Mallorca: època medieval*, Palma, 1997, p. 90, 93, 160. LLOMPART, G.: "Dos alquerías medievales de la Sierra de Mallorca", *BSAL*, 55, 1999, p. 418.

23 VENY, J.; MASSIP, À.: *Scripta menorquina*, Barcelona-Maó, 2011, p. 22.

de les moltes utilitats d'un objecte baix medieval contenidor de mel era l'alfàbia, utilitzada al regne de Mallorca per guardar-hi cereals i pseudocereals panificables, fruites fresques, seques i confitades amb sucre o mel, carns i peixos salats, aigua, vins negres i blancs, mostos, remostos, llets, olis, mels, arrops, entre altres.

Hi hauria contenidors amb ús regional, que tenien, entre altres usos, guardar mel. Així, al Principat de Catalunya hi havia arques farineres, amb ambudera o sense, pots i olles, que s'emprarien tradicionalment per depositar l'edulcorant. L'ús de l'ambudera era també habitual a la Menorca baix medieval.²⁴

Al regne d'Aragó, almenys a Saragossa i viles properes, sembla que hi hauria dos objectes contenidors regionals, les *orcas* i els *cubos*, ambdós amb multitud d'usos domèstics, entre els quals hi havia emmagatzemar l'edulcorant. Les *orcas* eren habitualment uns recipients *bojudos*, és a dir, amb *bojo*, de cos ample. Per tant, pareix que eren més amples que alts.²⁵ Altrament, els *cubos*, serien força paraescuts als poals mallorquins i galledes catalanes tradicionals. Al regne de Mallorca eren típiques les alfàbies. Allà els arquibancs eren també, com a mínim a Santa Margalida, emprats per guardar-hi l'edulcorant.

Gerres i cànters eren els objectes ceràmics amb un ús més estès, no sols en el Principat i regnes d'Aragó i Mallorca, sinó també arreu de la Corona d'Aragó.²⁶ Segurament per aquesta circumstància, gerres i cànters amb mel s'inclogueren en diversos folis de la *Lleuda de Mediona* (1434) de Barcelona, estudiada per la professora Roser Salicrú Lluch. A més, a la *Lleuda* hi són citades també les olles, típiques, com hem explicat abans, de les terres del Principat.²⁷

Les quantitats de mel, tant a cases com botigues, no eren generalment petites. La capacitat exacta de cada objecte és difícil de saber. Un càlcul aproximat de la capacitat dels cànters i gerres l'ha realitzat Julia Beltran de Heredia a partir de l'estudi de diferents troballes arqueològiques barcelonines datades als segles XIV i XV. Així doncs, Beltran de Heredia explica:

[Sobre els cànters de mel] *Les peces que estan al voltant dels 30 litres. Si multipliquem els 30 litres (de mitjana) per 1,4 gr/cm3 (densitat de la mel) el resultat és de 42 kg, una xifra que es*

24 Per exemple, a l'"inventari que fa Pere Alzina dels béns del seu sogre", datat l'any 1452, dins un armari hi havia una "ambudera". VENY, J.; MASSIP, À.: *Scripta menorquina...*, p. 22. Altres tres exemples d'ambuderes els trobem a diversos inventaris menorquins baix medievals editats pel professor Jaume Sastre Moll. SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la Menorca medieval*, Palma, 1995, p. 41, 133, 182.

25 Les *orzas* ja es documenten com a recipients contenidors d'aliments des d'època prehistòrica i també durant l'època romana al nord de la península Ibèrica. MONTEAGUDO, L.: "Nombres de túmulos y dólmenes en Galicia y Norte de Portugal", *Revista de Filología Española*, 38, 1/4, 1954, p. 113. Álvaro Zamora, M.I.: *Léxico de la cerámica y alfarería aragonesas*, Zaragoza, 1981, p. 100.

26 Al regne de Sardenya, almenys a Cagliari, eren habituals als segles XIV-XV. ROMERO FRÍAS, M.: *Raccolta di documenti editi e inediti per la storia della Sardegna*, V, Cagliari, 2003, p. 79, 93, 200. Al regne de València, les gerres són sovint citades als llibres d'ordenances municipals, a ordinacions datades als segles XIV i XV. FURIÓ, A.; GARCIA-OLIVER, F.: *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València. I. (1296-1345)*, València, 2007, p. 99-100. GUINOT RODRÍGUEZ, E.: *Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Lluçena (segles XIV-XVIII)*, València, 2011, p. 281. CABANES, M.L.: *El Llibre del mustaçaf de la ciutat d'alacant*, Alacant, 1989, p. 68.

27 SALICRÚ LLUCH, R.: *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons els comptes de la lleuda de Mediona (febrer de 1434)*, Barcelona, 1995, p. 113.

pot associar al quintar. [...] És interessant comprovar com el cànter de mel té una capacitat de mig quintar; és a dir, que una gerra és igual a dos cànters i les peces senceres conservades tenen una capacitat de 15 litres, que multiplicats per la densitat de la mel (1,4 gr/cm³) donen com a resultat 21 kg.²⁸

Altament, els professors Salicrú Lluch i Gaspar Feliu Montfort, aquest últim un dels autors de l'obra de metrologia baix medieval *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, comparteixen en afirmar que 2 roves de mel a Catalunya en general i a Barcelona en particular eren mig quintar (uns 15,6 quilograms). Les mateixes mesures proposades per Salicrú i Feliu són compartides per Damien Coulon.²⁹ S'ha de tenir present que aquestes dades són aplicables solament si el recipient està completament ple, circumstància que no tenia perquè sempre succeir.

4. Conclusions

La mel era part de l'alimentació. I l'alimentació era part de la societat medieval. Incloure de forma regular o no mel als menjars era un indicador social de rang més, que lligat a altres com la vestimenta, les joies, els atuells per a les taules i les maneres de menjar permetien la diferenciació social promoguda sobretot per les elits ciutadanes.

Què es feia específicament amb la mel guardada en recipients a les llars populars durant els segles XIV i XV? Probablement, les famílies i individus a les llars elaborarien torrons per Nadal. Però, i durant la resta de l'any litúrgic? No es tenen gaires dades al respecte per manca de documentació. Per tant, les formes de consum de l'edulcorant per part de les classes populars i pobres, és a dir, la majoria de la població, romanen encara ara força desconegudes.

Una altra documentació buidada a aquest treball són els inventaris d'apotecaries. Aquests textos mostren objectes parats a botigues on eren guardats els confits de mel. Aquests dolços eren de consum generalment reservat als estaments més privilegiats, població minoritària a la Corona d'Aragó. Els apotecaris també tindrien mel com a component de les seves fórmules magistrals.

Les gerres de mel i altres contenidors de l'edulcorant del món rural, és a dir, possessions, masies, *pardinas* entre altres, i de les llars dels municipis donen dades d'una cuina on hi seria present l'autoconsum, tret propi de l'alimentació de les classes populars. Si seguim les capacitats de les gerres aportades per Gaspar Feliu i altres autors, per tant, entre 15'6 i 21 kg, dubtem que la totalitat s'usés sols per elaborar torró, hi havia amb tota probabilitat altres usos. Així doncs, aquests recipients parlen d'un règim alimentari que tenia força present que podien arribar períodes de crisi, on al mercat urbà local mancarien, o senzillament no hi hauria cap producte bàsic essencial per a la nutrició humana. Per tant, tenir una reserva d'un edulcorant i conservant com la mel era una estratègia útil per ajudar a pal·liar els

28 BELTRÁN DE HEREDIA, J.: "Les gerres de transport marítim: producció i comerç a Barcelona", *Quarhis. Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, 8, 2012, p. 94.

29 SALICRÚ LLUCH, R.: *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons els comptes de la lleuda de Mediona (febrer de 1434)*, Barcelona, 1995, p. 113. ALSINA, C.; FELIU, G.; MARQUET, LL.: *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Barcelona, 1990. El mateix professor Feliu recull aquesta hipòtesi de les roves de mel a un article més recent que la considerada obra de referència de la metrologia de la Corona d'Aragó. FELIU, G.: "Les mesures tradicionals catalanes: un garbuix racional", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 15, 2004, p. 18. COULON, D.: *Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (ca. 1330-ca. 1430)*, Madrid, 2011, p. 374-375.

períodes de crisi. Perquè no s'oblida que la funció bàsica de menjar és sobretot satisfer la fam, que és circumstància innata d'ençà que naixem.³⁰ Altrament, els apotecaris pensaven especialment en les necessitats dels seus clients més potencials, les elits urbanes, amb la venda de confits amb mel i, particularment de sucre, que satisfien les seves necessitats i voluntats d'ostentació.

5. Annex³¹

I.

Referència bibliogràfica: ALOMAR CANYELLES, A.I.: “Dos inventaris d'apotecaria del segle XIV”, *Gimbernat*, 37, 2002, p. 87.

Tipologia documental: inventari.

Lloc: Ciutat de Mallorca (regne de Mallorca).

Any de la font: 1348

Ubicació del recipient/s segons la font: a la botiga d'una apotecaria.

Item, una cenalliam ab classa.

Item, aliam cenalliam ab mostaya.

Item, aliam cenalliam ab orpiment.

Item, unam senayetam plenam de cleda.

Item, unam cenallietam ab angelot.

Item, aliquas jarras vacuas in quibus constat mell.

Item, unam raymam papiri.

Item, unum pot de vidrioll.

II.

Referència bibliogràfica: MOLINER BRASÉS, E.M.: “Inventari y encant d'una especieria ceriverina del segle XIV”, *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 6, 1912, p. 198.

Tipologia documental: inventari.

Lloc: Cervera (Principat de Catalunya).

Any de la font: 1373

Ubicació del recipient/s segons la font: a l'obrador d'una apotecaria.

Item fo atrobat al dit obrador cera obrada XV. liures X. onçes. — Item cera gomada IIII. onçes. — Una caxeta longa buyda. — Congres qui sancers qui trencats ab IIII. liures de taps

30 Aquí es recorden uns versos de Lord Byron que escrigué sobre la relació entre la humanitat i el menjar:

*“all human History attests
that happiness for man -the hungry sinner-
Since Eve ate apples,
Much depends on dinner”.*

(“Tota la Història testimonia que la felicitat de l'home, -aquest pecador famolenc-, d'ençà que Eva menjà pomes, depèn en bona part del menjar”, traducció de l'anglès al català de Pablo José Alcover). LAKE, J.W.: The Works of Lord Byron Complete in One Volume, Frankfurt del Main, 1837, p. 281.

31 Les fonts primàries d'aquest annex segueixen fidelment les transcripcions dels seus autors, malgrat que els criteris de transcripció seguits no són els mateixos generalment entre els investigadors que editen un document històric. La intenció és mostrar el màxim respecte per la feina d'altres professionals. Se citen les seves transcripcions, però no es modifiquen per homogeneïtzar els criteris de transcripció a l'article. Es posa l'extracte del text on hi figuren els recipients per a tenir una idea d'on anaven disposats.

hi coses que pesaven entre tot XIII. liures. — Una caxeta de noguer en què foren atrobats comptans los quals foren comanats a Madona Francescha, mare del dit Francesch XVIII. sol. VI diners. — Un maçapa poch on havie caparos XIII. onçes. — Altra maçapa on havie nou dexarch III. onçes e miya. — Altre maçapa en que havie goma, miya onça. — altre maçapa en que havie vert scur III. onçes. — Un maçapa ab gales II. onçes. — Un saquaç en que havie aygua cuyta VI. liures. — Un maçapa en que havie rayna III. liures. — Altre maçapa en que havie pols de sucre VIII. onçes. — Un maçapa poch buit. — Un maçapa en que havie silli III. liures. — Sandal blanch e vermeyll VII onçes. — Un maçapa blanch ab diverses empastres. — VIII. pots de domas entre trequats e sancers. — VIII. scudeles de domas, II. grans e VII. poques. — Un pot vert trenquat, en que havie goma limi III. liures. — Un sach o aludaça ab alegua V. liures e miya. — Un pot trenquat ab un poc de angrunat. — Una capceta poch de acerqua que pesa ab la capça III. liures. — Una panistraça ab XXI. pareylls de capçes entre als e bones. — Mix coffi d'alçabuyes. — Nou cantarels buits. — Set pots buits. — Un pot xich ab I. onça de limonada I. onça. — Dos ladrioles de argent viu que pesaren ab tot I. liura V. onçes. — Dos oles en que havie mel XVIII. liures. — Un saquaç en que havia coto utyll III. liures. — Dues oles ab una poch duruga. — Un quaxo de fust en que havie miya puyera de ciurons.

III.

Referència bibliogràfica: PUJOL TUBAU, P.: "Antichs inventaris del Bisbat d'Urgell", *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 6, 1912, p. 471.

Tipologia documental: inventari.

Lloc: Vegueria de la Vall de Ribes (Principat de Catalunya).

Any de la font: 1380

Ubicació del recipient/s segons la font: a la cuina.

Primo, in coquina, una olla tupi migencera, I un ferrs de foch I un de ast de ferr. — Item, una pua de torn, II oliers de terra, I selaret e II leues. — II sitis de lanots, I loca trocada, I caça de poall e II ferrades. — I fornell de fust, II sitis, I buffador e I baci daram. — XXVI fusos, I salaret de fust e I banch scon ab una tauleta. — dos comelets de pedra de galines e I morter de pedra. — Una rasora de raure pa, II anaps de fust e I boteta poch. — II filoses, I spasa, I coltell de penistre e **I archa farinera hay una ambudera plena de mell.** — I sach ab una punyera de farina e III fils de paternostres negros. — II greals de terra, I olier ab I poch doli e I panistret. — Un cano de cana ab IIII aguylls basteres e IIII tribanelles. — Una borsa a hay III florins V blanques franceses e II sous VI diners en menus. — Dos borsotes ab fonoyll, I capdell de fill, I canaler de paret. — Un ganivet auda ab manech de vori, II gots e I gerra doli. — **Una ambudera ab un poch de mell** e I cuyllera de fust. — Un vell barrall de vidre e II doblers ab II punyeres de faves. — Un barralet de vidre ab vinagre, I sella de lenya de I ferrs de foch. — Un taulell de portar pa barrat e I scudella de terra pintada. — Un mantell leonat aula e I gonela de dona de blau clar. — I camise de dona, I xopa de bagni audana e I cuçoll. — I pala de fust, I picho de boix, I torn de filar lana. — I cances vermeylles e altres blanques, I sogà e I sach fariner. — I travesser de fustani e I aspi de auspiar lana. — I caps de tenir salsa, I paner, I panistro e I braç daylls. — I cistella plena de taveles de torn (?) e I mirayll. — I desquet ple de fonoyll, I rascle de parlar neu. — I sent crispofoll e I destrall de mealer.

IV.

Referència bibliogràfica: VELA AULESA, C.: *L'obrador d'un apotecari medieval segons el llibre de comptes de Francesc ses Canes (Barcelona 1378-1381)*, Barcelona, 2003, p. 369.

Tipologia documental: llibre de comptes.

Lloc: Barcelona (Principat de Catalunya).

Any: 1380

Ubicació del recipient/s: no consta.

Ítem prenguí d'en Guillem Sabet **I cànter de mel** que pesa encamarat XLIII ll. e mija, dilluns a IX de uvitubre.

V.

Referència bibliogràfica: SERRANO SANZ, M.: "Inventarios aragoneses de los siglos XIV y XV", *Boletín de la Real Academia Española*, 4, 1917, p. 220-221.

Tipologia documental: inventari de béns embargats.

Lloc: Saragossa (regne d'Aragó).

Any: 1397

Ubicació del recipient/s: no consta.

Como fuese denunciado ante Çulema Avenpesat que Simuel Avendanyo havia ferido a AÇach Amato, Ceci Bitales, como oficiales et recullidores de las rendas de la aljama de Çaragoça, et a un xpiano, et al dito Ceci havia sacado sangre, et fizo fer inventario segunt se sigue:

1 Primerament un cafiz de farina. 2 Ítem, dos cafices de favas. 3 Medio quintal de arroz. 4 Dos dotzenas de merluça. **5 Una jarra de miel que hi havia entro a c libras de miel.** 6 Tres rovas d'almendolas. **7 Otra jarra de miel que hi havia entro a c libras de miel.** 8 Dos traveseros. 9 Un tavardo cardeno, con oiros bienes estimados en CCC sueldos.

VI.

Referència bibliogràfica: BATLLE I GALLART, C.: "Francesc Ferrer, apotecari de Barcelona vers el 1400, i el seu obrador", *Miscel·lània de Textos Medievals*, 7, 1994, p. 521.

Tipologia documental: inventari.

Lloc: Barcelona (Principat de Catalunya).

Any: c. 1400

Ubicació del recipient/s: en la botiga (planta baixa) d'una apotecaria.

Botiga

Ítem I pot en què ha riuponti entorn VI onzes.

Ítem I pot en què ha readures de vori entorn VI onzes.

Ítem I pot en què ha spígol entorn II lliures.

Ítem III pots buyts.

Ítem I pot en què ha entorn de I lliura de gran de ponçem agra.

Ítem I pot ab sinegrech mòlt entorn I lliura.

Ítem I pot ab gra de mostaya blanca entorn II lliures.

Ítem I pot ab <Blasi> blachsibianse entorn I lliura.

Ítem I pot ab exenus entorn III lliures.

Item II pots buyts.

Item I pot ab limons confits de mel entorn III lliures.

Item I pot ab ladons.

Item I empastre stomàticon entorn III lliures e mige.

Item I diacalon comun I lliura e mige entorn.

Item I diacalon magno entorn III lliures.

Item G. Servent III lliures o entorn.

Item I pot pinatal confit de mel entorn II lliures.

Item I pot en què ha Reyel de ala confita entorn III lliures.

Item I pot ab ireos confit de mel entorn III lliures.

Item < > i pot ab citrinons confits entorn III lliures.

Item I pot en què ha entorn de I lliura de bruyonia.

Item I pot en què ha mirabolans quebols entorn II lliures e mige.

Item I pot en què ha assa fètida entorn I lliura.

Item I pot en què ha entorn de I lliura de junça.

VII.

Referència bibliogràfica: SANTANDREU SOLER, M.D.: *La vila de Berga a l'edat mitjana.*

La família dels Berga, Barcelona, II, 2006, p. 687.

Tipologia documental: Inventari.

Lloc: Berga (Principat de Catalunya).

Any: 1421

Ubicació del recipient/s: a una cambra a prop de la cuina.

una squella

una caxota ab unes calces blanques

tres olles de mel

una altre ola petita

altre caxe

una destral

VIII.

Referència bibliogràfica: FONT OBRADOR, B.: *Historia de Lluçmajor. Volumen Segundo.*

El siglo XV, Palma de Mallorca, 1974, p. 192, nota. 326.

Tipologia documental: Llibre de comptes.

Lloc: Lluçmajor (regne de Mallorca).

Any: 1423

Ubicació del recipient/s: no consta.

It mes ma deu huna II. la qual li comani per **hun canti de mell** e nol ma a dux.

IX.

Referència bibliogràfica: VINYOLES VIDAL, M.T.: "La qualitat de vida en un mas del Vallès al segle XV. Estudi de l'inventari del Mas Canals de Rubí (Can Rosés)." FERRER I MALLOL, M.T; MUTGÉ I VIVES, J.; RIU I RIU, M. (ed.); *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII): aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics: actes del col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999*, Barcelona, 2001, p. 502, 513.

Tipologia documental: Inventari.

Any: 1460

Lloc: Rubí (Principat de Catalunya).

Ubicació del recipient/s: cuina i terrat d'un mas.

Cuina

Un cànter de terra per tanir mel.

Una gerra ab dues nances, verde, de dos en tres cortans d'oli.

Terrat

Una polera de canyes bone tote nove. Una gabie per portar gallines.

Dues gàvies de gallines bones.

Duas formatgeras de canyes.

Una pimentera envernissade de tanor de mix barral ab dues nances.

Una cànter de mel. Un dobler ab un poch de haròs. Una gerra ho satrilla de tenor de un bon cortà (caixes).

X.

Referència bibliogràfica: SANTANDREU SOLER, M.D.: *La vila de Berga a l'edat mitjana...*, II, 2006, p. 580.

Tipologia documental: Inventari.

Lloc: Berga (Principat de Catalunya).

Any: 1444

Ubicació del recipient/s: a una cambra (dormitori).

una tovayllola tota blancha

una olla de terra de mel

una cuberta de coxí pintada

uns paternostres de lambre e blaus e negres de poch a valo

XI.

Referència bibliogràfica: SAMPIETRO SOLANES, M.J.: "Una aportació farmacèutica mallorquina la confectio infantium o confits d'en Cases", *BSAL*, 54, 1998, p. 69.

Tipologia documental: Inventari.

Any: 1463

Lloc: Ciutat de Mallorca (regne de Mallorca).

Ubicació del recipient/s: a la botiga d'una apotecaria.

Tres gerres verdes ab duas anses la una plena de pressechs confits ab mel i l'altre mitge de nous confites e l'altra buida.

Una alfàbia petita en la qual ha entorn un quintar de sitronar ab mel.

Una albàbia envernissada en la qual ha entorn dos quintars de peres confites ab mel.

Una altra alfàbia en qual ha entorn dos quintars de sireses ab mel.

Un altra albàbia envernissada en la qual ha entorn hun quintar de pastanagues confites ab mel.

Un altra albàbia envernissada en la qual ha entorn hun quintar e mig de carabassat confit ab mel.

Una altra alfàbia plena de pastanagues confites ab mel.

Una altra alfàbia plena de sitronat ab mel de pes de dos quintars.

Una altra alfabieta envernissada ab sitronat de mel entorn hun quintar.

XII.

Referència bibliogràfica: WITTLIN, C.: "Un inventario turolense de 1484: los Sánchez Muñoz, herederos del papa Clemente VIII", *Archivos de Filología Aragonesa*, 18-19, 1976, p. 206.

Tipologia documental: Inventari.

Lloc: (regne d'Aragó).

Any: 1484

Ubicació del recipient/s: cambra de la naia (passadís porticat, galeria).

537. Una vissarma larga e dos otras chicas. — 538. Una acha de hombre de piet a forma de martillo e punchón. — 539. Una valesta de fust bodoquera con su cinto e tallola. — 540. Dos poliatos de vallesta. — 541. Una lança larga con cruz a forma de vissarma. — 542. Tres capaços de palma e más uno de esparto. — 543. **Una orca de tener miel vedriada.** — 544. Una vallesta vieja de azero. — 545. Dos mordazas.

XIII.

Referència bibliogràfica: SERRANO SANZ, M.: "Inventarios aragoneses de los siglos XIV y XV", *Boletín de la Real Academia Española*, 9, 1922, p. 126-127, 133.

Tipologia documental: Inventari

Lloc: Saragossa (regne d'Aragó)

Any: 1488

Ubicació del recipient/s: a la botiga d'una apotecaria.

44. Una capsa grant, pintada. 45. Una pimentera grant de siete cantaros. 46. Una otra de quarto cantaros. **47. Dos jarras de tener miel. 48. Una jarra de cabida de seys caniaros [de] miel.** 49. Una jarra de bruga, buyda, cabient dos cantaros. 50. Una jarra buyda, de nuezes. 51. Dos mamelotes de fusta. 52. Setze barrales ensarglados. 53. Tres potes de beyre, de polboras cordiales. 54. Diez y siete ampolletas. 55. Quatro dotzenas ampolletas maças. 56. Una dozena seys barreletes de olios. **57. Un cubo de tener miel.** 58. Un robo de piedra pesant XXX libras. 59. Un perol pesant XVIII libras, VIII onzas.

238. Aroz, XIII libras. 239. Viollas, una onça. 240. Cominos rutigos, X libras. 241. Un cantaro de tinta. **242. Seys jarros vieillos de tener miel.** 243. Una caceta de fazer megas, con su piet de fierro. 244. Argent biu, seys onças. 245. Aguarás, XVIII libras. 246. Exaropes de sucre, XXX libras. 247. Un mamelot de tierra. 248. Succi citroniarum, dos libras. 249. Oley sambucini, dos libras. **250. Confites de miel, XXX libras.** 25r. Dos cullares de ecsar (*sic*) pasta en los meuleros.

XIV.

Referència bibliogràfica: BARCELÓ CRESPI, M.; CASSANYES ROIG, A.: "L'inventari dels béns de Gabriel Cerdà: Aspectes de la vida quotidiana en una possessió de Santa Margalida (1491)", *BSAL*, 73, 2017, p. 243-263.

Tipologia documental: Inventari.

Lloc: Santa Margalida (regne de Mallorca).

Any: 1491

Ubicació del recipient/s: dins un "artibanch", situat davant un llit d'una recambra. Aquesta habitació era d'una madona d'una possessió.

Primo un llit ab artibanch davant lo llit.

Item un matalaf de palla, altre de llana ab son travesser.

Item sis stormies de palma.

Item dins lo artibanch scuyta o mell.

Item dos alambins dolents.

Item dos covos de canyes ab tretze lliures de stam filat burell.

Item un fogó ab ses carreretes de ferro.

Item sinc fexos de lli spatat entre grans e petits.

Item unes cardases velles.

ESTADA DE MEMBRES DE LA REIALESA A LA MALLORCA MEDIEVAL

Maria Barceló Crespí

Universitat de les Illes Balears

Resum: Mallorca no va ser sovintejada per la vinguda dels monarques. Adesiara hi passava algun membre de la família reial en el seu anar i venir per les aigües de la Mediterrània, sobretot, fent-hi escala en el decurs de viatges entre les terres ibèriques i les italianes. Les estades que més ressò tingueren són la del rei Joan I i la seva cort defugint d'una epidèmia que assolava Catalunya (1395), la del rei Martí el Jove de Sicília (1405) i la del príncep de Viana (1459). Aquestes visites ocasionaven cerimònies i festes però també despeses no sempre fàcils d'assumir.

Paraules clau: Mallorca medieval, família reial, cerimònies, festes.

Abstract: Mallorca was not often visited by monarchs. Some members of the royal family used to pass through during their travels around the Mediterranean, especially stopping there on the journey between the Iberian and Italian lands. The most resonant stays were that of King John I and his court fleeing from an epidemic that ravaged Catalonia (1395), that of King Martin the Younger of Sicily (1405) and that of the Prince of Viana (1459). These visits caused ceremonies and parties but also expenses not always easy to bear.

Keywords: medieval Mallorca, royal family, ceremonies, festivities.

Rebut l'1 de juny. Acceptat el 2 de setembre de 2020.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, AH = Arxiu Històric, AGC = Actes del General Consell, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, EU = Extraordinari d'Universitat, RP = Reial Patrimoni.

Mallorca no va ser sovintejada per la vinguda dels monarques. Adesiara hi passava algun membre de la família reial en el seu anar i venir per les aigües de la Mediterrània, sobretot, fent-hi escala en el decurs de viatges entre les terres ibèriques i les italianes.

Tot i ser més aviat minses les dades documentals envers aquest tema així mateix tenim constància de diverses vingudes de membres de la reialesa tant del Casal de Barcelona com de la dinastia Trastámara i alguns altres. A propòsit, deixam de banda els reis i infants de la dinastia privativa així com Pere el Cerimoniós.

Les estades que més ressò tingueren, a deduir de les dades conservades, són la del rei Joan I i la seva cort defugint d'una epidèmia que assolava Catalunya, la del rei Martí el Jove de Sicília i la del príncep de Viana. Així mateix, aprofitant Mallorca com a lloc de parada, s'han de mencionar la d'Alfons el Magnànim i la del seu germà Joan el Sense Fe de les quals n'ha quedat més poca constància. I altres, les referències de les quals són certament escasses.

Joan I, el Caçador (1350-1396)

Tant a la Corona d'Aragó com a la Corona de Castella i a altres regnes europeus han estat estudiades les entrades reials, és a dir, les recepcions ciutadanes ofertes als monarques quan visitaven per primera vegada una ciutat. Era quelcom ben propi de les corts itinerants medievals i, en especial, després de la coronació del rei quan s'aprofitava l'avinentsa per tal de jurar franqueses, furs, costums o privilegis locals per obtenir d'aquesta manera la lleialtat dels súbdits.¹ La vinguda a Mallorca de Joan I, en cap cas, pot ser concebuda com una veritable entrada reial atès que aquesta estada del rei va ser casual, fugint d'una epidèmia que afectava la ciutat de Barcelona. Així i tot, entrà a la ciutat.

El diumenge 18 de juliol de 1395 arribà a Sóller la família reial amb quatre galeres armades.² Sembla que el rei, amb tres naus desembarcà al port de Sóller per després passar a Valldemossa i continuà cap a Ciutat mentre que la reina amb la galera restant s'hauria dirigit directament cap a la capital. Es reuniren al castell de Bellver on *quedaron los reyes allí algunos días, por la amenidad, comodidad y templadísimo cielo de que goza aquel Castillo, y despues entraron en la Ciudad, haciendo los mallorquines muchas fiestas y particulares demostraciones de alegría en el recibimiento.*³

¹ Per a la redacció d'aquest article no s'ha pogut comptar amb algunes dades provinents de documents i llibres conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca i a la Biblioteca Bartomeu March per les restriccions imposades davant la situació sanitària ocasionada per l'epidèmia del Covid-19. LADERO QUESADA, M.À.: *Las fiestas en la cultura medieval*, Barcelona, 2004, p. 79-89. Aquest autor aporta bastant bibliografia sobre el tema de les entrades reials, sobretot, pel que fa a la Corona de Castella i a la Corona d'Aragó. CARRASCO MANCHADO, A.I.: "La ceremonia de entrada real: ¿un modelo castellano?", *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico, siglos XIII-XV*, Sevilla, 2006, p. 651-656. NARBONA VIZCAÍNO, R.: *Memorias de la Ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, Valencia, 2003, p. 85-100. NARBONA VIZCAÍNO, R.: *La ciudad y la fiesta: cultura de la representación en la sociedad medieval (Siglos XIII-XV)*, Valencia, 2017, p. 97. A tall d'exemples, per a la Corona d'Aragó, vegeu per a Barcelona, treballs de Miguel Raufast Chico, per a València de Rafael Narbona Vizcaíno i per a Saragossa d'Isabel Falcón Pérez. Entre altres.

² El notari Mateu Salzet, contemporani dels fets, va escriure en un dels seus protocols conservat a l'Arxiu Diocesà de Mallorca, la seva visió a manera de noticiari. Aquest text seria aprofitat i reproduït per altres autors posteriors singularment per Jaime de Villanueva i Álvaro Campaner. BINIMELIS, J.: *Nueva historia de la isla de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes*, Palma, 1927, II, p. 210-211. VILLANUEVA, J. DE: *Viage literario por las iglesias de España*, XXI, Madrid, 1851, p. 227-228. BOVER, J.M.: *Noticias histórico-topográficas de la isla de Mallorca*, Palma, 1864, p. 371. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 2007, p. 80.

³ DAMETO, J.; MUT, V.; ALEMANY, J.: *Historia General del Reino de Mallorca*, III, Palma, 1841, p. 322.

Acompanyaven al rei la seva muller Violant de Bar (neboda de Carles V de França), la germanastra Isabel (filla de Pere el Cerimoniós i de la seva quarta esposa Sibil·la de Fortià), la filla petita Violant, dames, cavallers i altres membres de la cort.

Eren les autoritats locals les encarregades d'organitzar el protocol cerimonial carregat de simbolisme. Davant la vinguda del rei les autoritats volgueren retre-li homenatge i que l'ambient festiu de la presència règia fos assumit per tota la societat. El 16 de juliol Berenguer de Montagut, donzell i lloctinent de Ramon d'Avellà, cavaller i governador del regne de Mallorca, comunicava als batles de la part forana que elegissin una representació d'homes dels seus respectius pobles, amb les seves cavalcadures ben equipades, per acudir a Ciutat i participar en els actes festius amb motiu de la vinguda reial. Així mateix, el manament es feia extensiu a tots els joglars *de qualsevol struments que atrobarets cascú en vostra paròquia* comunicant-los que no es comprometessin amb ningú el dia que fossin requerits per anar a la ciutat i en cas de no complir serien penats en cent dies de presó.⁴ Felanitx envià vint homes o Pollença trenta.

Per al cas pollencí, els joglars avisats per acudir a Ciutat foren: Joan Desde i Bartomeu Oliver, joglars de trompa; Bartomeu Batle, joglar de flauta; Martí Perdigay, joglar de trompa i Pere Cànoves, joglar de flauta i caramella.⁵

El 21 de juliol, dimecres, el governador i els jurats feien saber a tothom que per l'entrada del rei *la qual la nit present fa en lo Castell de Belveer, hagen deliberat que al vespre se fassen alimares de fochs e falles enceses per terrats e per los cluquers e per les fustes ab sons de bacins e de massoles e que los senys e esquelles sonen per totes les esgléyes com la Seu comansarà*.⁶

L'endemà, dijous, Berenguer Moragues, saig, de manament del lloctinent Berenguer de Montagut, anunciava la següent notícia: *com lo senyor rey e la senyora reyna hagen deliberat de entrar en la ciutat dimecres que comptarem XXVIII del present mes de juliol en lo qual jorn és stat determenat per los honrats jurats que li sia feta festa sollempne axí con de bons e naturals vessals se pertany*. Per això es manava a tots aquells que havien estat encarregats d'encortinar que *degen aparperylar tots los trasts qui-ls són stats dats per encortinar e a tots los caps dels officis que degen apaperylar e arresar lurs trasts los quals los són stats dats axí de rey aplicadores*.⁷

Així, pel que fa a calendari, s'aprecia que tardaren uns dies a entrar dins la ciutat romanent mentrestant al castell de Bellver.

⁴ ARM, AGC 1, f. 79r. Document citat a: LLOMPART, G.: "Cortejos luctuosos y patrióticos en la Mallorca medieval", *BSAL*, XXXIII, 1974, p. 319-321 i 328-331. ROSSELLÓ I VAQUER, R.; PARETS I SERRA, J.: *Notes per a la Historia de la Música a Mallorca*, I, Palma, 2003, p. 11. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Noticiari de Felanitx, 1228-1599*, Felanitx, 1997, p. 89. Ramon Rosselló Vaquer publicà que el 18 d'agost de 1393 havien d'acudir a Ciutat cert nombre d'homes de la part forana amb bones cavalcadures per solemnitzar la vinguda de Joan I. Hi ha un error en la data perquè el rei vingué el 1395, cosa que després rectificà. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Noticiari...*, p. 88.

⁵ MAYOL I LLOMPART, A.: *La festa a l'època medieval (1350-1450)*, Pollença, 2008, p. 220 i 325. En un error, potser involuntari, aquest autor escriu que el 23 d'agost de 1393 de Pollença s'enviaren cent moltons per proveir la ciutat de queviures davant la imminent vinguda del rei Joan I. Convé recordar que el monarca arribà a mitjan juliol de 1395.

⁶ ARM, AH 420, f. 47v. PASCUAL, E.: "Pregons curiosos", *BSAL*, V, 1893, p. 278. ROSSELLÓ I VAQUER, R.; PARETS I SERRA, J.: *Notes per a la historia de la música a Mallorca*, IV, Palma, 2004, p. 17.

⁷ ARM, AH 420, f. 48r. PASCUAL, E.: "Pregons.....", p. 278.

Tot un ritual que implicava la societat urbana en unes cerimònies que tenien manifestacions diverses.

L'opinió tant dels contemporanis com d'erudits i cronistes de temps posteriors no són del tot coincidents ni en les dates ni amb el quefer del rei i la seva família en terres mallorquines.

El notari Salzet, va deixar escrit:⁸

Lo die dessusdit après dinar lo dit senyor Rey se partí de Sóller e vench-se'n a Bunyola, e de aquí partí e vech-se'n a Valldemussa ahon stech fins al dimecres.

E dimecres a XXI de Juliol lo dit Senyor Rey vench-se'n al castell de Bellver, a hon ha stat fins a dimecres següent.

Dimecres a XXVIII de Juliol lo dit Senyor Rey ab la Senyora Regina e ab les Senyores Infantes, e donzelles, e persones moltes notables entraren en la ciutat pessada hora de vespres: per la qual cosa fo feta gran festa e fort solemne, e dura per quatre jorns conínuus, dins los quals foren fets balls per tots los officis de la terra, e al sincèe jorn juntes per los jurats de la ciutat. E foren vestides per la dita sol-lempnitat XXX persones en nombre dels béns de la universitat, so es de drap d'or e de vellut ab drap blau de Florentí faent meytats dels draps d'or e de vellut, ab lo dit drap Florentí.

Aprés que-l dit Senyor Rey ab la dita Senyora Reina ab les persones dessusdites hagueren stat per alguns dies en la ciutat de Mallorques foren fetes moltes e diverses novitats en la dita ciutat, e presions e forçes a les jens, axí per raó de posades que donaven a nobles, cavallers, ciutadans e altres gens, com per rahó de infinides coses que los oficials del dit Senyor demenaven contra hòmens de paratge, ciutadans, mercaders, notaris e manastrals, en tant que per ocasió de les dites coses que lo regiment de la terra romangués en mans de aquells qui-l tenien, donaren los dits regidors al dit Senyor, segons que-s dehia, cent milia florins d'or.

Per ocasió de las ditas oppressions foren mesos en presó los sobreposats del officis e los barbers e speciayres e als cuns dels notaris per so cor havien posat en las cartes que havian rebudes aquella...

Dimecres a XXVII de Octubre foren restituïts los llibres als dits notaris, e assò per tal cor la terra havia finat tot ab lo do dessusdit.

Dijous a XVIII del mes de Novembre, any dessusdit, lo dit Senyor Rey ab la Senyora Reina, e les Infantes e altres, partiren de Mall., e reculliren-se en la galea reyal a Portopí, sens que no pres comiat de la ciutat, ne entrà en aquella, ans stech de aquella absent per lonch temps stant en lo castell de Bellver, e partissech ab V galees.

Dimecres a II del mes de Novembre fo cridada la general remissió la qual lo dit Senyor Rey féu a tots generalment de qualsevols crims que haguesen comès: e asò per cent e quatre milia florins que li foren promesos per la terra.

La audiència del dit Senyor romàs en la ciutat e aquí stech continuadament per dos mesos e més avant, après que-l dit Senyor Rey fo partit de Mallorques.

El dia 18 d'octubre el lloctinent Berenguer de Montagut es dirigia als batles de Calvià i d'Andratx tot indicant que s'havien de reconèixer els camins per on passaria la reina per tal de comprovar si eren aptes. En cas que necessitessin adobar no s'havien de torbar *per tal forma que la dita senyora sens perill alcun puxa per aquells passar*.⁹ Cap la possibilitat que només es tractàs d'una excursió de la reina per les terres del Pariatge.

⁸ VILLANUEVA, J. DE: *Viage literario...*, p. 227-228. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 80, 81, 127 i 128.

⁹ BONET, M.: "Preparativos de viaje ó de excursión de la reina de Mallorca (1395)", *BSAL*, VIII, 1899, p. 94.

Tres dies després el rei, a punt de tornar-se'n a Barcelona, va escriure al batle de Felanitx per tal que li trametés cinc homes per remar la galera reial als quals es donaria paga completa d'un mes.¹⁰

Durant els dies que passà a Mallorca el monarca despatxà assumptes diversos. Així, el 6 de novembre comunicava al batle de Porreres que fes manament a Ponç de Vic i al seu fill, també de nom Ponç, que pagassin 75 sous i 8 diners als escuders dels algutzirs, quantitat deguda per carcellatge.¹¹

L'estada de Joan I i la seva cort a Mallorca durà més o menys quatre mesos doncs el 18 de novembre se'n tornaren. La família reial i la cort des de Bellver es dirigiren a Portopí on embarcaren sense entrar a la ciutat ni acomiadar-se de ningú. A Portopí estant, el monarca signà alguns acords amb el clergat de Mallorca, sobretot, en relació amb béns temporals.¹²

Villanueva comenta la partida d'aquesta manera, sempre a partir del text de Salzet: *Digous á XVIII del mes de noembre, any dessusdit, lo dit Senyor Rey ab la Senyora Reyna, é les Infantes é altres, partiren de Mallorca, é recullirense en la galea real á Portopí sens que no pres comiat de la ciutat, ne entra en aquella, ans stech de aquella absent per lonch temps stant en lo castell de Bellver. E partissech ab cinch galees.*¹³

És acceptat que aquest rei era persona instruïda i interessada per les qüestions culturals, qualificat pels romàntics com "aymador de la gentilesa". Alguns dels funcionaris de la cort eren i són figures importants de la literatura catalana. Entre elles, Bernat Metge (administrador de les rendes reials de Mallorca, entre altres càrrecs) i Ramon de Perellós. Bernat Metge va seguir la cort en el trasllat de Barcelona a Mallorca i en fa una menció en *Lo somni*. En aquesta obra comenta com a l'illa el rei i ell disposaren de temps per debatre sobre llibres.¹⁴

La presència reial, d'entrada, fou molt ben rebuda però aviat resultà molesta i insuportable als mallorquins per la càrrega econòmica que generà.¹⁵

Piferrer i Quadrado resumiren l'estada de Joan I a Mallorca amb aquestes paraules:¹⁶

Huyendo de la peste que cundía por la península, apostó á Sóller Juan I con su esposa y su hija y su hermana, y con multitud de barones y damas y caballeros que llenaban cuatro galeras, en la mañana del 18 de Julio de 1395; y el mismo día fueron á Buñola y al otro á Valldemosa, desde cuyo palacio, aún no trocado en Cartuja, trasladáronse al castillo de

10 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Noticiari de Felanitx 1228-1559*, Felanitx, 1997, p. 90.

11 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Noticiari de Porreres (segles XIII-XVI)*, Porreres, 2001, p. 30.

12 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 81.

13 VILLANUEVA, J. DE: *Viage literario...*, p. 228.

14 ENSENYAT PUJOL, G.: *Història de la literatura catalana a Mallorca a l'edat mitjana*, Palma, 2001, p. 97-98.

15 Com exemple vegeu: VICIANO, P.: "El impacto económico de las visitas reales en las finanzas del municipio: Las villas de Castellón y Vila-real en los siglos XIV-XV", *Acoger, abastecer y financiar la corte. Las relaciones entre las cortes ibéricas y las sociedades urbanas a finales de la Edad Media*, Valencia, 2019, p. 361-375. FURIÓ, A.: "El rey en la ciudad. Las repercusiones económicas de la presencia del monarca y del séquito real en Valencia", *Acoger, abastecer y financiar la corte. Las relaciones entre las cortes ibéricas y las sociedades urbanas a finales de la Edad Media*, Valencia, 2019, p. 255-301.

16 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia. Islas Baleares*, Barcelona, 1988, p. 233-234.

Bellver, dando una semana á la Ciudad para prepararle la solemne entrada. Verificóse ésta el 28 por la tarde, seguida de cuatro días de lucidas fiestas en que ostentaron sus danzas todos los oficios y clases, y de uno de espléndidas justas que ofrecieron los jurados, vistiendo á treinta personas de tela de oro y terciopelo partido con paño azul de Florencia. El gravamen de los aposentamientos, las extorsiones de los cortesanos, la venalidad de los oficiales, acrecentaron los vejámenes é injusticias que habían venido á reparar; fueron presos á causa de su protesta los jefes de varios gremios y los notarios que la extendieron; y por no oír tales querellas el indolente rey, volvióse á Bellver, sitio más favorable para sus cacerías y para los saraos de la reina, cuya desmedida afición á los placeres era aún menos funesta que su inmixción perturbadora en el gobierno. Vendíanse los arbitramientos, las amnistías, las cédulas frecuentes sobre todo al final de la temporada, si es que el bando dominante con un donativo de cien florines no compró, más que estos públicos beneficios, su continuación en el poder: quien más, quien menos, era en aquella corte, en eso de hacer oro, alquimista más acreditado que el Jaime Lustrach, que por cuenta del monarca y luego de su sucesor trabajó años enteros en la obra mayor, es decir, en el descubrimiento de la piedra filosofal. Sin entrar ya en la ciudad, con visos más de fuga que de cortés despedida, bajó del castillo el 18 de Noviembre á embarcarse en Portopí el poco amado amador de gentileza, dejándose por un par de meses su cancillería en el esquilmo país.

Martí I de Sicília (1376-1409)

Conegut com a Martí el Jove, era fill del rei d'Aragó Martí l'Humà i de la seva primera esposa María de Luna. Per part de pare, doncs, era nét del rei Pere el Cerimoniós i nebot del rei Joan I el Caçador. El 1392 maridà amb la reina Maria de Sicília i el 1402, ja vidu, es casà amb qui seria la futura reina de Navarra Blanca I de la dinastia Evreux. Amb cadascuna d'elles tingué un fill que moriren prematurament. A més, fou pare de Frederic i de Violant, il·legítims. El rei Martí l'Humà intentà legitimar Frederic com a successor de la Corona d'Aragó però no hi arribà a temps la qual cosa provocà la complicada situació de continuïtat dinàstica que culminaria amb el Compromís de Casp i l'entronització de la dinastia de Trastámara. Martí el Jove morí de malaltia el 1409 a la ciutat sarda de Càller (està enterrat a la catedral) just després d'haver vençut el rebel exèrcit sard del jutjat d'Arborea a la batalla de Sanluri.

És obvi que l'illa de Mallorca ve de pas en les rutes marítimes entre la península Ibèrica i les grans illes tirrèniques.

Martí ja passà per Mallorca el febrer de 1392 amb el seu pare i la seva esposa Maria de Sicília, com es veurà més endavant, emperò va ser la vinguda de 1405 la que en deixà més empremta.

El 8 d'agost de 1405, vararen al moll de la ciutat de Mallorca set galeres que venien de Barcelona en una de les quals anava Martí, hereu de la Corona d'Aragó i alhora rei de Sicília. Se'n tornà el diumenge dia 16 a les tres de la matinada i posà rumb a terres sicilianes.

Jaime de Villanueva es féu ressò del relat de Salzet i el reproduí en el tom corresponent a Mallorca de la seva obra sobre les esglésies d'Espanya.¹⁷

Dissapte á VIII de Agost any MCCCCV lo molt alt Senyor en Martí per la gracia de Deu Rey de Cicília é primogenit del Senyor Rey, Rey d'Aragó arribá en Mall. Ab set galeas vinent de Barsalona; emperò no entrá en la ciutat, be que entrá en lo castell per la part de la porta de la mar. E aquí's diná é dormí e lo sendema stech tot lo jorn dins en lo dit castell.

¹⁷ VILLANUEVA, J. DE: *Viage literari...*, p. 245. La mateixa descripció, resumida, es troba recollida a DAMETO, J.; MUT V.; ALEMANY, J.: *Historia General...*, p. 342-344. També l'estada del rei Martí és citada a BINIMELIS, J.: *Nueva historia de la isla de Mallorca...*, p. 225-226 i a BOVER, J.M.: *Noticias histórico-topográficas...*, p. 371.

Lo diluns següent a X de agost lo dit Senyor Rey isque del dit Castell per la dita porta, e messe en la seva galera, e vechsen devant la capella de Sancta Caterina, e isque de la dita galea e entrasen en la dita capella a hon feu se oracio; e despuys munta en hun cavall, e acompanyat dels jurats e dels nobles e altres gens moltes venchsen en lort appellat den Vanniguanxo. Estant en lo dit ort, lo dit Senyor jura les franqueses del regne de Mallorques.

E en après tots los officis de la ciutat ab lurs penons, pessaven decant (sic) aquell. E asso fet ell cavalcha; e denant aquell en Johan Çafior, qui era jurat aquell any per los ciutedans, anave cavalcant, aportant lo standart del Senyor Rey, e ab ell anaven cavalcant dos cavallers e dos ciutedans, E axi cavalcant lo Senyor Rey ab son pavello que li habian fet de drap dor e de seda, lo qual aportaven XII entre cavallers e ciutedans, ell sen vench al Castell reyal.

Lo dit Senyor feu gracia aquel jorn als presoners que isguessen de preso: e axi fo fet; pero los qui eran per deutes, foren transportats ans de aquell jorn e altre loch. En la dita gracia no fo entes Mossen Gaspert de Sent Johan, delat de trenxhament de sagrament et de homenatge.

Aquell jorn foren fetes juntes denant lo dit Castell reyal, per part de la Universitat, ab scut rado, e lo sendema ab scut lonch, e laltre iorn següent ab scut rado.

Ab lo dit Senyor Rey vench lo Comte Anthoni, e lo Comte de Vintemilla, e Don Jayme de Prades, e lo Governador de Saragossa pare de Sanxo Rois, e Naspert den Cardona, e Misser Gabriel Cardona, e en Johan Desvall, e molts altres honrats homens, axi de Arago e de Catalunya, com de la ila de Cicilia.

Lo dit Senyor divenres a XIII dagost sospes Mossen Roger de Moncada de la governacio per sos demerits. E provey que lo tayl ques feya en Ciutat per XLVIII mil florins, fos reduit a XXX mil, segons era stat determenat e proveyt per lo gran consell. E altra part que fossen remoguuts del Consell aquells C homens, los quals novellament eren stats elets en consellers. E que los restants XVIII mil florins pagassen aquells qui los haien desposos. E mes avan provei, e ab si sen amana en Cicilia Mossen Joan Sancta Cilia, e Mossen Gaspert Sent Johan, cavallers.

Digmenge á XVI dagost a tres horas de la nit lo dit Senyor se reculli en la sua galea; e ell ab les altres galeas partiren de Mallorques e feren lur via per anar a Cicilia.

Per la seva banda, Álvaro Campaner y Fuertes tornà recopilar l'anterior relat en el *Cronicón Mayoricense* i n'afebí el següent resum traduït al castellà:¹⁸

Llegó de Barcelona con 7 galeras Martin, primogenito de Aragon y rey de Sicilia; acompañábanle varios magnates de aquel reino, Aragon y Cataluña. Entró en el Real Castillo por la puerta que daba al mar, y permaneció en él hasta el lunes 10 que salió por la misma puerta y se embarcó en su galera, saltando á tierra delante de la capilla de Santa Catalina, en la cual óró. Montó despues á caballo y, en compañía de los Jurados, de nobles y otras muchas gentes, se dirigió al huerto llamado de Vanni guanxo, dónde juró las Franquezas de Mallorca, pasando luégo por delante del Rey los gremios de la ciudad con sus pendones. Montó nuevamente á caballo, precediéndole el Jurado Ciudadano Juan Saflor que llevaba el Real Estandarte, en compañía de dos caballeros y dos ciudadanos, tambien á caballo. Iba el Rey bajo un pabellon ó palio de seda y oro, construido expresamente, cuyas varas llevaban doce caballeros y ciudadanos, y en esta disposición se volvió al Castillo Regio. Hizo gracia aquel día á los presos y les concedió la libertad, aunque los que lo estaban po deudas habían sido llevados ántes á otro lugar y exceptuó á Mos. Gaspar de San Juan, caballero, acusado de haber roto homenaje y sacramento. El mismo día y los dos siguientes se celebraron justas delante del Castillo Real con escudos redondo y largo, y hubo bailes de artesanos y de payeses.

Campaner continuà amb més informació.

El día 14 d'agost: El Rey Martin de Sicilia depuso al gobernador Roger de Moncada por sus deméritos; ordeno que la talla que se estaba cobrando en la Ciudad en cantidad de 49.000

18 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 144. S'ha respectat fidelment el text que aporta Campaner.

florines se redujera á 30.000, como lo había resuelto el Gran Consejo; removió de éste los cien consejeros recientemente elegidos, y dispuso le acompañasen á Sicilia Mos. Juan Santacilia y Mos. Gaspar San Juan, caballeros. Al día següent: Por Real disposición de esta fecha fue nombrado Lugarteniente interino Mos. Jorge de San Juan, quien desempeñó el cargo desde 6 de Setiembre á 19 de Noviembre del mismo año, en que fué repuesto Rogerio de Moncada. I el día 16: Domingo á tres horas de noche salió El Rey Martin con sus galeras y rumbo a Sicilia.

Com era habitual en semblants ocasions i molt més tractant-se de l'hereu de la Corona d'Aragó, a més de rei de Sicília, les autoritats procuraven fer els honors de la millor manera que es podia.

En aquest cas, foren citats els joglars de les viles per tal que acudissin a Ciutat i participassin de les festes organitzades per tal egregi visitant.¹⁹

El 22 de juny es comunicava a tots els batles que manassin comparèixer a Ciutat *certs bons hòmens ab cavalcadures bé ensellades e enfranades e arresades* i joglars. A tall d'exemple, de Robines hi anaren vint homes,²⁰ d'Alaró, deu homes,²¹ d'Esporles, sis homes,²² de Puigpunyent, quatre homes²³ i de Marratxí, dos homes.²⁴ És clar que el número estava en relació al nombre d'habitants.

En una carta del 8 d'agost Roger de Moncada, portantveu del rei Martí, adreçada als batles i jurats de les viles foranes manava que *los elets e los juglars de la isla entrassen en Ciutat per la festa de la venguda del senyor rey de Sicilia*.²⁵

El dia 17 d'agost de 1405, l'endemà d'haver partit el rei, la procuració reial pagava 15 sous i 10 diners a Leonard, corder, per dinou lliures de corda de cànem *per fer metre aquella e afegir a les cordes dels canelobres de fust qui pengen en la sala del castell reyal de la ciutat per que's poguessin calar en la venguda del senyor rey de Sicilia*. També per posar una barra en el bastiment al capdavant de la dita sala per poder empaliar.²⁶

A Simó Pou, mestre fuster, el 5 de setembre li foren pagades 17 lliures i 10 diners per petges necessaris en algunes taules del castell reial, entre altres feines, que s'aparellaren per la vinguda del rei de Sicília *lo qual venint de Barchinona passà per Mallorca*.²⁷

En resum, l'estada del rei de Sicília va discórrer d'aquesta manera: arribà el dissabte dia 8 d'agost venint des de Barcelona amb set galeres. Entrà per la porta de la Mar però no va recórrer la ciutat sinó que directament accedí al castell reial on es va hostejar. El dilluns dia 10, per la mateixa porta sortí fins al moll on pujà a la seva galera que el va portar fins, ran de

19 ROSSELLÓ I VAQUER, R.; PARETS I SERRA, J.: *Notes per a la historia de la Música...*, III, p. 11.

20 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Noticiari de Binissalem (Rubines a l'edat mitjana 1231-1516)*, Mallorca, 1998, p. 36.

21 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Alaró en els segles XV-XVI*, Mallorca, 1996, p. 8.

22 ROSSELLÓ VAQUER, R.; ALBERTÍ ALBERTÍ, J.: *Història d'Esporles. Segles XIII-XVI*, Palma, 1996, p. 174.

23 BELTRAN PERELLÓ, M.E.; DEL VALLE GARCÍA, D.: "Participació de Puigpunyent en l'arribada de Martí de Sicília a Mallorca", *III Jornades d'Estudis Locals de Puigpunyent*, Puigpunyent, 2011, p. 9-22.

24 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Notes històriques de Marratxí, segles XIII-XVI*, Mallorca, 1996, p. 36.

25 ARM, AGC 1, f. 79r.

26 ARM, RP 3.498, f. 51r.

27 ARM, RP 3.498, f. 51v.

costa, fins a la capella de Santa Catalina. Descendí de l'embarcació i entrà a la capella per resar. Després, sobre un cavall i acompanyat dels jurats i altra gent notable, es dirigí cap a l'hort d'en *Vanni Ganxo* on jurà les franquesses del regne i féu gràcia a alguns presoners per tal que restessin lliures. La comitiva, entre penons i l'estendard retornà al castell reial davant el qual tingueren lloc juntes amb escut rodó organitzades per la Universitat. El dimarts tornà a haver-hi juntes, amb escut llarg, i el dimecres altra volta amb escut rodó. El divendres dia 14 tingué una actuació de caire més polític suspenent, de manera temporal, en el càrrec de la governació Roger de Moncada pels seus demèrits. D'altra banda, va reduir el tall acordat per a la ciutat de 49.000 florins a 30.000. D'aquesta manera, la visita a més de protocol i cerimònies es manifestava també com un clar sentit d'exercici del poder reial.

El diumenge 16 d'agost les naus en què anaven Martí i els seus acompanyants salparen cap a Sicília a les tres de la matinada.

Carles, príncep de Viana (1421-1461)

Envers la figura del príncep de Viana s'ha escrit molt, en especial, la difícil relació amb el seu pare. Més poc s'ha anotat sobre la seva estada a Mallorca que va durar just uns set mesos, del 20 d'agost de 1459 fins al 26 de març de 1460.²⁸

Carles d'Aragó i d'Évreux, més conegut com a Carles de Viana, era fill de Joan II d'Aragó i de Blanca I de Navarra. A la mort de la seva mare el 1441 esdevingué rei titular de Navarra alhora que seguia essent l'hereu de la Corona d'Aragó.

Ben aviat esclataren desavinences entre pare i fill quan Joan decidí excloure'l de la successió navarresa per ell ser el rei i Carles sols rebria el títol de lloctinent del regne. Les relacions entre un i altre encara es farien més difícils a partir del nou casament de Joan (encara príncep) el 1447 amb Joana Enríquez.

Esclatà la guerra civil navarresa entre agramontesos, partidaris de Joan, i beaumontesos, partidaris de Carles. El 1451 s'enfrontaren a la batalla d'Oibar en la qual Carles (malgrat l'ajut de Joan II de Castella) fou derrotat, fet presoner i desheretat.

Una vegada alliberat, la madrastra Joana Enríquez, conspirà contra ell atès que volia desfer-se'n i que l'hereu fos el seu fill Ferran (futur Ferran II). Així i tot Carles aconseguí fugir i trobà aixopluc a Nàpols a la cort del seu oncle Alfons el Magnànim.

El 1458 morí el Magnànim sense descendència directa legítima i Joan, el germà, es convertí en el rei Joan II de la Corona d'Aragó. Mentrestant, concedí el títol de rei de Nàpols i Sicília a Carles que el refusà, ja que es considerava, i ho era legítimament, l'hereu de tot el conjunt de la Corona d'Aragó. Carles retornà a Navarra i de bell nou va ser empresonat el 1460.

Les Corts Catalanes, reunides a Lleida aquest mateix 1460 demanaren al rei alliberar el seu fill, cosa que succeí el 25 de febrer de 1461. El 23 de setembre següent Carles morí a

²⁸ Vegeu els treballs de: DAMETO, J.; MUT, V.; ALEMANY, J.: "De la venida del príncep D. Cárlos á Mallorca", *Historia General del Reino de Mallorca*, III, Palma, 1841, p. 422-429. URGELL HERNÁNDEZ, R.: "Algunas notas y documentos sobre el príncep Carlos de Viana y Mallorca", *Mayurqa*, 21, Palma, 1985-1987, p. 167-179. MIRANDA MENACHO, V.: "La estancia del príncep de Viana en Mallorca (1459-1469)", *Príncipe de Viana*, 235, Pamplona, 2005, p. 429-448. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *L'estada del príncep de Viana a Mallorca*, Felanitx, 2006. MIRANDA MENACHO, V.: "La ciudad de Mallorca recibe al príncep de Viana en agosto de 1459", *Acoger, abastecer y financiar la corte. Las relaciones entre las cortes ibéricas y las sociedades urbanas a finales de la Edad Media*, Valencia, 2019, p. 89-103.

Barcelona víctima dels problemes de la seva salut tot i que la sospita popular insistia en un possible enverinament promogut per Joana Enríquez.

De fet, el príncep des de Nàpols s'havia instal·lat a Sicília i deixà les terres italianes per mandat del seu pare el qual preferia tenir el fill més prop i així controlar-lo millor. No hi ha dubte que les relacions entre pare i fill eren complicades.

De retorn, el 1459, Carles féu escala a Mallorca desembarcant al port d'Alcúdia per després dirigir-se cap a Inca i Ciutat.²⁹

L'organització del viatge va començar el gener. Això significava equipar les galeres i convocar la tripulació així com avisar al lloctinent de Mallorca a efectes de resoldre l'allotjament per al príncep i el seu seguici. La intenció era partir de Sicília el dia 20 d'abril però es va veure ajornada.

El 28 de maig el Gran i General Consell es reuní per tractar de la *venguda qui prestament sich sperave esser del príncep fill primogènit del molt alt senyor rey nostre*. Calia tenir en compte com hauria de ser la recepció, la festa, el pont i altres coses *e axí mateix les massions qui per açò se faran, de quals diners se pagaran*. S'acordà estudiar quina seria la via més idònia d'obtenir els diners *per via de tall o de compartiment o per altre via* i es nomenà una comissió encarregada d'arranjar dita vinguda que restaria integrada per Huc de Sant Joan, cavaller; Joan Berard i Lluc Oliver, ciutadans; Ponç des Laners i Francesc Prats, mercaders; Mateu Oliver, menestral, i dos síndics clavaris per la part forana. És a dir, una representació de tots els estaments.³⁰

Mentre seguien els preparatius per a l'acolliment del príncep, els jurats es reuniren el 8 d'agost per ultimar detalls. Galceran Gener, cavaller; Bonifaci Morro, doctor en decrets; Damià de Dameto, Pere Despi, Andreu Sunyer i Pere Andreu, jurats, i altres *volents provehir a la solennitat o festivitat faedora en la recepció del il·lustre senyor don Carlos, príncep de Viana, primogènit d'Aragó, de Sicília etc. e fill del molt alt senyor rey nostre ara beneventuradament regnant qui tot jorn s'espere a venir en lo present regna e altres coses daquen per honor del dit senyor príncep necessàries* acordaren que *sia fet hun pali de domesquí carmesí deius lo qual anàs lo dit senyor príncep e que après lo dit pali fos donat a la església de la Seu de la present Ciutat per servir a la festivitat de Corpore Christi e a totes altres proffessons faedores per la Ciutat*. A més del pal·li calia fer un present al dit príncep que comprendria el que segueix:

Primo que sian comprades onza canes, dos palms e mitg de domesquí carmesí de las quals sia fet lo dit pali ab lo qual lo dit senyor príncep sia reebut e acompanyat axí com se pertany per la dita ciutat fins al castell reyal.

Item que en lo pont de fusta de la ribera de la mar sia fet o acrescut hun pont de fusta e enramat de murta ab lo qual sia reebut lo dit senyor príncep e desembarcat.

Item que de nou sia fet e fabricat hun penó ab lo senyal reyal e de la ciutat an Johan Desí, trompeta de la dita ciutat.

29 MORRO, G.: *Mallorca a mitjan segle XV. El Sindicat i l'alçament forà*, Palma, 1997, p. 495.

30 ARM, AGC 7, f. 110r-110v. URGELL HERNÁNDEZ, R.: "Algunas notas y documentos...", p. 173-174. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *L'estada del príncep...*, p. 4. MIRANDA MENACHO, V.: "La ciudad de Mallorca recibe al príncipe de Viana...", p. 91-92. Aquesta autora situa la reunió el 18 de maig.

Item que sian fetes trenta entorxes e trenta lliures de cirjots nous de cere vermella.

Item més que sian comprats trenta perells de gallines e trenta perells de polls.

Item més sian comprades cent fogasses de formatge del dit regna.

Item més que sian comprats deu perells de paguos per lo dit present del dit senyor príncep.

També donaren facultat per comprar aquestes i altres coses necessàries pel dit present al jurat Andreu Sunyer. Això no obstant, indicaven que de tot el que es pagaria se n'havia d'informar als oïdors de comptes de la Universitat.³¹

El cerimonial de rebuda seria el propi de l'època. Així, quan Carles arribà el 20 d'agost les autoritats el varen rebre com ho mereixia el primogènit del rei. El pont de fusta, enramat de murta, servia de connexió entre la galera i terra ferma per després començar un recorregut per la ciutat baix el pal·li mentre les gents mostraven la seva joia per tan il·lustre visita. No ha quedat constància documental de si el recorregut, a manera de processó, el manà fins a la Seu ni si es va celebrar alguna cerimònia religiosa com solia fer-se en semblants ocasions en altres ciutats.

Molts anys després, Josep Maria Quadrado y Pau Piferrer, a partir del document original, deixaren escrita aquesta rebuda amb les següents paraules:³²

[...] púsole en tierra un ancho puente de madera enramado de mirto y salpicado de flores; precedíale un pendón nuevo ricamente bordado; palio magnífico de damasco carmesí, digno de ser regalado después a la catedral para las solemnidades del Corpus, le acogió bajo su sombra, alumbrándole delante y al rededor treinta cirios de cera encarnada y otras tantas antorchas por mano de altos funcionarios y escogidos representantes de la Ciudad. Hizosele un copioso y escogido presente de provisiones; celebráronse en su honor pomposas justas: nada la faltaba para considerarse ya rey sino poder y hasta libertad.

Al castell reial (l'Almudaina) cal pensar que s'oferí un àpat tot i que es desconeixen els detalls.

Pocs dies després, el 28 d'agost, la procuració reial pagava al mariner Joan de Perpinyà 50 lliures per haver tramès a Tortosa amb el seu llaüt n'Antoni Font amb l'encàrrec d'entregar unes cartes al rei donant compte de l'arribada del seu fill a terres mallorquines. No seria fins al 18 de març de 1460 quan n'Antoni Font cobraria 10 lliures per haver portat les cartes al rei *per la nova vinguda del senyor príncep an aquesta ciutat e illa de Mallorques*.

El dia 29 d'agost el rei remetia una missiva al lloctinent general de Mallorca en la que expressava la seva satisfacció *de la pràctica per vós servada en la recepció del príncep e que li sia stat liurat lo palau e castell nostre de aqueixa ciutat per a la habitació sua*. Afegia que avisaria a la procuració reial per tal que cada mes li passessin certa quantitat emperò *que per altra via alguna res li sia donat*. Efectivament, una altra carta del rei adreçada al procurador reial concretava *que de qualsevol pecúnies de nostra cort li doneu per a la despesa de son plat, tant com aquí aturarà lo dit príncep, dos-cents florins per mes. No és, emperò, intenció nostra que per via de demanda ne per servey, ne en altra manera altres*

31 ARM, EU 11, f. 157r-158r. ARM, AGC 7, f. 131r-132r. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Noticiari de Felanitx...*, p. 153. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *L'estada del príncep...*, p. 5.

32 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *España, sus monumentos y artes...*, p. 276-278. També és esmentada a BOVER, J.M.: *Noticias histórico-topográficas...*, p. 374.

quantitats ne socorriments li sien donats. Joan II mostrava, una vegada, més el control que volia exercir sobre el seu fill alhora que la seva desconfiança.³³

El mateix dia 29 d'agost tornava reunir-se el Gran i General Consell per deliberar sobre la recepció feta al príncep *lo qual, per gràcia de Déu, és vingut e arribat en la present ciutat.* El tema a tractar era d'on pagarien les despeses ocasionades per l'estada de Carles. S'havien manllevat 300 lliures a Tomàs Tomàs, cavaller que s'havien de tornar el mes de setembre i havien servit, entre altres coses, per la confecció del pal·li de domasquí vermell sota el qual havia anat el príncep fins al castell reial en haver desembarcat a Mallorca. S'acordà pagar de la meitat del tall que corria en el moment, conegut com el tall d'en Francesc de Comelles. En aquesta reunió sortí a llum el ja esmentat pal·li el qual *és stat rescatat e haüt ab gran treball e giny dels uxers del dit senyor príncep los quals pretenien que era llur, so és, per vint e sinch florins d'or que'ls havem haüts donar. E lo dit palí és stat de la Seu, jatsia abans per nosaltres hi fos stat oferit quant se benehí per so que servescha a la festa de Corpore Christi e altres professons qui's fan cascun any en la present ciutat.*³⁴

Una visita com aquesta implicava a més del cerimonial de benvinguda, recepció i allotjament, l'entrega d'un donatiu al distingit visitant. Així en sessió del Gran i General Consell del 19 d'octubre els jurats exposaren que el príncep havia requerit la seva presència dient-los que ja havia gastat els seus diners i demanava el volguessin subvenir amb alguna quantitat de moneda. Els jurats li respongueren que no tenien potestat sense l'aprovació del Gran i General Consell.

A la sessió del Gran i General Consell del 30 d'octubre, tot i el desacord dels representants de la part forana els quals al·legaven que ja havien concedit un ajut, es determinà, malgrat tot, que el príncep rebria una donació de 1.200 lliures mallorquines de les quals la ciutat en pagaria 800 i la resta seria aportada per la part forana. Foren nomenades vuit persones, representant tots els estaments, que serien les encarregades de la recaptació d'aquestes quantitats.³⁵ La part forana, a més, per atendre el seguici del príncep va contribuir amb forment i palla per un import de 226 lliures, 3 sous i 10 diners.³⁶

Al príncep li semblà insuficient i demanà 2.400 lliures, el doble, per corre amb les seves necessitats. En una altra reunió del Gran i General Consell del 15 de novembre tracta aquesta qüestió atès que el príncep *fa e té gran masió e despesa e lo dit donatiu seria mínima cosa.* Després de negociacions els consellers accediren a l'augment tot i les dificultats econòmiques que patia el regne en el moment. Potser va primar *més principalment per fer servey al molt alt senyor rey del qual lo dit príncep és fill e primogènit.* Hi hauria de contribuir gairebé tothom, *tots los cavallers e altres del bras militar sens detracció dels D diners d'or. E tots los moneders e per semblants tots los altres franchs, pus sian persones layques e conjugats, los quals són tinguts no menys que los altres subvenir e servir al dit senyor príncep per so que pus fàcilment lo càrrech del dit donatiu sia per tots agualment suportat com lo dit regna e los singulars de aquell sian posats e deduhits en tanta e ten extrema*

33 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *L'estada del príncep...*, p. 4-5.

34 ARM, AGC 7, f. 131r-132r. ARM, EU 11, f. 157r-158r. URGELL HERNÁNDEZ, R.: "Algunas notas y documentos...", p. 174-175. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *L'estada del príncep...*, p. 6.

35 ARM, AGC 7, f. 144r-144v. URGELL HERNÁNDEZ, R.: "Algunas notas y documentos...", p. 175-176.

36 MORRO, G.: *Mallorca a mitjan segle XV. El Sindicat i l'alçament forà*, Palma, 1997, p. 495.

*indigència e inòpia que tots los dits singulars, compresos los dits moneders e altres havents immunitat, en vides abastaran a suportar lo càrrech del dit donatiu.*³⁷

El 12 de gener de 1460, davant els jurats, comparegueren el notari Joan Falcó i el pintor Joan Rosató, tant en nom propi com en nom del mercader Francí de Mora, expressant que havien estat taxats pel donatiu promès per la ciutat al príncep Carles en el tall que corria en el moment i temien ser perjudicats atenent que també havien de contribuir en altres talls. Era una mostra de la reticència en haver de contribuir en un tall només per subvenir al príncep encara que *sien contents pagar en lo dit tall*. Demanaven es revisàs la seva contribució la qual cosa admeteren els jurats.³⁸

Carles havia demanat el castell reial i el castell de Bellver per al seu allotjament i del seu seguici. El rei hi estigué d'acord però més avant canvià d'opinió i això enutjà el príncep. Al final, s'instal·laren a l'Almudaina on s'hagueren de dur a terme obres i reformes.³⁹

Entre altres coses es varen haver de condicionar algunes estances com és ara adobar les menjadores i portes de l'estable, col·locar un escriptori i quatre posts a la paret en una cambra per als llibres del príncep, etc.⁴⁰ Les estances, a més, requerien mobiliari potser per estar en mal estat o, simplement, no n'hi havia.

Els mesos d'estada del príncep en terres mallorquines, com és obvi, ocasionaren despeses extraordinàries amb càrrec públic. Fins i tot, s'hagué de recórrer a la imposició d'un tall exclusivament *fet per lo donatiu fahador al molt excel·lent príncep, fill e primogènit del molt alt senyor rey*.⁴¹

En els llibres de *Dades del Reial Patrimoni*, conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca, consten de manera detallada les despeses que ocasionà l'estada del príncep de Viana a Mallorca. Entre elles:

El 26 de setembre es varen satisfer a Pere Ferrando, mestre fuster de les obres reials, 56 lliures i 10 diners *per fer de nou estanques e mangadores per los cavalls del dit senyor príncep. E en fer unes portes de nou en la païssa del dit castell e unes altres portes en lo portal de la casa del forn, e fer de nou un escriptori de fusta e fer en aquell quatre posts en la paret per tenir los llibres del dit sanyor príncep, e fer de nou una porta en una finestra del statge del assessor, e fer un consell de fusta devant la porta de la cambra del dit statge, e fer de nou set taules de menjar, entre grans e poques, e set banchs per a seura. E fer de nou set lits de posts de fusta ab banchs e adobar lo postis de la sala ha hon menga lo dit príncep*. Per dur a terme aquestes obres es varen haver de comprar *claus, frontisses, vibrons, armelles e correges de ferro, xabrons, taules de Vanèssia e taules de Nissa, claus, forrellats per les portes e altres coses necessàries a obs de la dita obre*. Igualment comptaven els *jornals de mestres e provisió de aquells*.⁴²

Com era acostumat any rere any en la festivitat de Tots Sants la procuració reial pagava un

37 ARM, AGC 7, f. 149r-149v. URGELL HERNÁNDEZ, R.: "Algunas notas y documentos...", p. 176. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *L'estada del príncep...*, p. 7.

38 ARM, EU 12, f. 2r. URGELL HERNÁNDEZ, R.: "Algunas notas y documentos...", p. 176-177. BARCELÓ CRESPI, M.: "Més sobre l'impost del tall (1450-1521)", *Randa*, 29, 1991, p. 192-194.

39 MIRANDA MENACHO, V.: "La ciudad de Mallorca recibe...", p. 96-98.

40 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Noticiari de Felanitx...*, p. 153.

41 ARM, EU 11, f. 167v, 173r-173v i 174r.

42 ARM, RP 3.559, f. 51r. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 212-213.

ofici així com els ciris amb senyal reial que cremaven davant la tomba del rei Jaume II, de bona memòria, a la Seu. El 3 de novembre de 1459 consta que la quantitat pagada fou 6 lliures, 3 sous i 2 diners que incloïa, també, alguna almoïna a hospitals i alguna caritat a canonges i preveres beneficiats en la dita Seu per absolució general que feren sobre la tomba per consideració del príncep Carles *qui lo dit die de Tots Sants personalment estigué en lo dit ofici*.⁴³

Altre cop era el fuster Pere Ferrando qui el 7 de novembre seria perceptor d'11 lliures, 5 sous i 8 diners *per fer encerats a la finestra de la libreria del senyor príncep del dit castell de la dita ciutat e per reparar e adobar lo pont de fusta de la entrada del dit castell de Bellver*.⁴⁴ El pas per la renaixentista cort napolitana del Magnànim sens dubte influí perquè el príncep fos home que valoràs els llibres. En posseïa un considerable nombre que requeria un lloc on col·locar-los i per això es confeccionà un escriptori de fusta i es disposaren quatre prestatges a la paret.

El 17 de novembre s'abonaven 5 lliures i 18 sous a Joan Bartomeu, mercader, per nou estores d'Urxeta a raó de 13 sous la peça les quals s'havien comprat a *ops de la cambra del il·lustre don Carles, primogènit e fill del molt alt senyor rey, ara benaventuradament regnant, lo qual posa en lo castell real de la present ciutat*. I eren compresos 12 diners que foren entregats a un bastaix per port de les dites estores fins al a l'Almudaina.⁴⁵

Tres dies després, el dia 20, Pere Durròç, comptador de don Carles, rebia 521 lliures i 5 sous degudes al príncep *per la provisió de la casa o del seu plat de tres mesos qui comensaren a XXVIII de agost del any present e damunt dit MCCCCLVIII e finaren o finaran a XXVIII del present mes de noembre*. Havien de ser 200 florins mensuals segons manament del rei en una carta datada a Sogorb el 29 d'agost. L'equivalència de 200 florins a lliures mallorquines varen ser 173 lliures i 15 sous.⁴⁶

A finals d'any, entre el 17 i el 20 de desembre el lloctinent, el procurador i altra gent anaren fins a Alcúdia per observar sobre el terreny una nau genovesa arribada a aquell port a causa del mal temps *e en la qual anada fou lo il·lustre don Carlos, fill e primogènit del dit senyor rey*. El 21 de gener de 1460, el procurador reial passava comptes de les despeses ocasionades en menjar, beure i lloguer de bèsties durant els quatre dies. Tot plegat ascendí a 27 lliures, 3 sous i 6 diners.⁴⁷

Dia 11 de febrer, es lliuraven 521 lliures i 5 sous a Pere Durròs per la provisió de casa o del seu plat corresponents als tres mesos compresos entre el 29 de novembre de 1459 al 28 de febrer de 1460.⁴⁸

El dia 24 de març, de bell nou, Pere Durròs era perceptor de 173 lliures i 15 sous per la provisió de casa o del seu plat però en aquest cas només pertocaven a un mes, del 29 de febrer al 28 de març. D'altra banda, en Durròs donava el consentiment per pagar 67 lliures i 17 sous a Pere Seguí, carnisser, per carns; 36 lliures i 3 sous a Pere Mora, mercader, per tres bótes de vi; 66 lliures a Andreu Boronat per dues càrregues de cera; 80 lliures a Goterris de la Serna, forner, per vuitanta quarteres de blat. Tot comprat per atendre les necessitats del príncep i dels seus acompanyants.⁴⁹

43 ARM, RP 3.559, f. 79v-80r.

44 ARM, RP 3.559, f. 51v.

45 ARM, RP 3.559, f. 80r. CAMPANER Y FUERTES, À.: *Cronicón...*, p. 213.

46 ARM, RP 3.559, f. 87v. CAMPANER Y FUERTES, À.: *Cronicón...*, p. 213.

47 ARM, RP 3561, f. 49v i 81v.

48 ARM, RP 3.559, f. 87v.

49 ARM, RP 3.559, f. 87v. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *L'estada del príncep...*, p. 9. CAMPANER Y FUERTES, À.: *Cronicón...*, p. 213.

El príncep tenia fama de portar un nivell de vida alt, luxós, i gairebé sempre va viure endeutat fins al punt d'haver d'empenyorar joies i béns o demanar préstecs. Vivia per damunt de les seves possibilitats econòmiques. En els mesos de febrer i març de 1460 reconeixia deure certes quantitats a mallorquins que prometia pagar-les en el proper estiu.⁵⁰

A Tomàs Tomàs, cavaller: 200 florins d'or.

A Pau Sureda, cavaller: 100 lliures. Més altres 500 lliures.

A Pau Pardo: 500 lliures.

A Francesc Prats, draper: 682 lliures.

A Antoni de Verí, mercader: 136 lliures, 17 sous i 6 diners.

A Nicolau Meroles, frare dominic: 25 florins d'or.

Els actes lúdics en honor de tan il·lustre personatge solien manifestar-se, preferentment, en tornejos o justes. A tall d'exemple, el dissabte 15 de setembre els jurats prestaren a Arnau Moix i a Jordi Sureda, ciutadans, trenta llances noves que eren a la Casa dels Comptes per a justar *de demà a VIII jorns, com sían taulagers per honor e servey del molt illustre senyor infant primogènit d'en Johan, fill del senyor rey en Johan, qui és en lo present regne*. Els taulagers prometeren retornar-les de seguida que fossin requerides o, en tot cas, tornar-ne de consemblants.⁵¹

Durant els mesos que estigué a Mallorca, el príncep mantingué contactes epistolars, a més d'alguna ambaixada, amb el seu pare amb l'ànim d'arribar a una entesa entre les dues parts que es concretaria en la Concòrdia de Barcelona (26 de gener de 1460). L'eix central girava entorn, sobretot, del conflicte en el regne de Navarra. Igualment, a Mallorca estant, sostingué relacions amb aliats i amics de regnes estrangers tant amb el rei Alfons V de Portugal com amb l'emperador Frederic III o el rei Enric IV de Castella. També féu molts nomenaments, entre ells d'alguns mallorquins, com cambrer, capellà, confessor, secretari, escrivà, etc.⁵²

Molt s'ha especulat sobre si el príncep va estar al castell de Santueri (Felanitx) i si tingué una relació amb una felanitxera. Ara per ara, tot queda en especulacions.⁵³

El dia 6 de març de 1460 els jurats de Mallorca reberen la notícia de part del monarca que el príncep havia de partir, cosa que féu el dia 26 en la galera de Pau Sureda acompanyada d'altres cinc embarcacions.

Un dia abans d'embarcar-se, el príncep reconeixia tenir en depòsit uns llibres del capítol de la Seu que prometia restituir-los en el termini d'un any o, si obtenia el beneplàcit del papa, en disposaria més temps o, fins i tot, quedar-se'ls pagant el seu valor estimat en 120 florins d'Aragó. De tot plegat, en resultà un acte solemne actuant de fiança Perot Pardo, cavaller. El príncep signà l'acta en presència del notari Pere Litrà davant l'altar major de la catedral, hora de vespres, i actuaren de testimonis Miquel Sa Brugada, doctor en decrets, i Francesc

50 MIRANDA MENACHO, V.: "La estancia del príncipe de Viana ...", p. 447.

51 ARM, EU 11, f. 153r. ALOMAR CANYELLES, A.I.: *L'armament i la defensa a la Mallorca medieval. Terminologia*, Palma, 1995, p. 488.

52 MIRANDA MENACHO, V.: "La estancia del príncipe de Viana ...", p. 432-439, 444-445 i 448.

53 Ramon Rosselló Vaquer el 1980 va publicar una nota al setmanari *Felanitx* número 2.203 en la que es plantejava aquesta qüestió sense poder donar una resposta convincent. En el seu llibre *Noticiari de Felanitx* no consta cap dada al respecte.

Burgues, cavaller. Es tractava dels llibres de la *Summa* de Sant Tomàs que els canonges de la Seu tenien per deixa del bisbe Joan Garcia que fou confessor d'Alfons el Magnànim. El que se'n féu, dels llibres, queda en una incògnita tot i que consten escripturats en l'inventari de béns que seguí a la mort del príncep el 1461.⁵⁴

S'ha de concloure que les institucions oferiren una bona rebuda i estada al príncep de Viana. Les autoritats en tot moment estaren disposades a contentar-lo.⁵⁵

Alfons el Magnànim (1396-1458), rei de la Corona d'Aragó

El 4 de març de 1415 arribà a Mallorca l'infant Alfons, fill primogènit del rei Ferran, amb la seva muller. Es tracta del futur Alfons el Magnànim que només comptava amb dinou anys. Es desconeix si hi desembarcà, ni quin temps hi va estar ni quines festes es feren.⁵⁶

L'any 1419 el rei Alfons, amb motiu de les guerres que es lliuraven a Itàlia sobretot amb el rei Lluís de França contra Nàpols, per socórrer a la reina de Nàpols anà amb la seva esquadra a Sicília, Sardenya i Nàpols. Mallorca aportà provisions. El rei fou rebut amb totes les demostracions que requeria la fidelitat mallorquina. S'hi apuntaren molts mallorquins. El 27 d'agost el rei partí cap al Grau d'Oropesa. L'expedició es retardà per diversos incidents.⁵⁷

El 1420 Alfons el Magnànim va dur a terme una expedició contra Còrsega i Sardenya. El dia 16 de maig, el governador i els jurats s'adreçaven als batles de la part forana comunicant-los l'acord que havien concertat de fer festa solemne per la vinguda del monarca a l'illa amb les seves galeres armades. Els manaven avisar als joglars de les seves parròquies perquè anessin a Ciutat a tocar música cobrant el salari acostumat que abonarien els jurats. En cas de no acudir-hi, haurien de pagar la infracció amb els seus béns.⁵⁸

Entre el 19 de maig i el 6 de juny l'esquadra féu escala a Mallorca i els tres dies següents a Menorca. Com a nota curiosa feien costat al monarca tot un seguici de poetes entre els quals cal esmentar Ausiàs March, molt jove, així com Jordi de Sant Jordi, Andreu Febrer, Lluís de Vila-rasa a més de dos castellans com eren Juan de Valtierra i Pedro de Santa Fe.⁵⁹

Álvaro Campaner afegeix que així mateix pujà fins al castell de Bellver. Indica, també, que es varen fer unes gramalles *para aquellos magistrades con ocasión de la venida á Mallorca del Rey Alfonso V*.⁶⁰ Sens dubte, calia rebre el rei amb la indumentària que pertocava.

54 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 173-174. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *L'estada del príncep...*, p. 173-174.

55 Així i tot hi ha autors que opinen el contrari. ZURITA, J.: *Anales de Aragón*, Libre XVI, Ed. A. Canellas-López, 7, Zaragoza, 1988, p. 238. DESDEVISES DU DEZERT, G.: *Don Carlos d'Aragon, Prince de Viane. Étude sur l'Espagne du Nord au XVe siècle*, Paris, 1889, p. 309. Un i altre citats a MIRANDA MENACHO, V.: "La estancia del príncipe...", p. 430.

56 La dada que aporta Campaner s'ha de prendre amb molta precaució perquè el matrimoni d'Alfons amb la seva cosina Maria de Castella va ser el 12 de juny a la catedral de València CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 152. PASCUAL, B.: *Misceláneas*, XIII, Palma, sense data, p. 53. ARM, Còdex, 135.

57 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, Palma, 2007, p. 152-153.

58 ARM, EU 3, f. 241r. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Noticiari de Felanitx...*, p. 112. ROSSELLÓ I VAQUER, R.; PARETS I SERRA, J.: *Notes per a la Història de la Música...*, III, p. 144.

59 ENSENYAT PUJOL, G.: *Història de la literatura catalana a Mallorca a l'edat Mitjana*, Palma, 2001, p. 98.

60 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 210.

Entre el 31 de maig i el 6 de juny de 1432 de bell nou visità Mallorca on arribà amb vint-i-una galeres camí d'Itàlia. Durant aquests dies, dedicà el temps a *reformat varios puntos de la mal recibida concòrdia del año anterior sobre reducción de censos*.⁶¹

Joan, infant d'Aragó (1398-1479)

Qui amb el temps es convertiria en el rei Joan II de la Corona d'Aragó, abans de ser coronat com a tal va fer breus estades a Mallorca, sempre de pas. Com a monarca mai la visità.

Joan, era fill de Ferran I, el d'Antequera, i d'Elionor d'Albuquerque. Maridà en primeres núpcies amb Blanca I de Navarra (1420) i en segones amb Joana Enríquez i Fernández de Córdoba (1444). Fou el pare del rei Ferran el Catòlic.

L'octubre de 1414 passà per Mallorca amb la seva esquadra, camí de Sicília.⁶²

Algunes despeses enregistrades en els llibres de *Dades* del Reial Patrimoni assabenten que el 1414 l'infant es trobava a Mallorca. El dia 13 de desembre, el procurador reial pagava 22 lliures i 10 sous a en Perpinyà Forsor (?), patró d'un llaüt armat amb el qual es dirigí de Mallorca a València on es trobava el rei Alfons. Dit Perpinyà havia tramès algunes missives informant que l'infant Joan amb el seu estol era al port de Portopí amb intenció de continuar cap a Sicília.⁶³

El 26 d'abril de 1415 altre cop el procurador reial lliurava 22 lliures i 10 sous a Guillem des Lor, mercader valencià, i a Bartomeu Palau d'Eivissa, patró d'un rampí de vint remes, els quals anaren de la ciutat de Mallorca a València per informar a Ferran d'Antequera que l'infant Joan havia arribat sa amb tot el seu estol a Palerm cosa que havien sabut per una nau vinguda de Sicília.⁶⁴

El 14 de març de 1415 (?) es lliuraven 15 sous a Nicolau Oliver, portador de lletres, qui per manament del regent de la governació es desplaçà a Alcúdia a informar el batle que si recalaven al seu port tres navilis els quals *per forma de temps* s'haurien desviat de l'estol de l'infant Joan, el mateix batle hi anàs amb un llaüt i notificàs als patrons que el rei amb vuit naus havia arribat al port de Portopí manant, de part del monarca, que fessin la via de Capdepera i que allà *levassen ayguada* i l'esperassin.⁶⁵

Una altra despesa pervinguda pel pas de l'infant Joan per Mallorca fou de 10 sous que es lliuraren a Nicolau Oliver i a Bartomeu Bassa, portadors de lletres, els quals per un manament que l'infant Joan va fer al procurador reial anaren a Alcúdia i Artà per tal que els batles d'aquests pobles informessin si des de les talaies s'havien vist en aquelles mars quatre naus que, per mal temps, *se eren esberrades* de l'estol de l'infant Joan en el seu trajecte cap a Sicília. En el cas que fos així, s'havia de comunicar-los que prenguessin aiguada i es dirigessin cap a Capdepera on s'intentaria el replec.⁶⁶

61 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *España, sus monumentos y artes...*, p. 249. Aquests autors, per error, indiquen que era la segona vegada que el monarca arribava a l'Illa.

62 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 151.

63 ARM, RP 3.510, f. 107r.

64 ARM, RP 3.510, f. 108r.

65 ARM, RP 3.510, f. 109r.

66 ARM, RP 3.510, f. 114r.

Ara per ara es desconeix, per la documentació mallorquina, si l'infant entrà a la ciutat o si va romandre al vaixell. Tampoc sabem si s'organitzaren actes festius per honorar-lo. Això no obstant, Maria Mercè Costa pogué documentar que l'infant havia arribat el dilluns dia 11 de març a la nit amb nou naus. Les gents se n'alegraren i li feren presents de ballestes i confits. L'estol deixà Mallorca tres dies després.⁶⁷

Tornà el 1434.⁶⁸ El 5 (?) de maig els jurats donaven compte d'haver rebut una carta de la reina Maria, muller del Magnànim, comunicant que el seu cunyat Joan, duc de Gandia i comte de Dénia, havia de partir de València per dirigir-se a Sicília i ajudar al rei Alfons, i que faria escala a Mallorca. Demanava que se li fessin els honors que li pertocaven.

Els jurats convocaren diverses persones per tal de decidir com hauria de ser la recepció suscitant-se certa polèmica. El motiu venia dat envers si tractar-lo com a germà del rei amb els títols que ostentava o com a rei de Navarra atès que es titulava d'aquesta manera quan ho havia estat la seva primera esposa tot i que ell havia forçat amb tota casta d'intrigues també la seva coronació. Després de llarg debat, es decidí que fos rebut com a germà del rei.

Entre altres detalls li farien un pont de fusta a mitjan lloc del moll de pedra, bo, fort i ample i de dues canes i mitja o tres de llarg. Dit pont tendria grans arrambadors i estaria ben enramat de rames verdes. Es remarcava que quan Joan entràs a les mars de Portopí li fossin tramesos dos notables homes de part dels jurats per convidar-lo a prendre terra en el pont que li havien preparat i que els jurats convocassin a honorables homes de qualsevol estament i els caps dels oficis per acompanyar-los, a cavall i a peu, a rebre l'infant i després marxar plegats fins a la Seu i al castell reial. Els jurats elegiren per anar a cercar el germà del rei Huc de Sant Joan i Pere Descatlar, cavallers. També elegiren els mestres que haurien d'obrar el pont que foren Marc d'Espí i Pere de Térmens.⁶⁹

Demanà donatius als mallorquins a l'igual que ho havien fet els seus germans quan passaren per l'illa.⁷⁰

Ja com a rei de Navarra (des de 1425) pel seu matrimoni amb Blanca I, tornà trepitjar terra mallorquina. Va ser el 1441 de camí cap a Sicília on anava, de manera urgent, per explicar els fets de Castella al seu germà el Magnànim. Cal recordar que els anomenats infants d'Aragó (els fills de Ferran d'Antequera) tenien grans interessos econòmics i polítics en el regne de Castella per la seva condició, també, d'infants castellans. La procuració reial, en concepte d'ajut, va pagar a Jaume Garriga 120 quintars de bescurit a petició del rei de Navarra i alhora lloctinent general del rei d'Aragó els quals eren necessaris durant el viatge.⁷¹

67 COSTA, M.M.: "El viatge de l'infant Joan (futur Joan II) a Sicília (1415)", *La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII): 2. Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV)*, XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona, III, Sassari, 1996, p. 287-302.

68 BOVER, J.M.: *Noticias histórico-topográficas...*, p. 373.

69 ADM, MSL 353, f. 34r-34v. Vull agrair la referència a Victòria Burguera Puigserver.

70 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 156. PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *España, sus monumentos y artes...*, p. 249.

71 ARM, RP 3.526, f. 87r.

Altres

Infant Pere d'Aragó

El dissabte dia 31 d'agost de 1381 l'infant Pere, de l'orde de Sant Francesc, arribà a Ciutat i s'allotjà al palau del bisbe.⁷² Pel setembre arribà a Alcúdia i els jurats pollencins li enviaren com a present pollastres, perdius i préssecs.⁷³

Qui era aquest infant? Per cronologia podria tractar-se d'un fill de Pere el Cerimoniós i de la seva primera muller Maria de Navarra nascut el 1347.

Maria de Sicília (1363-1401)

El 18 d'agost de 1384 la reina de Sicília, filla de Frederic el Simple i de Constança d'Aragó (filla de Pere el Cerimoniós), passà per Mallorca.⁷⁴ Quan morí el seu pare era molt nina i assumí la regència Artal d'Alagó. El 1379, per orde del seu avi, el Cerimoniós, es traslladà a Barcelona per tal que la seva tia Elionor l'educàs. El 1391 va contreure matrimoni, prèvia dispensa papal, amb Martí el Jove (fill de Martí I i de Maria de Luna), igualment nét de Pere el Cerimoniós.

Maria de Sicília tornà passar per Mallorca acompanyada del seu marit i del seu sogre. El 20 de febrer de 1392 arribà al moll de la ciutat de Mallorca l'infant Martí (germà de Joan I i futur rei Martí l'Humà), duc de Cervera i de Montblanc, amb dotze galeres ben armades, de pas cap a Sicília en companyia del rei i reina de Sicília, fill i nora de dit infant. Els acompanyaven molts magnats, cavallers i dames. El dijous dia 22 salparen les galeres en direcció a Menorca.⁷⁵

Diversos autors (singularment decimonònics) han fet referència a aquest fet sempre, això sí, recurrent a la informació facilitada per Salzet. Ara bé, no deixa de ser curiós que entre un i altre les dades no són coincidents del tot. D'una banda, Villanueva esmenta que foren onze galeres.⁷⁶ D'altra banda, en un recull de dades històriques sense citar l'autor es pot llegir: *El infante Martín, duque de Sensavia y de Montalvo, hermano del rey Juan II de Aragón, llegó á esta ciudad viniendo de Cataluña el día 10 de Enero. Vino con él su hijo Martín, rey de Sicilia, con la reina su consorte, y el día 23 por la tarde se embarcaron para Menorca.*⁷⁷ De seguida es detecta l'error a l'hora de mencionar el rei atès que hauria de dir Joan I.

Entre els actes lúdics convocats es va treure l'estendard de la casa de la juraria i es féu processó semblant a la del dia de Sant Silvestre i Santa Coloma *e aquell jorn matex e lo sendemà foren fets balls e lo digmenge següent juntes en lo Born per part dels honrats jurats.*⁷⁸

72 VILLANUEVA, J. DE: *Viage literario por las iglesias...*, p. 219. Reproduint el text del noticiari Salzet. ARM, Còdex 134, Miscel·lànies Pascual, XII, p. 346. El recopilador indica que no se sap de quin regne era aquest infant Pere. Data l'arribada el dia 21.

73 MAYOL I LLOMART, A.: *La festa a...*, p. 219.

74 VILLANUEVA, J. DE: *Viage literario por las iglesias...*, p. 221. Campaner apunta que vingué en una preciosa nau castellana però indica que fou el dia 16. CAMPANER Y FUERTES, Á: *Cronicón...*, p. 75.

75 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 79.

76 VILLANUEVA, J. DE: *Viage literario por las iglesias...*, p. 225

77 *Noticias histórico-topográficas de la isla de Mallorca*, Palma, 1864, p. 366.

78 ROSSELLÓ I VAQUER, R.; PARETS I SERRA, J.: *Notes per a la Història de la Música...*, I, p. 141. Aquests autors,

Infant de Navarra (1378-1413)

Una vegada més és Álvaro Campaner qui assabenta, sense oferir-ne el nom ni gaire detalls, que el 29 de juliol de 1399 arribaren dues galeres armades, en les que vingué el germà bastard del rei de Navarra, amb molta gent per unir-se a l'Armada Santa.⁷⁹ El monarca navarrès del moment era Carles III el Noble de la dinastia d'Évreux. El seu pare Carles II havia tengut un fill fora de matrimoni amb Catalina de Lizao: Leonel, vescomte de Muruzábal. Potser es tracti d'aquesta persona la que recalà a Mallorca.

Infant Enric d'Aragó i d'Alburquerque (1400-1445)

Fill de Ferran d'Antequera i d'Elionor d'Alburquerque, germà d'Alfons el Magnànim i de Joan II.

A principis de l'any 1434 féu escala a la ciutat de Mallorca. La procuració reial pagà 72 lliures a Jaume Garriga que preparà seixanta quintars de bescuit per a la comitiva del dit infant. La despesa contemplava la compra de seixanta quarteres de forment, les moltures i l'elaboració.⁸⁰

Blanca, reina de Sicília i de Navarra (1385-1441)

Es tracta de la segona esposa de Martí el Jove, rei de Sicília. El 30 de setembre de 1402 arribà al port de Mallorca en sis galeres al capdavant de les quals hi havia l'almirall Bernat de Cabrera, Blanca de Navarra, filla de Carles III i d'Elionor de Castella, la qual anava a reunir-se amb el seu espòs que es trobava en terres sicilianes.⁸¹ Uns mesos abans s'havia concertat el matrimoni i celebrat per poders. Val a dir que Blanca, una vegada vídua, tornaria i seria reina de Navarra succeint al seu pare.

Infant Pere d'Aragó i d'Alburquerque (1405-1438)

Quan la documentació no dóna indicis de parentiu sovint pot resultar complicat identificar de qui es tracta de manera encertada. Ara bé, en aquest cas, tot indueix a pensar que es tracta d'un fill de Ferran d'Antequera i d'Elionor d'Alburquerque i, alhora, germà dels reis Alfons el Magnànim i Joan II Sense Fe. Entre altres empreses militars va participar en les primeres campanyes de la conquesta de Nàpols fent costat al seu germà el rei Alfons.

Unes poques dades contingudes en un llibre de Reial Patrimoni informen del seu pas per Mallorca l'any 1426. El 17 d'agost es va proporcionar material necessari per a certa artilleria que demanava l'infant Pere pel seu passatge que feia, per orde del rei, a Barbaria. A tal efecte es pagaren 8 lliures i 10 sous a Francesc Gisset (?), botiguer, pel preu de vuit fustes de vet i sis xebrons. L'infant restava al moll amb les seves galeres armades.⁸² El dia 2 d'octubre es pagaren 109 lliures, 8 sous i 4 diners a Joan d'Hijar, patró de galera el qual de manament del rei havia d'anar de manera urgent a l'Alguer on es trobava l'infant i manar-lo a Mallorca, juntament amb la galera de Galceran de Monsoriu. La quantitat abans indicada s'havia bestret per adquirir a la plaça del moll 110 quarteres de blat sicilià que a raó de 16 sous la quartera el cost pujà 88 lliures; la despesa de la molta, a raó de 14 diners la quartera ascendí a 6 lliures, 8 sous i 4 diners; i l'elaboració de 100 quintars de bescuit, a

citant a Salzet, situen les festes de benvinguda als reis el dia 27 de març de 1397.

⁷⁹ CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 85 i 130.

⁸⁰ ARM, RP 3.515, f. 83v.

⁸¹ CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 142.

⁸² ARM, RP 3.518, f. 82v. PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *España, sus monumentos y artes...*, p. 249.

3 diners, 15 lliures.⁸³ Igualment es pagaren 1 lliura i 10 sous a tres homes que per orde de l'infant anaren als ports de l'illa per avisar que ningú gosàs eixir de Mallorca sense llicència del governador per tal que no fos sabut quina era la direcció que emprendria l'estol de Pere.⁸⁴ Alhora, es pagaren a Joan Nadal, cortiner, per unes cortines de tafetà verd per adornar les cambres del castell reial on s'havia d'allotjar l'infant. És a dir, sis peces de tafetà verd, a raó de 5 lliures i 10 sous la peça sumant 4 lliures i 10 sous; per cordes, anelles, cintes, etc, 9 lliures i 10 sous. En total, 47 lliures.

El procurador reial encarregà que l'infant fos rebut com si es tractàs del mateix monarca.⁸⁵

Joana, reina de Nàpols (1479 ? - 1518)

El dia 11 de març de 1502 es va saber que la reina de Nàpols, que es trobava a Sicília, havia de passar per Mallorca i es comentava que quan arribà a Palerm *li feren pont e aquell enremaren de murta e ab gran honre e cavalcada la aportaren en la posada que la ciutat li havia aparellada. E allí li foren fets molts presents de moltes coses. E per quant és reyna y neboda del rey nostre senyor, és mester que sie rebude ab aquella honre e sirimònie que li pertany e encare que li sien donades e fet present de algunes coses.* Es considerà que fos rebuda amb l'honra i la cerimònia que li pertanyia i, a més, li fossin fets alguns presents. Calia veure la manera en què els mallorquins podien contribuir a fer-li una bona rebuda així com la quantitat de diners que hi podien gastar. Es tractava de no ser menys que els sicilians.⁸⁶

Es tracta de Joana, casada amb Ferran II de Nàpols. Dita Joana era filla d'una germana de Ferran el Catòlic, també de nom Josana que maridà amb Ferran I de Nàpols, fill natural d'Alfons el Magnànim. L'endogàmia familiar és ben palesa.

Uns darrers mots

La situació geogràfica de Mallorca esdevenia un punt d'escala entre les terres peninsulars ibèriques i les italianes. Els interessos de la Corona d'Aragó a la Mediterrània, i a Itàlia en particular, eren ben manifestos. Per diferents motius, alguns membres de la família reial en el seu anar i venir amb les naus solcant les aigües de la Mediterrània paraven a Mallorca.

Un cas a part és l'estada del rei Joan I que arribà a l'illa fugint d'una epidèmia que assotava Catalunya.

Tot plegat suposava l'organització d'actes festius per complimentar els il·lustres visitants però alhora sucoses despeses a càrrec de l'erari públic. Mentre, els avantatges i beneficis eren més aviat minso.

⁸³ ARM, RP 3.518, f. 83r.

⁸⁴ ARM, RP 3.518, f. 84r. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 210.

⁸⁵ CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 210.

⁸⁶ FAJARNÉS, E.: "Curiosidades históricas", *BSAL*, VII, 1898, p. 151.

LA FRUSTRADA BATALLA A ULTRANÇA ENTRE PERO SÁNCHEZ MUNYOZ I BERNAT DE PACHS (1462-1464)

Miquel Ques i Perelló

Graduat en Humanitats

Resum: Els deseïments i les lletres de batalla entre cavallers foren una realitat en el Regne de Mallorca. A continuació, es mostra un d'aquells casos de mitjan segle XV, amb l'escenari, l'entorn, i la causa per la qual el cavaller Pero Sánchez Munyoz desafià mitjançant lletres de batalla al cavaller Bernat de Pachs, i de com el rei Joan II prohibí aquesta batalla.

Paraules clau: Mallorca, Joan II, Pachs, Sánchez Munyoz, lletres de batalla.

Abstract: The challengers and the letters of battle between knights were a reality in the Regne de Mallorca. The following, is one of those cases from the mid-15th century, with the setting, the environment, and the cause for which the knight Pero Sánchez Munyoz challenged by letters of battle to knight Bernat de Pachs, and how the king Joan II forbade this battle.

Keywords: Mallorca, Joan II, Pachs, Sánchez Munyoz, letters of battle.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 28 de desembre de 2020.

Abreviatures: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, AFA = Archivo de Filología aragonesa, AH = Arxiu Històric, AHPTE = Archivo Histórico Provincial de Teruel, AIEG = *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, AST = *Analecta Sacra Tarraconensis*, BC = Biblioteca de Catalunya, BCB = Biblioteca Central de Barcelona, BNC = Biblioteca Nacional de Chile, BRAH = Boletín de la Real Academia de la Historia, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, CODIN = Colección de Documentos Inéditos, CSIC = Centro Superior de Investigaciones Científicas d = Diners, Doc = Document, FSM = Família Sánchez Muñoz, fl = Florins, GEC = *Gran Enciclopèdia Catalana*, IIEB = Institut Internacional d'Estudis Borgians, Il = Lliures, MRAMEGH = *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, MS = Manuscrit, Prot = Protocol notarial, RP = Reial Patrimoni, s = Sous, s/f = Sense foliar i Vg = Vegeu.

El segle XV fou un temps florit d'intercanvi de lletres de batalla entre cavallers d'arreu, molt presents, sobretot, a l'esponerós i puixant Regne de València, on la gran quantitat de lletres conservades permeten albirar una gran rivalitat, també en el cas del Principat de Catalunya, en el Regne dels Aragons,¹ i per descomptat, en el Regne de Mallorca.²

A Mallorca, l'existència de lletres de batalla que han deixat un rastre documentalment són escasses. Un dels tres casos coneguts³ –tots datats en ple segle XV– és el deseïment entre els cavallers Pero Sánchez Munyoz⁴ i Bernat de Pachs.⁵ L'únic cas dels tres, on les lletres de batalla s'han perdut o encara no s'han trobat. És per això, que tenint en compte aquesta mancança, el que a continuació segueix, intenta, a partir de certa documentació, revestir, un xic més, dita confrontació.

El requeridor mossèn Pero Sánchez Munyoz

Pero Sánchez Munyoz y Marín de Urríes, cavaller, nascut a Terol, el 1430.⁶ Pertanyent a l'antiga nissaga militar dels Munyoz o Sánchez Munyoz, en el Regne d'Aragó. Les seves armes heràldiques serien les dels Sánchez Muñoz: escut quarterat, 1er i 4^{rt} en camp de gules, una creu de Calatrava d'or, 2^{on} i 3er un camp d'or.⁷

Fou el fill primogènit i hereu del segon matrimoni de Pero Sánchez Munyoz y Carbón amb Maria Marín de Urríes. Els seus germans foren Fadrique, mort sense successió, Gil, ardiaca de Morvedre i canonge de la Seu de València, Aldonza maridada, a Mallorca, amb el donzell

1 *Regnum Aragonum*.

2 *Regnum Maioricarum* és el nom donat a aquest regne des de la seva fundació. Així era encara denominat en el segle XV.

3 Les lletres i principi de batalla entre Salvador Sureda i Safont, cavaller, i Francí de Vallseca, ciutadà de Catalunya, entre 1442 i 1444, i les lletres entre Bernat de Tagamanent, cavaller, i Pere Joan Albertí, donzell, entre 1457 i 1458.

4 L'original és Munyoz, en aragonès, derivat de Munio. De vegades, també amb les variants de Munyos o Munyoç.

5 L'original és Pachs, en català, amb el dígraf, tal i com s'utilitza en tants altres cognoms. La reforma normativa de P. Fabra, a principis del segle XX, abandonà la –ch– dels noms comuns, dels noms de persona i del topònims, únicament era usat en els cognoms. Tot i la normativa ortogràfica actual, molts cognoms l'han conservat i alguns altres l'han perdut. En els darrers temps, s'ha fet extensiva la forma Pacs, sense dígraf. En aquest cas, el canvi toponímic de Pachs a Pacs del Penedès, el 1980, ha influït en el canvi antroponímic. Per a veure aquest curiós canvi toponímic de Pachs a Pacs del Penedès. Vg. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CLXXVII, III, 1980, p. 632-633. El cognom Pachs en –ch– fou utilitzat des del s. XIII, junt amb la forma llatina de Pax. Pachs predominant en el s. XV. Més endavant, des de mitjans s. XVI, començà a predominar la forma llatina Pax, però mai Pacs. Per a corroborar l'ús històric de Pachs. Vg. BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs, poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Palma, 1999, p. 51.

6 WITTLIN, C.J.: "Un inventario turense de 1484", *AFA*, XVIII-XIX, 1976, p. 189. *D. Pedro Sánchez-Muñoz y Urríes, que debió nacer el 25 de noviembre de 1430, aunque no podemos precisar si en Mallorca o en Teruel*. GARCIA CIPRÉS, G.: "Los Sánchez Muñoz de Teruel", *Linajes de Aragón*, III, 8, p. 117-118. *Va venir açi Mossèn Pera, ab motiu de la mort del seu oncle que-l va fer hereu*. BONSENYOR, J.: *Libre de paraules e dits de savis e filòsofs, Los proverbis de Salomo, Lo libre de Cató*, pròleg i docs. a cura de Gabriel Llabrés y Quintana, Palma de Mallorca, 1889, p. XX. El bisbe Gil Sánchez Munyoz no arribà físicament a Mallorca fins, el 1 d'agost de 1433. LLITERES, L.: "Documentos inéditos extraídos de diferentes archivos, referentes al Rdm. Gil Sánchez Muñoz", *BSAL*, 26, 1917, p. 309-310. Així doncs, vist que Pero Sánchez Munyoz nasqué el 1430, i el seu oncle no arribà a Mallorca fins el 1433, hem de suposar que va néixer a Terol.

7 *Accedí lo Capítol de la Seu a que l'enterrassen dins la tomba d'aquell*. BONSENYOR, J.: *Libre de paraules e...*, p. XX. Les mateixes armes que es troben a la llosa sepulcral del seu oncle-bisbe Gil Sánchez Munyoz, a la sala capitular de la Seu de Mallorca, on ell també hi fou sepultat en primera instància.

Pelai Unís,⁸ i Dionisio,⁹ canonge de la Seu de Mallorca i de Terol. El seu oncle fou l'antipapa Climent VIII *alias* Gil Sánchez Munyoz y Carbón, bisbe de Mallorca.¹⁰ Era familiar dels senyors d'Aiòder, del Regne de València.¹¹ La seva cosina Contestina Munyoz fou priora dominica del Monestir de la Magdalena de València.¹²

De jove, protegit pel seu oncle-bisbe, visqué i s'educà en el Palau bisbal de Ciutat de Mallorca.¹³ En no més de 17 anys,¹⁴ rebé d'aquell, mitjançant donació *inter vivos*, una sèrie de béns:

*Item, lo dit senyor bisbe, morint sens testament o altra darrera voluntat, és clar en via de dret que tots los béns atqisits per aquell ans que fos bisbe de Mallorques han pertangut e pertanyen als nebots seus e fills de sos germans, axí com a persones pus propinquas a aquell e açò per successió ab intestat. Item, lo dit senyor bisbe podia de dret en vida sua donar de sos béns hoc encara atqisits del bisbat, e açò a sos parents segons que ha fet a Pero Sánchez Munyoc, nebot seu fill de Pero Sánchez Munyoc, germà del dit senyor bisbe, appar de la dita donació ab carta pública de la qual hi ha trelat.*¹⁵

De fet, en una data indeterminada, Pero Sánchez Munyoz tingué amb el seu germà Dionís, un plet arbitral a Mallorca: *Les cosas dejus scrites és lo que yo, Pero Sanchez Munyoc deman a mon ffrare.*¹⁶ Probablement, sobre els béns de l'oncle-bisbe.

8 Per error, l'autor anomena *Palau Vives* a Pelai Unís, el vertader marit d'Aldonza. GARCIA CIPRÉS, G.: "Los Sánchez Muñoz...", p. 117-118. Pelai Unís, senyor de nau. SANTAMARIA ARÁNDEZ, Á.: "El Reino de Mallorca en la primera mitad del siglo XV", IV Congreso de la Historia de la Corona de Aragón, Palma de Mallorca, III, 1955, p. 104. Aquest Pelai Unís era fill de Pelai Unís, el qui regentà la lloctinència de la governació de Mallorca.

9 Era fill il·legítim de Pero Sánchez Munyoz y Carbón i Elvira Ruíz d'Urríes. LÓPEZ RAJADEL, F.: *Datación de la Historia de los amantes de Teruel*, Teruel, 2008, p. 152. S'embarcà cap a Nàpols, en l'ambaixada del curial Jaume Llandrich, junt a Pere Fàbregues, de Petra, en temps de l'alçament forà. QUADRADO, J.Mº: *Forenses y Ciudadanos. Historia de las disensiones civiles de Mallorca en el siglo XV*, Palma, 1817, p. 245. Sobre l'accés de Dionisio a la canongia de la Seu de Mallorca. Vg. CASSANYES ROIG, A.: "Els Sánchez Muñoz i la successió en la canongia de Llorenç Serrallí (1431-1433)", *BSAL*, 72, 2016, p. 15-27.

10 Nascut a Terol, el 1370, doctor en decrets, arxipreste de santa Maria de Terol, cabiscol de la seu de Girona, canonge i beneficiat de la Seu de València, prevere i beneficiat de les esglésies de Sant Martín de Terol, Sueca, Cullera i Ontinyent, i antipapa en el castell de Peníscola, entre 1424 i 1429. Fou nomenat bisbe de Mallorca, el 26 d'agost de 1429, però no arribà físicament a Mallorca fins, el 1 d'agost de 1433. Morí a Mallorca, el 28 de desembre 1447. LLITERES, L.: "Documentos inéditos...", p. 309-310. NAVARRO ESPINACH, G.; VILLANUEVA MORTE, C.: "Gil Sánchez Muñoz (1370-1447), el antipapa Clemente VIII. Documentación inédita de los archivos de Teruel", *Revista de Historia Medieval*, 15, 2006-2008, p. 240, 241 i 246.

11 El seu pare es maridà en primeres núpcies amb la seva cosina segona Violant Sánchez Munyoz i Munyoz, coneguda com *la munyoceta*, filla única del senyor d'Aiòder Abdón Sánchez Munyoz i Martínez de Ladrón. Violant morí sense fills, i els seus béns i drets passaren al seu marit. GARCIA CIPRÉS, G.: "Los Sánchez Muñoz...", p. 117.

12 SÁNCHEZ MUÑOZ, J.G.: "Diario turolense de la primera mitad del siglo XVI", a cura de Gabriel Llabrés y Quintana, *BRAH*, XVII, I-III, 1895, p. 74.

13 GARCIA CIPRÉS, G.: "Los Sánchez Muñoz...", p. 118.

14 Abans del 18 de desembre de 1447, data de la mort del seu oncle-bisbe Gil Sánchez Munyoz.

15 Memorial *post mortem* > 18 de desembre de 1447, sobre els béns del bisbe Gil Sánchez Munyoz, realitzat per a coneixement de Joan Albertí, procurador reial de Mallorques, –futur sogre de Pero Sánchez Munyoz– per si algú volia reclamar béns que no pertanyessin als seus nebots. Doc. Transcrit a NAVARRO ESPINACH, G.; VILLANUEVA MORTE, C.: "Gil Sánchez Muñoz...", p. 251-252. AHPTE. FSM. 30.

16 Segons el catàleg, el seu germà Dionís. OLIVAR, A.: *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Montserrat, Scripta et documenta*, 25, 1977, p. 347. MSS. 1100. Documents antics procedents de la Cogullada, III, Plet arbitrat a Mallorca, com diu una nota del seu fill.

A Mallorca, Pero Sánchez Munyoz entroncà amb la influent família dels Albertí, hi ho feu en primeres núpcies amb la donzella Joana Albertí, amb la qual tingué fills que no sobrevisqueren.¹⁷ Aquesta era filla de Joan Albertí, cavaller i procurador reial, i germana dels donzells Pere Albertí,¹⁸ Bernat Albertí i Arnau Albertí.¹⁹

El 22 de juliol de 1454, la seva germana Aldonza el constituí, encara donzell, en procurador seu, davant Joan Falcó, notari; acta estesa en pergami i notals, amb la participació de Francesc de Mília, connotari i soci, davant el testimoniatge de Pere d'Òdena, jurisperit i clergue, i Joan [Matheo], escuder del cunyat i donzell Pelai Unís.²⁰

El 1457, a Ciutat de Mallorca, adquirí un llibre compost per tres títols:

*el Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs, Los proverbis de Salomo, Lo llibre de Cató. Aquest llibre quompri yo, Pero Sánchez Munyos en lo públich enquant de la plaça de la Cort de la Ciutat de Mallorca, per preu de trenta sous; lo qual llibre feya vendre en Johan Tagamanent, donsell, qui era la tachza del dit tall qui llavos quoria, y era tachza del dit tall de sinquanta sous per millar de lliures. E lo dit llibre era penyora per lo senyor Johan Llorens alias Arbúcies. Fonch en l'any MCCCCLVII.*²¹

Fou lloctinent de procurador reial del seu sogre Joan Albertí,²² en un indeterminat espai de temps que va entre 1450-1454 o 1457-1458, anys d'exercici de dit procurador.²³ De fet, a Ciutat, en el pati del Castell Reial, el 28 de juliol de 1458, es feu la commemoració per la mort del rei Alfons V d'Aragó,²⁴ que suposaren una sèrie de despeses: *Per tant convench a mi, Pere Sanxis Monjos, cavaller e lochtinent, mossèn Johan Albertí, cavaller e procurador real de Mallorques, fer lo dit aniversari solemniat dins lo castell, lo dia demunt dit, e fer les messions e despeses següents...*²⁵

17 LÓPEZ RAJADEL, F.: *Datación de la...*, p. 70.

18 AHPTE. CONCEJO. PERG. CV 9, 161. Fou lloctinent de procurador del seu pare. PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M^a: *España: sus monumentos y artes - su naturaleza e historia: Islas Baleares*, Barcelona, 1888, p. 283.

19 QUADRADO, J.M^a: *Forenses y Ciudadanos...*, p. 245.

20 AHPTE. FSM. 18.

21 *El llibre de paraules e dits de savis i filòsofs*, de Yehuda Ben Astruc Bonsenyor *alias* Jahudà Bonsenyor, és una traducció al català d'una recopilació de sentències per encàrrec del rei Jaume II d'Aragó. Jahudà fou intèrpret, traductor i metge jueu dels reis d'Aragó Alfons II i Jaume II. Acompanyà Alfons III d'Aragó a la conquesta de Menorca. El seu pare Astruch Bonsenyor fou secretari i traductor del rei Jaume I d'Aragó. Vg. BONSENYOR, J.: *Llibre de paraules e...*, p. XI-XVII.

22 BONSENYOR, J.: *Llibre de paraules e...*, p. XX. WITTLIN, C.J.: "Un inventario...", p. 189.

23 PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Los juristas Mallorquines del siglo XV", *MRAMEGH*, 7, Palma, 1997, p. 32. Joan II, gairebé un mes després d'accedir al tron, cessà a Joan Albertí en l'ofici de procurador reial, per certes *iustes consideracions lo nostre coratge dignament movents*, el 30 de juliol de 1458, manant fiscalitzar els seus comptes oficials, el 1 de gener de 1462. El seu substitut fou Francesc Burgues. ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3422, f. 17r-18v; ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3424, f. 177r. Un cessament que podria haver influït en el seu posicionament en la guerra catalana contra Joan II.

24 Alhora, Alfons V, rei dels Aragons, Alfons IV, comte de Barcelona, Alfons I, rei de Mallorques, Sicília i Nàpols, Alfons III, rei de València, Alfons II, rei de Sardènia, comte de Rosselló i Cerdanya, marquès d'Oristany, comte de Goceano i rei nominal de Còrsega.

25 ROSSELLÓ, G.: "Curiosidades históricas", *Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Artes*, I, 1875, p. 24. Dos dies abans de que Joan Albertí fos cessat en l'ofici.

El request mossèn Bernat de Pachs

Un dels principals cavallers de Mallorca del seu temps, membre de l'oligarquic i potent llinatge dels Pachs, cavallers del Regne de Mallorques. Les seves armes heràldiques eren les primitives dels Pachs: en camp de gules, una lluneta bolcant d'argent.²⁶

Bernat de Pachs i Segarra,²⁷ cavaller, fou el fill primogènit del segon matrimoni del ciutadà Hug de Pachs i de Francesquina Segarra. Germà de Miquel i Huguet, cavallers, i d'Elionor, Antonina, Beatriu i d'Agnès de Pachs *alias* de Quint,²⁸ promotora lul·liana. Bernat era germanastre d'Elionor de Pachs i Piris. Es maridà amb Joana Sureda i Safortesa, amb la qual tingué com a fills coneguts: Nicolau, cavaller, Huguet Bernat, donzell, Joanot, cavaller, Bernat, prebost de la Seu i mestre en teologia, i Francina.²⁹ A més, d'un fill natural anomenat Jaume, fill de Margarida.³⁰ Fou oncle de l'humanista i lul·lista Esperandéu Espanyol i de Pachs, canonge de la Seu de Mallorca,³¹ doctor en drets i teologia, i preceptor de Cèsar de Borja,³² fill del papa Alexandre VI.

A Ciutat de Mallorca, aquest cavaller habitava en un alberg ubicat a la parròquia de Sant Nicolau, i part de Santa Creu; la seva persona donava nom a l'illa a on era ubicat: Illa de mossèn Bernat de Pachs.³³ En el mateix terme de Ciutat hi tenia un rafal amb un esclau moro.³⁴ Per heretat, fou senyor de la Cavalleria de Felanitx on també hi tenia una sèrie d'esclaus.³⁵ En les mateixes contrades de dit terme, més tard, passà a posseir Lo Barceló.³⁶ A més, dins la vila de Felanitx hi tenia un celler-botiga.³⁷

26 Les branques menors d'aquest llinatge llüien les mateixes armes heràldiques brisades amb una bordura de vuit peces d'argent.

27 Molt probablement, nat a Ciutat de Mallorca.

28 Sobre el personatge. Vg. BARCELÓ CRESPI, M.: "Agnès de Pacs i l'entorn humanista", *MRAMEGH*, 10, 2000, p. 21-47.

29 BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 61,172-73.

30 Segons el seu testament de 5 juny de 1503, consta com a fill de Bernat de Pachs, cavaller. Maridat amb una aital Joana. Tenia un germà anomenat Gabriel de Pachs, suposadament, fill del mateix Bernat de Pachs. I unes germanes designades hereves universals: Francina i Damiana. ARM, Prot. F-52, s/f.

31 BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Clergues il·lustrats, un cercle humanista a l'entorn de la Seu de Mallorca (1450-1550)*, Mallorca, 2013, p. 26. Sobre el personatge Vg. BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: "Esperandéu Espanyol, un canonge del segle XV amb interessos humanistes i lul·listes", *BSAL*, 66, 2010, p. 51-62.

32 CARBONELL I BUADES, M.: "Cèsar Borja i l'art: tres episodis", *Revista Borja, IIEB*, 2: Actes del II simposi internacional sobre els Borja, p. 326-327.

33 A Bernat de Pachs i als seus fills els hi corresponia pagar 17 ll. del tall general del 1471, emperò, tan sols n'havien satisfet fins el moment 8 ll. 10 s. ARM, AH 2100, f. 125r.

34 ARM, Prot. R-304, f. 112r.

35 ARM, Prot. R-304, f. 106. La Cavalleria de Felanitx *olim* Alqueria *Mancomre Abeniara* fou venuda per Rafel Armadans, cavaller, en encant públic, al seu pare Hug de Pachs, el 20 de novembre de 1444. BORDOY OLIVER, M.: *Història de la ciutat de Felanitx*, I, Felanitx, 1919, p. 23. Aquesta adquisició hauria fet entrar als Pachs dins l'estament militar.

36 Adquirida per 600 fl. d'or d'Aragó al rei Joan II. Anteriorment havia estat de Pelai Unís. BOVER DE ROSSELLÓ, J.Mª.: *Nobiliario mallorquin*, reed., Palma de Mallorca, 2005, p. 281.

37 ARM, Prot. R-304, f. 111r-111v.

Precisament, el 5 de gener de 1444, Bernat de Pachs, junt a uns quants cavallers de Mallorca, acompanyà, fidel i escolta, a Salvador Sureda en el desafiament contra Francí de Vallseca que es disputà a la Ciutat de Nàpols, davant el rei Alfons V d'Aragó i el príncep Ferrante, ... *e axí partí mossèn Sureda ordonat ab mig de quatre barres més largues que amples les quals aportaven frare Gilabert Loschos, mossèn Jordi Sanct Johan, Lorengo de Mari, Johan e Arnau Moix, Nicholau Vivot, Bernat de Pachs, Johan Demeto, Pera Ramon ça Fortesa, mossèn Pedro del Busch e mossèn Rodrigo de Mur e mossèn Cases qui adés era en un loch adés a altre.*³⁸

El 7 d'abril de 1450, des de Cotlliure, la galera de Bernat de Pachs traslladà al lloctinent Berenguer Doms a Portopí.³⁹ Entre 1451 i 1453, Bernat de Pachs i el seu germà Huguet de Pachs, amb les seves galeres, donaren important socors militar, financer, d'intendència i missatgeria en la defensa del port de Vada, davant els florentins, en servei del rei Alfons V d'Aragó,⁴⁰ com així també ho feu, la nau del pagesos de Mallorca, comandats per Bernat de Requesens i de Santacoloma,⁴¹ i tots ensems, baix la Capitania General de Bernat I de Vilamarí, l'almirall.⁴²

El 1456, Bernat de Pachs actuà com a ambaixador, a demanda dels jurats de la Universitat de la Ciutat i Regne de Mallorca, a la Cort del mateix rei Alfons V d'Aragó, a Nàpols, per a gestionar l'extradició des de Menorca a Mallorca, de Simó Ballester, *lo tort*.⁴³ El mateix any, i com a aital, gestionà també per a la Universitat, davant dita Cort, la importació de forment de Sicília, Sardenya i Nàpols.⁴⁴ El 9 de gener de 1457, dits jurats donaren la notícia de la mort i execució de Simó Ballester al mateix Bernat de Pachs, ambaixador de la Universitat, a Nàpols, amb aquests mots: *Fahent-lo rossegar e scorterar la nit d'Aparici*.⁴⁵

38 ROSSELLÓ VAQUER, R.: "Un fet d'armes medieval (1444)", *BSAL*, XXXIX, 1983, p. 530. ALOMAR, A. I.: L'armament i la defensa a la Mallorca medieval. Terminologia, Palma, 1995, p. 466 i 469. MIRALLES I MONSERRAT, J.: *Antologia de textos de les Illes Balears. Segles XIII-XVI*, Barcelona, 2006, p. 258.

39 CAMPANER Y FUERTES, À.: *Cronicon Mayoricense*, Palma, 1881, p. 164.

40 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 2798, f. 87v. ÇURITA, J.: *Los cinco libros postreros de la segunda parte de los anales de la corona de Aragón*, IV, Çaragoça, 1610, p. 25.

41 Participà a Lleó, junt amb altres cavallers catalans en el *Passo Honroso de Puente de Órbigo* que defensà el cavaller Suero de Quiñones, el 1434. DE RIQUER, M.: *Lletres de batalla*, II, Barcelona, 1963, p. 115. Fou virrei de Sicília entre 1439 i 1440, i entre 1463 i 1466. Noble, senyor d'Altafulla, La Nou, vila d'Arboç, Castell de Castellet, Agosta, Jacireali i Marsala. Maridat en Caterina de Cardona, i en segones núpcies amb Beatriu de Montcada i de Vilaragut. SOBREQÜÉS I VIDAL, S.: "El linaje de los Requesens", *Revista de Girona*, I, 1955, p. 12 i 14. *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estania de Requesens (s. XVI)*, a cura d'Eulàlia de Ahumada Batlle, UV, València, 2003, p. 29. DE LA PENYA I FARELL, N.F.: *Anales de Cataluña y epilogo breve*, II, Barcelona, 1709, p. 455. *GEC*, 13, Barcelona, 1981, p. 577. NEGRE PASTELL, P.: "El linaje de Requesens", *AIEG*, 10, 1954, p. 73, 74 i 75.

42 MORRO I VENY, G.: *Mallorca a mitjan segle XV. El sindicat i l'alçament forà*, Palma, 1997, p. 391-394. Bernat I de Vilamarí, senyor de Palau-saverdera, de Boadella i castellà del castell de la Garriga. Fou Governador del comtat del Rosselló i Cerdanya, i governador del Principat de Catalunya. Maridat amb Elionor de Boadella, i després, amb Elionor de Castro-Pinós i de So. MORALES ROCA, F. J.: *Caballeros de la espuela dorada del Principado de Cataluña. Dinastia de Trastámara. 1412-1555*, Madrid, 1988, p. 195.

43 MORRO I VENY, G.: *Mallorca a mitjan...*, p. 463-464.

44 BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 61.

45 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.Mª: *España: sus monumentos...*, p. 274.

L'escenari i el motiu per a intimar lletres de batalla

L'existència d'aquest epistolari bataller es coneix, entre d'altres fonts, perquè Pero Sánchez Munyoz les conservava dins un cofre ferrat de camp a la mateixa cambra –on dormia–, de la seva casa de Terol: *Item, hun plego de letras intitulado: Los originales de las letras de la batalla de mossèn Pachs et de mi Pero Sánchez*.⁴⁶ El requeridor d'aquestes lletres de batalla fou Pero Sánchez Muñoz, i el request Bernat de Pachs, en aquells moments, ambdós, domiciliats a Ciutat de Mallorca. Unes lletres de batalla classificades com a lletres per malvolença.⁴⁷ El motiu de tal disputa foren els comptes de la Universitat.⁴⁸ De fet, Pero Sánchez Munyoz –conexedor del règim fiscal a Mallorca– conservava també a la seva casa de Terol, *un quadernet intitulado: De la moligia de Mallorca*.⁴⁹

Tot començà, el 29 d'agost de 1458, abans de la redacció d'aquestes lletres de batalla, quan el lloctinent Vidal de Castellà d'Orís⁵⁰ feu pública una provisió de Joan II, rei d'Aragó,⁵¹ manant fer la revisió i liquidació de tots els llibres dels comptes generals de la Universitat de la Ciutat i Regne de Mallorca, tant de la Ciutat com de la Part Forana, des de l'any 1405. Un dels impugnadors escollits per a examinar dits comptes fou ni més ni manco que Pero Sánchez Munyoz, per l'estament militar, conjuntament amb Antoni Colom, ciutadà, Bartomeu Benaïm, mercader, Bartomeu Palmer, menestral, i Guillem Palou de Comasema, per la Part Forana, i com a escrivà, Pere Segura, notari.⁵² Una tasca que els impugnadors feren amb molts d'entrebancs i dificultats retributives, situació denunciada per Joan Remiro, notari, representant del Consell de la Part Forana.⁵³

46 WITTLIN, C.J.: "Les manuscrits dits 'del papa luna' dans deux inventaires de la bibliothèque de Gaspar Johan Sánchez Munyoz à Teruel", *Estudis de literatura catalana oferts a Jordi Rubió i Balaguer*, 2, *Estudis Romànics*, 11, 1962-1967, p. 26. *Copia del inventario de la casa de mosén Pero Sánchez Munyoz, caballero de Teruel, mi senyor padre, 1484*. BC, MS 231. TERRADO, J.: "Lo aragonés en Curial e Güelfa", a FERRANDO FRANCÉS, A. (coord.): *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, II, Amsterdam/Philadelphia, 2012, p. 1003. Algunes fonts bibliogràfiques confonen erròniament aquest mossèn Pachs d'aquestes lletres, amb els dos germans de Bernat de Pachs: Miquel i Huguet.

47 DE RIQUER, M.: *Lletres de...*, I, Barcelona, 1963, p. 9.

48 Vg. PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Derecho, venganza y duelo en la Mallorca medieval y moderna", *MRAMEGH*, 9, 1999, p. 17. SANTAMARIA ARÁNDEZ, Á.: "Levantamiento foraneo", a MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, III, Palma de Mallorca, 1970, p. 242.

49 WITTLIN, C.J.: "Les manuscrits dits...", p. 25. *Copia del inventario de la casa de mosén Pero Sánchez Munyoz, caballero de Teruel, mi senyor padre, 1484*. BC, MS 231.

50 Vidal de Castellà d'Orís i de Blanes, *alias* Vidal de Blanes, cavaller de València. Lloctinent governador del Regne de Mallorca entre 1457 i 1469, i senyor de de Cotes, Albalat, Segart, Montalt i Comediana. DE VICIANA, M.: *Libro tercero de la crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, València, 2002, p. 43. DE SAMPER, H.: *Montesa ilustrada: origen, fundación...*, II, Valencia, 1669, p. 591 b.

51 Alhora, Joan II, rei dels Aragons, Sicília, València, Mallorca, Sardenya, comte de Barcelona, comte de Rosselló i Cerdanya, marquès d'Oristany, comte de Goceano, rei nominal de Còrsega i rei consort de Navarra. Feia dos mesos que el rei s'havia entronitzat, després de la mort del seu germà, el rei Alfons V d'Aragó, el 27 de juny de 1458.

52 Una revisió de comptes pendents des del Contracte Sant de 1405, promoguda pels instigadors, i acceptada pel llavors governador Berenguer Doms. Una revisió que també volgué dur a terme a Nàpols, el rei Alfons V d'Aragó, un cop sufocada la revolta forana, el 1453. Vg. MORRO I VENY, G.: *Mallorca a mitjan...*, p. 431-433.

53 El 17 d'agost 1459, a instàncies de Vidal de Castellà d'Orís, aconseguiren cobrar per la Taula nummular 200 ll. Vg. MORRO I VENY, G.: *Mallorca a mitjan...*, p. 434-435.

A l'any següent, a Mallorca, arribà l'hereu i primogènit de la corona reial d'Aragó, el príncep Carles d'Aragó,⁵⁴ amb esperances de reconciliar-se amb el seu pare. Rebut per les autoritats de l'illa, quedà instal·lat en el Castell Reial de la Ciutat de Mallorca, del 20 agost del 1459⁵⁵ al 26 de març de 1460.⁵⁶ Una estança, contactes i esdeveniments que degueren influir, posteriorment, i de qualque mode, entre els revoltats i represaliats. En un any on Bernat de Pachs fou el comprador del dret del vectigal de la mercaderia.⁵⁷

A finals d'aquell any, el 2 de desembre de 1460, el príncep fou novament pres,⁵⁸ a Morella. Fou llavors, el 21 de juny de 1461, quan arribà la concòrdia de Vilafranca del Penedès,⁵⁹ que alliberà i reconegué a Carles, príncep primogènit, i prohibí entrar al rei Joan II al Principat. Sobtadament però, el 23 de setembre de 1461, el príncep moria a la Ciutat de Barcelona.⁶⁰ En dit any, Bernat de Pachs fou el procurador substituït de fra Joan Alemany en el batlliu de l'Orde de Sant Joan de Rodes de Mallorca, junt a Francí Alemany.⁶¹

Així doncs, fruit d'aquella auditoria que manà fer el rei Joan II, fou la treta a la llum d'una sèrie d'irregularitats. Una de les conseqüències fou el requeriment dels hereus dels administradors públics des de l'any 1405. En el cas de l'administració de la gabella de la sal, foren cridats els hereus dels tres administradors d'aquella, entre aquests, dos dels tres fills i hereus universals d'Hug de Pachs, és a dir, Miquel de Pachs i Bernat de Pachs, tenint en compte que, aquest darrer actuava, alhora, com a un dels procuradors dels censalistas. De fet, ambdós foren requerits, el febrer de 1462, en concret, per l'excés en l'emissió de censals de la gabella de la sal del trienni de 1427 a 1430, així com per l'emissió no autoritzada de censals d'aquella del trienni de 1438 a 1441. Els impugnadors, amb Pero Sánchez Munyoz al capdavant, pretenien que els hereus presentassin els documents justificatius de l'emissió de censals dels seus pares, però aquests adduïren no trobar-los, excusant-se en les parcialitats i en el canvi de regiment sofert en el Regne. A més, al·legaren que aquests justificants no eren necessaris, vist que el capital dels censals havien estat depositats a la Universitat, i que d'aquest se n'havia tret profit. Malgrat tot, el rei Joan II manà, al lloctinent Castellà d'Orís, celeritat clarificada en l'expedició i pronúnciament de les partides ja auditades, sense esperar les que mancaven ja que el poble esperava justícia.⁶²

54 Rei de Navarra *ipso iure*, príncep de Viana, duc de Gandia, príncep de Girona honorífic i duc de Nemours nominal. Arribà a Mallorca, abans d'entrar a la Ciutat de Barcelona, despulat dels seus títols nobiliaris per privació del seu pare el rei Joan II d'Aragó.

55 URGELL, HERNÁNDEZ, R.: "Algunas notas y documentos sobre el príncipe Carlos de Viana y Mallorca", *Mayurqa*, 21, 1985-1987, p. 168.

56 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M^a.: *España: sus monumentos...*, p. 276, 278, 683. Com diu Quadrado, més com a presoner que com a príncep. QUADRADO, J.M^a.: *Forenses y Ciudadanos...*, p. 290.

57 BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 62.

58 Dietaris de la Generalitat, I, 1411-1539, Barcelona, 1994, p. 157.

59 DE BOFARULL Y DE SARTORIO, M.: *Apéndice al levantamiento y guerra de Cataluña, en tiempo de don Juan II*, XIII, *CODOIN ACA*, 26, 1864, p. 49-59.

60 DE BOFARULL Y DE SARTORIO, M.: *Apéndice al levantamiento...*, p. 57. Morí en olor de santedat, i amb fortes sospites d'enverinament.

61 CAMPANER Y FUERTES, À.: *Cronicon...*, p. 175-176.

62 També foren cridats els fills i hereus d'Arnau Sureda: Arnau Sureda i Joanot Sureda, i d'Albertí Dameto: Joan Dameto i Damià Dameto, administradors de la gabella de la sal de tots aquells anys, per contracte subscrit amb la Universitat. El clavari d'aquells administradors fou Berenguer Talens. Vg. MORRO I VENY, G.: *Mallorca a mitjan...*, p.

Pel que fa al Principat, en aquell mateix febrer de 1462, Joan de Copons i d'Alentorn, cavaller i jurista, fou detingut per la reina i lloctinent del Principat Joana Enríquez.⁶³

En aquest mateix any, Bernat de Pachs fou portantveus del lloctinent general del Regne de Mallorca a la Part Forana, perseguint *criminosos e malfactors bandaiats*.⁶⁴ Llavors, entre el juny i juliol de 1462, l'esclat de la guerra catalana contra el rei Joan II es feu evident, quan la reina Joana Enríquez i el príncep Ferran d'Aragó –nou hereu de la corona– foren assetjats, a la Força de Girona, per Hug Roger III, comte de Pallars, capità general l'exèrcit del General.⁶⁵ Entretant, el Gran i General Consell de la Ciutat i Regne de Mallorca, en sessió celebrada, el 16 de juliol de 1462, resolía mantenir-se al costat del monarca, i apartar-se de la causa de les institucions catalanes.⁶⁶

El 6 d'agost de 1462, des de la vila de Tàrraga, quatre anys després d'aquella provisió reial manant la revisió dels comptes universals, el rei Joan II informà al lloctinent Vidal de Castellà d'Orís haver rebut de la seva part una demanda de llicència de batalla de Pero Sánchez Munyoz per a lluitar contra Bernat de Pachs,⁶⁷ detallant que, Pere Llitrà,⁶⁸ notari i síndic de la Universitat, instava a no avançar dita llicència, donat que era d'interès per a la Universitat, i nogensmenys, ja que Pero Sánchez Munyoz era un dels impugnadors electes per a la fiscalització dels comptes universals, i de la qual cosa en depenia el repòs i quietud de dit Regne. Sobretot, el rei manifestà que, tenint en compte que Pero Sánchez Munyoz posseïa una extraordinària perspicàcia i agudesesa, a banda de tenir el coneixement i l'experiència en les impugnacions fetes, així com per moltes altres raons referents al servei dispensat, tan a sa majestat com en general, en les últimes, profitoses i llargues revisions que havien tret

436-439. Personatges que, a més, serien integrants del bàndol de l'Almudaina. No s'esmenta a Huguet de Pachs i Segarra, tercer hereu universal d'Hug de Pachs.

63 SOBREQÜÉS I VIDAL, S.; SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil catalana del segle XV*, II, Barcelona, 1973, p. 220. Fou empresonat contra les lleis catalanes. Vg. URGELL HERNÁNDEZ, R.: "El Consell General del Reino de Mallorca ante el estallido de la guerra civil catalana", *BSAL*, 42, 1985, p. 156. A Copons se'l destituí d'assessor de la governació del Regne i de l'ofici de castellà del Castell reial de la Ciutat de Mallorca. El seu substitut fou Miquel Saburgada. PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Los juristas...", p. 37. ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3423, f. 166v. Piccolomini sobre Copons: *Acostumava cridar en reunions públiques i per les places, incitant el poble contra la reina; per això, aquesta el feu arrestar i posar en presó, on fou torturat molt de temps*. PONS I GURI, J.M.: "Catalunya en els comentaris d'Enea Silvio Piccolomini", *AIEG*, 1987, 29, p. 170. Detingut abans d'ofedir, a requeriment de les institucions catalanes, la senyoria del Principat de Catalunya al rei Enric I –IV de Castella–.

64 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3425, f. 172.

65 SOBREQÜÉS I VIDAL, S.; SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil catalana...*, I, p. 145.

66 URGELL HERNÁNDEZ, R.: "El Consell General...", *BSAL*, 42, 1985, p. 156.

67 Precisament, entre l'abril de 1462 i el juliol de 1463, en el Regne de València, *los pus pacífichs cavales del regne*, d'una banda Francesc Berenguer de Blanes –fill i hereu de Vidal de Castellà d'Orís–, senyor de Canet d'en Berenguer, futur senyor de Cotes i altres, i futur lloctinent reial del Regne de Mallorca, i de l'altra banda, Lluís Crespí de Valldaura i Mascó, senyor de Sumacàrcer, que es trobaven intercanviant-se lletres de batalla per un dret de pastures. El rei Joan II d'Aragó els emplaçà a batallar, en primera instància, el dia de reis, a la ciutat de Saragossa, prorrogant-la pel dia de sant Joan, en el Regne de Navarra. Finalment, ho tornà a prorrogar, un mes després, quan ell fos a València. DE RIQUER, M.: "Un llibre fantasma de Valera i un tractat d'Aragó", *Estudis de llengua i literatura catalanes, IV, Miscel·lània Pere Bohigas*, II, 1982, p. 141. MIRALLES, M.: *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, a cura de Mateu Rodrigo Lizondo, València, 2011, p. 318. PONS ALÓS, V.: *El señorío de Sumacàrcer en la Baja Edad Media. De mudéjares a moriscos*, Sumacàrcer, 1995, p. 112-114.

68 Escrivà de diverses institucions a Mallorca, i ambaixador davant els reis Joan II d'Aragó i Ferran II d'Aragó. Vg. BARCELÓ CRESPI, M.: *Els Llitrà. Una nissaga de notaris a la Mallorca baixmedieval*, Palma de Mallorca, 2001, p. 27-65.

a la llum, de manera visible, el gran dany inferit a la Universitat, temia que, si Pero Sánchez Munyoz es trobés apartat i absent per causa de batalla, la dilació en el temps d'aquestes revisions, posaria de manifest un patiment oneros i perjudicialment irreparable. A més, el rei asseverà al lloctinent, que la causa de dit duel es podia provar no només per testimonis, altres actes i assentiments⁶⁹ sinó també per la suplicació feta pel síndic de la Universitat –en manifest profit d'aquesta– que amb reconeguda intel·ligència així ho exposà. A més, el rei assegurà que davant les disputes i diferències hagudes entre els seus súbdits, ell havia curat i vetllat, tot temps i per totes bandes, per tal de restituir-les i extingir-les per a la tranquil·litat de la terra i del Regne, i de *motu proprio*, i amb coneixement, apagar-les baix plena i absoluta potestat reial legislativa, afí de restituir l'honor a cada una de les parcialitats predites, deixant-les lliures de tot estigma o falses sospites, i del mateix mode, per imperiosa necessitat, tornar a subjectar amb sagrament i homenatge a Pero Sánchez Munyoz,⁷⁰ un dels impugnadors, a fi de que prosseguís amb les revisions dels comptes generals, tal i com s'havia de fer. Seguidament, manà a son lloctinent, baix pena de 2.000 fl. exigibles sobre els seus propis béns, compel·lir a Pero Sánchez a intervenir i acabar amb les impugnacions dels comptes, sota penes, càstigs i repressions, segons son arbitri, i tal com s'estilava en dits casos. Manant i desitjant, amb totes les facultats i compliment, acabar amb el duel, les diferències, odis i enemistats, no només existents entre Pero Sánchez Munyoz i Bernat de Pachs, sinó sobre tots i cada un dels oriünds i habitants de dita Ciutat i Regne, estenent aquelles penes amb severitat, emprant la raó, i assegurant la pau i concòrdia entre ells, fins a tal punt, que el Regne pogués conquerir la sana pau, sense oposar-se a cap llei, pragmàtica o estatut de batalla.⁷¹

Sorprenentment, l'endemà mateix, el 7 d'agost de 1462, des de la mateixa vila de Tàrrega, el rei Joan II facultà a Pero Sánchez Munyoz per a poder anar acompanyat per tres homes armats.⁷²

Amb això, a Catalunya, el 11 de novembre de 1462, a instàncies de les institucions catalanes, Enric I –IV de Castella– jurà com a senyor del Principat i comte de Barcelona, mitjançant Joan de Beaumont i Juan Ximénez de Arévalo, els Usatges, les Constitucions, els Capítols i Actes de Cort, i altres lleis i llibertats del Principat.⁷³

Immersos ja a l'any 1463, i perllongant-se en el temps, mentre les institucions del Regne de Mallorca es mantenien lleials al rei Joan II, s'entremesclaren les disputes entre ciutadans

69 *Entre otras razones para negar su venia, el monarca adujo que las acusaciones intercambiadas por aquellos caballeros se podían probar mediante testigos et alios monumentis, circunstancia que, como hemos visto, de acuerdo con el derecho catalán y valenciano, excluía la celebración del duelo.* Vg. PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Derecho, venganza y...", p. 16-17. I és que, no calia batallar perquè l'assumpte es podia resoldre mitjançant la mateixa revisió de comptes, de la qual se'n podien derivar, si més no, responsabilitats, indemnitzacions o penes.

70 Declaració solemne de lleialtat davant el regent de la Cancelleria.

71 Vg. Doc. transc. a PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Derecho, venganza y...", p. 23-24. ARM, LR 70, f. 63r-64r.

72 No hem localitzat aquest document catalogat, ens servim, només, de la seva recensió. Document en llatí. Catálogo de los Documentos de la Fundación Sergio Fernández Larrain, España i Europa, I, BNC, Santiago de Chile, 1983, p. 4. I Historia de España, Vol 1-B, Corona de Aragón (1461-1478), (Pieza 1-b). *Els cavallers que estaven en deseiximents solien anar acompanyats d'escortes poderoses amb homes armats...* Vg. DE RIQUER, M.: *Lletres de...*, I, p. 15. Aquest atorgament d'un servei d'escortes personal podria venir donat, altrament, per a assegurar la continuació en la revisió dels comptes universals.

73 SOBREQÜÉS I VIDAL, S.; SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil catalana...*, I, p. 401

i pagesos, l'incipient parcialitat entre Torrelles i Puigdorfiles,⁷⁴ la persistent i antiga disputa entre els bàndols de l'Almudaina i del Call,⁷⁵ i les revoltes afectades per la pròpia guerra catalana a la Part Forana, sobretot, les auspiades pels Albertí –familiars de Pero Sánchez Munyoz–, que obligaren al lloctinent Vidal Castellà d'Orís, i a altres cavallers i donzells, a desplaçar-s'hi per a sufocar-les, el gener d'aquell any.⁷⁶

El 27 de març de 1463, des de la ciutat de Saragossa, a l'Aragó, el rei Joan II, molt enutjat, després de saber mitjançant missives del lloctinent reial de Mallorca, així com per altres fonts, que feia pocs dies que hi havia hagut brega entre Bernat de Pachs parents, amics i valedors, i Pero Sánchez Munyoz, parents, amics i valedors d'igual manera, manà al lloctinent actuar contra aquells qui havien estat els causants de dita batussa. A més, el rei aprofità per a avisar a dit lloctinent que havia rebut uns escrits de Pero Sánchez Munyoz i del seu cunyat Albertí, acusant als Pachs d'haver iniciat la brega, atacat sa casa i haver romput sacrament i homenatge, de manera que li manà aplicar justícia, i prendre, abans, testimonis sobre dita brega, per tal de saber la veritat de tot plegat, ja que segons Sánchez Munyoz i el cunyat Albertí, el seu bàndol havia restat en total correcció i obediència, com així ho explicitaven dites lletres. Unes lletres que el rei enviava adjuntes al seu lloctinent per a treure'n informació, esbrinar els culpables i proveir-hi la justícia que pertocàs, a fi i a bé, de pacificar la Ciutat i el Regne de Mallorca.⁷⁷

A la primavera del 1463, les incursions del lloctinent, cavallers i escuders seguiren a la Part Forana.⁷⁸ A destacar entre els servidors del rei, la vertadera terna militar que conformaven Bernat de Pachs com a capità d'un esquadró de cavalls que defensà la costa de Mallorca, i els seus germans Miquel de Pachs i Huguet de Pachs com a capitans que defensaren Ciutadella de Menorca.⁷⁹ A l'altra banda, els més il·lustres revoltats, rebels i sediciosos al rei, que amb el temps, foren represaliats, suara: Pere Joan Albertí, donzell,⁸⁰ pròfug i pres, Galceran Desmàs, cutadà, pròfug i confiscat,⁸¹ Joan Albertí, cavaller,⁸² i els seus fills: Pere

74 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicon...*, p. 176.

75 Bernat de Pachs junt amb la seva família eren parcials de l'Almudaina. Pero Sánchez Munyoz, com a familiar dels Albertí, seria parcial del Call.

76 QUADRADO, J.M^a.: *Forenses y Ciudadanos...*, p. 332.

77 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3424, f. 187v-188r. Vg. Doc. I

78 QUADRADO, J.M^a.: *Forenses y Ciudadanos...*, p. 333.

79 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M^a.: *España: sus monumentos...*, p. 284-285.

80 Germà o parent del qui fou procurador reial Joan Albertí. PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M^a.: *España: sus monumentos...*, p. 282. Membre del bàndol del Call. Vers, el 25 de febrer del 1457, fou pres pel lloctinent com a request, per les lletres de batalla intercanviades amb Bernat de Tagamanent, membre del bàndol de l'Almudaina. DE RIQUER, M.: *Lletres de...*, III, p. 52, 54, 66-68.

81 Ambdós fets capitans de la vila i castell de Maó, per Pere IV, senyor del Principat, el Conestable, i a les ordes de Joan de Copons, regent de Menorca. MARTÍNEZ-FERRANDO, J.E.: *Pere de Portugal, rei dels catalans*, IEC, Barcelona, 1936, p. 92. MARTÍNEZ-FERRANDO, J.E.: "Uns capitols atorgats als mallorquins per Pere, conestable de Portugal, 'rei intrús', de Catalunya", *AST*, 11, 1935, p. 202, 206.

82 El 22 de juny de 1463, s'oferiren 500 fl. d'or a qui capturés, i pena de mort a qui acollís o amagàs a mossèn Joan Albertí, antic procurador reial, i sogre de Pero Sánchez Munyoz. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicon...*, p. 178. QUADRADO, J.M^a.: *Forenses y Ciudadanos...*, p. 333.

Albertí i Bernat Albertí, donzells,⁸³ tots encarcerats, Arnau Albertí, desposseït,⁸⁴ Fortuny de Ruesca i Móra, donzell,⁸⁵ junt amb el propi Pero Sánchez Munyoz –pres al manco des del 24 de juny de 1463–⁸⁶, encarcerats, i Pero Martines, frare predicador, pres i executat.⁸⁷

El 14 de juliol de 1463, des de la vila d'Olit,⁸⁸ en el Regne de Navarra, el rei Joan II escrigué al lloctinent Vidal de Castellà d'Orís informant haver rebut, de part d'ell, una missiva relacionada amb l'enviament d'unes lletres de batalla entre el requeridor Pero Sánchez Munyoz i el request Bernat de Pachs, relatives als comptes de la Universitat de la Ciutat i Regne de Mallorca, i que vist i examinat dit cas, el rei sentenciava que no hi havia lloc a batalla per molts motius, sobretot, perquè dits comptes universals no eren matèria de batalla, ja que aquests eren un afer públic, i no d'interès particular. Per això, exhortà al lloctinent a requisar, pacíficament o a la força, les lletres de batalla a ambdós, i junt amb el parer del seu assessor, doctors i cavallers, declarar no haver-hi cas de batalla entre ambdós cavallers. Manant, conseqüentment, esqueixar i cremar dites lletres de batalla, i aplicar altes penes per batallar amb armes, o per escriure's, entre ells, més lletres de batalla sobre la matèria dels comptes de la Universitat. Contràriament, manava executar dites penes a dits cavallers. Ordenant tanmateix, resoldre amb justícia els comptes de la Universitat.⁸⁹

El 20 d'agost de 1463, la Procuració Reial de Mallorca satisféu el salari dels capdeguaites, pels dos mesos de custòdia de Pero Sánchez Munyoz i Pere Albertí, a la Torre de l'Àngel del Castell Reial de la Ciutat de Mallorca, en concret, de dia 24 de juny d'aquell any fins dit dia de pagament.⁹⁰

83 Sogre i cunyats de Pero Sánchez Munyoz. LLABRÉS Y QUINTANA, G.: "Noticia de algunos terremotos en Mallorca", *BSAL*, II, 1888, p. 72.

84 El 11 de setembre de 1464, a Arnau Albertí se'l deposà de l'ofici de castellà del Castell Reial de Pollença. Fou substituït pel ciutadà Joan de Puigdorfilà. ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3426, f. 61r. Tot i que, Joan Albertí tenia un fill anomenat Arnau Albertí, sembla que no seria aquest.

85 Fillastre de Joan de Copons. Vg. PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Los juristas..." p. 37. A Ruesca se'l destituï de lloctinent de castellà del castell reial de Ciutat de Mallorca. SERRA I BARCELÓ, J.; DELGADO ALEMANY, P.P.: "La conspiració d'Inca de 1463", *Jornades d'Estudis locals*, III, Inca, 1996, p. 36. L'habitació lliure de Copons del Castell reial de Ciutat, fou emprada per Ruesca. Més tard, l'emprà Miquel Saburgada. ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3423, f. 166v. PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M^a: *España: sus monumentos...*, p. 283.

86 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicon...*, p. 177-178. *Va estar pres en lo castell reyal per sospitós devot del príncep de Viana, juntament ab fra Pero Martines y altres*. BONSENYOR, J.: *Libre de paraules e...*, p. XX.

87 Fou bibliotecari del príncep Carles d'Aragó. Acompanyat, i dirigint-se cap a Mallorca, fou pres. Encarcerat, feu l'obra *Mirall dels divinals açots*, on interpel·là a Joana Berenguer, muller del lloctinent Vidal Castellà d'Orís. MARTÍNEZ, P.: *Obras de Pero Martinez, escritor catalan*, ed. de Martín de Riquer, Barcelona, 1946, p. 21 MUT, V.: *Historia General del Reino de Mallorca*, II, Palma, 1650, p. 338-340. PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M^a: *España: sus monumentos...*, p. 282-285.

88 Altrament, vila d'Erriberrí.

89 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3425, f. 157r-157v. Vg. Doc. II Les lletres de batalla originals en poder de Pero Sánchez Munyoz no es van requisar, esqueixar, ni cremar, car figuraven dins l'inventari *post mortem* del mateix Sánchez Munyoz, el 1484. WITTLIN, C.J.: "Les manuscrits dits...", p. 26. *Copia del inventario de la casa de mosén Pero Sánchez Munyoz, caballero de Teruel, mi señor padre, 1484*. BC, MS 231.

90 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicon...*, p. 177-178. Pero Sánchez Munyoz fou empresonat, almanco, 8 mesos. Vg. SERRA I BARCELÓ, J.; DELGADO ALEMANY, P.P.: "La conspiració d'Inca...", p. 38. ARM, RP 3567, f. 79v.

El 26 d'agost de 1463, des d'Olit mateix, el rei Joan II escrigué al seu lloctinent reial a Mallorca Vidal de Castellà d'Orís, que amb certa angoixa, de part de Pero Sánchez Munyoz i Pere Albertí, se li havia estat recordat que ambdós seguien presos a la Ciutat de Mallorca, acusats *ab renom de rebelles e no leals a nostra maiestat*, que sabien que Joan Albertí havia estat acusat, i que havien estat sempre i eren obedients al rei. Per tot això, el rei manà, al lloctinent, inquirir justícia sobre dita causa *segons la qualitat del crim*, de tal manera, que si eren culpables fossin castigats segons *sos demèrits*, i sinó, que fossin alliberats de la presó.⁹¹

Aleshores, a Catalunya, Enric I renuncià a la senyoria del Principat, la qual cosa feu que Pere IV, el Conestable, en fos proclamat nou senyor, el 27 d'octubre de 1463.⁹²

El 30 de juny de 1464, des del camp contra la Ciutat de Lleida, el rei Joan II tornà a escriure al seu lloctinent Vidal de Castellà d'Orís recordant-li que segons missives anteriors, sobre el procés obert contra Pero Sánchez Munyoz i Fortuny de Ruesca, se li havia manat aplicar justícia, i que si ambdós no havien de ser *punits e castigats*, se'ls remetés a ell, amb sagrament i homenatge, conjuntament amb el procés o informació contra aquells, baix pena de 5.000 fl., i que si els dos mereixien pena, se'ls hi apliqués ràpida justícia. A més, l'informava que havia rebut per part d'aquells, queixa sobre el lloctinent, el qual no volia ni absoldre'ls o condemnar-los, ni complir el manament reials, *no sens gran molèstia e vexació d'aquells, els quals ha tant temps los teniu presos en la presó*. Per tot això, el rei manà, que complint amb el que proveïen les lletres reials, i sense dilació, fes presentar, personalment, i davant seu, a Pero Sánchez Munyoz i Fortuny de Ruesca *ab sagrament e hominatge e pena de 5.000 fl.*, no deixant-los partir sense llicència reial, i adjuntant el procés i la informació fefaent contra aquells. I que si altra cosa ocorria, se li fos certificat per lletra, *car depuix sien en nostre poder, nos lo farem segurar e levar de carrera e debat dels desafiaments que són entre lo dit mossèn Pero Sánchez e mossèn Bernat de Pachs, e ab altres qualsevol persones*.⁹³

El 2 de setembre 1464, des de la Ciutat de Tarragona, el rei Joan II insistí al lloctinent sobre el requeriment manat en missives anteriors, i en concret, per la del 30 de juny passat, reprement-lo per no haver deslliurat de la presó a Pere Sánchez Munyoz i Fortuny de Ruesca; *Açò may haveu volgut fer en grandíssimo dan e iactura dels dits suplicants, e lo que pijor, arbitram que a totes nostres lletres cosa ninguna no-ns haveu respost, e perquè nós som molt supplicats per lo spectable visrey de Sicília per los demunt dits*. És a dir, a instància de Bernat de Requesens i de Santacoloma.⁹⁴ Per això, manà, altra cop, al lloctinent, sota pena de 5.000 fl., alliberar Pero Sánchez Munyoz i Fortuny de Ruesca –abans, havent prestat, aquests, la deguda caució i suretat amb sagrament i homenatge, baix pena també, de 5.000 fl. als dos, presentant bones fermances i llicència al mateix lloctinent– per així, poder

91 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3425, f. 167r.

92 MARTÍNEZ-FERRANDO, J.E.: *Pere de Portugal...*, p. 18.

93 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3426, f. 45r.

94 Fou conseller reial de Joan II d'Aragó, i agent diplomàtic i financer del príncep Carles d'Aragó. NEGRE PASTELL, P.: "El linaje de...", p. 73. SOBREQÜÉS I VIDAL, S.: "El linaje de...", p. 14. Consten unes despeses de viatge a Mallorca per a visitar al príncep Carles, primogènit d'Aragó, pel motiu de la concòrdia de Barcelona. Vg. URGELL HERNÁNDEZ, R.: "Algunas notas y...", p. 173. Sojornà per un temps a Mallorca. Possiblement, de llavors ençà tindria coneixença i referències sobre dits presos.

anar, ambdós, davant sa majestat. Sempre, enviant, dit lloctinent, el procés i la informació relativa sobre dit assumpte, closa i segellada del seu puny i lletra, a fi de poder proveir justícia amb el seu Consell Reial.⁹⁵ Possiblement, segons l'inventari *post mortem*, seria el procés que Pero Sánchez Munyoz, estotjava, encara, vint anys després, a la seva casa de Terol: *Un processo, de plego mayor, fecho en Mallorca, intitulado: Mossèn Pero Sánchez Munyoz, cavaler en Terol*.⁹⁶

I és que en aquell any de 1464, Pero Sánchez Munyoz fou membre del Gran i General Consell de la Ciutat i Regne de Mallorca per l'estament militar.⁹⁷ Per la seva banda, el 28 d'agost de 1464, el rei Joan II, pels serveis prestats, feu donació a Bernat de Pachs d'un censal de 53 ll. 6 s. 8 d. de pensió anual, confiscat al rebel Bernat Fivaller, cavaller de la Ciutat de Barcelona,⁹⁸ i el 8 desembre de 1464, l'investí, oficialment, en vicealmirall⁹⁹ de les mars de la Ciutat i Regne de Mallorca.

Més enllà de les lletres de Batalla

Més enllà del febrer de 1465, ja no es tenen notícies sobre els empresonats,¹⁰⁰ inclòs Pero Sánchez Munyoz, que tard o d'hora fou alliberat. Mentrestant, des de Sant Feliu de Guíxols, el 22 de juliol 1465, Pere IV, el Conestable, expedí uns capítols exhortant a la població de Mallorca a la causa de la Diputació del General, i on entre d'altres, oferia la capitania de la Part Forana i la lloctinència de la Governació del Regne o la Governació d'Eivissa a Pere Joan Albertí, cosa, que lluny de fer-se realitat, finalment, no s'esdevingué.¹⁰¹ Pràcticament, un any després, moria el Conestable, a Granollers, el 29 de juny de 1466.¹⁰²

El 12 de maig de 1467, la Procuració Reial de Mallorca pagà, com a lloctinents de governador a la Part Forana, al mateix Bernat de Pachs i a Joan de Galiana, les despeses per anar a Porreres i Felanitx, i esmorteir les esbatussades amb ferits hagudes entre bàndols.¹⁰³ Entretant, al Principat, Renat I fou escollit com a nou senyor d'aquell, el jurament el feu el seu fill primogènit Joan de Lorena, el seu lloctinent, el 2 de setembre de 1467.¹⁰⁴

Encara en plena guerra catalana, el 31 de març de 1468, després de les lletres de batalla i de l'empresonament, Pero Sánchez Munyoz ja no es trobava a Ciutat de Mallorca, ja que

95 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3426, f. 58r-58v.

96 WITTLIN, C.J.: "Les manuscrits dits...", p. 25. BC, MS 231.

97 BONSENYOR, J.: *Libre de paraules e...*, p. XX.

98 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3426, f. 60. Bernat Fivaller fou fet cavaller pel príncep Carles d'Aragó. SOBREQÜÉS I VIDAL, S.; SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil catalana...*, II, p. 22.

99 EL MARQUÉS DE LAURENCÍN: "Los almirantes de Aragón. Datos para su cronología", *BRAH*, 74, 1919, p. 375.

100 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M^à.: *España: sus monumentos...*, p. 283.

101 MARTÍNEZ-FERRANDO, J.E.: "Uns capítols atorgats...", p. 11. *Capítols –possiblement fets a instància d'en Pere Joan Albertí–*. Vg. MAS I FORNERS, A.: "El discurs identitari i polític en la correspondència dels jurats del Regne de Mallorca en la segona meitat del segle XV", *eHumanista/IVITRA*, 7, 2015, p. 281.

102 Dietaris de la Generalitat, I, 1411-1539, Barcelona, 1994, p. 188. Gaspar Joan Sánchez Munyoz, el fill de Pero Sánchez Munyoz, tenia a la seva biblioteca les *Coplas del infante don Pedro de Portugal*, WITTLIN, C.J.: "Les manuscrits dits...", p. 19. És a dir, les cobles escrites per Pere IV, el Conestable, senyor del Principat.

103 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicon...*, p. 180.

104 MUXELLA PRAT, I.: *La terra en guerra. L'acció de les institucions durant el regnat de Renat d'Anjou (1466-1472)*, [Tesi doctoral], Barcelona, 2000-2001 p. 243.

Simó Grasset actuà com a procurador seu per a cobrar del cunyat Pere Albertí, 18 ll. 11 s. 10 d. censals i rendals sobre la Universitat, per a satisfer la *pro rata* de les 232 ll. 8 s. censals i dotals de Joana Albertí, la seva muller. Un acte realitzat davant el notari Francesc de Mília, amb els testimonis de l'advocat Salvador Fornis i de l'escrivà Joan Arguimbau.¹⁰⁵

Des de la vila de Montsó, el 28 de desembre de 1468, el rei Joan II ratificà als germans Bernat de Pachs i Huguet de Pachs, ensems, com a capitans de la vila i castell de Maó.¹⁰⁶ I des de la vila del Vendrell, el 5 de setembre de 1469, el rei Joan II feu la convocatòria a Corts Generals per a la vila de Montsó. Hi foren citats el mateix Bernat de Pachs i el seu altre germà Miquel de Pachs, membres del braç militar del Regne.¹⁰⁷

A Terol, el dia de sant Agustí, el 28 d'agost de 1470, allà, malgrat les treves, Pero Sánchez Munyoz es trobava immers dins les bandositats entre *Marsillas y Munyoces*, quan de sobte, Francisco Martínez de Marcilla desembeinà l'espasa contra ell, a la qual afronta Pero respongué davant testimonis: *no agan temor qu'en la plasa del rey estich sens fer e...*, mentre el germà de Francisco, el comanador d'Alfambra fra Alfonso Martínez de Marcilla disparà tres dards.¹⁰⁸ De fet, el 14 de març de 1471, en ple terratrèmol, un dels seus cunyats, Bernat Albertí, també es trobava a Terol.¹⁰⁹

A Mallorca, el 8 d'agost de 1471, els jurats de la Universitat, després de que el lloctinent Francesc Berenguer de Blanes ajuntàs 25 membres de cada parcialitat per a concordar les diferències en el Regiment, informaven, al seu síndic, que Bernat de Pachs i Mateu Sanglada havien estat designats per part de la parcialitat de l'Almudaina per anar davant el rei, i tractar el canvi del règim *de sort e de sac*. Mentre, la parcialitat del Call havia decidit no enviar ningú, per no estar-ne gens d'acord.¹¹⁰ A finals d'any, el 17 de desembre de 1471, Bernat de Pachs aprofità per fer testament davant el notari Miquel Abellar.¹¹¹

El 28 d'abril de 1472, Bernat de Pachs es presentà, davant el Consell, amb una lletra del rei, excusant-se i desmentint haver sol·licitat el bescanvi de règim, o haver posat en destorb la revisió dels comptes de la Universitat, i que, únicament, havia demanat posar remei als desordres i mals que en el Regne es cometien.¹¹² Mesos després, el 24 d'octubre de 1472, arribava la capitulació de Pedralbes.¹¹³

Passada ja una dècada d'aquelles lletres de batalla, des de la Ciutat de Barcelona, el 2 de juny de 1474, el rei Joan II escrigué a Francesc Berenguer de Blanes,¹¹⁴ novell lloctinent

105 AHPTE. CONCEJO. PERG. CV 9, 161.

106 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3427, f. 131r-131v.

107 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3469, f. 108v.

108 Vg. LÓPEZ RAJADEL, F.: *Datación de la...*, p. 121. AHPTE., FSM. 21.

109 LLABRÉS Y QUINTANA, G.: "Noticia de algunos terremotos en Mallorca", *BSAL*, II, 1888, p. 72.

110 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M^e.: *España: sus monumentos...*, p. 298.

111 BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 63.

112 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M^e.: *España: sus monumentos...*, p. 298.

113 SOBREQUÉS I VIDAL, S.; SOBREQUÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil catalana...*, II, p. 333. Sembla que després d'aquesta data, Bernat de Pachs fou encara recompensat pel rei per la seva lleialtat.

114 Fou conseller i camarlenc del príncep Carles de Viana. Maridat amb Isabel de Vallterra. RUBIO VELA, A.: *Valencia, el príncipe de Viana y Juan II. Un patriciado ante la crisis política de la monarquía (1460-1461)*, València, 2016, p. 74, 99. Lloctinent entre 1469-1486, fill de l'anterior lloctinent.

reial, i a Joan Dusay, doctor en lleis i assessor, explicant haver rebut una seriosa apel·lació de part dels tres germans Pachs i Segarra, i de Miquel Sureda, cavaller –hereus del ciutadà Hug de Pachs i del cavaller Pau Sureda respectivament–, referent a una sentència derivada de la revisió dels comptes universals, i per la qual cosa, els hi eren reclamades 935 ll., amb tal greuja, segons aquells, que dites apel·lacions no s’havien tramitades *contra omnem iuris ordinem ac incivilliter attentatis* i amb *gravissimum dampnum et iacturam*, de manera que el rei, admetent dites apel·lacions per *iustitia naturalis* i per *sicuri ius et ratio*, assumint que dita apel·lació era *ex iustis causis et gravissima et enormi lesione interposita*, manà, baixa pena de 1.000 fl. d’or d’Aragó, tornar enrere, i tramitar dit recurs com pertocava, i sense dilació. Contràriament, es reservava el poder de decretar-ne la nul·litat.¹¹⁵

Entretant, el 1476, es movien bregues entre els Pachs, Sanglades, Berards i llur parcialitat, amb Bernat de Pachs entre els capdavanters, i els fills de mossèn Burgues, Ignasi de Torrella, Pere Miró i altres de la seva parcialitat.¹¹⁶

Bernat de Pachs morí, en data indeterminada, abans de 4 de març de 1479, que és quan es realitzà l’inventari dels seus béns davant el notari Baptista Rullan.¹¹⁷ Dins l’alberg de Ciutat, entre d’altres, hi tenia un caixó d’escrius on s’hi trobava un saltiri il·luminat d’or amb tancadures d’argent, i un capbreu amb una relació de censals.¹¹⁸ Un dels testimonis de dit inventari fou Pere Joan, el seu escuder.¹¹⁹

Per la seva banda, el 19 d’octubre de 1480, Pero Sánchez Munyoz, vidu, atorgà poders a Pere Vélver, metge de Mallorca, per a casar-se amb Maria Díaz de Molina, la vídua de Francisco Martínez de Marcilla, el jove, del bàndol contrari.¹²⁰ Matrimoni que, finalment, no va reeixir, ja que un any i mig abans de morir, el 15 d’abril de 1482, a Terol, signava els capitols matrimonials amb Catalina Sánchez Gamir,¹²¹ amb la qual tingué un únic fill i hereu Gaspar Joan Sánchez Munyoz y Gamir, senyor d’Escrích.¹²²

Pero Sánchez Munyoz feu el seu únic testament, a Terol, el dia 1 de març de 1483.¹²³ Morí

115 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3430, f. 174v-175r.

116 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3434, f. 55v.

117 ARM, Prot. R-304, f. 89r. BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 61

118 ARM, Prot. R-304, f. 90r, 94v, 108r.

119 ARM, Prot. R-304, f. 112v.

120 Sembla que per aquelles dates Pero Sánchez Munyoz vivia a Mallorca. LÓPEZ RAJADEL, F.: *Datación de la...*, p. 70. BC, MS 234, 123v.

121 LÓPEZ RAJADEL, F.: *Datación de la...*, p. 142.

122 Gasparic Joan Sánchez Munyoz, nascut el 2 d’abril de 1483. Es maridà dos cops i tingué fills. Fou patge d’Alfons d’Aragó, arquebisbe de Saragossa i fill il·legítim del rei Ferran II d’Aragó i d’Aldonça Roig d’Ivorra. GARCIA CIPRÉS, G.: “Los Sánchez Muñoz...”, p. 118. NAVARRO ESPINACH, G.; VILLANUEVA MORTE, C.: “Gil Sánchez Muñoz...” p. 244. WITTLIN, C.J.: “Un inventario...”, p. 189. Tenia un *Libro de los censales que yo Gaspar Sánchez Munyoz tengo sobre la Universitat de la Ciutat e Regne de Mallorca*. WITTLIN, C.J.: “Les manuscrits dits...”, p. 32. Escrích, Escrích o Escríche, l’antic senyoriu dels Munyoz des de temps del rei Alfons II d’Aragó, recuperat dels Marcilla pel mateix Gaspar. Avui, la magnífica casa gran de la senyoria d’Escríche, en el terme de Corbalán, es troba, malauradament, irreconeixible i alterada després d’una desencertada intervenció de rehabilitació, i per la construcció d’un edifici annex.

123 El dia 1 de maig de 1483, segons, GARCIA CIPRÉS, G.: “Los Sánchez Muñoz...”, p. 118. El dia 1 de març de

a Mallorca, a l'edat de 73 anys, el 24 de novembre de 1483, a la vetlla de santa Caterina,¹²⁴ havent deixat al seu fill menor d'un any, i a la seva muller, a Terol.¹²⁵ Fou soterrat a la Seu de Mallorca, a la mateixa tomba del seu oncle-bisbe, amb el beneplàcit del Capítol de la Seu.¹²⁶ Finalment, sembla que, traslladat el seu cos, fou enterrat a la Seu de València, a la capella de Santa Anna o capella dels *Munjoços*.¹²⁷ El dimecres, 7 de gener de 1484, el notari Fernando Garcia obrí testament dins la casa del difunt, davant parents i testimonis, i, el 17 de gener, s'aixecà inventari dels seus béns, començant per la casa del carrer de San Juan, a Terol.¹²⁸ Allà mateix, tenia varies cases, casetes, un molí amb el seu cup, diversos horts i altres terres. Tingué a més, una casa a València.¹²⁹

L'arnès d'ambdós cavallers

La tinença d'arnesos, guarniments i bèsties, ve determinada a partir dels inventaris d'ambdós cavallers un cop ja traspassats.

Pero Sánchez Munyoz, a la seva casa de Terol, entre molts altres objectes destacables hi tenia: un drap de vellut amb títols de fil d'or amb la divisa *Pour les dames à lier*, un segell d'ivori amb les armes de Munyoz per a cloure lletres i un anell d'or amb les armes de Munyoz.

A l'entrada de dita casa: 5 pavesos i 6 taulatxines pintades d'armes de Munyoz, i 8 llances d'armes.

A la cambra on dormia Pero Sánchez Munyoz: unes cuirasses d'acer de cuiro blanc i llistes morenes del mateix Pero, una arma d'atxa curta, un estoc daurat, 2 adargues blanques, una celada blanca estofada, una celada blanca estofada, i un estoig o barjoleta porpra brodada.

A la cambra de les mosses: 2 selles genetes amb estreps, pitrals, cingles i fuets.

A la sala major: 3 espingardes de coure, 2 sarbatanes xiques, ballestes de fusta grans, 2 altres ballestes de fusta amb els braços drets i amb els seus carnaquis, una altra ballesta d'acer amb el seu carnaqui i 6 cobertes de cavall blanques brufolines, porpres, morades i vermelles.

A la cambra major de la sala: rere o dins dues cortines de brots: 5 cuirasses blanques del

1483, segons, WITTLIN, C.J.: "Un inventario...", p. 190. La còpia del testament diu: 1 de març de 1483. AHPT. MB. 4. 1. Un únic testament segons el notari. WITTLIN, C.J.: "Un inventario...", p. 173.

124 WITTLIN, C.J.: "Un inventario...", p. 173.

125 WITTLIN, C.J.: "Un inventario...", p. 189.

126 BONSENYOR, J.: *Libre de paraules e...*, p. XX.

127 *Més tart sa família degué trasportar la hossa d'abdós a Terol.* BONSENYOR, J.: *Libre de paraules e...*, p. XX. WITTLIN, C.J.: "Un inventario...", p. 189. BCB, MS 234, f. V. Segons còpia del testament de Pero Sánchez Munyoz, del 1 de març de 1483, manà ser enterrat primer, a Terol, a l'església de Sant Andrés o a la de Sant Francisco, i passat tres anys, ser enterrat a la Seu de València, a la capella dels seus ancestres, la de Santa Anna. AHPT. MB. 4. 1.

128 Per dita casa feia 25 s. censals anuals als clergues de Sant Andrés, el dia de sant Miquel. WITTLIN, C.J.: "Un inventario...", p. 212. Avui, en el lloc on hi havia la casa pairal de Pero Sánchez Munyoz hi ha edificat el Casino Turoense.

129 WITTLIN, C.J.: "Un inventario...", p. 191, 192, 212-213.

temps, 5 cuirasses grogues del temps, unes cuirasses morades del temps, unes cuirasses tanades amb la creueta vermella de sant Anton del temps, unes cuirasses tanades obscures del temps, altres cuirasses tanades amb quatre vies buelles del temps, 2 cuirasses negres del temps, 8 cuirasses negres antigues, 7 celades, 8 cervelleres d'escarlata, 7 atxes de mà d'home d'armes, una copagorja, una gosselina turquesca, 2 espases bastardes, una porra d'home d'armes, una adarga blanca. A més de 2 cobreatzembles grogues i verdes amb les armes de Munyoz.

A la cambra que passen pel passadís de la sala: en un cofre ferrat: 8 mossos de geneta, 2 mossos de geneta amb ses regnes i cabeçada, 3 cabeçades genetes velles, 2 pitrals genetes vells guarnits, unes cabeçades genetes platejades, 3 pitrals vells, un cabestrell de cerres de color vermell blanc i groc, unes regnes blanques velles, 2 fuets blancs nous, unes alcalades o regnes de seda vermella amb els seus focs, uns esperons de calcany esmaltats, 2 acicats de geneta platejats i anellats, uns altres acicats platejats, 2 estreps de geneta vells, 9 pegats de seda de grana e d'or amb flocadura a les vores i 10 pegats així mateix.

En l'altra cambra dedins la cambra del fenyedor: una aljava i una maneta de ballesta, una brilla vella de cavall, un cinto e un ganxo d'adarga, 6 *cartaxes* vells amb 12 llances, una atxa de mà, un estoig de couro de ferramenta de cavall amb el seu *ambrox*, tenalles i martell, un altra estoig igual, 2 parells d'estreps antics de mula, un fre tarí vell de mula, una marca de ferro *M* per a egües, unes cobertes velles de cavall, un arnès vell, i un escudet vell daurat.

A la cambra de la *naya*¹³⁰ que es cremà: un martinet de ballesta de ferro, una visarma antiga, 2 esperons daurats antics de mula, 2 frens amb ses brides, cabeçades, regnes, e guarniments amb xapes i senyal de Munyoz, un pitral de pegat de seda groga i vermella amb sis xapes d'armes Munyoz, un fre tarí daurat amb cabeçades e regnes de seda porpres amb xapes grans de Munyoz, un fre antic de mula daurat amb guarniment de seda vermella amb xapes de Munyoz, un pitral de pegat porpra amb 9 planxes daurades de Munyoz i altres, un mos antic de mula amb regnes de seda porpra i floc gros al cap, cabeçades e falses regnes amb xapes de Munyoz, una sella de mula de prelat de brocat porpra amb imatges amb els seu estreps daurats i gambals daurats, una altra sella de mula de prelat antiga de sendal vermell amb estreps daurats i gambals de seda de prelat, una visarma llarga e dues xiques, una atxa d'home de a peu en forma de martell i punxó, una ballesta de fust badoquera amb cinto i tellola, dos *poliatos* de ballesta, una llança llarga amb creu en forma de visarma, una ballesta d'acer. En un cofre ferrat: 2 parells de musequins, un parell de canons, 4 parells de cuixots, un parell de greves, 5 parells de guardes, 3 baveres, 2 parells de manyoples llargues xiques, una testera de cavall d'armes i una altra testera de cavall geneta. En una caixeta xica: 8 gorgerins de malla xics i grans, 5 parells de gossets de malla, 2 faldes de malla: una prima i l'altra gruixada, i un guant de malla desguarnida. En una caixa plana: 5 avantbraços de temps antic, un parell de greves de temps antic, un parell de cuixots de temps antic, 5 manyoples o *manderetes* de temps antic, 4 parells d'avantbraços de cuirasses amb les seves llandes: dos porpres, un cendrat i l'altra vermell, dos parells de gallardets de llanda de cuirassa: uns vermells i els altres porpres, una mitja bavera de dos trossos d'arnès en forma de collar i 4 parells de calces flandesques: els dos parells truncats i els altres dos parells sencers amb les seves malles. En una caixa plana: 5 bicoquets del temps, més un de l'antigor, i uns gossets de malla.

130 Naia: galeria.

I a la cambra pintada de la sala que surt a la carrera: una cobreatzembra vella amb senyal de Munyoz amb diversos animals i títols al voltant, una cobreatzembra vermella de brots amb armes de Munyoz, unes cuirasses porpres del temps de talla menuda, daurada, un adargó d'home d'armes amb senyal de Munyoz amb lleopard i títol al voltant, una atxa d'home d'armes en forma de martell a puntes. En un cofre pla pintat de groc i verd a puntes amb títols al voltant: un caparassó de sella geneta de tela negra i 2 barretes de galteres dobles: una negra i l'altra vermella.¹³¹

Per la seva banda, Bernat de Pachs, dins la seva casa de la parròquia de Sant Nicolau de Ciutat, en una cambra, entre d'altres coses, hi tenia dos segells d'or.¹³²

Entre armament i muntures i guarnicions, en aquella mateixa cambra: 2 cobre-atzembles amb el senyal de la lluna i una altra vermella amb la mateixa senyal, 2 astors de couro amb llances de ferro: un dins una cambra i l'altre a la sala de la casa. També tenia una caixa per a tenir-hi l'arnés de junyir.

A Ciutat, hi tenia 4 genets,¹³³ cascun amb la seva sella i fre, 2 mules amb sa guarnició, un ase amb la seva albarda i un cavall de fusta per a tenir-hi les selles.

A la Cavalleria de Felanitx hi tenia un llancer amb 6 glavis, 6 llances de Xerès, i 6 Taulatxines amb la senyal de la lluna. Allà mateix, com a cavalcadures, hi tenia 6 bèsties mulars, entre muls i mules, 11 egües, 6 pollins, 4 someres grosses, 2 someres joves i 3 ruquets.¹³⁴

Conclusió

Vet aquí, l'escenografia política, militar i econòmica d'unes lletres de batalla atípiques, per la natura del pretext arguït, una malversació dels comptes públics que portà al requeridor/impugnador a la presó, i que el rei no dubtà en fiscalitzar. Unes lletres escrites en plena guerra catalana, on Pero Sánchez Munyoz es trobà posicionat amb un cert grau de dissidència al costat dels Albertí, membres del bàndol del Call. A l'altre cantó, Bernat de Pachs que, junt amb els seus germans, dirigí el bàndol de l'Almudaina, fidels *pro rege*.

A l'espera, per ventura, que es desempolsin aquestes lletres de batalla, destacar la brega de bàndols esdevinguda entre ambdós protagonistes, indiciria d'una probable existència de cartells de deseiximent, sense obviar que dites lletres de batalla apuntarien a una batalla a tota ultrança, que segons se'n pot despendre, finalment, no entrà en lliça, ja que el rei, tenint sempre la potestat final per a donar-ne llicència, aconseguí rompre. De fet, una dècada després, els dos contrincants seguien vius, ans encara sabent que als Pachs i Segarra se'ls hi foren demanades responsabilitats pecuniàries, arrel de les irregularitats trobades en la revisió dels comptes universals.

A destacar, l'arsenal de Pero Sánchez Munyoz, membre d'una antiga estirp de cavallers, on hi figuren, clarament, armes heretades, i els guarniments que foren propietat del seu oncle-bisbe, a diferència de les poques armes que es trobaven en poder de Bernat de Pachs, el primer de la seva família en presumir de cavallerat.

131 Traduc. > Cat. de l'inventari. Vg. WITTLIN, C.J.: "Un inventario...", p. 190, 191, 200, 212.

132 ARM, Prot. R-304, f. 89-91.

133 Cavalls lleugers.

134 ARM, Prot. R-304, f. 89v, 92r, 93r, 94r, 106r, 106v i 107r.

Resta qüestionar-se, si les motivacions d'aquestes lletres de batalla foren, realment o tan sols, la defensa dels comptes universals, o si vertaderament, en foren unes altres, suara: una qüestió d'honor, la lluita de bàndols, el posicionaments encontrats en la guerra catalana, o si un agregat de tot plegat. A saber, si els Albertí en foren els instigadors reals.

Igualment, manca aclarir les autèntiques motivacions sobre l'empresonament de Pero Sánchez Munyoz, això és: les bregues de bàndols, les lletres de batalla, la guerra catalana, o si per la conjunció d'un *totum revolutum*.

Documentació

I

1463, març, 27. Ciutat de Saragossa.
ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3424, f. 187v-188r.

Lo rey,

Loctinent magnífich e amat conseller nostre: Axí per vostres lletres com en altra manera som informats de la brega subseguida poch dies ha en aqueixa Ciutat, entre mossèn Bernat de Pachs e sos parents, amichs e valedors de una part, e mossèn Pere Sánchez Munyoc e sos parents, amichs e valedors e altres de la part altra, de la qual cosa havem hagut gran enuig, e havem molta voluntat que per vós hi sia administrada rigorosa justícia senyaladament contra aquells qui són stats causadors de la dita brega. Axí mateix, vos avisam com lo dit mossèn Pero Sánchez e son cunyat Albertí nos han scrit donant càrrech a la part altra, qui los han trencat sagrament e homanatge, e los han vengut a escometre'ls de brega e combatre la casa, supplicant-nos hi vullam proveir per justícia, e que en fe nostra, per lo sagrament e homanatge que tenian de no damnificar-se, no sien axí tractats. E que sobre açò, manem pendre informació de testimonis fins saber-ne la veritat, com ells sien contents star a tota correcció e obediència nostra, segons veureu per les dites lletres, les quals havem delliberats trametre-us en sa prima figura dins la present, perquè mils hi puixau proveir per iustícia. Encarregam e manam-vos, axí stretament com podem, que haguda per vós informació vertadera de la dita brega, e dels qui tenen culpa e càrrech en aquella, hi façau la justícia que la calitat del negoci aporta, e se cove, en manera que aqueixa Ciutat e Regne sia pacificat e preservat de tals inconvenients e scàndels, com sia cosa que molt vos agrahirem e tindrem en servey singular. Dada en Caragoca, a XXVII de marc del any Mil CCCCLXIII. *Rex Iohannes*.

Al spectable magnífich, amat e feel
conseller nostre mossèn Vidal Castellà d'Oriz e
de Blanes, cavaller, loctinent nostre general en la
la Governació del dit Regne.

Dominus rex mandavit

Ciutat e Regne de Mallorques, e regent
michi Ioanni Navarro.

Pro.

II

1463, juliol, 14. Vila d'Olit.
ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3425, f. 157v-158r.

Lo rey,

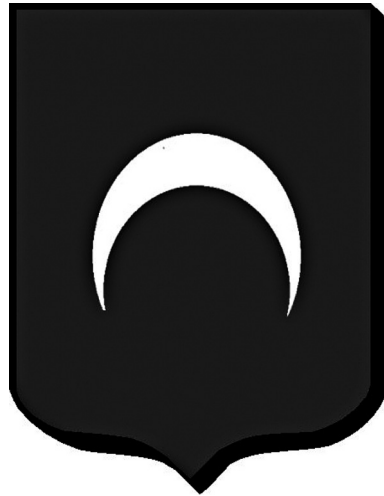
Loctinent general, magnífich e amat conseller nostre: Recorda'ns en los dies passats haver sabut per letra vostra, com entre mossèn Peri Sánchiz Munyoz, requeridor, a mossèn Bernat de Pachs, request, hauríem conegut algunes lletres de batalla sobre la matèria dels comptes de la Universitat de aqueix Regne, dels quals lo dit mossèn Pero Sánchiz és hu del impugnadors, lo qual ab sagrament e homenaje nos remetés, e après, perquè no haviam lo dit mossèn Bernat de Pachs, lo us tornam aquí

remetre. E com segons som informats, lurs diferències encara no haiam, fuy ans après haver entre ells sobre la dita matèria conegut altres letres. E sia nostra voluntat e intenció que la dita matèria e diferència totalment ces, e no se'n parle pus, actenent que, per nós es vist lo cas ésser tal, que en aquell no ha loch batalla per moltes respectes, e senyaladament, perquè la matèria dels dits comptes es cosa probable en la qual ha esguart a la dita Universitat, e no al interès particular del dit mossèn Pere Sánchiz, e és tal, que no porré prendre fi per la dita batalla. Per ço, vos pregam, encarregam e manam, que de continent, reebudes les presents, tingau aquella millor orde, pràctica e manera que us semblarà en haver, per grat o per força, les letres originals de la dita batalla que té cascú dels dits mossèn Pachs e mossèn Pero Sánchiz. E aquelles haudes de continent, ab consell de vostre assessor e de altres doctors e cavallers, si per a açò vos parran necessaris ab vostra sentència o pronunciació, declareu no ésser cas de batalla entre los damunt dits mossèn Pero Sánchiz e mossèn Bernat de Pachs, lacerant e encara cremant les dites letres. E qualsevol actes daquen subseguits, e encara inhibint e manant ab grans penes a cascú de aquells, que d'aquí avant sobre la matèria dels dits comptes per via d'armes no discepten, ne entre ells més letres de batalla no correguen. E si lo contrari era fet, manam-vos que executeu vigorosament les dites penes sen alguna gràcia e mercè. Sobre la fahena emperò dels dits comptes feu-hi justícia spatxada, segons ab nostres patents letres en aquests proppassats dies haveu provehit e manat a les quals nos refferim. Dada en la vila de Olit, a XIII dies del mes de juliol del any Mil CCCCLXIII. *Rex Iohannes.*

*Dirigitur locumetenenti regio Maioricarum.
Dominus rex mandavit michi Gaspar d'Arinyo.
Visum per Iohannes Pagès, vicecancellarius.
Pro.*

Fig. 1 Pero Sánchez Munyoz

Fig. 2 Bernat de Pachs

LA REFORMA SISCENTISTA DEL CONSOLAT DE MAR DE MALLORCA: TRACISTES, CONSTRUCTORS I FORTUNA CRÍTICA

Marià Carbonell i Buades

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: En origen, l'edifici anomenat Consolat de Mar (Mallorca) era la seu del col·legi de la Mercaderia. L'article analitza la reforma que s'hi va realitzar al primer quart del segle XVII a partir de documentació inèdita. A més, s'identifiquen els tracistes i els constructors. D'altra banda, aquesta interpretació serveix per posar en relleu el relativisme de les categories historiogràfiques, sobretot quan s'apliquen a territoris perifèrics.

Paraules clau: Consolat de Mar, Col·legi de la Mercaderia, Mallorca, Arquitectura, Renaixement, Manierisme, Jaume Blanquer, Antoni Verger, Antoni Rosselló, Antoni Torrents.

Abstract: Originally, the building named Consolat de Mar (Majorca) was the headquarters of the merchant's guild. The article analyses the reform that was carried out in the first quarter of the 17th century on the basis of unpublished documents. Furthermore, the designers and the builders are identified. On the other hand, this interpretation is useful to explain the relativism of the historiographic categories, especially when they are applied to peripheral territories.

Keywords: Consolat de Mar, Merchant's Guild, Majorca, Architecture, Renaissance, Mannerism, Jaume Blanquer, Antoni Verger, Antoni Rosselló, Antoni Torrents.

Durant l'antic règim l'edifici que hom anomena Consolat era la seu del col·legi de la Mercaderia, és a dir, de la corporació gremial dels mercaders, que havia estat aprovada per Joan I l'any 1394 i dotada d'organigrama per Martí l'Humà nou anys més tard (Fig. 1). El col·legi estava integrat per dos defenedors –és a dir, defensors–, un clavari i vint consellers, que sempre foren càrrecs electius, primer per via indirecta i a partir de 1454 mitjançant el règim de sac i sort.¹ Tanmateix, atès que entre 1800 i 1829 va ser ocupat pel Real Consulado de Mar y Tierra ha mantingut un nom que en justícia no li pertoca. Per contra, almanco des del segle XV, el consolat de mar o tribunal del consolat es reunia a l'interior de la Llotja, l'edifici dedicat als intercanvis comercials essencialment marítims que va construir Guillem Sagrera per encàrrec dels mateixos mercaders.² Això no obstant, el nom està tan consolidat, sobretot d'ençà de la conversió de l'edifici en seu del Govern Balear, que fóra inútil voler corregir-lo. Aquí no em vull entretenir en qüestions jurídiques ni polítiques ni socioeconòmiques que hagin pogut afectar la institució en l'època fundacional o al llarg dels segles posteriors, sinó únicament deturar-me a analitzar alguns dels aspectes arquitectònics d'època moderna que hi estan relacionats, i, en particular, l'objectiu de l'article és analitzar la reforma que va experimentar l'edifici a l'inici del segle XVII a partir de l'exhumació de documentació inèdita.³ De pas, aquest exercici pot tenir un interès suplementari, el de subratllar el relativisme d'algunes categories historiogràfiques, que mai no poden estar subjectes a interpretacions mecàniques o uniformadores, ja que únicament compleixen la seva funció –això és, identificar, qualificar o classificar fenòmens historicoartístics concrets– si es contextualitzen de manera adequada. Per altra part, en contrast amb la popularitat de l'edifici, l'escassa tradició d'una crítica arquitectònica a l'illa fins a èpoques molt recents justifica que hagi estat menystingut per la historiografia acadèmica. Excepcions a banda, naturalment. Jo mateix, a l'espera de poder dedicar-li més temps, vaig esquivar el problema avançant una referència insuficient als tracistes, Antoni Verger i Jaume Blanquer, fins llavors ignorats o només pressuposats.⁴

El cas és que l'edifici actual no és un organisme unitari, sinó un agregat de cossos de tipologia i cronologia diferents. Per desgràcia, les successives reformes que ha experimentat dificulten que se'n pugui fer un relat diacrònic diàfan. Tant les fotografies més antigues com el dibuix de la planta permeten endevinar l'articulació complexa de les diferents estructures, que s'alcen sobre un solar de planta molt irregular (Fig. 2). S'hi detecten com a mínim cinc construccions antigues, incloses la capella, situada a nord-est, de tradició gòtica i

1 RIERA FRAU, M.: "El colegio de la Mercadería", a CLIMENT GUIMERÀ, F. (coord.): *La Lonja de Palma*, Palma, 2003, p. 33-39.

2 El consolat de mar era una institució medieval pròpia de diferents territoris de la Corona d'Aragó que es va crear amb l'objectiu de resoldre qüestions mercantils i marítimes, aplicant-hi la jurisdicció penal. Les competències eren exercides per dos còsols i un jutge d'apel·lació. El de Mallorca va ser autoritzat per Jaume III de Mallorca l'any 1326. A Barcelona i a València tenia la seu a l'edifici de la Llotja. Vegeu PIÑA HOMS, R.: *El Consolat de Mar. Mallorca 1326-1800*, Palma, 1985; PIÑA HOMS, R.: *El Consolat, seu del govern de les Balears*, Palma, 1999.

3 Vaig exhumar la documentació que es presenta aquí fa una vintena d'anys, majorment entre els protocols notariais conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM). Per fer la lectura més àgil, els documents s'insereixen en el text, no en apèndix. Se n'ha suprimit el protocol i l'escatocol, deixant-ne només la part central. La transcripció és literal, normalitzant únicament la puntuació, l'accentuació i les majúscules. Aprofito l'ocasió per agrair molt cordialment la visita excepcional a l'edifici que em va facilitar Marc Lorente Ferrà.

4 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 92; CARBONELL BUADES, M.: "L'art del Renaixement al Barroc", a DEYÀ, M. (dir.): *L'època foral i la seva evolució (1230-1715)*, Història de les Illes Balears (dir. E. BELENGUER), Barcelona, 2004, II, 493-523, en particular p. 505.

construïda a l'últim terç del segle XVI, i la torre del rellotge, al cantó sud-oriental, d'origen medieval encara que reconstruïda segurament al segle XVII i restaurada cap a 1950 per Gabriel Alomar. Per això, les cobertes exteriors assolien també cinc altures diferents. L'aspecte exterior del cos sud-occidental és homogeni, però hi ha indicis que les dues crugies que el componen, gairebé paral·leles i amb l'eix longitudinal en direcció nord-sud, eren independents fins que en un moment indeterminat varen ser fusionades.⁵ Les obertures exteriors no serveixen per a la seva datació, ja que han estat regularitzades. A primera vista, aquest bloc compacte sembla dels segles XVI o XVII, goticitzant pel que fa a les finestres del pis de les golfes; ara bé, en qüestió de cronologia s'imposa la cautela per mor de la manca d'informació, sigui arxivística sigui derivada de l'anàlisi arqueològica dels paraments.⁶ En tot cas, l'estructura apareix ben delimitada en cartografia urbana de la primera meitat del segle XVIII (Simon Poulet, 1727; Esteban Panon, 1736; Joan Ballester, 1744, etc.).⁷ Un quart conjunt està format per la sala de juntes, una avantsala adjacent i la balconada que s'obre a la façana marítima. Com veurem, en aquest lloc hi ha indicis –escadussers, però prou eloqüents– de l'existència d'un edifici més antic. Són empremtes imperceptibles a simple vista, però documentades gràcies a una restauració contundent endegada l'any 1978, coincidint amb la instauració del règim provisional preautonòmic i l'elecció de l'edifici com a seu del Consell General Interinsular. Alineada amb l'eix longitudinal (est-oest) d'aquest complex arquitectònic se situa la caixa de l'escala. L'original, que datava del segle XVII, va ser substituïda per una espectacular escala helicoidal, coberta amb cúpula ovalada, que Catalina Cantarellas va atribuir per raons estilístiques a l'acadèmic Isidro Velázquez.⁸ De la mateixa campanya d'obres data l'antiga façana principal, orientada cap al jardí i formant angle recte amb la de la capella. A través de dues portes independents, que tenen forma d'arc escarser, es pot accedir a l'escala principal i a l'estança coberta de volta sobre la qual descansa la sala de juntes. L'aparença casernària d'aquest frontis i el tractament reduccionista del vocabulari clàssic fan pensar en la traça d'un enginyer militar o d'un mestre d'obres local i, per contra, s'allunyen del rigor academicista de l'arquitecte madrileny. En canvi, el petit cos de l'angle nord-occidental és un testimoni exigu del projecte monumental dissenyat pel mateix arquitecte (Fig. 3).⁹ És tradició que també era cosa seva l'afegit d'un segon pis, que va restar interromput a la façana de migjorn; fins i tot, les sis finestres que

5 En particular, el mur interior que les separa no té un gruix homogeni, una irregularitat que sembla indicar fases diferents de construcció.

6 S'ha dit que les finestres del porxo daten de la reforma d'Isidro Velázquez, però és un disseny inadmissible per a un classicista acadèmic. Per altra part, al segle XVIII es preferien quadrangulars (Can Berga) o ovalades (Can Morell/Casal Solleric).

7 TOUS MELIÀ, J.: *Palma a través de la cartografia (1596-1902)*, Palma, 2002.

8 CANTARELLAS, C.: *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*, Palma, 1981. Data l'escala al voltant de 1820. El tipus és infreqüent a l'illa; a Palma n'hi ha un exemple majestuós a Ca la Torre, actual Col·legi d'Arquitectes.

9 PASCUAL BENNASAR, A.; LLABRÉS MULET, J.: "Isidro Velázquez y el Neoclasicismo monumental en Mallorca (1790-1830)", a MOLEÓN, P. (ed.): *Isidro Velázquez, 1765-1840. Arquitecto del Madrid fernandino*, Madrid, 2009, p. 139-156. Els autors expliquen que en un text inèdit de l'any 1951 Gabriel Alomar ja atribuïa l'escala actual a l'arquitecte madrileny. Potser convé de mantenir la hipòtesi en suspens fins a l'aparició de proves gràfiques i/o documentals, i més si considerem que la façana posterior (però que era la principal) i l'escala formen part d'un mateix projecte. Durant uns anys, sobretot després de la Guerra del Francès, el Real Consulado de Mar y Tierra va ser governat per un grup de nobles il·lustrats i liberals del cercle de Josep de Togores i Tomàs de Verí, que probablement foren els promotors de la reforma. Això podria apuntar en la direcció d'un mestre d'obres de la seva confiança, posem per cas Tomàs Abrines.

s'hi obriren van restar cegades durant molt de temps. Cap a 1970 l'arquitecte Josep Alcover va afegir-hi tres finestres més, però l'edifici no es va acabar de circuit, sens dubte perquè això hagués exigint la desaparició de les golfes del cos sud-occidental. Aquesta prolongació té la virtut d'uniformar el pis superior de la façana marítima, però, com es pot comprovar en gravats i fotografies antigues, a costa de fer desaparèixer la coberta d'un edifici primigeni.

La intervenció de Gabriel Alomar pels volts de 1950, quan es va instal·lar a la planta baixa el Museu Marítim, no va anar més enllà de la restauració de la façana marítima, a més de l'obertura del portal que ara serveix d'entrada principal. En canvi, la campanya dirigida per Aleix Reynés a partir de 1978 va suposar la restauració gairebé integral dels espais interiors i l'afegit d'un nou edifici a la banda de tramuntana, substituint-ne un altre d'anterior, més estret, que era una prolongació del cos sud-occidental, com es pot veure en gravats antics.¹⁰ Ara, però, vull centrar-me únicament en el projecte de construcció del cos de migjorn, format per la sala de juntes, l'avantsala contigua i la llotja que bada a la mar, a més de l'escala siscentista desapareguda. Per tant, es deixen de banda dues intervencions complementàries i de cronologia immediatament anterior, la fabricació de la capella i la reforma del jardí.

Antecedents

Les notícies disponibles sobre les diferents seus que pot haver ocupat el col·legi són escasses i confuses. Sembla segur que al segle XVI es trobava en una casa no gens insignificant situada a la illa de la Drassana, és a dir, la que per la banda de migjorn afronta amb el carrer de la Llotja. És "la casa del col·legi dels mercaders" que en el cadastre de 1576 va ser valorada en 450 lliures.¹¹ És probable que fos el mateix edifici dotat d'un arxiu que l'any 1541 tenia problemes de goteres: "lo retret de la casa del dit Col·legi té molta necessitat de fer-hi un terradet, tauladeta o porxat per quant s'hi plou e se gastan moltes scripturas que són en aquell posadas".¹² Per altra part, es pot afirmar amb rotunditat que abans de 1569 el col·legi havia construït un edifici al solar actual, perquè aquell any va sorgir la idea de traslladar la capella de Llotja, que llavors era poc més que un altar enquibit en el gruix d'una de les finestres de la façana occidental de l'edifici sagreria, "a la casa en que los anys propassats fonch edificada en lo hort de les parres". Hi residia el *custos* Ramon Alemany, de manera que es feia necessari trobar-li una casa de lloguer.¹³ És evident que la iniciativa no va prosperar, sinó que els mercaders optaren per bastir una capella de nova planta. L'al·lusió a l'hort és significativa, perquè se sap que en el mateix solar s'hi va edificar la capella, just on hi havia hagut una sinia. Encara que no en coneixem els límits, és segur que en origen l'espai enjardinat era més extens; estava sembrat de tarongers i disposava d'un parral ("l'hort de les parres?").

¹⁰ PIÑA HOMS, R.: *El Consolat, seu...*, p. 158.

¹¹ RAMIS DE AYREFLOR, J.: "Catastro de la Ciudad de Mallorca (1576)", *BSAL*, 15, 1915, p. 97-200, en particular p. 158 (núm. 103, illa de la Drassana). Sabem que entre la Llotja i la Drassana hi havia alguns immobles, però no en quina illa estaven inclosos (la de la Drassana, potser?).

¹² FRAU, A.: "La Lonja de Palma (cont.)", *BSAL*, 15, 1885, p. 4.

¹³ ARM, AA-51, Presidals Decrets, 1569-1576, p. 42 ss. L'any 1569 se celebrava missa a l'interior de la Llotja, encara que de forma poc respectuosa perquè la litúrgia havia de conviure amb el "gran tumulto que es fa", inherent als tractes comercials, inclòs qualque desacatament al Santíssim.

El desconcert que generen aquestes dades aparentment contradictòries, ja que semblen referir-se a dos edificis diferents, desapareixeria si admetéssim que la casa esmentada en el cadastre de 1576 al·ludeix a una construcció ubicada al solar actual, inclosa per raons desconegudes en la illeta de la Drassana; en aquest sentit, és també significatiu que el registre cincencentista ometi la illeta de la Llotja, quan se sap que hi havia cases particulars.¹⁴ En tot cas, de l'existència d'una primera construcció en el solar on es va construir la sala de juntes actual n'hi ha proves de dues classes, físiques i documentals. Les primeres varen aflorar arran de la campanya de restauració de 1978. En primer lloc, un gran arc a la part baixa del mur exterior sobre el qual recolza la sala de juntes –no la balconada–, que s'ha interpretat com un testimoni de les drassanes o d'un aqüeducte,¹⁵ però que podria ser senzillament un arc de descàrrega. En segon lloc, dues finestres gòtiques monumentals i de caràcter sagreria innegable, que es conserven in situ, com a element ornamental d'un despatx de la planta superior. Sens dubte, formaven part d'un porxo o segon pis situat per damunt de la balconada actual i les que han sobreviscut badaven a la façana de ponent de l'edifici primitiu. Una sèrie de mènsules fitomòrfiques recorre el mur per sota de les finestres, seguint també el model de Sagrera (Fig. 4).¹⁶ Encara que de moment no es pugui demostrar, el més lògic és que aquest finestram, una imitació del que corona la Llotja, tingués continuïtat al llarg de la façana marítima, assolint potser l'amplada del segment d'edifici que va ser substituït per tres finestres cap a 1970, com ja s'ha dit. El cas és que aquestes obertures fan pensar en un edifici força imponent, que justificaria la valoració obtinguda en el cadastre de 1576.¹⁷ La prova documental que demostra l'existència de l'edifici gòtic són les referències a “la casa vella” (1614) i a “la sala vella” (1616), de que parlarem tot seguit.

Per acabar, l'any 1594 els mercaders varen adquirir un immoble veí que els jurats posseïen a tocar de les drassanes per bescanvi amb l'almodí o gabella de la sal, situat al solar del quarter d'artilleria del carrer de la Mar, ara deshabitat.¹⁸ Que aquesta construcció es pugui identificar amb el cos d'edifici conservat a l'angle sud-occidental, o amb una part d'ell, no pot ultrapassar l'estadi de les conjeitures, però a cop d'ull no ho contradiu ni l'aspecte de conjunt ni el pis de les golfes, que s'obre a l'exterior per mitjà de petites finestres de perfil conopial. Reformes a banda, com és natural.

14 Agraïxo a Magdalena Riera l'intercanvi d'opinions mantingut sobre aquesta qüestió. Com em recorda l'amiga arqueòloga, cal tenir en compte que la drassana era un espai tancat per un mur (i així ho demostra el plànol famós del recinte emmurallat de Palma signat per Antoni Verger l'any 1596) i que no està clar el moment en que es va prolongar i acabar d'urbanitzar el carrer de la Llotja, més aviat una esplanada segons el també conegut plànol d'Antoni Garau, de l'any 1644.

15 PIÑA HOMS, R.: *El Consolat, seu...*, p. 171.

16 En un moment indeterminat, l'ampit d'una de les finestres va ser retallat a l'objecte d'allargar-la.

17 PIÑA HOMS, R.: *El Consolat, seu...*, p. 155 i ss. L'autor assenyalava la similitud de les mènsules amb les que decoren la façana de la capella, però el tractament formal és diferent i delaten una factura més antiga.

18 PASCUAL BENNASAR, A.; LLABRÉS MULET, J.: *El Baluard de Sant Pere i la Ribera del Moll*, Palma, 2004, p. 159, n. 44.

La nova seu

El cert és que el 2 de desembre de 1614 el consell del col·legi prenia la decisió de fabricar una casa per al custodi, en què, en virtut de la importància econòmica i social de l'estament de mercaders,¹⁹ s'hi podia fer “una sala molt sumptuosa per efecte de tenir y celebrar consells”.²⁰ La idea s'havia anat madurant amb anterioritat, perquè quinze dies abans els mercaders concertaven una primera escarada, “aserca de la feina se ha de desfer i fer en la casa veia junt en la capella de Llonge”, la qual cosa permet confirmar la hipòtesi que l'edifici gòtic ocupava més o manco el solar de l'actual cos de migjorn. El cas és que un cop acabada la capella l'any 1600 i començada la remodelació del jardí, dues feines d'abast considerable, es podia invertir la construcció de la nova sala de juntes.²¹ Abans que res calia alliberar espai suficient, és a dir, demolir una part del que hi havia al solar. Per això, el 20 de novembre de 1614 els defenedors Gabriel Lull i Jaume Mas, anticipant-se dues setmanes a l'acord oficial del consell, pactaven amb els mestres Bernat Salom i Antoni Torrents l'enderroc dels sostres de la “casa veyà”, excepte el que protegia una botiga veïna:²²

Primo som de pacte que vosaltres dits Bernat Salom fuster i Antoni Torrens picapedrer taniu obligació de enderrocar tots los sòtills de la casa veyà que està junt a la capella de Llonge, acceptat lo sòtill que està sobre la botiga de medó Catherina Gayana que per are no volem sia derrocat. Ítem taniu obligació vosaltres dits Salom y Torrens de cloure la teulada seca [és a dir, en sec] los dits sòtills per a reservar aquells a costes i despesses del present col·legi, sols vosaltres hi haveu de posar les mans. Més taniu obligació vosaltres dits Salom i Torrens de empillar tot lo lenyam en la botiga junt en la capella de Llonge i després que serà empilat dit lenyam fer-hi un porxo de sobre per guarde i custòdia de dit lenyam, i axí mateix haver nosaltres de pagar totes les despesses, de manera que vosaltres hi haveu de posar les mans tant solament, i per tots los sobredits treballs vos promatem donar nosaltres dits defenedors sexanta liuras pagadores del diner de la Mercaderia.

Així, doncs, la idea era reciclar tota la fusta possible. Al mateix temps es construïa la sala capitular. Per desgràcia, no he sabut localitzar un contracte que certifiqui l'abast exacte de la feina, ni el nom del tracista ni el del constructor, encara que en aquest últim cas podem donar per suposat que va ser Antoni Torrents, mestre d'obres oficial del col·legi. Des del punt de vista estructural, la sala no plantejava cap problema, ja que és d'una gran simplicitat. Ho confirma una rapidesa d'execució inqüestionable. En efecte, el 12 de desembre del mateix any els defenedors contractaven amb els fusters Bernat Salom i Pere Genovard la fabricació del sostre enteixinat. La sala no estava acabada (“se fa”), però sí que devia estar molt avançada:²³

19 O, potser, s'hi volia posar èmfasi. Casualment o no, el projecte coincideix amb la reforma política estipulada per la pragmàtica de 1614, que, entre altres coses, suposava que els mercaders i notaris veiien reduïda dràsticament la seva representació en el Gran i General Consell, passant de setze a vuit membres.

20 La data de 1614 va ser avançada per GAMBÚS SAIZ, M.; MASSANET GILI, M.: *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Palma, 1987, p. 96-97. Segurament la notícia ja apareix en la tesi de doctorat, inèdita, de GAMBÚS SAIZ, M.: “El manierismo en el arte mallorquín (siglos XVI y XVII)”, Universitat de les Illes Balears, 1987. Amb independència, el fragment és reproduït per PASCUAL BENNASAR, A.; LLABRÉS MULET, J.: *El Baluard de Sant Pere...*, p. 159, n. 44. La referència d'arxiu és ARM, AH-791, Llibre del consell de la Mercaderia, 1608-1629, f. 107v-108r, f. 112; 1614, 2 de desembre.

21 El col·legi subvencionava altres obres; per exemple, entre 1610 i 1612, una part del primer castell de Sant Carles.

22 ARM, Protocols, S-135; 1614, 20 de novembre. Està clar que a la illa del Consolat hi havia altres construccions. Ara s'esmenten dues botigues, però després també dues cases.

23 ARM, Protocols, S-135; 1614, 12 de desembre. La tinta d'aquest volum està bastant oxidada.

Primo som de pacte que vosaltres dits Bernat Salom y Pere Genovard fusters taniu obligatió de fer una cuberta a la sala se fa per lo collegi de la mercaderia junt a la capella de Llonge de lenyam vermey de sinch pasteras de cada buyt, en la qual hi haurà dotza buyts, de la matexa manera que està feta la cuberta de la libreria de la iglesia de la Seu, ab la matexa obredura i tot lo demás que té dita cuberta, y ha de esser acabada ab sa deguda perfectió. Ítem som de pacte que nosaltres dits defenedors tanim obligatió de donar-vos tot lo lenyam y clavesó que serà menester per dita cuberta i vosaltres dits Salom i Genovard taniu obligatió de posar-hi tot lo demás que serà necessari per la dita cuberta de feina de vostron ofici tant solament, conforme està feta la cuberta de la libreria de la iglesia de la Seu com demunt és dit, la qual cuberta se és vista i mirada moltes vegades, axí per nosaltres dits deffenedors com per vosaltres dits Salom y Genovard. Ítem sóm de pacte que vosaltres dits Salom y Genovard taniu obligatió de fer una cornissa obrada, la qual no és en la cuberta de dita libreria de la Seu.

Els mercaders havien optat per un model prestigiós, vigent malgrat una antiguitat centenària, el magnífic enteixinat de la llibreria de la catedral –a la Casa de l’Almoïna, ara sala de consulta de l’Arxiu Capitular–, que havia estat fabricat a partir de 1530 pel fuster Vicenç Tremolet, com ha demostrat Joan Domenge.²⁴ A més, Bernat Salom havia estat mestre major de fusteria de la seu i, per tant, el coneixia de primera mà. D’aquest model interessaven aspectes diversos: el llenguatge classicista, la tècnica constructiva i les formes concretes dels cassetons –quadrats i amb un nucli vuitavat decorat amb un floró central–. Això sí, calia afegir-hi una “cornissa”, és a dir, un fris. L’original ja havia inspirat altres sostres locals, com ara el dels estudis de Can Bordils. La feina de fusteria s’havia d’acabar a mitjan juny de 1615, sots pena de 50 lliures, i s’adjudicava per un preu considerable, 625 lliures, sense comptar els materials. S’ha dit que el sostre del Consolat va ser substituït l’any 1802, perquè la data hi apareix inscrita, però més aviat hem de pensar en una restauració dràstica de l’original, com defensa el mateix Domenge. Va ser desmuntat de nou i restaurat per Frederic Soberats fa unes dècades, durant la campanya dirigida per Aleix Reynés.

Uns mesos més tard, el 2 d’abril de 1615, es pensava en el paviment, que es volia fer amb cadenes de pedra de Morneta (Binissalem), acunçades –és a dir, ben llavorades o polides– i brunyides. La presència de l’escultor Jaume Blanquer és un primer indicatiu de l’autoria de la traça:²⁵

Sobre lo fer de unas cadenas de pedra vermella de Morneta cunsades i de lustre, de largària del quadro conforme la trassa se ha feta, les quals han de servir per lo paviment de la sala se fa per comte del col·legi junt en la capella de Llonge. Primo som de pacte que nosaltres dits Jaume Blanquer, Antoni Torrens i Anthoni Morter nos obligam a fer ditas cadenas de pedra vermella de Morneta, cunsades i de lustre, de la largària del quadro i de la emplària conforme la trassa demane corresponent en quadro de reijola a reijolla redona. Ítem tanim obligatió nosaltres dits Blanquer, Torrens y Morter a fer tot lo redó per lo engast de ditas reijollas a costes i despessas nostres, i han de esser ditas pessas sanseras i no de trossos, conforme dita trassa. Ítem tanim obligatió de assistir hu de nosaltres mestres tot lo temps que se asentaran las cadenas per a veure sí se ha de tocar o perfeccionar en las junctas de dits quadros fins que stigue en sa deguda perfectió. Ítem tanim obligatió nosaltres dits Blanquer, Torrens y Morter de aportar ditas pedres bones i llavorades i cunsades en la sala de Llonge per tot lo mes de maig primer vinent (per effecte de fer dit paviment de dita sala ahont se han de

²⁴ DOMENGE MESQUIDA, J.: “La arquitectura en el reino de Mallorca, 1450-1550. Impresiones desde un mirador privilegiado”, *Artígrama*, 23, 2008, p. 185-239. Més detalls a BAUÇA DE MIRABO GRALLA, C.: “La casa de l’Almoïna i la catedral de Mallorca, un diàleg entre el Gòtic i el Renaixement”, *BSAL*, 73, 2017, p. 61-79.

²⁵ ARM, Protocols, S-135; 1615, 2 d’abril.

fer las stractacions dels magnífics defenedors y consellers i tanir i celebrar consells) a costes i despesses nostres i lo posar de ditas pedres se ha de pagar a jornalls a costes del dit col·legi si ya don[cs] no aparegués altre cosa més convenient.

El trespol s'havia d'acabar en el termini d'un mes, a raó de tres lliures la cana. Ben mirat, el contracte només es refereix a l'encintat d'una quadrícula, que després s'havia de farcir de pedra o rajola. Aquesta qüestió es va resoldre el mes de juny següent, quan els defenedors Llull i Mas encarregaven les rajoles a Bernardí Soffiot, un mestre foraster, lligur per més senyes.²⁶ Ara els documents insisteixen en els presumptes tracistes de la reforma.²⁷

Primerament, som de pacte que vós Bernadí Soffiot haveu de fer totes las retjolles que seran menester per lo paiment de la sala se fa junt en la capella de Longe a raó de 11 sous 4 [diners] per dotzena conforme la trassa, la qual vuy està en poder de mestre Anthoni Torrens i mestre Jaume Blanquer. Finalment som de pacte que nosaltres dits defenedors tanim obligatió de pagar totes las retjolles redones y quadrades grans a raó de quatre una, y yo dit Bernadí Soffiot confessa haver rebut de dits magnífics defenedors trenta liuras per pòlissa en taula a bon compte per la dita feina.

Arran de la restauració de l'any 1980 es va retrobar sota el paviment de la balconada un dipòsit de rajoles policromes. El més probable és que haguessin estat retirades de la sala arran de la reforma endegada a començament del segle XIX. Les peces tenen forma quadrada i rodona –aquesta última, molt inusual–, amb decoracions variades: heràldica institucional, motius geomètrics i vegetals, entrelaçaments. És molt probable que la localització d'aquest contracte dirimeixi el debat fins ara obert sobre l'origen d'aquest material tan interessant.²⁸

Durant la mateixa campanya d'obres també es varen redescobrir fragments malmesos d'un fris siscentista pintat, que figurava una sanefa de motius vegetals estilitzats emmarcant caparrons infantils, a manera de querubins àpters.²⁹ La documentació sobre el particular s'ha revelat gasiva i no permet resoldre la qüestió atributiva. Ni tampoc explicar el motiu pel qual les pintures es varen cobrir amb un fris de fusta tallada. Gràcies a alguns registres de pagaments se sap que els anys 1664-1665 l'escultor Pere-Joan Pinya s'encarregava de daurar l'enteixinat, dues finestres –que no he sabut identificar– i les escultures que coronen

26 Sens dubte, es pot identificar amb l'homònim que l'any 1601 es casava a Santa Creu amb Magdalena Maiol. Tenia 22 anys i era natural d'Albissola (Ligúria), una població famosa des del segle XVI per la fabricació de ceràmica. Dos compatriotes, Esteve Ros i Jeroni Borsot, el coneixien de Gènova. En la seva pàgina web, Onofre Vaquer el cita com Sifiot, amb interrogant. Vegeu www.llinatgesdemallorca.com (immigrants, primera meitat del segle XVII).

27 ARM, Protocols, S-135; 1615, 20 de juny.

28 Entre d'altres, SOBERATS LIEGEY, F.: "Azulejos del antiguo pavimento de la sede de «Els defenedors de la Mercaderia» de la ciudad de Mallorca", a *Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània (segles XIV-XVII)*, Palma, 1997, p. 249-268; BAUÇÀ DE MIRABÓ GRALLA, C.: "El revestimiento cerámico del Consulado de Mar (Mallorca). La originalidad de una producción seiscentista", *BSAL*, 69, 2013, p. 205-21. Tanmateix, aquesta autora (p. 209) aporta una dada que no es pot negligir: l'any 1655 Francesc Gelabert cobrava una quantitat a compte de les 135 lliures que li pagava el col·legi per "la scarade de fer lo pahiment de la sala de llonga" amb pedra de Santanyí, entre altres obres no del tot insubstancials ("lo portal de la sala", adobar la coberta exterior i posar els balustres que mancaven al jardí). No està clar si els defenedors pagaven a part la pedra. Pagaments més detallats a GAMBÚS SAIZ, M.: "Josep Gelabert mestre de pedra viva (1621-1668)", a *Vertaderes traces de l'art de picapedrer de Josep Gelabert –any 1653–*, UIB, Palma, 2013, p. 73-133, en particular p. 79-80. Es tractava de substituir tot l'original, fabricat només quaranta anys enrere? Per quin motiu? O potser només es reemplaçava la pedra, mantenint-hi les rajoles incrustades, com sembla el més lògic?

29 PIÑA HOMS, R.: *El Consolat, seu...*, p. 175. No he pogut esbrinar si subsisteixen restes de pintura sota l'actual fris de fusta daurada.

els tres portals centrals de la balconada (Mare de Déu dels Navegants, sant Joan Baptista i un escut de la Mercaderia, és a dir, l'Àngel Custodi). Se n'ha deduït que Pinya és l'autor de les imatges; no és una atribució inversemblant, però de moment no està documentada.³⁰ Quant al fris pintat no és probable que es pugui adjudicar a l'escultor, encara que alguns tallers mallorquins practicaven diverses disciplines. Tant l'autoria com la datació són qüestions que hauran de restar pendents. En canvi, a pesar que les èpoques no detallen el material de fabricació, sembla raonable assignar a Pinya la factura del fris de fusta daurada amb votius vegetals ("fullatge") que circumda la sala. La idea no era seva, sinó que havia de reproduir un patró anònim predeterminat:³¹

"[1664, 4 de juliol] per lo deurar el sòtil de la sala superior de la Llonja per preu de doscentes vint y sinch lliuras, dich 225 ll., del mateix modo y manera que estava comensada la primera filada y dita quantitat és per mans, or y demés bestretes"; "[s. d., 1664-1665] el fer un fullatge de tot el rededor de la sala superior de la Llonja del modo que se li ha donat per patró (...) 275 lliures per mans, or i demés gastos i bestretes"; "[1665, 9 de juny] el fer deurar dos finestratges, un demunt y un davall de tot el rededor del sòtil de la sala de la Llonja, 75 ll. (...) y axí mateix el deurar las tres figures de pedra de part demunt dels tres portals o finestres de dita sala, que són en lo balcó de dita sala".

No se'ns diu res de la dauradura dels escuts que presideixen els dos portals situats a ambdós extrems de la balconada, segurament perquè encara no en tenien; de fet, són de factura diferent, menys delicada. Convé tenir present que el portal situat més a la dreta no bada a la sala de juntes, sinó a l'avantsala adjacent, la qual, encara que data de la mateixa campanya constructiva, va experimentar una remodelació important cap a 1800. Des de l'avantsala, que té planta quadrada, s'accedeix a la sala capitular per un portal allindanat i decorat amb motllura d'arquitrav. El portal va ser fabricat pel picapedrer Francesc Gelabert l'any 1654 i està coronat per un escut del col·legi esculpit per Joan Antoni Oms l'any següent (Fig. 5).³² Abans hi devia haver una porta provisional. A la banda oposada de la balconada una finestra il·lumina l'avantsala del despatx presidencial. L'obertura és rectangular, en forma d'arc pla o a nivell, de tres grans dovelles; té tot l'aspecte de datar del segle XVII i proporciona llum a un espai preexistent, integrat en la crugia perpendicular.

En definitiva, la sala de juntes va ser construïda en els aspectes essencials entre el mes de desembre de 1614 i mitjan 1615, a partir d'una traça atribuïble a l'escultor Jaume Blanquer, potser en col·laboració amb el mestre d'obres Antoni Torrents (Fig. 6).³³ L'estança és de planta rectangular, de configuració senzilla i fabricada amb pedra de marès. Ja que la capella estava acabada i ja que han subsistit les restes del finestram gòtic del segon pis, podem suposar que es varen reaprofitar almanco dos murs, els de tramuntana i ponent.

30 La referència ja apareix a GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons. Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659 fins a 1724*, Palma, 2014, p. 81-82, n. 151. En tot cas, se sap que l'artista treballava la pedra; vegeu CARBONELL BUADES, M.: "La tomba de Pere Descatlar a l'església de Sant Francesc de Palma, obra de l'escultor Pere Joan Pinya", *BSAL*, 72, 2016, p. 53-69.

31 ARM, AH-897, Col·legi de la Mercaderia, Extraordinaris (1653-1665), f. 183. El fris de fusta està molt restaurat. Se'n pot veure una fotografia antiga a BYNE, A.; STAPLEY, M.: *Casas y jardines de Mallorca*, Palma, 1999 (1928), lám. 186.

32 GAMBÚS SAIZ, M.: "Josep Gelabert...", p. 80, n. 233.

33 Això no vol dir que la sala de juntes ja fos practicable, perquè l'11 de novembre de 1616 el consell es reunia a la capella (ARM, Protocols, S-135, f. 113).

En realitat, la sala capitular està dividida en dos espais desiguals. El més petit, de planta rectangular i amb volta de canó rebaixada, funciona com a petit vestíbul i comunica amb la sala de juntes mitjançant un arc escarser, que llueix un motlluratge sorprenentment gòtic (Fig. 7). Amb propietat, la sala és l'espai més gran, cobert amb l'enteixinat ja citat, que està format per seixanta cassetons quadrats distribuïts en cinc fileres de dotze. Un paviment de pedra substitueix el del segle XVII, que, com hem dit, afegia una nota policroma a l'ambient. Per contra, les voltes de la planta baixa són les originals, sòbries i de tècnica excel·lent. Són de canó de mig punt i presenten llunetes només a la banda de la façana; ja que aquestes penetren fins a la línia de clau, aparenten una mitja volta per aresta romana, una solució ben peculiar. Les dues claus de volta presenten decoració escultòrica: l'Àngel Custodi, patró del col·legi, i sant Elm, un dels patrons dels mariners i navegants.

Els finestrals de la sala capitular adopten a la cara exterior la forma d'una porta allindanada de gust clàssic, mentre que a l'interior tenen perfil d'arc escarser amb un esplandit poc accentuat. Al costat de tramuntana l'estança guaita a l'interior de la capella per mitjà d'una tribuna, una idea que recorda models àulics, ja que permetia assistir als oficis litúrgics del primer pis estant (Fig. 8). Cap a l'interior de la sala aquesta obertura és com la resta, un arc escarser amb esplandit discret, però a la banda de la capella es transforma en una finestra balconera, amb un amplit de balustres poc volat sobre mènsules classicitzants o, millor dit, sobre capitells i fragments d'entaulament que fan la funció de mènsula. A primera vista aquesta cara es pot interpretar com una variant de les portes jònica i coríntia del tractat de Serlio, molt divulgades (*Libro Quarto*; l'autor recorda que també poden servir per a una finestra), modificant-ne el perfil del motlluratge i el frontó i incorporant al timpà un gran escut del col·legi, de factura blanqueriana. Amb tot, tant pel tipus general com pel perfil en ziga-zaga de l'arquitrav, recorden especialment models romans de finals del Cinccents, com ara les finestres de la façana del palau del Laterà o les de la façana de l'Escala Santa, entre d'altres. L'lur dissenyador, Domenico Fontana, en reproduïx dues en el famós tractat *Della trasportatione dell'obelisco vaticano et delle fabriche di nostro signore papa Sisto V. Libro primo* (Roma, 1590, f. 68-69) i una tercera en el *Libro secondo in cui si ragiona di alcune fabriche fatte in Roma e in Napoli* (Nàpols, 1604, f. 6). Remarco això perquè l'obra de Fontana circulava per Mallorca a l'inici del segle XVII, com ho demostra l'inventari *post mortem* de l'escultor Nicolau Roig (1618), en què es relacionen, a més de dues dotzenes de gravats, dos tractats d'arquitectura: "Sebastiano Cellio" (és a dir, Serlio) i "Dominico Fontano italiano".³⁴

La llotja marítima forma un petit cos d'edifici, ample i poc profund, sobresortit del mur que tanca la sala de juntes i esbiaixat respecte a l'eix longitudinal de la crugia principal. Aquesta desviació axial és imperceptible, tant a l'exterior com a l'interior, però era necessària si es volia alinear la façana marítima del Consolat amb la de la Llotja i, més genèricament, amb el traçat previst de la murada de mar segons el projecte de l'enginyer Giacomo Palearo, mal que el llenç corresponent només es va dreçar al segle XVIII. En canvi, la Porta del Moll va ser construïda molt poc després, l'any 1620, amb traça d'Antoni Saura i decoració

³⁴ CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 33. El document es troba a ARM, Protocols, R-369; 1618, 23 de gener: inventari *post mortem* de Nicolau Roig. Fan de testimonis els escultors Jaume Blanquer i Onofre Bujosa. Va aprendre l'ofici amb Gaspar Gener menor, abans d'integrar-se probablement al taller d'Antoni Verger. És autor d'algunes escultures del retaule major de Monti-Sion, traçat per Camillo Silvestro Perrino, un bon candidat per explicar la importació d'alguns tractats italians.

escultòrica de Jaume Blanquer. No cal dir que la construcció de la balconada formava part del primer projecte. Per això, el 20 de juny de 1615 els defenedors signaven un nou compromís amb mestre Torrens:³⁵

Primo som de pacte que vós dit mestre Antoni Torrens taniu obligació de fer un emforro junt a la murada de 14 o 15 pamps de gruxa, de largària des de la torre fins a la aresta de la cantonada de la sala, i haveu de fer la cara devant de pedra picada i tot lo demés taniu de reblir de pedra i morter. Ítem som de pacte que vós dit mestre Antoni Torrens taniu obligació de fer en dit enfront dos finestres mirant a la mar per a donar claror a la sacrestia la una, i la altre per a donar claror a la altre instàntia junt en la sacrestia, i la altre finestra ha de estar a nivell del replà de allí ahont està determinat se fasse la scala per puyar en dita sala, i dita finestra del replà ha de estar de una volta qui servesca de sobretest per a que se pugue edificar en dit loch per son temps una finestra que serà de pedra de Santanyí, conforme requerirà la obre. Ítem taniu obligació vós dit mestre Antoni Torrens de puyar la paret qui ha de servir per el balcó fins al nivell del païment de la scala. Més taniu obligació vós dit Torrens de fer tota la feina qui serà de pedra de marès a costes i despesses vostres de les mans tant solament i el reblir de dita paret. Finalment som de pacte que nosaltres dits defenedors tanim obligació de donar-vos tot lo pertret al peu de la obre a costes i despesses del present collegi i no res menys tanim obligació de pagar-vos a raó 1 lliura 14 sous per lo picar i posar y reblir de dita [tatxat: terra] paret, tant de la pedra nova com de la veyra. Més vos donam scarada nosaltres dits defenedors a vós dit mestre Antoni Torrens per a tapar al porxo a la part de la capella de Longe de mitge pedra fins a cloure en las taulades y axeubada de dins i de fora, i fer un portal an el mix de pedra de Santanyí de sis o set pamps de emplària conforme demanarà la obre, i prometem donar-vos per dita feina nosaltres dits defenedors de béns del diner de la Mercaderia tot lo pertret al peu de la obre i més 20 lliures moneda de Mallorca.

Tot plegat, Torrens havia d'alçar un mur sòlid, de devers tres metres i mig de gruix, entre la torre –una demostració tàcita de la seva preexistència– i la cantonada de la sala capitular a la banda de ponent –de fet, la sobrepassa una mica per assegurar-ne la simetria–. A més, calia obrir-hi dues finestres per il·luminar la sagristia i una estança contigua, és a dir, dos espais situats sota la sala de juntes, que només poden ser els mateixos que subsisteixen a la planta baixa, coberts amb volta com ja s'ha dit, el menor dels quals és anomenat avui en dia “l'escrivania”. Una tercera finestra s'havia d'obrir a nivell del replà o naia (“païment”) de l'escala d'accés a la planta noble; era provisional, a l'espera de construir-ne una altra amb pedra de Santanyí. El document és massa ambigu i concís per poder extreure'n conclusions inequívokes. Si els defenedors volien mantenir la tradició, hem d'imaginar-nos una escala de dos trams a escaire, però ara com ara no és possible de saber si la volien descoberta o, al contrari, allotjada en una caixa quadrilàtera. Per al mur es va fer servir pedra de marès, picada només a la cara exterior, i reble per a la resta; per a portes i finestres, pedra de Santanyí. El contracte ordena una altra feina, aparedar el porxo que hi havia al costat de la capella –potser on es guardava la llenya, com hem vist més amunt–, obrint-hi alhora un portal de comunicació des de l'edifici principal. Les parets havien d'arribar fins a la teulada i havien de ser de mitja pedra, és a dir, construïdes amb peces de marès de la meitat del gruix ordinari, eixalbadades per dins i per fora.

L'any 1616 els defenedors ja no eren dos mercaders, perquè el nou sistema de govern exigia que un d'ells fos ciutadà militar. Aquell any dirigien el col·legi el ciutadà Joan Espanyol i el mercader Joan Baptista Domenge, que varen continuar encarrilant la reforma. En

³⁵ ARM, Protocols, S-135; 1615, 20 de juny.

conseqüència, el 8 de febrer del mateix any encarregaven a mestre Torrents la construcció de l'escala, entre altres coses:³⁶

aserca de fer la scala per puyar a la sala se ha feta en lo ort de Llonge per tanir i celebrar consells i fer las stractions dels magnífics deffenedors i consellers i fer una finestra mirant a la mar i una paret des de la paret de la sala fins junt a la gruta i fonaments de ella, i posar tot lo pertret que cabria en dits fonaments des de la volta de la dresana, i enderrocar lo de la sala veyta, i açò tot a costes i despesses del dit Torrents. Més és pacte que dita paret des de terra en amunt ha de puyar tres fillades, ço és, tots los portalls de pedra de Santanyí fins a nivell de ditas sis [sic] fillades [repetit: ço és, tots los portalls de pedra de Santanyí fins a nivell de ditas sis fillades] i lo demés reblert de pedra de Lummaior entre un portal i altre, i dits pertrets per dita obre han de esser a costes i despesses del present col·legi, i sols dit Torrents hi ha de posar las mans. Prometent dits magnífics deffenedors que si serà necessari afegir obre alguna, més de lo contengut ab lo present acte, de pagar aquella per porrata de lo que valdrà al dit Torrents, i per dita obre li prometen donar doscentas i vint i sinch liuras moneda de Mallorca una volta tant solament.

Un cop més, el document és poc explícit. Per exemple, no diu res de la forma de l'escala, ni explica la funció ni la disposició precisa dels portals oberts al mur que havia d'enllaçar amb la gruta, un tema sobre el qual no es avançar res fins a tenir més informació del jardí i, en particular, de la ubicació exacta de dita gruta. No és impossible que la finestra cap al mar fos la que substituïa la del contracte anterior, però tampoc hi ha manera d'endevinar si tenia res a veure amb l'escala. Encara resulta més afligidor que no se'ns expliqui per menut què significava "enderrocar lo de la sala veyta": quina part en subsistia? és possible que estigués situada a la banda de tramuntana, cosa difícil a causa de la ubicació de la capella, o a la de ponent, cosa tampoc fàcilment acceptable tenint en compte la crugia preexistent?; o bé, hipòtesi aparentment més lògica, ocupava potser l'espai o una part de l'espai on es volia aixecar l'escala? Les úniques coses segures són que la sala nova estava acabada, que calia enderrocar el que restava de la vella i que tot seguit s'havia de construir l'escala.

Dos anys més tard es feien obres a la zona nord-occidental, on es volia reparar una casa veïna, sens dubte perquè havia resultat malmesa per les obres, i on es volia alinear el carrer, suposadament el de Llotja. Això fa que el 9 de gener de 1618 els defenedors – el ciutadà Ramon de Castellmojà i el mercader Antoni Bordoï– fessin un nou encàrrec a mestre Torrents. La supervisió anava a càrrec d'un altre individu ben acreditat, Antoni Saura, mestre major de les fortificacions reials a Mallorca:³⁷

aserca de lo que se ha de fer per mi dit Torrents en la casa de mestre Raphell Vanrell ferrer i en lo trast del col·legi junt a la dressana, tot lo qual se és fet i resolt ab vot i parer de mestre Antoni Saura, mestre maior de la fortificació. So és, que en la paret de la font se ha de posar lo carrer tot a un ampla i se ha de tellar tot lo que i xirà la casa del dit Vanrell en lo carrer fins arribar a la casa de Magí Gassà i tornar redificar la matexa casa del dit Vanrell i alsar la paret del carrer fins al primer sòtil, ço és los fonaments quatre pamps demunt terra i lo demés bona tàpia fins al primer sòtil, com està dit, i de allí en amunt de tres per dos, ab las finestres communes que seran necessàries per dit Vanrell, i lo que toca al trast dels magnífics deffenedors ha de alsar dit Torrents de paret doble com està dit primer sòtil, i més ha de cobrir el buyt de la torre i traure la aygua defora, la qual torra donen los magnífics defenedors per lo perjuy li fan i causan en levar-li lo tros de casa per a pasar lo carrer tot a un ampla com està dit, i se li ha de consertar la casa a dit Vanrell conforme la tenia, ço és, scales, armaris [?], mitgenades i altres cosas necessàries i los dits magnífics deffenedors han de posar tot lo pertret necessari

³⁶ARM, Protocols, S-135; 1616, 8 de febrer.

³⁷ARM, Protocols, S-135; 1618, 9 de gener.

per dita obra i donar-lo a peu de obra, de manera que dit Antoni Torrens posa tant solament las mans de picapedrer i manobres i també mateix té obligació dit Torrens fer las scombas [escombres] necessàries per assentar ditas parets, i donen-li los dits magnífics defenedors per dita feina cent sinquante liuras pagadores del diner de la Mercaderia.

Els desperfectes ocasionats a la casa del ferrer eren considerables, sobretot a causa de l'enderroc forçat per la nova alineació del carrer, així que poc després Torrens es va veure obligat a intervenir-hi de nou, obrant un portal per entrar al terrat i accedir a la batzera de la teulada, redreçant l'escala, referint les parets, etc.³⁸ És interessant l'al·lusió a Antoni Saura, circumstància que desperta la temptació d'assignar-li alguna responsabilitat en la traça de l'edifici. De tota manera, la seva presència és puntual, justificada perquè les obres afectaven les antigues drassanes i, potser, el sistema de fortificació previst per a la zona. La referència al "trast" veïnat de les drassanes i a la decisió d'eleva-ne l'alçària amb un segon pis ("de paret doble com està lo primer sòtil") és ambigua. Potser al·ludeix a un espai afegit a la casa d'en Vanrell, com és el cas d'una torre de la qual no se'n tenia notícia,³⁹ però no es pot descartar que al·ludeixi a un recrescut del cos occidental. Tampoc disposem d'informació sobre l'època en què varen desaparèixer les cases limítrofes que citen els documents.

Durant vuit anys les obres del Consolat van restar paralitzades, llevat que existeixi més documentació que no he sabut localitzar. No és impossible que els mercaders haguessin optat per enllestir obres més peremptòries, com ara les que afectaven el moll i a les torres de Portopí, sempre a càrrec dels mestres del col·legi, Torrens i Salom. Així, l'any 1612 Torrens havia contractat la llanterna vuitavada de la torre de senyals, després que els defenedors demanessin consell a l'esmentat Saura i als dos oficials de la casa.⁴⁰ Les obres d'ambdues torres van ser visurades en diverses ocasions els anys 1615 i 1616,⁴¹ però no es donaren per acabades fins a 1629, com a mínim.⁴² El mateix es pot dir del descarregador del moll, en què la pedra de marès va ser substituïda per pedra de Binissalem.⁴³ Ara bé, no tot era inactivitat a la seu de la Mercaderia, ja que l'any 1619 el fuster Rafael Rosselló contractava els batents de fusta per a la tribuna de la capella, un bufet amb un calaix destinat al síndic, dos faristols, un calaix o caixa per al dret del vectigal, una porta per al terrat i els batents de dues finestres, una per a la casa del custodi i l'altra per protegir el rellotge.⁴⁴

38 ARM, Protocols, S-135; 1619, 6 de febrer.

39 Entrant en el terreny llenegós de l'especulació, una possibilitat és que aquesta torre ocupés el lloc de la fàbrica de planta quadrangular que estava situada a la banda de tramuntana, contigua a la que va construir Isidro Velázquez i que es va immiscir en l'ampliació dirigida per Aleix Reynés. Una alternativa és que es pugui identificar amb una obra de planta poligonal adjacent a la capella pel costat de tramuntana, que conserva l'aspecte de torre i sobresurt de les cobertes.

40 ARM, Protocols, S-134, f. 281; 1612, 28 de setembre.

41 ARM, Protocols, S-135, f. 58, f. 85v, f. 111v, f. 234v. A Portopí mestre Torrens també va fabricar-hi una font (*ibidem*, f. 10).

42 ARM, Protocols, S-138; f. 67v, f. 154, f. 273, f. 355v, f. 383v. En aquella època Antoni Torrens havia estat substituït com a mestre major del col·legi de la Mercaderia per Nadal Torrens, un germà o un nebot.

43 *Ibidem*, f. 12v, f. 244v, f. 247. En aquest cas, mestre Torrens va ser ajudat per Joan Rosselló, àlies Moro, almanco fins a l'any 1619.

44 ARM, Protocols, S-135; 1619, 9 de setembre.

Finalment, el projecte arquitectònic es donava per acabat l'any 1624 amb la construcció de la balconada (Fig. 9). En aquell moment, els defenedors eren el ciutadà militar Francesc Morell i el mercader Miquel Joan Cabrer i, un cop més, el constructor va ser Antoni Torrens.⁴⁵

aserca de fer y cobrir lo balcó de la sala de Llonga, y asò ab intervenció, vot y parer de mo[ssèn] Antoni Verger y mestre Antoni Roseió picapedrer y de mestre Jaume Blanquer escultor en lo modo y forma següents. Primerament som de pacte que dits magnífics deffenedors prometen y se obliguen a donar al dit mestre Antoni Torrens tot lo pertret necessari a peu de obre a costes y despesses del Col·legi. Ítem som de pacte que dits magnífics deffenedors tenen obligació de donar al dit mestre Antoni Torrens tots los pertrets necessaris tant de pedre de Santanyí, calç, guix com de qualsevol altre cosa necessària per dita obre, y asò tot a costes y despesses del dit Col·legi. Ítem som de pacte que dits magnífics deffenedors tenen obligació de donar y pagar al dit Antoni Torrens per les mans de dita obre tant solament conforme la trassa tres-centas setanta sinch lliures moneda de Mallorca, dich 375 ll., pagadores del diner de la Mercaderia. Ítem som de pacte que dit mestre Antoni Torrens té obligació de pagar totes les mans de les síndries que han de servir per dita obre. Ítem té obligació dit mestre Antoni Torrens de pagar tota la scultura de capitells que serà necessària per dita obre conforme la trassa. Ítem té obligació dit Torrens que si és necessari haver de tornatjar las columnes y vases per estar més perfeccionades y posar dites vases del modo que han de estar a costes y despesses suas. Ítem té obligació dit mestre Antoni Torrens de dexar dit balcó cobert de teules, una canal buida altre plena, y per cada capser tant devant com per tots quadros batzera [braserà], fer-ho perpètuu conforme lo lloch ahont està. Ítem té obligació dit mestre Antoni Torrens de fer totes les mescleres que seran necessàries per fer dites batzeres y pugar-les allí hont ben vist li serà a costes y despesses suas. Y finalment declaram que les tres-centas setanta y sinch lliures que promatem donar al dit Antoni Torrens per les mans de dita obre no se li han de pagar totes, ans bé de aquelles se han de deduir y defalcar totes les pòlisses que són fetes fins lo dia present per los magnífics deffenedors per compta de la obre de dit balcó.

El contracte és tan explícit com el següent, subscript el mateix dia, segons el qual l'esmentat fuster Rafael Rosselló assumia la fabricació de l'enteixinat, d'acord amb una traça anònima, que tanmateix cal atribuir al tàndem Verger-Blanquer, potser amb el consell d'Antoni Rosselló. No era una gran novetat, ja que es va elegir una tipologia semblant a la del que cobreix la sala de juntes, només que simplificant-la i reduint-la a tres fileres de cassetons, a més de la que correspon al ràfec (Fig. 10). El document fa referència a dos elements complementaris: l'enteixinat, fabricat amb el característic llenyam vermell,⁴⁶ i l'enxebronada que havia de sostenir les teules.⁴⁷

aserca de cobrir lo balcó de la sala de Llonga de llenyam conforme la trassa vos és estade mostrade y comunicada per lo scrivà del Col·legi en lo modo següent: Primerament és pacte que dit mestre Rafel Roselló té obligació de serrar tot lo llenyam que serà necessari per dita obre o fer serrar aquell a ses costes, y més fer la cuberta ab les barseres que seran necessàries y tot lo demás necessari conforme la trasse, tant de tornatjar com de tot lo demás, a costes y despesses suas. Més té obligació dit mestre Rafel Roselló de dexar dita obre, ço és la cuberta, enxabronada y ab se deguda perfecció per a poder-se cobrir. Més tenen obligació dits magnífics deffanadors de donar com ab lo present prometen donar al dit mestre Raphel Roselló tot lo pertret, ço és llenyam vermei, cairats de poll, xabrons, claus, aigua cuita y

⁴⁵ ARM, Protocols, S-137; 1624, 3 d'abril.

⁴⁶ Aquest tipus de fusta, anomenada llenyam vermell o tortosí, procedia de València o, sobretot, de Tortosa. En aquest últim cas, arribava de la zona pirinenca a través del riu Ebre. Vegeu VIDAL, J.: «Con su madera se hacen alfarjes para edificios regio»: Tortosa como centro de producción y distribución de madera para la construcción», *Summa*, 6, 2015, p. 25-47.

⁴⁷ ARM, Protocols, S-137; f. 31v; 1624, 3 d'abril.

finalment tot lo que serà necessari per dita obre. Finalment som de pacte que dits magnífics deffanadors prometen pagar y donar al dit mestre Raphel Roselló per les mans de dita obre tant solament sis-centas lliures moneda de Mallorca en les quals són compreses totes les pòlises fetes a dit Roselló fins lo die present.

Una de les primeres i més elogioses descripcions de la balconada la devem a l'arxiduc Lluís Salvador: "la fachada que mira al mar es muy rica, con una galería del Renacimiento preciosa, formada por cinco arcos rebajados apoyados sobre columnas redondas, corriendo entre las bases cuadradas de los pilares una balaustrada con barandal de piedra. Es particularmente hermoso el artesonado de casetones de esta galería".⁴⁸ Per fer-nos una idea de l'aspecte original de la façana cal recordar que la planta baixa no disposava de porta, sinó de dues finestres: són esmentades a la documentació, s'endevinen en algunes reproduccions antigues i han subsistit fins a l'actualitat. Altrament, la façana havia de restar parcialment oculta per la murada. Aquest és precisament el motiu que justifica la construcció d'una llotja prominent, ideada com un mirador elevat sobre la mar, salvant la barrera emmurallada prevista en el projecte de Giacomo Palearo. I així es pot comprovar en les vistes siscentistes de la façana marítima de la ciutat pintades per Miquel Bestard i els seus èmuls.⁴⁹ Perspectives marítimes a banda, la solució d'una galeria d'arcs rebaixats sobre columnes i amb un basament que es prolonga en forma de balustrada anticipa la que es desenvoluparà en alguns claustres conventuals mallorquins del segle XVII. És un esquema molt freqüent arreu, encara que conculca el principi fonamental del sistema clàssic arquitravat. La galeria no té cinc arcs, com deia l'arxiduc, sinó que n'hi ha un sisè, mig amagat, que bada a ponent. A causa de l'estretor del pany de paret té un perfil diferent, carpanell i peraltat. I, encara que té menys llum que els altres, ajuda a incrementar l'efecte de transparència espacial de la llotja.⁵⁰

Les columnes tenen estries als dos terços superiors i una base poc canònica o, millor dit, són incorrectes els encaixos entre la columna i la base i entre la columna i el capitell, probablement a causa d'un error d'execució –el tornejat, que cita el contracte–, no de disseny (Fig. 11). Tot i així, la peça que crida més l'atenció és el capitell, molt original. A cop d'ull és d'ordre compost, però no hi ha rastre de fulles d'acant. Això i la grandària de les volutes el converteixen en un capitell jònic, només que amb un tambor hipertrofiat. En aquest sentit, recorda una de les invencions de Philibert de l'Orme, el "chapiteau composé de l'ionique", que mostra un tambor de les dimensions del corinti o del compost, però amb una decoració singular; segons l'autor, no és citat per Vitruvi ni per cap tractadista modern.⁵¹ Tampoc no hem d'esperar de trobar-hi aplicat cap dels sistemes geomètrics cincentistes destinats a calcular les espirals de la voluta, reproduïts en els principals tractats de l'època.⁵²

48 LUIS SALVADOR, Archiduque: *La ciudad de Palma*, Palma, 1984 (1882), p. 59.

49 CARBONELL BUADES, M.: *Cendres de Troia. El pintor Miquel Bestard (1592-1633)*, Palma, 2007. Encara que hi aparegui la galeria de cinc arcades, aquestes vistes no són del tot fiables. Entre altres coses, el pintor i els seus seguidors tendeixen a regularitzar l'edifici.

50 No sempre ha estat així. Algunes fotografies antigues demostren que durant força temps va estar cegat.

51 DE L'ORME, P.: *Le Premier tome de l'Architecture*, París, 1567, p. 207-209.

52 Entre d'altres, ANDREY, D.; GALLI, M.: "Metodi geometrici del '500 per tracciare la voluta ionica", *Nexus Network Journal*, 6/2, 2004, <http://www.nexusjournal.com/AndGal-it.html> Sobre la manipulació o alteració eventual de capitells o altres fragments dels ordres en època renaixentista, sovint a partir de gravats solts, és il·lustratiu l'article de WATERS, M.J.: "A Renaissance without Order: Ornament, Single-sheet Engravings, and the Mutability of

A l'àbac de les cares anterior i posterior llueix un querubí, mentre que els ulls de les volutes estan units per una garlanda penjant d'aparença tèxtil. Encara que poc freqüents, capitells amb un querubí a l'àbac es troben esporàdicament en l'arquitectura italiana ja des del segle XV; per posar un exemple famós, els de la façana albertiana de San Francesco de Rímìni.⁵³ En el cas que ens ocupa la font podria ser més propera; posem per cas, un dels capitells "itàlics" de les *Medidas del Romano* de Diego de Sagredo o, cosa encara més plausible, la columna dòrica acanalada de Vitruvi segons la cèlebre interpretació de Cesare Cesariano (Como, 1521). Capitells amb garlandes són més freqüents, sobretot si aquestes adopten forma vegetal, a imitació dels antics, com ara els d'ordre compost que reproduïx Giuliano da Sangallo en el *Codex Barberini* (c. 1485) de la Biblioteca Vaticana. Un cas especial és l'admirat capitell jònic del Palau dels Conservadors de Miquel Àngel, que a més a més exhibeix un rostre grotesc a l'àbac. És molt famós perquè se'l considera la invenció del jònic "modern", raó per la qual va tenir una difusió enorme a la segona meitat del segle XVI, sobretot a Roma.⁵⁴ Podia ser conegut arreu gràcies al gravat de Francesco Villamena incorporat a un recull d'obres de Vignola que data de l'any 1617.⁵⁵ La unió de querubí i garlanda vegetal es pot considerar una variant del de Miquel Àngel; en són un exemple monumental els capitells d'ordre compost de la façana de la basílica florentina de Santa Trinità, obra de Bernardo Buontalenti (1593-1594). Segui com vulgui, per al capitell amb garlanda –sense querubí– hi ha almanco dos precedents locals: el primer, molt simplificat, sense àbac i amb una garlanda que penja d'anells laterals, és el que va usar Joan de Salas als brancals de la porta del cor de la seu, després copiat per Antoni Quetgles, un deixeble d'Antoni Verger, al portal major de l'església parroquial de Felanitx (1599); el segon, d'ordre corinti i amb la garlanda que penja d'una anella central –realment, una doble garlanda–, apareix a la porta d'accés al pis noble de Can Aiamans o Can Fuster de s'Estorell del carrer d'en Morei de Palma, un edifici espoliat del patí renaixentista.⁵⁶

Com és de rigor, tot i que pot resultar sorprenent si tenim en compte l'ús desimbolt o –si es prefereix– heterodox de la morfologia i de la sintaxi clàssiques que fa el tracista, el capitell de l'arcada es projecta al mur i, en concret, a les pilastres que emmarquen les portes. Excepte pel capitell, aquestes portes són un duplicat de la finestra balconera de la capella. I també deriven de dita finestra els basaments i la balustrada, només que han estat desplaçats a la galeria exterior. Tot apunta, doncs, a una traça de Jaume Blanquer. És interessant el fet

Architectural Prints", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 71/4, 2012, p. 488-523 (accessible en línia)

53 La idea és antiga, ja que es coneixen capitells romans amb un amoret alat a l'àbac.

54 ZAMPA, P.: "Lo ionico moderno", *Quaderni dell'Istituto di Storia dell'Architettura. Giornate di studio in onore di Arnaldo Bruschi. Vol. I*, 57-59, 2011-2012, p. 191-198; VERMOT, F.: "Cartographeur l'essor d'un modèle: le chapiteau ionique de Michel-Ange de l'invention au début du XVIIe siècle", *Art@s Bulletin*, 8/3, 2019, p. 11-20. Es considera un precedent del de Miquel Àngel un capitell amb querubí i garlanda vegetal presumptament procedent del monument funerari del papa Pau II; vegeu ZANDER, G.: "Un singolare capitello premichelangelico riferibile al pontificato di Sisto IV (1471-1484)", *Palladio*, 1/2, 1988, p. 137-142.

55 *Alcune opere d'architettura di Iacopo Barotio da Vignola. Raccolte et poste in luce da Francesco Villamena l'anno 1617*, Roma, s. d. [1619]. Paradoxalment, el gravat del capitell està datat l'any 1619, dos anys després del que figura al títol del llibre.

56 La desgraciada història del patí és coneguda a bastament; vegeu MERINO DE CÁCERES, J.M.; MARTÍNEZ RUIZ, M.J.: *La destrucción del patrimonio artístico español. W. R. Hearts: "el gran acaparador"*, Madrid, 2014 (2012), p. 482-487. Tanmateix, els autors desconeixen que la porta renaixentista s'ha conservat a Palma, a l'interior de l'antiga Can Qués del carrer de Sant Miquel, ara reconvertida en cafeteria.

de col·locar les mènsules sota les columnes, un detall que evoca, conscientment o no, i salvant totes les distàncies, el *Ricetto* de la Biblioteca Laurenziana de Miquel Àngel. En definitiva, columnes i arcs a banda, la qüestió compositiva de la balconada estava resolta des del 1615. L'execució de les parts escultòriques es pot atribuir al taller de Blanquer, subcontractada per Torrents si es varen respectar les condicions contractuals: es poden veure capitells molt semblants coronant les pilastres que articulen els murs laterals de la capella nova del beat Ramon Llull i les del primer ordre del portal principal de Sant Francesc de Palma, obres que fa temps vaig incloure en el catàleg de l'artista.⁵⁷

Tracistes

La documentació és eloqüent i permet atribuir la traça de la sala capitular a Jaume Blanquer i la de la balconada al tercet format per Jaume Blanquer, Antoni Verger i Antoni Rosselló. Al meu parer, cal donar per sobreenteses dues premisses: que el projecte és unitari –com es dedueix dels contractes per a la construcció de l'“enforro” o basament del balcó, l'any 1615, i de l'escala, l'any següent– i que el disseny global es pot adjudicar a Blanquer, principalment perquè hi apareix vinculat des de l'inici i perquè alguns elements formals i sintàctics de la balconada ja apareixen a la sala capitular –i els que no, reapareixen en traces seves posteriors–. Això no obstant, tenint en compte la relació de confiança que mantenien Verger i Blanquer –primer, mestre i deixeble; després, col·laboradors i amics–, no és impossible que el primer hi hagi participat des de l'inici, a la rereguarda. Tots dos tenien formació d'escultor, però que es dediquessin a la traça arquitectònica no era una novetat. En una època en què la figura de l'arquitecte modern només existia de facto o, millor dit, quan encara s'estava configurant, la responsabilitat de la traça requeria en experts formats en altres disciplines artístiques. L'arquitecte sortit del món de la construcció era menys freqüent. Naturalment, el cas italià és paradigmàtic, però la situació es pot fer extensiva a la resta del continent. Ja el coetani Josep Gelabert era conscient que a Mallorca els “arquitectes” del seu temps, és a dir, els que havien assumit la gramàtica clàssica i l'ús dels ordres, eren els escultors. L'exemple que tria és Joan Antoni Oms, “sculptor y arquitecto, qui és home tengut a reputatió del millor de aquest Regne de Mallorca”. I això que Gelabert, practicant i defensor del tradicional art de la munteria, incloïa l'arquitectura entre les arts liberals: “No i à dupta que las cièntias com són theologia, estrologia, artografia, geometria, arismètica, matemàtiga y tanbé lo nostro art de arquitectura...”.⁵⁸ Aquesta concurrència entre els escultors i els professionals de la construcció venia d'antic, fins al punt que, com ha explicat Mercè Gambús, la incursió dels primers en l'àmbit arquitectònic s'havia convertit al llarg del segle XVI en un fenomen interdisciplinari normalitzat.⁵⁹

⁵⁷ A tall d'hipòtesi, no es pot descartar que aquest motiu hagi estat importat per l'italià Camillo Silvestro Perrino, actiu a Mallorca entre 1605 i 1612.

⁵⁸ L'edició més recent és la de MIRALLES I MONSERRAT, J.: *L'art de picapedrer, de Josep Gelabert (1653). Estudi filologicohistòric*, Barcelona, 2019, p. 574.

⁵⁹ GAMBÚS SAIZ, M.: “Josep Gelabert...”, 96. Però l'autora ja es feia ressò d'aquest fenomen temps enrere; vegeu GAMBÚS SAIZ, M.: “Inmovilismo y compromiso en la arquitectura mallorquina. Dos opciones ante la vanguardia renacentista”, *Actas del IX Congreso Español de Historia del Arte*, Lleó, 1992, I, p. 395-405.

Els perfils professionals dels dos tracistes són molt diferents, si no divergents. Antoni Verger (c. 1550-1635) és un escultor que abandona progressivament l'ofici per dedicar-se a altres i variades ocupacions: topògraf,⁶⁰ aspirant a mestre major de les fortificacions del regne,⁶¹ entallador de la Seca⁶² i home de negocis.⁶³ És prou sabut que com a tracista i escultor la seva obra magna és el portal major de la seu, construït en els aspectes essencials entre 1592 i 1601. Després, la carrera escultòrica pràcticament s'esfuma o, en tot cas, es converteix en secundària. Per això, ara com ara, el seu catàleg escultòric és molt escàs. Que tenia coneixements d'arquitectura clàssica ho demostra l'esmentat portal, llicències a banda, però també en devia tenir de tècnica constructiva, perquè l'any 1610 era requerit per visurar la sisena volta major de la catedral, juntament amb Antoni Saura i quatre mestres més.⁶⁴ La seva cultura devia ser particularment alimentada per tractats d'arquitectura i gravats: a la portada de la catedral la influència del tractat de Serlio es fa palesa en els capitells que substitueixen les volutes per cavalls alats –a imitació dels del temple de Mart Ultor, reproduïts també en els tractats de Rusconi i Palladio– i la dels gravats d'Enea Vico és evident en els grotescs de motius militars que cobreixen els brancals exteriors.⁶⁵ En canvi, hi ha un fort component d'aleatorietat o, millor dit, d'arbitrarietat en les proporcions dels ordres i en la composició global: en el primer ordre es combinen columnes de diàmetre diferent per a un mateix entaulament; el segon ordre és d'una alçària massa esquifida, per no dir ridícula; la seqüència dels ordres és capriciosa; la claredat de la sintaxi estructural es

60 GINARD BUJOSA, A.: "Primeres representacions cartogràfiques de les ciutats de les Illes Balears (segles XVI-XVII)", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 79, 2015, p. 235-255. L'any 1594 el virrei li va encarregar l'elaboració d'un mapa de la serra de Tramuntana. Va visitar la zona en companyia dels cavallers Ramon Descós i Joanot Desbrull. En aquella ocasió el virrei interí Pere Vivot l'anomena "enginyero" i també "sculptor y muy ingenioso para este efecto". Són més coneguts els seus dos dibuixos del projecte de muralla renaixentista de Palma, fets per indicació del virrei Ferran Sanoguera i conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Els signa com a "sculptor per art de àngulos", és a dir, topògraf. Vegeu TOUS MELIÀ, J.: *Palma a través...*, p. 33-39. El més probable és que Antoni Verger (encara que el document el citi com Benet Verger) fos l'encarregat d'inspeccionar les torres vigia de Mallorca l'any 1597 per encàrrec del mateix Sanoguera, deixant-ne un informe escrit. Vegeu MUNTANER BUJOSA, J.: "Inspección de las torres vigia", *BSAL*, 30, 1953, p. 523-533.

61 MOLINA BERGAS, F.: "Jerarquía y poder en la cofradía de pintores, bordadores y escultores de la Ciudad de Mallorca (1590-1602)", *BSAL*, 70, 2014, p. 141-163, en particular p.154-158. L'autor qualifica Verger d'arribista i parla de la seva "descarada ambició" i de l'intent de xantatge al virrei. Però l'actuació de Verger es pot llegir també en clau d'estratègia legítima per millorar la condició social i fugir de la condició de menestral. El cert és que va prestar doblers sense interès al bisbe Vic i Manrique i al virrei Sanoguera; en aquest últim cas, mil ducats, com també va fer Joan Crespi, paraire i jurat de la Ciutat, per a continuar les obres de fortificació.

62 ARM, Protocols, 6465, f. 126; 1627, 30 d'agost: amb l'aprovació de Joan Fortuny de Ruescas, mestre de la Seca, Verger renuncia l'ofici d'entallador a favor de Blanquer, "perit d'entallar". Ho fa perquè és vell i perquè l'amic l'ha ajudat. Gaudia del càrrec per privilegi reial des del 23 d'octubre de 1581.

63 Va participar en l'arrendament dels fruits de la mensa episcopal i ocasionalment va ser armador corsari. També va saber invertir en béns immobles: tres cases i un terreny de nou quarterades al camí de Sóller. Era l'artista més ric del seu temps a Mallorca, amb diferència: el cadastre de 1636 li adjudica una valoració superior a 8.000 lliures. Quant a la relació d'amistat amb Blanquer, vegeu CARBONELL BUADES, M.: "Jaume Blanquer i el retaule del Corpus Christi", a PASCUAL BENNASAR, A. (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 137-138.

64 MOLINA BERGAS, F.: "Nuevas aportaciones sobre Antoni Verger *sculptor*", *BSAL*, 69, 2013, p. 191-203, en particular p. 200, n. 36; MARTÍNEZ OLIVER, B.; MOLINA BERGAS, F.: "El retablo escultórico en la Corona de Aragón: los mallorquines Antoni Verger (ca. 1555-1635) y Jaume Blanquer (1579-1636), artífices del cambio del Renacimiento al Barroco", a CELESTE GLÓRIA, A. (coord.), *O Retábulo no Espaço Ibero-Americano. Forma, função e iconografia*, Lisboa, 2016, I, p. 41-50.

65 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 33-35. Per a les columnes de fust anellat i animat amb garlandes vegetals Verger va trobar inspiració en la porta del cor de la catedral.

veu compromesa pel factor decorativista, etc. És una arquitectura d'inclinació classicista, però en què l'articulació dels murs i la lògica sintàctica dels ordres resten supeditades al programa iconogràfic, que exigia la inclusió de sis fornícules per allotjar els Pares de l'Església i els dos sants Joans que custodien la *Tota Pulchra* del timpà. La resta de la carrera arquitectònica de Verger és encara un misteri, si exceptuem la llotja del Consolat. Però, fins i tot en aquest cas, que en el document de l'any 1624 sigui tractat de "mossèn" i no de mestre, si no m'equivoco en la interpretació de l'abreviatura, sembla situar-lo més en l'esfera de mentor que en la de tracista. És clar que ja era septuagenari.

En canvi, es veu que en aquest camp l'activitat de Jaume Blanquer (1579-1636) va ser més sistemàtica, tot i que relativament tardana. De tota manera, no ha estat prou ponderada ni ha merescut l'estudi detallat que mereix. Mentrestant, encara que resulti de lectura fatigosa, un catàleg provisional d'obres pot resultar il·lustratiu de la significació de Blanquer en el context de l'arquitectura siscentista illenca: reforma del Consolat de Mar (1614-1626); participació en la decoració del portal major de la seu a les ordres de Verger i en la construcció de la façana principal del mateix temple –les actes capitulars en parlen com a mínim fins al 1621–; decoració de la Porta del Moll, amb traça de l'enginyer Saura –el qual la signa al fris l'any 1620–; projecte frustrat de façana i campanar de Santa Eulàlia de Palma (traça i maqueta de guix, de l'any 1621; segona traça, només del portal, de l'any 1627);⁶⁶ intervenció al campanar de Santa Maria la Major d'Inca (ca. 1621-1628);⁶⁷ traça de l'església de Lluc (1622), sens dubte aconsellat per Antoni Saura, bé i que l'únic dibuix que se'n conserva apareix signat exclusivament per Blanquer;⁶⁸ nova casa col·legial del mateix santuari (traça del 1624, obres a partir del 1635), amb intervenció del picapedrer Jaume Reinés;⁶⁹ portals del claustre de Santa Maria de la cartoixa de Valldemossa (ca. 1623-1624);⁷⁰ capella de santa Catalina Tomàs del monestir de Santa Magdalena (1625-1629), amb la col·laboració del picapedrer Nicolau Maiol;⁷¹ traça no executada de la parroquial d'Alaró (1626);⁷² una intervenció indeterminada al monestir de Sant Bartomeu d'Inca,

66 QUIROGA CONRADO, S. (a cura de): *La reforma de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1889-1912). La "Memoria sobre las obras" del Marquès de Vivot*, Palma, 2008, Apèndix, p. 95 i ss.

67 "Nota històrica d'Inca. Notes de «Sa Torre»", *Inca. Revista*, 12, 1988, 25-27; RAYÓ, P.: *Itineraris urbans per la ciutat d'Inca*, Inca, 1993, 90. L'obra del campanar va començar l'any 1570.

68 L'obra va ser construïda pel mestre d'obres Joan Oliver a partir de 1629. Es va interrompre l'any 1633 i va ser beneïda l'any 1684. A més de la traça, podem adjudicar a Blanquer el presbiteri i el transsepte, inclòs el creuer cupulat, segurament el primer que es va dissenyar a Mallorca. De fet, el contracte és taxatiu: "mestre Jaume Blanquer, imaginayre, que ha traçat la capella maior y cúpula". Vegeu JUAN, R.: "El maestro Jaime Blanquer en Lluc", *BSAL*, 36, 1978, p. 1-27. Per a la resta d'obres, vegeu també CARBONELL BUADES, M.: "Jaume Blanquer i el retaule...", p. 135-147.

69 JUAN, R.: "El maestro Jaime Blanquer...", p. 25, doc. VIII. El contracte relaciona refetor –que s'ha conservat–, cuina, rebost, forn, bugaderia, escales, porxos i xemeneies; també esmenta columnes i arcs.

70 BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, Palma, 2008, p. 180-182, 395-397.

71 [COLL, B.]: "Capilla de Santa Catalina Tomás", *Teleclub* (Sineu), 6, 1975, s. p. [7-8]. Blanquer va contractar la portada, feta de pedra de Santanyí, per 180 lliures, mentre que Maiol va cobrar-ne cent per la feina de picapedrer. ARM, Protocols, O-190; 1627, 24 de maig: testament de Nicolau Maiol Barceló, picapedrer, fill de Mateu Maiol, també picapedrer. Ell o un homònim va ser mestre d'obres oficial de la Mercaderia entre 1635 i 1640, quan va ser substituït per Francesc Gelabert.

72 GUASP GELABERT, B.: "Notas para la historia de Alaró", *BSAL*, 28, 1939-1943, p. 208-221, en particular p. 213: "conforme se determinà en lo consell passat (...) se dona lloch de créixer dita ysglésia per lo qual és vingut mestre

sufragada pel canonge Bartomeu Llull;⁷³ sistematització de la capella nova de Ramon Llull i traça de l'ordre inferior del portal major de Sant Francesc (ca. 1634);⁷⁴ una reforma indefinida a la casa de la Inquisició;⁷⁵ i assessorament per a la reforma de l'absis de Sant Miquel de Palma (1634).⁷⁶ A més, es pot conjecturar la seva participació en la traça del Col·legi de la Sapiència (c.1628-1633)⁷⁷ i de l'església de Santa Teresa de Jesús.⁷⁸ La cultura arquitectònica de Blanquer s'enriqueix amb el contacte continuat amb mestres d'obres importants (Antoni Torrents, Antoni Rosselló, etc.) i amb els enginyers militars actius a Mallorca, en particular Antoni Saura, però també és abonada per l'estudi de tractats d'arquitectura. En l'inventari *post mortem* dels seus béns (1636) es relacionen 114 volums de temàtica diversa, mal que el notari o el seu passant no va tenir la bondat de donar-nos-en tots els títols. Això sí, hi havia "deçet llibres, cubertes de pregamí, que dix són de Arquitectura, tocants a la facultat de dit difunt, entre grans y casi migensers, dels quals ni ha de moderns y de usats", a més de dos volums de fortificació i matemàtica, nou d'artilleria i gnomònica i tres de pintura.⁷⁹ En el context hispà, per a un arquitecte era una

Blanquer per trasar-la y axí no li a aparegut crèixer-la allí on nosaltres volíem perquè dir [sic] que serie cosa indesent y axí nos ha donat la trasa de altra manera...".

73 CARBONELL BUADES, M.: "Jaume Blanquer i el retaule...", 137. En el seu testament, el canonge Llull fa un llegat de 500 lliures "per a fer certa obra, que ja tinch comunicada ab aquella [comunitat de monges] i ab mestre Jaume Blanquer escultor".

74 AMP (Arxiu Municipal de Palma), Biblioteca Gabriel Llabrés, Ms. 233, *Libro de la disposición deste convento de San Francisco de Mallorca, 1616-1666*. Obres fetes en el trienni de 1634 (és a dir, en els anys anteriors): "més de la peanya del portal, tot lo qui stà fet"; en el trienni següent: "en lo portal nou de la yglesia se han posat una columna y capitell y tres pedres grans, dues obrades per a posar, que val tot més de 130 lliures". El cancell del portal major es col·locava l'any 1651.

75 C[OLOM], M.: "Inquisició, Casal de", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, XIX, p. 60.

76 FRAU, A.: "Donativos hechos por el Colegio de la Mercadería. Documentos comprobantes", *BSAL*, 3, 1889, p. 170-173, doc. 4: "Lo Rector y Obrers de la Iglesia de S. Miquel representan a V. M. com la part ahont està arrimat lo altar major y retaulo de dita iglésia, ha fet una trenca molt notable que evidentment assenyalava ruïna; y feta consulta de picapedrers pràctics en companya de mestre Jaume Blanquer escultor, dessidigueren que lo únich remey era fer una capella major que seria cap de altar, las dos parts de la qual ferien estribo bastant per assegurar la dita Iglesia..." La primera pedra de l'absis havia estat beneïda el 23 de maig de 1632.

77 És una hipòtesi basada en la relació de confiança que s'havia establert entre Blanquer i el canonge Bartomeu Llull. L'obra es va acabar a mitjan segle XVII (ARM, Protocols, P-788, f. 81; 1650, 17 d'octubre: els administradors de l'heretat del canonge reten comptes "de lo que gastàrem de béns de dita herència per acabar las obras de las cases del dit Col·legi [de la Sapiència], que foren necessàries per la habitació de dits col·legials après de la fundació de aquell"). Les reformes setcentistes de l'edifici dificulten la lectura dels espais originals.

78 S'ha dit que la traça del temple és obra de l'enigmàtic "enginyer militar" Nicolau Maiol. Vegeu PASCUAL BENNASAR, A.; LLABRÉS MULET, J.: *Santa Catalina de Sena. Memòria Històrica d'un convent (1659-1966)*, Palma, 2001, p. 37, n. 12. L'any 1639 Maiol apareix en la visura d'una volta de la catedral, publicada per primera vegada i traduïda al castellà per Jovellanos: "... maestro Nicolás Mayol, maestro mayor y ingeniero del fuerte de Fornells, en Menorca, y de la Iglesia de las Teresas de esta Ciudad..." (GAMBÚS SAIZ, M.: "Josep Gelabert mestre...", p. 76, n. 216). Em pregunto si aquest Nicolau Maiol és el mateix o un fill del que havia col·laborat quinze anys abans amb Blanquer en les obres de la capella de santa Catalina Tomàs. En tot cas, la primera pedra de l'església carmelitana es va posar el 19 de març de 1624 i la primera fase d'obres va durar fins al juliol de 1630 sota la direcció del mestre d'obres Miquel Ferrer. El "picapedrer" Maiol no apareix en la comptabilitat fins al 1641. Vegeu PASCUAL BENNASAR, A.; LLABRÉS MULET, J.: *El monasterio de Santa Teresa de Jesús de Palma*, Palma, 1996, p. 70. Encara que la traça havia de tenir l'aprovació preceptiva dels tracistes oficials de l'orde, la intervenció de Blanquer no és inversemblant. A més, un dels benefactors de les carmelitanes va ser l'esmentat canonge Llull, protector de Blanquer, que hi va llegar 500 lliures, "en ajuda de la obra de la Iglesia de dit convent" (ARM, Protocols, P-797, f. 57; 1634, 13 de novembre).

79 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 34.

biblioteca excel·lent, amb una quantitat de tractats poc habitual. No sembla fortuït que el redactor identifiqui la “facultat” o professió de Blanquer amb l’arquitectura. Ni ho deu ser tampoc que gaudís d’una plaça d’artiller concedida pels jurats, una sinecura que solia estar vinculada a les obres de fortificació de la ciutat.⁸⁰ Però és que ell mateix s’hi definia: el bell plànol de la baronia de Bunyolí conservat a l’Arxiu del Regne de Mallorca apareix signat per “Jaume Blanquer, Architecto de Mall[orca], en lo any de 1633”.

Pel que fa a Antoni Rosselló és evident que va actuar com a consultor o, fins i tot, coautor de la traça de la balconada, però no com a constructor. De manera implícita, això és una prova d’autoritat o de bona reputació, no debades va ser mestre major de la catedral entre 1620 i 1626, aproximadament. Allà degué fer amistat amb Blanquer, quan ambdós treballaven a la façana principal. D’aquella època data un informe molt interessant que van redactar plegats relatiu a l’estabilitat de la façana, “Los danys que té la obra”, seguit d’un segon informe titulat “Los remeys trobam per dita obra”, ara signat per vuit mestres entre els quals reapareixen Rosselló (“picapedrer”) i Blanquer (“escultor y fuster”). La visura ha estat publicada i interpretada per Joan Domenge,⁸¹ que la data al primer terç del segle XVII, encara que potser es podria circumscriure a l’època en què Rosselló va ocupar el càrrec de mestre major, coincidint a més amb la construcció de la balconada del Consolat. La relació professional es prolongava en l’amical, com es dedueix d’una concòrdia signada entre el mestre d’obres i la filla Francina amb motiu del dot, que ens permet de saber que Blanquer feia de matrimoni, almanco ocasionalment: “...com sab molt bé y dirà lo honorable mestre Jaume Blanquer escultor, lo qual fonch lo medianer per medi del qual es tractà y resolgué lo dit matrimoni”. Finalment, pare i filla arribaren a un acord “per medi del dit mestre Jaume Blanquer y altres persones honrades”.⁸² Una altra prova de la relació de confiança que mantenien és que l’any 1635 Rosselló figura com a testimoni del picapedrer Jaume Reinés quan aquest es fa càrrec de la construcció de la casa col·legial de Lluç.⁸³ El cas és que Rosselló ja era mort l’any 1653, quan Josep Gelabert el cita elogiosament, a més d’informar-nos que havia estat mestre major de la Sala, és a dir, de la Universitat.⁸⁴

80 Entre d’altres, WEYLER Y LAVIÑA, F.: *Historia orgánica de las fuerzas militares que han defendido y ocupado a la Isla de de Mallorca desde su conquista en 1229 hasta nuestros días*, Palma, 1968 (1862), en particular cap. V; SEGUÍ BELTRAN, A.: “La administración de la artillería del Reino de Mallorca en el siglo XVI”, *BSAL*, 69, 2013, p. 143-157. Al segle XVII el mestre artiller s’examinava davant el virrei i els jurats, amb l’obligació de presentar la traça d’una peça d’artilleria. Vegeu FAJARNÉS, E.: “Escuela de artilleros en Mallorca en el siglo XVII”, *BSAL*, 6, 1896, p. 145-147. Blanquer tenia bona amistat amb Damià Marimon, capmestre d’artilleria de la Universitat. Un artista coetani, el pintor Jeroni Xaverí, gaudia d’una plaça d’artiller a sou de l’administració reial.

81 DOMENGE MESQUIDA, J.: “La catedral de Mallorca: visures pro rimedio fabrice (1581-1668)”, a DOMENGE MESQUIDA, J.; VIDAL FRANQUET, J. (ed.): *Visurar l’arquitectura gòtica: inspeccions, consells i reunions de Mestres d’obra* (s. XIV-XVIII), Palerm, 2017, p. 271-289. Els altres experts convocats eren el citat Nicolau Maiol, Miquel Ferrer (futur mestre major de la seu), Joan Garcies, Joan Horrac, Joan Vanrell (substitut de Miquel Ferrer a la catedral) i Joan Gelabert (fuster major de la seu).

82 ARM, *Protocolos*, M-1368, f. 54v; 1634, 3 de març. No pareix que Rosselló tingués més fills, ja que quatre anys abans havia fet donació a la filla de tots els béns –una casa al Born de Santa Clara, amb els mobles i les eines–, amb reserva de l’usdefruit. L’any 1634 el mestre, ja vidu de Francina Company, ratificava la cessió. En aquella ocasió Blanquer també va fer de testimoni.

83 JUAN, R.: “El maestro Jaime Blanquer...”, p. 25

84 MIRALLES I MONSERRAT, J.: *L’art de picapedrer...*, p. 538: “Mestra Antoni Roselló, qui sia en glòria, el qual fonc mestra de la Sala”. Se’n recorda que Rosselló havia importat de Barcelona una traça de “pitxina de cantó”; li va costar 60 reals castellans, però no en va restar satisfet.

Això explica que l'any 1641 es traslladés a Cabrera per treballar ("aliquam operam") al castell.⁸⁵ Que tenia prestigi també ho demostren els nombrosos encartaments que va acceptar per ensenyar l'ofici.⁸⁶

Constructors

L'estadi relativament incipient dels estudis sobre arquitectura mallorquina d'època moderna no permet esbossar un perfil ni tan sols aproximat dels professionals de la construcció, llevat de poquíssimes excepcions (Antoni Gelabert, els Bauçà, els Mesquida i pocs més). Historiogràficament, és un terreny poc explorat. Com ja hem vist, el constructor que va escometre les diferents fases del projecte era Antoni Torrents, mestre d'obres oficial de la institució. Hem de suposar que dirigia un equip més o menys nombrós d'ajudants, però la documentació ho omet. A diferència dels tracistes, la seva cultura arquitectònica devia ser l'habitual, vinculada al món de l'estereotomia. Tot i així, no era un menestral convencional. Per exemple, s'intueix que es delectava amb la pintura: posseïa una vintena de quadres de tema devot –en consonància amb un tarannà pietós si fem cas de les disciplines que guardava a ca seva–, a més d'onze representacions de sibil·les i d'un paisatge ("retaule de arboledas"). També era meticulós, perquè guardava llibres d'albarans de les feines fetes o a mig fer per als senyors Gaspar Lluís Morlà, Jaume Cererols, Ramon Pastor Safortesa, Miquel Brondo, Nicolau Espanyol, el notari Pere Antoni Mataró, el mercedari fra Joan Capdebou, Pere Obrador (a Felanitx), Agustí Desmur (a Sencelles), etc. Fill del també picapedrer Martí Torrents, vivia a Sant Nicolau, en una casa que havia adquirit l'any 1612. Va morir l'any 1626, just quan s'inaugurava la reforma del Consolat.⁸⁷

De dos fusters que hi van treballar, Bernat Salom i Pere Genovard, només se sap que van ser fusters majors de la seu, el primer des del 1607, en substitució de Rafael Poquet, i l'altre des del 1618, segurament per mort del predecessor.⁸⁸ Del seu col·lega Rafael Rosselló només puc dir que va ser fuster oficial del col·legi de mercaders. I el picapedrer Antoni Morter és simplement un nom, a l'espera que la recerca arxivística permeti rescatar-lo de l'oblit. És probable, però, que es pugui identificar amb Antoni Morter Llaneres, fillastre de l'escultor milanès Camillo Silvestro Perrino.⁸⁹

85 ARM, Protocols, LI-251, f. 51v; 1641, 9 de gener.

86 ARM, Protocols, 6493 (1620-1626): els aprenents eren Pere Gamundí, Agustí Garcia, Pere Cirerols, Miquel Coll.

87 ARM, Protocols, S-156, f. 10; 1626, 8 d'agost. Havia testat amb el mateix notari, Melcior Sans, el 17 de juliol anterior, però s'ha conservat un testament anterior, del 27 de març de 1620 (ARM, Protocols, S-144, f. 151). Una filla seva va casar-se amb Pere Antoni Bauçà, ben conegut per les feines fetes a l'Ajuntament de Palma i als convents de les Tereses i de Santa Catalina de Sena. Altres fills foren Jaume, Martí i Antoni. Un germà, Nadal Torrents, treballava de picapedrer a la catedral.

88 A més, Pere Genovard estava casat amb una néta de Rafael Poquet, segons el testament d'aquest últim: ARM, Protocols, S-940; 1609, 1 d'abril.

89 ARM, Protocols, 1529, f. 163; 1614, 24 febrer. Quan es casa amb Francina Vives, la mare el dota amb una pedrera a Bendinat i una botiga de guix a la parròquia de Sant Nicolau.

Fortuna crítica: el relativisme de les categories historiogràfiques

Els pioners de la historiografia moderna de l'arquitectura mallorquina, Santiago Sebastián i Antonio Alonso, despatxen l'edifici del Consolat amb dues frases, l'inclouen en el capítol dedicat al "protorenacimiento" –un terme desafortunat i obsolet que no serveix per a definir res, almanco des del punt de vista estilístic– i erren en la datació, que situen a la segona meitat del segle XVI.⁹⁰ El mateix vocabulari és adoptat per Román Piña Homs, autor de l'única monografia dedicada a l'edifici i a la institució que allotjava, afinant-ne la datació: "Per les característiques de les esplèndides columnes anellades, d'estil proto-renacentista, que n'embelleixen la gran galeria de la planta noble, en podem deduir que l'obra degué ser realitzada, a tot estirar, a començaments del segle XVII".⁹¹ Un canvi d'orientació important té lloc a la dècada de 1980, quan en el debat historiogràfic entra en joc la categoria de Manierisme, en la qual Jorge Bernales Ballesteros, per exemple, inclou l'edifici del Consolat; fins i tot proposa un Manierisme mallorquí *de longue durée*, que abasta pràcticament tot el segle XVII.⁹² Amb diferència, la persona que més ha reflexionat sobre la qüestió és Mercè Gambús, ja des de l'elaboració de la tesi de doctorat, inèdita.⁹³ En concret, el cos d'edifici que ens ocupa se situaria estilísticament entre el Renaixement i el Manierisme, mentre que de la balconada en fa una lectura en clau "manierista":⁹⁴

Estilísticamente la logia parece responder al sentido de equilibrio y proporción renacentista (...); sin embargo esta apariencia clasicista debe leerse en términos revisionistas propios de una de las variantes expresivas del manierismo, desconocida en la isla pero de gran fortuna en la península a raíz del triunfo de lo herreriano, se trata de la utilización del código clásico sometándolo a una reducción formal de carácter lineal, tal como puede observarse en los portales; a ello puede añadirse en el terreno decorativo, el sentido combinatorio y de enfatización de elementos descontextualizados, tal como ocurre en los escudos delimitados por motivos inorgánicos de carácter auricular, o en el desarrollo desproporcionado de las volutas de los capiteles, a los que se han incorporado guirnalda de cintas y rostros de Ángeles que se repiten en los escudos como símbolo de los "Defenedors de la Mercadería".

En una ocasió posterior incorpora el Consolat a la fase "amanerada" dels sistemes decoratius del Manierisme local, etapa que situa entre 1620 i 1680 i que caracteritza genèricament per "una conducta residual de las formas manieristas, con progresiva pérdida de su naturaleza semántica en convivencia con los primeros recursos barrocos, lo que provocó una tensa situación, agravada ocasionalmente por la pervivencia de esquemas renacentistas".⁹⁵

90 SEBASTIÁN, S.; ALONSO, A.: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Palma, 1973, p. 32. El text apareix repetit a SEBASTIÁN, S.: "Arte", a *Baleares*, Madrid, 1974, p. 141-315, en particular p. 236.

91 PIÑA HOMS, R.: *El Consolat, seu...*, p. 155.

92 BERNALES BALLESTEROS, J.: "Del manierismo al barroco en la arquitectura civil de Mallorca: los palacios", *Actas del III Congreso Nacional de Historia del Arte*, Sevilla, 1980, p. 98-100 (en realitat, són resums de ponències i comunicacions). El volum inclou un text molt breu de GAMBÚS SAIZ, M.: "Contrarreforma y arquitectura manierista en Palma de Mallorca: El portal principal de la catedral", p. 136.

93 GAMBÚS SAIZ, M.: "El manierismo en el arte mallorquín (siglos XVI y XVII)", Universitat de les Illes Balears, 1987. Amb notícies inèdites procedents segurament d'aquest treball, vegeu GAMBÚS SAIZ, Mercè: "Josep Gelabert..." (cfr. supra nota 28).

94 GAMBÚS SAIZ, M.; MASSANET GILL, M.: *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Palma, 1987, p. 96-97.

95 GAMBÚS SAIZ, M.: "La problemática del manierismo en el arte mallorquín: un modelo periférico", *Jornadas Nacionales sobre el Renacimiento Español, Príncipe de Viana, Anejo 10*, 1991, p. 197-202.

Recentment, ha insistit en el tema, introduint-hi nous matisos.⁹⁶ Per contra, Aina Pascual i Jaume Llabrés parlen d'“italianisme monumental” i “esperit renaixentista” pel que fa a la seu del col·legi, en contrast amb la Porta del Moll, que qualifiquen “d'estil manierista”.⁹⁷ Així mateix, Guillem Fiol ha posat l'accent en el caràcter “renaixentista” de la tipologia i de la decoració de la balconada.⁹⁸ La qüestió estilística és un tema de difícil solució, perquè tan legítim és defensar l'existència d'una arquitectura manierista com l'opinió contrària.⁹⁹ I això sense entrar ara en el debat sobre la crisi profunda de la noció mateixa d'estil. D'una banda, un nombre considerable d'historiadors de l'arquitectura (Nikolaus Pevsner, Christian Norberg-Schulz, Eugenio Battisti, Rudolf Wittkower i molts altres), actius sobretot a partir de la dècada de 1960 –per bé que el debat comença trenta anys abans–, han aplicat sense complexos el concepte de Manierisme a l'arquitectura italiana i, per extensió, a l'europea. Però, d'altra banda, especialistes no menys rellevants han posat en crisi la idea de l'existència d'un Manierisme “epocal” i, de manera més radical, han formulat objeccions contundents a la validesa del concepte.¹⁰⁰ Wolfgang Lotz, per exemple, considera que és una categoria “inoperativa” i, de fet, mai no la fa servir (opta pel terme *bizzarrie*, extravagàncies o excentricitats). El mateix es pot dir de James Ackerman, Erik Forssman o, més recentment, Christoph L. Frommel.¹⁰¹ Hi ha alguns conversos, com ara Manfredo Tafuri, que després d'haver escrit una monografia dedicada a l'arquitectura manierista europea va arribar al convenciment que la categoria és “una costruzione storica divenuta di impaccio” (això és, “molesta”, en l'edició castellana del text).¹⁰² En una línia similar, Ernst Gombrich i Arnaldo Bruschi l'han deixat enrere, expressant moltes reserves sobre l'eficàcia de fragmentar la història de l'arquitectura en períodes estilístics com el que ens ocupa. Hi ha qualche estudiós displicent, com ara Sandro Benedetti, que titula en negatiu bona part de l'arquitectura italiana del Cinccents, “fuori dal classicismo”, justament per evitar usar el concepte de Maniera.¹⁰³ I n'hi ha que fugen d'estudi: en el prefaci del seu llibre sobre arquitectura italiana del segle XVI, Colin Rowe i Leon Satkowski avisen: “evitamos utilizar términos tendenciosos como Renacimiento o Manierismo porque ocultan la diversidad estilística de la arquitectura del Cinquecento y los logros cruciales de sus arquitectos”.¹⁰⁴ El problema es complica per dos motius. En primer lloc, cal tenir present que les categories

96 GAMBÚS SAIZ, M.: “Josep Gelabert...”

97 PASCUAL BENNASAR, A.; LLABRÉS MULET, J.: *El Baluard...*, p. 137-145.

98 FIOU PONS, G.: “El consulado de mar”, a *Historia de las Islas Baleares. 18. Arte, Cultura y Sociedad. Época medieval (II). Época moderna (I)*, Palma, 2006, p. 156.

99 Per a un estat de la qüestió recent, encara que incomplet i no del tot ponderat, RIVERA, D.: “Clàssico, anticlássico, manierista. Un problema historiogràfic”, a ROWE, C.; SATKOWSKI, L.: *La arquitectura del siglo XVI en Italia. Artistas, mecenas y ciudades*, Barcelona, 2013 (Nova York, 2002), p. 333-348. Últimament, SAMPERI, R.: “L'idea di Manierismo in architettura: fortuna e declino di una categoria storiografica”, *ArchHistoria*, 11, 2019, p. 29-51 (accessible en línia). Aquests treballs recullen tota la bibliografia que apareix citada aquí, llevat que s'indiqui el contrari.

100 En canvi, no hi ha debat quan es fa servir per a les arts figuratives i les arts de l'objecte.

101 És molt significatiu el cas de la síntesi sobre arquitectura renaixentista italiana probablement més remarcable dels últims anys, en què desapareix la categoria; FROMMEL, C.L.: *Architettura del Rinascimento italiano*, Milà, 2009 (Londres, 2007).

102 TAFURI, M.: *Ricerca del Rinascimento. Principi, città, architetti*, Torí, 1992, p. 264 (ed. en castellà: Madrid, 1995).

103 BENEDETTI, S.: *Fuori dal Classicismo. Sintetismo, Tipologia, Ragione nell'architettura del Cinquecento*, Roma, 1984, en particular la introducció (“Per la storiografia architettonica del Cinquecento”).

104 ROWE, C.; SATKOWSKI, L.: *La arquitectura del siglo XVI...*, p. 17.

historiogràfiques neixen en conjuntures historicoculturals determinades –a vegades al seu propi temps; d’altres, a posteriori– per caracteritzar fenòmens artístics concrets, és a dir, ben delimitats per l’estil, el gust, la cronologia i la geografia. Per exemple, la Itàlia del segle XV –començant per Florència– pel que fa al “Renaixement”. Per això, fer-ne una translació mecànica a la historiografia “perifèrica” no deixa de ser una mistificació, o una simplificació. Joaquim Garriga ja va alertar-nos sobre el cas català, que es pot extrapolar a altres territoris perifèrics, com és el nostre.¹⁰⁵ El mirall italoecèntric no és pla, sinó que produeix distorsions. Però, a més, al segle XVI els centres es multipliquen i les novetats poden arribar per vies indirectes i sovint insospitades: a Mallorca, el repertori grotesc és introduït en la pintura per un mallorquí, Miquel Frau, que s’havia format a Girona amb el francès Pere de Fontaines; en l’escultura, per dos francesos, Philippe Fillau i Antoine Dubois, que treballen tant al cor com a l’armari de les relíquies de la catedral (el fris del qual, per altra part, deriva dels gravats que il·lustren el missal mallorquí de 1506, imprès a Venècia); i en l’arquitectura, per un valencià instal·lat a l’Aragó, Joan de Salas, com es pot comprovar en el portal i altres elements del cor esmentat i com s’intueix que devia passar en el desaparegut retaule de Sant Sebastià (“tot a la romana”, diu el contracte), també destinat a la catedral. En segon lloc, per als advocats de l’existència d’una arquitectura manierista, una condició *sine qua non* és el trencament, l’antagonisme, la subversió o la deformació, com se’n vulgui dir, envers el paradigma clàssic –sempre amb una actitud bel·licosament antagònica–, quan, al cap i a la fi, en matèria artística, l’ortodòxia no és més que una il·lusió, un consens: les incoherències morfològiques i sintàctiques perpetrades per Bramante mai no han estat un obstacle perquè la crítica l’hagi convertit en el paradigma del classicisme romà; o bé, la regularització estilística establerta per Serlio –que no és encara preceptiva, almanco pel que fa a la definició dels ordres– no exclou la llicència, fins a desbordar el codi renaixentista; encara, la fixació normativa de les relacions proporcionals dels ordres que propugna Vignola suposa una impugnació a l’autoritat venerable però més flexible de Vitruvi, etc. etc. A més, no totes les actituds “excèntriques” tenen la mateixa explicació. Per poder adjectivar la reforma del Consolat –i, per extensió, altres edificis illencs coetanis– primer hem de preguntar-nos per la intenció i els coneixements dels tracistes, cosa no gens fàcil perquè només els podem deduir de l’obra mateixa, davant la disjuntiva exclouent entre una actitud insubordinada o poc acomodaticia o simplement creativa i una comprensió deficient o ingènua o anòmala de la gramàtica clàssica.¹⁰⁶ Si optéssim per la segona opció, hauríem d’acceptar que els nostres escultors-arquitectes, d’aparent proclivitat classicista, cauen sistemàticament en el que Fernando Marías ha anomenat *solecismos* o *Frédérique* i Yves Pawels-Lemerle, de forma més expeditiva, *idiotismes*.¹⁰⁷ Això, al marge del decalatge cronològic, de la solvència creativa i de la significació que l’obra concreta hagi pogut tenir en la història de l’arquitectura local.

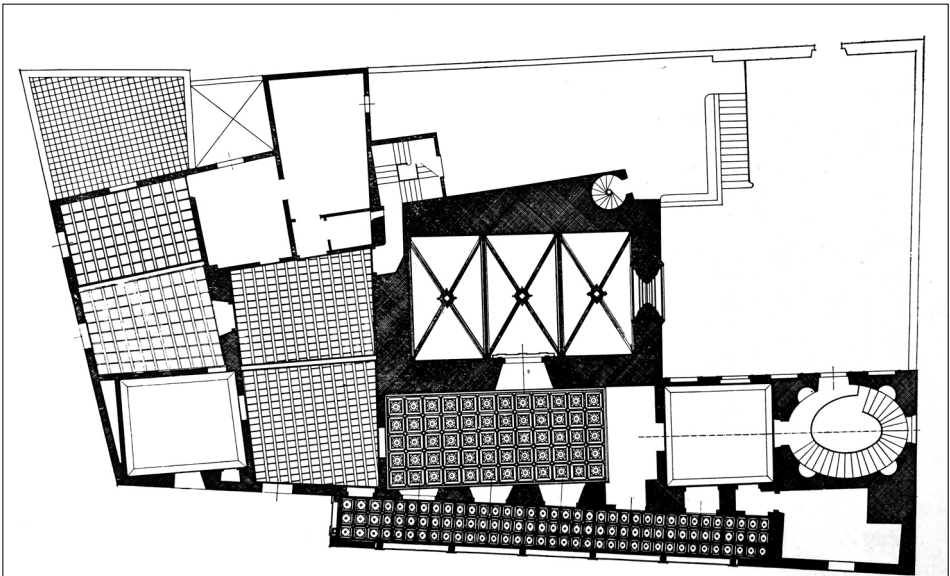
105 GARRIGA RIERA, J.: “L’art cincentista català i l’època del Renaixement: una reflexió”, *Revista de Catalunya*, 13, 1987, p. 117-144.

106 En aquest sentit, CANTARELLAS, C.: “L’època moderna” a LUCENA, M. (coord.): *Palma, Guia d’Arquitectura*, Palma, 1997, p. 53-59. Cantarellas (p. 57) al·ludeix a la desmanoyotada loggia coberta per un enteixinat emfàtic del Consolat, mentre que Lucena (p. 80) la considera “un exemple de reducció del llenguatge renaixentista als seus aspectes epidèmics”.

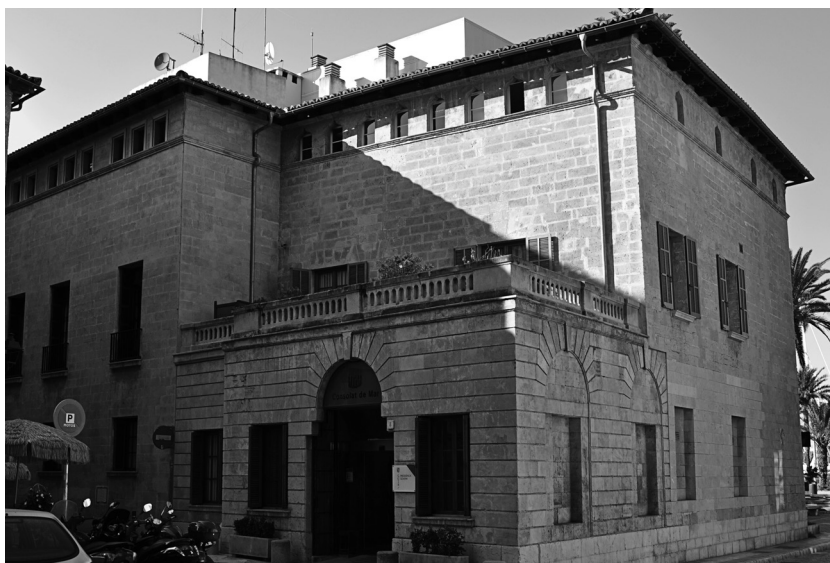
107 MARÍAS, F.: “A propósito del Manierismo y el arte español del siglo XVI”, a SHEARMAN, J.: *Manierismo*, Madrid, 1984, p. 7-47; PAWELS-LEMERLE, F. et Y.: *L’architecture à la Renaissance*, París, 1998, p. 190.

Fig. 1 Palma, Consolat de Mar.
Façana marítima, 1614-1624. Detall de la balconada

Fig. 2 Anònim, plànol de la planta noble del Consolat de Mar.
(S. Sebastián, A. Alonso: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, 1973)

Fig. 3 Palma, Consolat de Mar.
Cos d'edifici dels segles XVI-XVII i fragment del projecte d'Isidro Velázquez (c. 1811-1814),
amb la porta modificada, i cos d'edifici construït per Aleix Reynés (c. 1978)

Fig. 4 Palma, Consolat de Mar.
Restes del finestram gòtic d'un edifici preexistent

Fig. 5 Francesc Gelabert (picapedrer), Joan Antoni Oms (escultor).
Porta d'accés a la sala de juntes del Consolat de Mar, 1654-1655

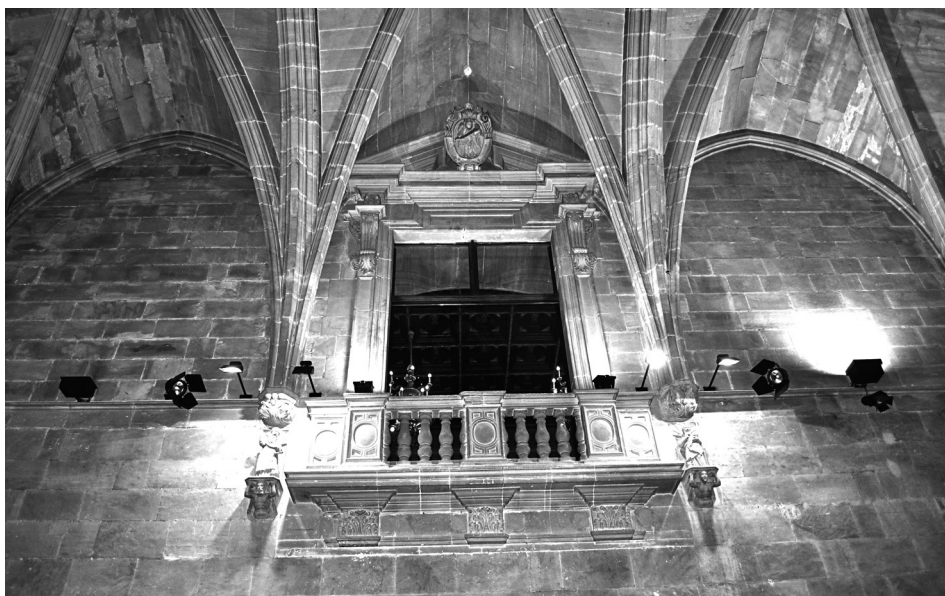

Fig. 6 Jaume Blanquer (traça), Antoni Torrents (constructor), Bernat Salom i Pere Genovard (enteixinat). Sala de juntes del Consolat de Mar, 1614-1615

Fig. 7 Palma, Consolat de Mar.
Arc escarser amb motlluratge encara gòtic, que separa el vestíbul de la sala de juntes, 1614-1615

Fig. 8 Jaume Blanquer (traça), Antoni Torrents (constructor).
Palma, Consolat de Mar. Tribuna de la capella

Fig. 9 Jaume Blanquer, Antoni Verger i Antoni Rosselló (traça); Antoni Torrents (constructor).
Palma, Consolat de Mar. Detall de la balconada, 1624

Fig. 10 Jaume Blanquer, Antoni Verger i Antoni Rosselló (traça), Rafael Rosselló (fuster).
Palma, Consolat de Mar. Enteixinat de la balconada i del ràfec, 1624

Fig. 11 Jaume Blanquer, Antoni Verger i Antoni Rosselló (traça).
Palma, Consolat de Mar. Columna de la balconada, 1624

Fig. 12 Jaume Blanquer (traça), Antoni Torrents (constructor).
Palma, Consolat de Mar. Galeria de la planta baixa, 1614-1615

JOAN BAPTISTA ANGLÈS: MERCADER Y PROMOTOR ARTÍSTICO EN LA MALLORCA DEL SIGLO XVII

Francisco Molina Bergas

Universidad de las Islas Baleares

Resumen: La construcción del retablo de Corpus Christi de la Catedral de Mallorca siempre ha estado vinculada a la historia de una de las familias de mercaderes más relevantes de la sociedad mallorquina de principios del siglo XVII, los Anglès. Tradicionalmente se ha otorgado el merecimiento de la consecución del famoso retablo a la figura de Antoni Anglès, relegando a un inmerecido segundo plano la contribución de su hermano menor Joan Baptista Anglès. Con el presente artículo queremos poner en valor la persona de Joan Baptista Anglès como promotor artístico y coleccionista, sin el concurso del cual, habría sido imposible la construcción del célebre retablo.

Palabras clave: Familia Anglès, retablo Corpus Christi, Bartomeu Llull, Jaume Blanquer, Catedral de Mallorca.

Abstract: The construction of the Corpus Christi altarpiece of the Cathedral of Mallorca has always been linked to the history of one of the most important merchant families of the Mallorcan society of the early seventeenth century, the Anglès. Traditionally, the figure of Antoni Anglès has been awarded the achievement of the famous altarpiece, relegating the contribution of his younger brother Joan Baptista Anglès to an undeserved background. With the present article we want to value the person of Joan Baptista Anglès as patron and collector, without the help of which, the construction of the famous altarpiece would have been impossible.

Keywords: Anglès family, Corpus Christi altarpiece, Bartomeu Llull, Jaume Blanquer, Mallorca Cathedral.

Recibido el 31 de mayo. Aceptado el 8 de agosto de 2020.

Abreviaturas: ACM = Archivo Capitular de Mallorca, AC = Actas Capitulares de la Catedral de Mallorca, MCA = Mesa Capitular de la Catedral de Mallorca, CPS = Cuadernos y Papeles Sueltos de la Catedral de Mallorca, ARM = Archivo del Reino de Mallorca, AA = Audiencia, ECR = Escribanía Cartas Reales.

Agradecer al Archivo Capitular de Mallorca su colaboración y cesión de imágenes para la consecución del presente artículo.

Introducción

La familia mallorquina de los Anglès ha sido reconocida habitualmente por la historiografía como uno de los linajes de mercaderes más influyentes de la Mallorca de finales del siglo XVI y principios del XVII. A pesar de contar con unos orígenes humildes en Ciutat de Mallorca como peleteros, los Anglès llegaron a convertirse en importantes promotores artísticos, destacando principalmente por la construcción del monumental retablo de Corpus Christi de la Catedral de Mallorca. Su ascenso económico y social estuvo estrechamente vinculado a las figuras de tres hermanos, Joan, Antoni y Joan Baptista, quienes siendo muy jóvenes y huyendo de las penurias que asolaban por entonces la isla de Mallorca decidieron probar fortuna en Sicilia. Su arriesgada apuesta no tardó en demostrarse acertada, estableciéndose finalmente en la ciudad de Palermo, donde pusieron en marcha una lucrativa sociedad mercantil.¹

Los hermanos Anglès demostraron rápidamente su buen hacer en los negocios y en poco tiempo consiguieron extender sus operaciones comerciales por todo el Mediterráneo Occidental, consolidando de esta forma su presencia en las principales ciudades portuarias, como Barcelona, Valencia, Cagliari, Ciutat de Mallorca, Génova, Nápoles o Palermo. También, se dedicaron con gran éxito a otro tipo de transacciones económicas, actuando de forma habitual, como procuradores, cambistas o incluso prestamistas. Gracias a ello desarrollaron un importante entramado de colaboración con otros importantes mercaderes mallorquines de la zona como Gabriel Ferregut, Andreu Palou y Solivelles o Miquel Ferrer.²

Este ascenso económico se debió en gran medida a los beneficiosos negocios de compra venta de grano que mantuvieron durante muchos años con la Ciutat y Reino de Mallorca. Hay que tener presente que desde el año 1576, los hermanos Anglès actuaban en Palermo como uno de los síndicos del *Gran i General Consell*, encargándose en épocas de carístia y hambruna de adquirir grano en Sicilia para posteriormente remitirlo a Mallorca. Todas estas operaciones comerciales, que movían grandes cantidades de grano y dinero, resultaron ser extremadamente rentables para los Anglès.

La muerte de Joan Anglès en el año 1606 y de Antoni Anglès en 1613, abrieron un nuevo escenario en el que Joan Baptista, como heredero universal de sus hermanos, se convirtió en uno de los protagonistas clave para comprender la consecución de esta obra cumbre de la escultura mallorquina del siglo XVII, el retablo de Corpus Christi.

¹ ARM, AA-A-57, f. 19r: "Gabriel Valero: E dix a mi me recorde molt be que ha molts anys que Joan Angles y apres sos germans sen anaren del present Regna de Mallorca al Regna de Sicilia ha hont han exercit sempre lo exercici de la mercaderia en lo qual negoci se han feits molts richs".

² CARBONELL BUADES, M.: "Jaume Blanquer y el retablo de Corpus Christi", en PASCUAL, A. (coord.): *La Catedral de Mallorca*, Palma, 1995, p. 140.

La figura del mercader Joan Baptista Anglès como promotor artístico. El caso de la Catedral de Mallorca y el retablo de Corpus Christi

Con la inesperada muerte de su hermano Antoni, Joan Baptista Anglès, se convirtió en uno de los hombres más ricos e influyentes de Palermo y Ciutat de Mallorca. Como heredero universal del enorme patrimonio que sus dos hermanos le habían legado, Joan Baptista pasó a disfrutar de un excepcional músculo financiero y comercial, que le iba a permitir desempeñar un papel fundamental en el patrocinio artístico de la Mallorca de primera mitad del siglo XVII.

El acceso sin limitaciones a esta formidable herencia vino acompañado de un sin fin de responsabilidades a la hora de cumplir con las numerosas disposiciones que su hermano Antoni había dejado estipuladas en su testamento.³

La fuerte personalidad de Antoni Anglès y su anhelo por demostrar el enorme éxito económico y social alcanzado por él y su familia en Sicilia quedaron reflejados en la redacción de las obras pías de su testamento. Para ello Antoni Anglès decidió que, a su muerte, y como símbolo del poder y riqueza alcanzado por su familia, se construyera una iglesia en Ciutat de Mallorca, bajo la invocación de Nuestra Señora de la Purificación. Parece evidente la importancia que le daba Antoni Anglès a la imagen que proyectaba su persona, así como su deseo, a través de este gran proyecto en su ciudad natal de dejar atrás el recuerdo de unos orígenes humildes como hijo de un peletero.

Por tanto, vemos como Antoni Anglès dejó estipulado que se construyera una nueva iglesia en Ciutat de Mallorca, la cual debía fundarse según los términos establecidos en un amplio documento redactado por él mismo y que anexó a su testamento. Además, también decretó que en dicha iglesia se realizaran dos mil misas anuales en honor de su alma, así como la creación de un buen número de beneficios y prebendas para presbíteros. Así pues, Antoni Anglès, decidió nombrar a la Cofradía de presbíteros de San Pedro y San Bernardo de la Catedral de Mallorca como beneficiarios y administradores universales de todos los bienes que destinaría a la financiación de un proyecto tan ambicioso.⁴ Con esta finalidad, Anglès resolvió que su heredero, depositara ante la autoridad pertinente los frutos correspondientes a cuatro años de todos sus bienes, y que posteriormente fueran entregados a la cofradía de presbíteros.⁵ La operación mostró cierta complejidad ya que la cofradía, quedó obligada a comprarle a dicho heredero, con ese montante de dinero

3 ARM, AA-A-54, f. 92v: Testamento del mercader Antoni Anglès. A 18 de mayo de 1613.

4 ARM, AA-A-54, f. 92v: A 18 de mayo de 1613. "Item lexa y es ma voluntat que en la Ciutat de Mallorca se faça una Isglesia de la invocatio de la Mare de Deu de la Purificacio en lo lloch y part de dita ciutat que mes convendra al servici de Nostre Señor y de la sua sacrarisima Mare, la qual ha de ser de la forma y manera que en un scrit firmat de ma mia sera dins aquest meu testament el qual vull tingua la matexa força que tendra el present testament, de la qual iglesia vull y es ma voluntat que los señors administradors dels bens de la capella del glorios Sant Bernat porta en la Catedral de la Seu de Mallorca juntament ab lo señor Nicolau Armengol mon car amic sian administradors y si el capita Beneto de Prado se trobera en Mallorca juntament ab ell els quals prech se vullen pendre aquest treball per amor mia y de la sanctisima Mare y que sian tots pagats de sos treballs de mos bens lo que sera vist".

5 ARM, AA-A-54, f. 92v: A 18 de mayo de 1613. "Item leixa que seguida la mia mort de tots mos bens sen compren en Mallorca sobre la Universitat y llochs segurs renda y de la renda quel present tinch y de la ques comprara vull que per quatre anys dels fruits sen façan dir cada any dos mil missas per la mia anima y de lo demes sen compre renda en dita isla de Mallorca en lloch segur y de la renda se faça la dita iglesia la qual acabada y fets los ornaments necessaris se poseran en ella los capellans conforme dit scrit y es ma voluntat se digan ditas dos mil missas per la mia anima cada any fins que en dita iglesia los capellans della digan los oficis y missas y no mes".

acumulado durante cuatro años, las rentas censales que Antoni Anglès había dispuesto para la financiación de sus obras pías. Básicamente se trataba de una forma de compensar económicamente a su hermano Joan Baptista quien recibiría en el momento de la firma de la operación una compensación monetaria al desprenderse de esas rentas que formaban parte de su herencia.

Aunque Antoni Anglès se mostró muy claro en la consecución de sus obras pías, Joan Baptista Anglès tardó varios años en poder llevarlas a cabo. En primer lugar, tuvo que poner en orden todos los asuntos comerciales que mantenía la familia en Sicilia. Además, se dio la coincidencia de que acababa de casarse con una joven palermitana llamada María Mangarino, lo que sin duda retrasó todavía más su regreso a Mallorca. Aun así, parece evidente que después de la muerte de su hermano, Joan Baptista siempre mantuvo la intención de volver a Mallorca.

De esta forma, a mediados del año 1616, Joan Baptista y su esposa María Mangarino decidieron trasladarse definitivamente a Ciutat de Mallorca, estableciéndose en la casa que poseían en la parroquia de San Jaime y que había sido adquirida años atrás por su hermano mayor Joan Anglès al también mercader Cosme Prohens.⁶ Con ellos trajeron todos los bienes muebles y patrimoniales que poseían en su residencia de Palermo, y que como veremos más adelante estaba formado por un notable conjunto de piezas artísticas, como cuadros, telas pintadas, esculturas o joyas. Por la información que se desprende de la documentación, todo apunta a que María era una gran conocedora del mundo artístico y que contagió esta pasión a su marido. Aunque todavía resulta difícil demostrar la influencia directa que debió tener María Mangarino en las decisiones de patrocinio artístico de su marido, y muy especialmente en el desarrollo de un proyecto artístico tan importante como la construcción del retablo de Corpus Christi, es cierto y necesario poner en valor su figura como promotora, así como su implicación directa en todo el proceso constructivo.⁷

Una vez que los Anglès estuvieron instalados en Mallorca, Joan Baptista inició el arduo proceso de aceptación de la sustanciosa herencia de su hermano mayor, paso previo y necesario para posteriormente poder poner en marcha sus numerosas disposiciones testamentarias.

La institución encargada de llevar a cabo todo este proceso legal fue la Real Audiencia. Durante los siguientes meses los letrados de la Audiencia se encargaron de recopilar toda la documentación pertinente, así como de llevar a cabo una estimación global de la herencia y fortuna del fallecido Antoni Anglès. La Real Audiencia estimó la herencia de Antoni Anglès entre bienes muebles e inmuebles en un total de 56.401 libras 14 sueldos y 11 dineros.

6 ARM, ECR 530, f. 164r.

7 De hecho, y a pesar de trasladar su residencia a Mallorca, María Mangarino se caracterizó por mantener muy vivas sus raíces sicilianas, vistiendo habitualmente al uso de Palermo. Además, parece que continuó ejerciendo de coleccionista, comprando cuadros en Palermo a través de su tía, la señora Angela Roxano, quien una vez adquiridos se los remitía a Mallorca. Mangarino debió mantener esta costumbre en el tiempo hasta el momento de su muerte. En su testamento hace especial mención a esta práctica, legando a su tía los cuadros que le habría mandado comprar por aquellas fechas y que todavía permanecían en Palermo. Ver: ARM, Notarios 3162, f. 341r: "Item dexa per bon amor a la senyora Angela Roxano vidua me tía, habitant en Palerm, tots los quadros que yo li encomani y la supplica que prech a Deu per mi".

Por otro lado, todo este procedimiento desencadenó una inesperada consecuencia económica y legal para Joan Baptista. El conocido mercader fue denunciado ante la misma Audiencia por el administrador del *Dret del Foraster*, al entender que el recién llegado al llevar tanto tiempo residiendo en Palermo debía ser tratado como un extranjero y que por tanto debía pagar los impuestos pertenecientes a dicho derecho. Este proceso abierto contra Joan Baptista Anglès a raíz de su llegada a Mallorca, así como el de aceptación de la fortuna de su hermano, afectó y retrasó considerablemente la puesta en marcha de las obras pías legadas por Antoni Anglès.⁸

Finalmente, y mediante un decreto emitido por la Real Audiencia el 9 de diciembre de 1616, Joan Baptista Anglès aceptó y recibió legalmente la herencia de su hermano Antoni. Así mismo, y siguiendo las disposiciones testamentarias establecidas por el difunto mercader para dotar de financiación a la obra pía, la Audiencia emitió una cláusula por la cual Joan Baptista quedaba obligado a depositar en la *Taula Numularia* de la *Universitat* los frutos económicos equivalentes a cuatro años de rendimientos de los bienes muebles e inmuebles que acababa de heredar.⁹

Según los cálculos de la Real Audiencia dichos frutos ascendían a la reseñable cifra de 5.384 libras 14 sueldos y 11 dineros. Ante este cómputo, Joan Baptista estaba obligado a depositar en la *Taula Numularia* durante los siguientes cuatro años dicha cantidad de forma anual para cumplir con la sentencia de la Audiencia. Al mismo tiempo y siempre según dicha sentencia, el beneficiario legal de todos esos frutos sería la Cofradía de San Pedro y San Bernardo, quién a su vez debería comprar a Joan Baptista los censales específicos que había establecido su fallecido hermano en sus disposiciones testamentarias para la construcción de la nueva iglesia y de las dos mil misas anuales que deberían realizar los presbíteros beneficiarios en ella en honor a su alma.

Durante los siguientes cuatro años y a pesar de los continuos problemas financieros derivados de sus múltiples pleitos legales contra otros mercaderes e instituciones, que con toda seguridad mermaron significativamente su capacidad económica, Joan Baptista Anglès fue depositando la cantidad de dinero estipulada por la Real Audiencia llegando a un total de 21.538 libras 19 sueldos y 8 dineros. Aun así, debió de haber algún tipo de error en los cálculos iniciales, vinculados a variantes en los intereses, ya que la Cofradía de San Pedro y San Bernardo tuvo que hacer uso de su propia caja, disponiendo de 921 libras 13 sueldos y 7 dineros adicionales para poder adquirir todas las partidas censales. Posiblemente, en este hecho reside el porqué del retraso en la consecución de la operación, ya que con toda seguridad la cofradía debió necesitar varios años para conseguir la liquidez necesaria para comprar todas las partidas censales. Lógicamente una vez se adquiriera la gestión única de la obra pía de Antoni Anglès, esta debería devolver a la administración de la Cofradía el dinero prestado.

Tuvieron que pasar tres años más, hasta que la Cofradía de San Pedro y San Bernardo dispuso del dinero necesario para poder completar la firma de la operación. Finalmente, el 5 de enero de 1623, ante el notario Joan Antoni Carbonell, se rubricó el documento oficial que permitiría de una vez por todas la puesta en marcha de la obra pía de Antoni Anglès.

⁸ ARM, AA-A-54, f. 92v.

⁹ ARM, AA 64, f. 459r.

Así pues, por una parte, la cofradía aceptaba los frutos de la herencia de Antoni Anglès que ascendían a un total de 21.538 libras 19 sueldos y 8 dineros, para posteriormente comprar a Joan Baptista Anglès las 21 partidas censales estipuladas por su difunto hermano Antoni por un precio de 22.460 libras 13 sueldos y 3 dineros.¹⁰ El hecho de haber cumplido finalmente con la obligada venta de las rentas no implicó que Joan Baptista se desvinculara definitivamente de la ambiciosa iniciativa de su difunto hermano. Como heredero de Antoni Anglès siempre se mantuvo implicado y puntualmente informado por parte de la cofradía de todas las vicisitudes que aquejaron a la evolución del proyecto.

De esta forma y a pesar de haber concluido definitivamente con una fase crucial en cuanto a la consecución de las obras pías de Antoni Anglès, surgieron nuevos e inesperados contratiempos que lamentablemente volvieron a retrasar el proyecto de construcción de la nueva iglesia de Nuestra Señora de la Purificación.

Lo cierto es que Antoni Anglès había sido muy optimista a la hora de elaborar los cálculos preliminares para valorar los costes reales que supondrían para sus herederos y administradores la financiación de la construcción de la nueva iglesia, así como la posterior ornamentación y asignación de renta para la realización de misas en honor de su alma.

De esta forma Joan Baptista Anglès junto con el procurador de la Cofradía de San Pedro y San Bernardo decidieron solicitar consejo a una de las personalidades más importantes y respetadas entre el estamento eclesiástico mallorquín, el canónigo Bartomeu Llull.

La valoración de la situación por parte del canónigo Llull, quién por aquel entonces se encontraba enfrascado en el impulso de las obras de la nueva iglesia del convento de Lluc,¹¹ fue realmente acertada, demostrando un gran sentido de la oportunidad. El canónigo, conocedor de las necesidades que aquejaban desde hacía años a una de las zonas más emblemáticas de la Catedral, como era la capilla de Corpus Christi, no desperdició la ocasión para vincular definitivamente a una de las familias de mercaderes más ricas de la ciudad con la Catedral de Mallorca. Llull debió abogar por solicitar la conmutación de las obras pías del fallecido Antoni Anglès, y de esta manera poder sustituir la construcción de una nueva iglesia en honor a la Purificación de Nuestra Señora, por una intervención integral en la capilla de Corpus Christi, reformando ciertos elementos estructurales de la capilla y construyendo un nuevo retablo. Todo apunta a que la propuesta de Llull debió contentar a todas las partes implicadas, y se decidió solicitar formalmente la conmutación de las obras pías. Aun así, todavía habría que aguardar varios años más antes de recibir la autorización definitiva de las altas instancias eclesiásticas.¹²

El siguiente paso que tuvieron que encarar fue el diseño del programa iconográfico que estaría presente en la obra y que marcaría el camino a la propia traza del retablo, la cual a su vez sería realizada por un artista del gusto de los Anglès. A estas alturas del proyecto, la figura del canónigo Llull debió antojarse imprescindible para Joan Baptista

10 ARM, Prot. 3195, f. 6v-23r.

11 JUAN, R.: "El maestro Jaime Blanquer en Lluc", *BSAL*, 36, 1978, p. 1-27.

12 En el año 1641, el canónigo Antoni Domenge encargó que se hiciera una copia de todo el legajo correspondiente a la conmutación de la obra pía de Antoni Anglès. Ver: ACM, FA 1884, f. 21v.

y su mujer, hecho por el cual recurrieron nuevamente a él encargándole el desarrollo del programa iconográfico. A pesar de que Llull debió marcar las pautas a seguir, la impronta del matrimonio y su implicación directa en el desarrollo del mismo parecen justificadas. A ellos se debería, por ejemplo, la inclusión de ciertos santos de los que eran devotos, como San Juan Bautista, San Antonio Abad o San Francisco de Paula.¹³

La problemática suscitada por la financiación y conmutación de la obra pía del difunto Antoni Anglès, junto con la irrupción de un personaje tan influyente en el panorama eclesiástico y artístico como el canónigo Bartomeu Llull, provocó que Joan Baptista Anglès y su esposa María entraran rápidamente en contacto con el círculo artístico mallorquín del momento, en el que el escultor Jaume Blanquer era su máximo exponente. Blanquer, formado bajo la dirección del también escultor Antoni Verger,¹⁴ autor del portal mayor de la Catedral (1594-1601), era ya por entonces un artista completamente consolidado y el escultor referencia de la isla de Mallorca. La buena relación de amistad que mantenía el artista con el canónigo Llull, quien con los años se había convertido en su gran valedor, unido a su inmenso talento y amplia experiencia le convirtieron en el candidato perfecto para encabezar un trabajo de tal envergadura.

El auge de Blanquer supuso el ocaso de otro gran artista como fue su maestro y amigo Antoni Verger. Lo cierto es que a lo largo de su vida maestro y alumno siempre mantuvieron una excelente relación, llegando a colaborar en importantes trabajos, como por ejemplo en la reforma llevada a cabo por ambos del palacio de los mercaderes. Aun así, los continuos problemas de salud que aquejaron a Verger en la parte final de su vida y que le incapacitaron para poder desarrollar su oficio con normalidad, empujaron a Blanquer a asumir la posición hegemónica como artista de referencia.¹⁵

De esta forma, habría que considerar que el matrimonio Anglès nunca fue ajeno a la elección del artista encargado de dirigir la reforma de la capilla de Corpus Christi y la fábrica del nuevo retablo. De hecho, es muy probable que la decisión siempre fuese suya, aunque lógicamente la opinión del canónigo Llull debió ser determinante en su elección final. Este fue el inicio de una intensa relación de amistad y colaboración entre los Anglès y el escultor Jaume Blanquer, que llevaría a los primeros a convertirse en uno de sus mayores patrocinadores y protectores. Esta buena sintonía entre ambas familias quedó reflejada cuando Joan Baptista Anglès y su esposa, se convirtieron en los padrinos de uno de los hijos del escultor, que al igual que su padre también se llamaba Jaume.¹⁶

Ante la creciente influencia que Joan Baptista Anglès había adquirido como promotor artístico de la Catedral, así como la buena relación que mantenía tanto él como su mujer María con el canónigo Llull, el Cabildo decidió reforzar más si cabe su vínculo con la rica familia mallorquina. De esta manera, en septiembre de 1624 los canónigos resolvieron que, ante la vacante que había tenido lugar entre uno de los protectores laicos de la

13 CARBONELL BUADES, M.: "Jaume Blanquer y ...", p. 141.

14 MOLINA BERGAS, F.: "Nuevas aportaciones sobre Antoni Verger sculptor", *BSAL*, 69, 2013, p. 200.

15 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i relleu: escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 86.

16 ACM, LSA 13824 f. 253v: "A 24 de abril 1630 batetja lo ilustre y molt reverend canonge Bartomeu Llull un fill de mestre Jaume Blanquer imagineire i de sa legitima muller Jeronima Massip, posali nom Jaume Jordi. Foren padrins lo senyor Baptista Angles y sa senyora Maria Mangarino sa muller".

Fábrica de la Catedral por el fallecimiento del señor Jeroni Janer, se nombrara en su puesto a Joan Baptista Anglès.¹⁷

A pesar de que el inicio de las obras bajo la dirección del maestro escultor Jaume Blanquer se volvieron a retrasar un par de años más, el capítulo catedralicio comenzó a establecer una serie de disposiciones que afectarían directamente a los trabajos de construcción. De esta manera, los canónigos nombraron al canónigo Llull asesor y máximo responsable en lo concerniente a la fábrica del retablo de Corpus Christi, además de prohibir expresamente, quizá por miedo a un colapso de la estructura, a que se tocaran los cimientos y paredes de la capilla.¹⁸ No fue hasta febrero de 1626 cuando se presentó al cabildo la confirmación oficial de la conmutación de la obra pía de Antoni Anglès, concediéndose de esta forma el visto bueno y autorizando el inicio de las obras.¹⁹ Por ahora poco más conocemos del proceso constructivo, pero lo cierto es que gracias a la información aportada por el cronista Joan Dameto sabemos que en el año 1632 el retablo todavía se estaba construyendo.²⁰

Aun así, parece seguro, en el verano de 1634, el retablo ya debía estar prácticamente terminado y listo para su instalación en la capilla. De hecho, y gracias a una nueva resolución capitular tenemos constancia de como los canónigos dieron la orden de que se mantuviera y no se alterara el nivel del suelo de la capilla donde se tenía que instalar el retablo.²¹ Es posible que, al tratarse de una reforma parcial de la estructura de la capilla, así como de un retablo de grandes dimensiones, la fábrica del mismo se realizara en otro lugar y que una vez finalizado fuera instalado en la capilla. Las últimas noticias que conocemos hacen referencia al proceso de dorado del retablo. Todo apunta a que en el año 1642 se estaba trabajando en ello, y aunque no conocemos al responsable de estos trabajos es posible que se tratara de Rafel Blanquer, hijo del por entonces fallecido Jaume Blanquer, quien al igual que su padre también era escultor.

La construcción del retablo de Corpus Christi se convirtió en el proyecto artístico más notable y ambicioso promocionado en la Catedral de Mallorca desde la finalización oficial de las obras de construcción del portal mayor de la Seu en el año 1601. Además, sirvió de claro estímulo entre los dirigentes capitulares, abriendo la puerta a nuevas y reseñables intervenciones, que contarían nuevamente con la participación de los mismos protagonistas, Bartomeu Llull, Jaume Blanquer y Joan Baptista Anglès.

De este modo y paralelamente a la puesta en marcha definitiva de la fábrica del retablo de Corpus Christi, el canónigo Bartomeu Llull presentó al capítulo catedralicio un proyecto de reforma de la sepultura que los canónigos poseían en el interior de la Catedral y que estaba ubicada frente a la puerta del Coro. Ante el evidente mal estado de conservación

17 ACM, ACA 1636, f. 78v: 4 de septiembre de 1624. "Per obitum Hieronim Janer fuit electus operator fabrice Sedis Joan Baptista Angles".

18 ACM, CPS 15593, f. 181v: "Y que nos tocan parets ni fonaments y totes les obres se havien de fer que se consulten ab lo molt reverend capitol y que quant a la obre del retaule se consulta lo señor canonge Llull".

19 ACM, ACA 1636, f. 116v: 11 de febrero de 1626. "Proposuit pleno capitulo canonicus Llull literas apostolicas conmutationis operis pii institute per [Antonij] Angles mercatorem quondam in civitate Panormi defunctum".

20 CARBONELL BUADES, M.: "Jaume Blanquer y...", p. 140.

21 ACM, ACA 1636, f. 333v: 23 de agosto de 1634. "Habito tractatu sobre lo livell de la iglesia per posar lo retaule del Sr. Angles en la capella de Corpus Christi. Et fuit conclusum ques fasse en lo matex livell del modo que esta sens moure cosa alguna".

en el que se encontraba la antigua sepultura, el capítulo resolvió aceptar la propuesta de Lull, así como tomar las medidas oportunas para adecentarlo.²² Aun así, todo el proyecto se vería retrasado durante varios años al priorizar los canónigos otras intervenciones que aquejaban de una mayor urgencia. Por otro lado, el artista elegido por Lull para llevar a cabo la reforma de la sepultura fue nuevamente el reconocido maestro escultor Jaume Blanquer. No se trataba de la primera vez que Blanquer recibía un encargo de esa tipología, de hecho, ya gozaba de cierta experiencia en la construcción de lápidas funerarias.

Lo cierto es que, algunos años atrás Blanquer había sido el autor de la fábrica de la sepultura del difunto abad del monasterio de Santa María de la Real, el reverendo Onofre Pol.²³ Esta intervención estuvo enmarcada en una serie de reformas promovidas durante el año 1616 en el monasterio por su sucesor el abad Pere Mayans,²⁴ y en las que Jaume Blanquer tuvo un papel muy destacado. El afamado artista, además de realizar la conocida sepultura del abad Pol, por la que cobró un total de 150 libras, 16 sueldos y 8 dineros, y para la que contó con la colaboración del fundidor Narcis Bonnin, realizó numerosos trabajos propios de su oficio como escultor. De esta forma vemos como también se encargó de dorar y pintar un retablo que había en el claustro, tallar dos capiteles de piedra o reparar una imagen de piedra de Nuestra Señora.

Finalmente, en la reunión capitular celebrada el 6 de noviembre de 1630, y en la que lógicamente participó el canónigo Bartomeu Lull, principal valedor del proyecto, se resolvió que se autorizara al procurador de la mesa capitular la compra de todo el material pétreo necesario para poder iniciar las tan ansiadas obras de adecuación de la sepultura de los canónigos.²⁵ Así pues, y con cerca de seis años de retraso respecto al plan inicial, las obras podían comenzar.

El maestro Blanquer, que por aquel entonces se encontraba trabajando de forma simultánea en la consecución de varios proyectos, entre los que evidentemente destacaba sobre los demás la fábrica del retablo de Corpus Christi, tardó cerca de un año en finalizar el nuevo encargo del Cabildo. El notable volumen de pagos que realizaron al artista –un total de 705 libras–²⁶ deja entrever que se trató de una intervención de gran calado, en la que Blanquer

22 ACM, ACA 1636, f. 83r: 21 de noviembre de 1624. "Comittitur Archidiacono et canonico Lull ut corrent conficere lapidem decentum pro cimiterio dominum canonicorum ante Chorum Ecclesie".

23 ARM, Clero C-1487, f. 61r: "Jo Jaume Blanquer escultor e rebut del molt reverent fra Pere Mayans abat del monestir de la Real sent sinquanta lliures setze sous y vuyt dines las quals me paga per la pedra de la sepultura del señor abad Pol quondam aço es: deu lliures per la pedre vermelle y deu lliures per lo adobar y aliojar la farramenta necesaria per fer dita sepultura y sinch lliures setze sous y vuyt dines per plom per fer los modellos del lletero, trementina, pega grega, blancat y mastachs y molas per asmolar, lo mes nesesari per fer batum y finalment sent vint y sinch lliures per las mias mans de fer y obrar la dita pedra que tot suma de ditas 150 ll. 16 s. 8 d., fet a 23 de juny".

24 El abad Pere Mayans continuó con la línea reformista iniciada por su antecesor el abad Pol quien promovió entre el año 1599-1600 la fábrica de la capilla de San Onofre y la posterior construcción del retablo del mismo nombre, obra del maestro carpintero Francesc Valls y del pintor Gaspar Oms. Ver: ARM, Clero C-1487, f. 32r: "Jo debaix escrit confes haver rebut del ilustre senyor Abad de la Real sinquanta lliures les quals son per les mans de mon art de fuster de un rataula li he fet per la sua capella de Sanct Honofre fet lo darer de juny 1600: 50 ll. Francesc Valls fuster. / f. 34v: Jo Gaspar Oms pintor atorga avar rebut del vuitanta liures del senyor Abat de la real y ditas 80 ll. son per lo pintar del seu retaula de Sanct Onofra, fet a 3 de juny 1601: 80 ll.".

25 ACM, ACA 1636, f. 231v: 6 de noviembre de 1630. "Ex solvat procurator mensa capitularis lapides ad fabricandum sepulturam dominorum canonicorum".

26 ACM, MCA 2898, f. 154v: "[22] Novembre 1630. E a dit pagam a mestre Jaume Blanquer a bon compte per la

debió proyectar una reforma integral del vaso sepulcral de los canónigos, coronándolo con la famosa talla escultórica que a día de hoy todavía lo cubre. A pesar de cierto retraso en el pago de varias partidas en la recta final de las obras, lo que supuso una queja formal por parte del artista, y un posterior compromiso por parte de los canónigos a abonarlo,²⁷ el resultado final del trabajo de Blanquer y su taller fue realmente sobresaliente.

Tanto Joan Baptista Anglès como su esposa María debieron quedar realmente impresionados con el resultado final de la nueva sepultura de los canónigos de la Seu. El buen trabajo realizado por el maestro Blanquer les impulsó a sufragar la construcción de un vaso y lápida funeraria propia, recuperando así un viejo proyecto familiar que había quedado en el olvido durante muchos años. Es evidente como con esta iniciativa, Joan Baptista Anglès, pretendió reforzar más si cabe la huella de los Anglès en la Catedral de Mallorca, además de resolver con ello una antigua disposición testamentaria emitida años atrás por su difunto hermano mayor Joan Anglès.

Como veremos a continuación la figura de Joan Anglès se revela como fundamental para comprender el empeño que su hermano Joan Baptista demostró a la hora de financiar la obra de una nueva sepultura familiar.

A pesar de que actualmente todavía contamos con poca información directa sobre su persona, sabemos que Joan Anglès fue el gran promotor, junto con su hermano Antoni, del establecimiento de la sociedad mercantil de los Anglès en Sicilia. No será hasta su regreso a Mallorca en el año 1597, cuando comencemos a tener más noticias sobre sus negocios, así como de la importancia que su imagen llegó a alcanzar en la sociedad mallorquina de la época. De hecho, Joan Anglès, llegó a convertirse en protector de la Sacristía de la Catedral, financiándola a través de la concesión de importantes cantidades de dinero, para la compra de nuevas alhajas. Lamentablemente Joan Anglès moriría pocos años después de su regreso a Mallorca, realizando testamento el 11 de mayo de 1606 y falleciendo días después. En sus últimas voluntades y después de nombrar a su hermano Antoni Anglès como heredero universal, Joan subrayó su voluntad de ser enterrado en la Catedral de Mallorca, frente a la capilla de San Pedro. Además, señaló que su cuerpo permanecería en ese lugar hasta que llegara desde Palermo la orden de su hermano Antoni de hacer una nueva sepultura allí mismo o en otro espacio dentro de la misma Catedral.²⁸

sepultura dels señors canonges se te de fer: 100 ll. / f. 161v: [22 de mars 1631]. E pagam a dit procurador cent lliures per tantes ne ha pagat a mestre Jaume Blanquer scultor en compta de la sepultura fa fer lo molt reverend capitol a la porta del Chor per los señors canonges, diem: 100 ll. / f. 162r: [22 abril 1631]. E a dit pagam a dit procurador cento lliures per tantes ne ha pegat a mestre Jaume Blanquer a bon compte per la sepultura fa dels señors canonges, diem: 100 ll. / f. 163r: [23 juny 1631]. E a dit pagam a dit procurador cent lliures per tantes ne ha pagades a mestre Jaume Blanquer a bon compte per la sepultura fa per lo reverend capitol, diem: 100 ll. / f. 163v: [22 juliol 1631]. E mes pagam a dit procurador cent lliures per tantes ne ha pagades a mestre Jaume Blanquer a bon compte de la sepultura fa per lo reverend capitol. 100 ll. / f. 164v: [20 septembre 1631]. E a dit pagam a dit procurador cent lliures per tantes ne ha pagades a mestre Jaume Blanquer scultor per la sepultura dels señors canonges, diem: 100 ll. / f. 166r: [22 decembre 1631]. E mes passam en compte a dit procurador cent y sinch lliures diem 105 ll. per tantes ne ha pagades a mestre Jaume Blanquer a compliment de la sepultura diem: 105 ll.”.

27 ACM, ACA 1636, f. 263v: 26 de noviembre de 1631. “Que se acapia de pagar a mestre Jaume Blanquer los gastos de la sepultura que son 100 lliures y 5 lliures per la cuberta falsa ha feta a la basa del vas de llenyam”.

28 ARM, AA-A-54, f. 92v: Testamento del mercader Joan Anglès. A 11 de mayo de 1606. “elegesch la sepultura a mon cos fahedora en la Catedral de la Seu de Mallorca en la capella de Sant Pere supplicant lo molt ilustre capitol

Por tanto, y siguiendo sus disposiciones testamentarias, el mercader Joan Anglès fue enterrado en un humilde vaso sepulcral con carácter provisional frente a la capilla de San Pedro en la Catedral de Mallorca, lugar donde descansaría a la espera de la decisión definitiva que tomaría su heredero Antoni Anglès.²⁹ Lo cierto es que al residir sus dos hermanos, Antoni y Joan Baptista, en Palermo así como el posterior fallecimiento de Antoni Anglès en el año 1613, provocó que el cumplimiento de su deseo de ser enterrado en una tumba digna y acorde a su estatus social y económico, quedara relegado a un segundo plano. De esta forma, sería su hermano pequeño Joan Baptista Anglès quien finalmente retomaría el viejo anhelo de Joan de ser enterrado en una tumba merecedora de los Anglès.

Aunque todavía no contamos con datos más concretos sobre la fecha exacta de construcción del vaso y lápida funeraria de los Anglès, todo parece indicar que ésta debió llevarse a cabo entre la finalización de la sepultura de los canónigos en el año 1631 y la muerte de la señora María Mangarino, acontecida a principios de octubre de 1634. En su testamento, la esposa de Joan Baptista Anglès ordenaba a su marido y heredero que la enterraran en el vaso sepulcral que éste poseía en la Catedral, lo cual nos indicaría que por aquellas fechas Joan Baptista ya habría terminado de construir la tumba familiar de los Anglès.³⁰

Al permanecer la capilla de Corpus Christi todavía en obras por la construcción del retablo, Joan Baptista debió decidir construir el vaso y lápida funeraria frente a la capilla de San Pedro, suplantando de esta manera, la sencilla sepultura donde había sido enterrado años atrás su hermano Joan.

Hay que tener presente que hasta el momento no existe ninguna referencia documental que señale que hubiera sido construida con anterioridad a esta fecha. Además, el hecho de que en la lápida aparezca labrada la fecha del año 1607, interpretando esta datación como el momento de su construcción y enterramiento del propio Joan Anglès, no es más que la constatación de un error. Estaríamos, por tanto, ante una clara equivocación derivada del hecho de que el vaso y lápida sepulcral fueron construidos muchos años después a la muerte de Joan Anglès y que posiblemente se confundió o no se corroboró la fecha exacta de la muerte y posterior enterramiento del mayor de los Anglès, la cual como hemos señalado anteriormente había sucedido en el año 1606. Por otro lado, las similitudes estilísticas entre la lápida funeraria del abad Pol, la de los canónigos de la Catedral y la de los Anglès, nos invita a pensar que todas, fueron obradas por la misma mano, la del escultor Jaume Blanquer.

En contra de lo esperado, la finalización e instalación sobre el año 1636 del nuevo retablo de Corpus Christi, no supuso el traslado de la nueva sepultura familiar de los Anglès a la renovada capilla. Posiblemente, el hecho de que el retablo todavía estuviera sin dorar y por tanto que se tuvieran que realizar en el futuro nuevos trabajos, así como la muerte de

que mon cos estiga depositat en dita capella fins que vinga orde de mon germa si en dit lloch se fara lo vas o en altra part dins dita iglesia”.

29 ACM, SAC 1289, f. 60v: “Dijous a 18 de maig [1606] enterraren lo señor Joan Anglès mercader aporta quatre antorxes y molts ciriots”.

30 ARM, Prot. 3162, 339r: Testamento de la señora Maria Mangarino. A 14 de marzo de 1634. “elegesch sepultura a mon cos faedora en la Iglesia Cathedral de Nostra Señora de la Seu en lo vas del dit señor mon marit”.

María Mangarino y el posterior matrimonio de Joan Baptista Anglès con la señora Jerònima Alemany,³¹ relegaron nuevamente el proyecto a un segundo plano. Además, habría que tener en cuenta la posibilidad de que esta negativa a trasladar la lápida sepulcral de los Anglès, podría estar motivada por la intención de Joan Baptista Anglès de sufragar una nueva intervención en la capilla de Corpus Christi.

Todo apunta a que Joan Baptista Anglès, decidió patrocinar personalmente la construcción de un nuevo pavimento para la capilla de Corpus Christi, dotando de esta manera a todo el conjunto de la capilla de la dignidad apropiada, acorde a la majestuosidad y calidad artística del nuevo retablo. Además, y según al plano que se entregó al capítulo catedralicio en este nuevo pavimento debía integrarse una nueva tumba en honor de los Anglès, siguiendo el diseño de la nueva lápida sepulcral que se había construido en la capilla de San Pedro. El documento es de gran interés al mostrar el diseño que debía tener el nuevo pavimento, así como la planta del retablo de Corpus Christi ya instalado, del altar y la ubicación de la tumba de los Anglès dentro de la capilla (Fig. 1).³² Aunque desconocemos el autor material de este magnífico diseño, sería acertado conceder la autoría al maestro escultor Rafel Blanquer, quien con la muerte de su padre a finales del año 1636, se había convertido en el artista de confianza de Joan Baptista Anglès. Hay que recordar que, además de la buena relación que mantenían ambas familias, Rafel Blanquer conocía a la perfección la intervención artística realizada por su padre en la capilla de Corpus Christi, hecho que lo habría convertido a ojos de Joan Baptista Anglès en el candidato perfecto para acometer el acondicionamiento del pavimento de la capilla y la construcción de un nuevo vaso sepulcral de los Anglès.

La muerte de Joan Baptista Anglès a finales de octubre de 1642 debió condicionar severamente la viabilidad del proyecto. A través de su último testamento, realizado varios días antes de su fallecimiento, Anglès dejó constancia de su especial interés porque sus albaceas testamentarios continuaran adelante con el proyecto de adecuación del pavimento de la capilla de Corpus Christi. De hecho, estableció que a pesar de ser enterrado de forma provisional en la tumba que hizo para su hermano Joan Anglès, frente a la capilla de San Pedro, y en la que también descansaba el cuerpo de su primera mujer María Mangarino, una vez se terminara el pavimento y la nueva tumba de los Anglès se trasladaran los cuerpos de los tres a la capilla de Corpus Christi.³³ Joan Baptista Anglès fue bastante claro en este aspecto, dando permiso a sus albaceas para que en caso

31 Joan Baptista Anglès y la señora Jerònima Alemany contrajeron matrimonio el 11 de enero de 1635 en la Catedral de Mallorca, en una ceremonia oficiada por el canónigo Pere Alemany. Ver ACM, 13877, f. 61r.

32 ACM, Pergaminos 13755.

33 ARM, Prot. 3162, f. 349r: Testamento de Joan Baptista Anglès. A 23 de octubre de 1642. "elegesch sepultura a mon cos mort faedora en la iglesia de Nostra Señora de la Seu en lo vas que mana construir la bona memoria del quondam Juan Angles mercader mon germa devant la capella de Sant Pere aont esta enterrat lo seu cos, y el de me primera muller la señora Maria Angles Mangarino que santa gloria hayen y quant hi haura lloch vull que los dits dos cossos y el meu sien trelladats dins la capella de Corpus Christ, en la qual se va deurant lo retaula que se es fet per dita capella, per dispositivo del quondam Antoni Angles mercader mon germa y que estigue dit vas devant lo altar de dita capella ab una pedra de jaspis ab las mias armes y lletrero al entorn a coneguda de dits mos marmessors".

de falta de liquidez para la consecución de las obras de la nueva sepultura pudieran aprovechar las piedras y escudo de armas de la tumba de Joan Anglès.³⁴

De esta forma, Joan Baptista Anglès fue enterrado el 27 de octubre de 1642, en la tumba de los Anglès en la capilla de San Pedro, a la espera de la consecución de un proyecto que según parece jamás llegó a materializarse.³⁵

Testamento y legado de Joan Baptista Anglès. Dispersión y evolución de su patrimonio artístico

La muerte sin descendencia directa de Joan Baptista Anglès supuso el punto final a una de las familias de mercaderes mallorquina más influyente de la primera mitad del siglo XVII en la Ciutat de Mallorca. Ante la ausencia de hijos fruto de sus dos matrimonios, Joan Baptista Anglès decidió nombrar a la Cofradía de San Pedro y San Bernardo como heredera universal de todos sus bienes y administradores de sus obras pías. Curiosamente el mercader prefirió inclinarse por la cofradía de presbíteros como máximos beneficiados de su valioso patrimonio antes que por su propia esposa Jerònima Alemany o incluso algunos de sus sobrinos directos.

Es muy probable que esta sorprendente decisión estuviera estrechamente relacionada con su intención de continuar financiando la reforma de la capilla del Corpus Christi a través de la adecuación del nuevo pavimento y la nueva sepultura familiar. De esta manera, parece evidente que para ello confiara en la gestión de la cofradía de presbíteros, quienes ya llevaban años administrando con éxito las obras pías de su hermano Antoni Anglès en dicha capilla. Además, es indiscutible que su viuda, la señora Jerònima Alemany, nunca estuvo interesada en la consecución del proyecto, llegando incluso a hacerse enterrar en la sepultura familiar que los Alemany tenían en la iglesia del Convento de San Domingo de la Ciutat de Mallorca.³⁶

Por otro lado, habría que destacar el cuantioso patrimonio mueble que legó Joan Baptista a la cofradía de presbíteros y en el que los bienes artísticos tenían un peso indudable. En el momento de su muerte y gracias a su inventario, tenemos constancia de como Anglès disponía de una importante colección pictórica, la cual había heredado en gran parte de su primera esposa, María Mangarino, reconocida conocedora y amante de la pintura y la escultura.

Esta colección estaba ubicada en su casa de la parroquia de San Jaime, distribuida principalmente entre dos estancias del inmueble, la capilla y las habitaciones privadas del propio Anglès y esposa. Hay que tener presente que la principal función que cumplían las obras de arte era la de vestir una residencia, sobresaliendo como un elemento decorativo

34 ARM, Prot. 3162, 349r: Testamento de Joan Baptista Anglès. A 23 de octubre de 1642. "Y si aprara a dits mos marmessors y al molt reverend capitol ques lleva de la sepultura la pedre que alli es ab lo lletrero y armes y aportarla dins dita capella devant lo altar della, ho puguen fer y no será necessari haberse de fer dit gasto".

35 ACM, SAC 1324, f. 85r: "A 27 octubre 1642 fos cos general del señor Juan Baptista Angles mercader. Fonch enterrat en lo seu vas allí ses dextat en son ultim testament fet en poder del discret Joan Antoni Carbonell notari. Rebi 4 atxes y vuit ciris asso es 4 dels 4 preveres de port y 2 dels canalobres un sudari y un drap de cos".

36 ARM, Prot. 3139, f. 19r. Testamento de la señora Jerònima Alemany. A 2 de febrero de 1648.

y enriquecedor de las estancias, buscando de esta forma destacar el nivel económico y social del poseedor de la obra. Este hecho provocaba que estos fondos artísticos se consideraran habitualmente como un complemento más del menaje de la casa y por tanto fueran incluidos en los inventarios y posteriores subastas para conseguir liquidez, ya fuera para la viuda, herederos, deudas o demás disposiciones testamentarias.³⁷

De esta forma vemos como la colección pictórica de Joan Baptista Anglès llegó a estar conformada por hasta 103 piezas, con cuadros de diversos formatos, estilos y temáticas.³⁸ Aun así, predominaban los cuadros de medio y gran formato al óleo, con preferencia por una temática eminentemente religiosa. A pesar de que la pintura al óleo era la técnica pictórica más extendida entre los cuadros de la colección también encontramos obras de pequeñas dimensiones pintadas a la ténpera. Lógicamente muchos de ellos iban acompañados de guarniciones doradas, negras, o simplemente pintadas.

Además de la destacable colección pictórica habría que recalcar la trascendencia de las piezas escultóricas y reliquias que formaban parte del patrimonio de los Anglès, distinguiéndose sobre las demás una escultura de bulto de Cristo Crucificado y un reliquiario de la Veracruz con base de plata dorada y una figura de coral en el centro de San Juan Bautista.³⁹ Por otro lado, también habría que hacer especial mención a uno de los dos únicos libros que poseía Joan Baptista Anglès y que aparece en el inventario de sus bienes. El libro en cuestión era una de las obras del afamado escritor don Francisco de Quevedo, titulada "Juguetes de la niñez y travesuras del ingenio". Es interesante ver como el libro no fue vendido en la subasta posterior, por lo que con toda seguridad debió permanecer en poder de la cofradía, integrándose de esta manera en la amplia biblioteca con la que contaban los presbíteros y beneficiados en sus dependencias del barrio de la Almudaina.⁴⁰

Finalmente, y como solía ser habitual en estos casos, la cofradía de San Pedro y San Bernardo en calidad de heredera universal realizó una subasta pública de los bienes del difunto Joan Baptista Anglès, para de esta forma conseguir dinero suficiente para financiar las numerosas obras pías legadas por el difunto mercader mallorquín.

Con la clara intención de conseguir liquidez para afrontar todos esos gastos se puso a la venta una gran parte de sus bienes muebles, así como la mitad de los cuadros que formaban la colección de los Anglès. Con esta operación, la cofradía llegó a recaudar un total de 1680 libras, 11 sueldos y 3 dineros, de los cuales cerca de 450 libras fueron como consecuencia de la venta directa de obras artísticas. A esta importante suma de dinero se le añadió la venta de la residencia que Joan Baptista poseía en el barrio de San Jaime y

37 AGULLÓ COBO, M.: "Un curioso coleccionista del siglo XVII. Don Manuel de Porras", *AEA*, LXXVI, 2003, p. 235.

38 Para consultar la colección pictórica completa del mercader Joan Baptista Anglès ver su inventario en: ARM, Prot. 3165, f. 279r.

39 ARM, Prot. 3165, f. 280r: "Item altre caps forrada de pell negra y dedins de domas Vermell ahont esta la Sanctissima Vera creu ab son peu de plata deurada y al mitx la figura de Sant Joan Baptista de coraly a cade part una figura del matex coral xica y alt la Sanctissima Vera creu ab un ángel a cade part...". Desconocemos el destino de la reliquia, pero lo cierto es que Joan Baptista Anglès dejó estipulado en su testamento que la reliquia de la Veracruz fuera depositada temporalmente en la Sacristía de la Catedral de Mallorca hasta que la congregación de los Capuchinos se estableciese en Mallorca, momento en el que se les tendría que entregar definitivamente.

40 ARM, Prot. 3165, f. 281v.: "Item un llibre in 4º intitulat Juguetes de niñez y travesuras de el ingenio de don Francisco de Quevedo Villegas cavallero del Orden de Santiago".

que fue vendida a su sobrino, el también mercader Joan Solivellas y Palou, por un total de 1500 libras.

Ante el hecho indiscutible de que el mayor beneficiado de sus disposiciones testamentarias iba a ser la Cofradía de San Pedro y San Bernardo de la Catedral de Mallorca, Joan Baptista Anglès decidió ser realmente generoso con su segunda esposa, la señora Jerónima Alemany. Además de un gran número de bienes, joyas, dinero y rentas censales, el difunto mercader dejó estipulado a sus albaceas testamentarios la obligación de entregarle a su mujer tres obras de arte muy concretas: el cuadro de San Jerónimo, el cuadro de Nuestra Señora con San Juan Bautista y los Ángeles y el cuadro de la Resurrección del Señor.⁴¹ Es muy probable que Jerónima tuviera una especial predilección por estas tres piezas.

Todo apunta a que únicamente se le entregaron los dos primeros, ya que el cuadro de la Resurrección del Señor ni siquiera aparece en el inventario definitivo de los bienes de Anglès, al menos con ese nombre.⁴² Aun así, la evolución posterior de las otras dos piezas es ciertamente complicada, debido a las disposiciones testamentarias de la propia Jerónima.

Jerónima debió quedarse inicialmente con uno de los cuadros, el de Nuestra Señora con San Juan Bautista y los Ángeles, el cual aparece en el posterior inventario de sus bienes.⁴³ Mientras que el cuadro de San Jerónimo debió cedérselo en usufructo a su hermano y canónigo de la Catedral, el reverendo Pere Alemany. Este fue el estado de las piezas hasta el momento de la muerte de Jerónima el 22 de agosto de 1652 y la posterior apertura de su testamento.⁴⁴

Según las disposiciones testamentarias de la fallecida, sus hermanos Pere y Simó gozarían en vida del usufructo de sus bienes, siendo el canónigo Alemany el primero en disfrutar de ellos. Posteriormente, y una vez fallecido éste, dicho derecho pasaría a su hermano el presbítero Simó Alemany quién a su vez haría lo mismo entregando definitivamente los bienes y demás derechos como heredero universal a su sobrino Jeroni Alemany. En el caso de que Jeroni Alemany falleciera prematuramente o sin descendencia directa, dichos bienes pasarían a ser administrados directamente por la Cofradía de San Pedro y San Bernardo de la Catedral.

Así pues, con la muerte de su hermana, el canónigo Pere Alemany recibió varios cuadros más en usufructo, los cuales se unieron al que ya tenía de San Jerónimo. Entre ellos destacaban varias obras de la sencilla colección personal de Jerónima, un cuadro de Santa Práxedes, un cuadro de San Francisco y el famoso cuadro de Nuestra Señora con San

41 ARM, Prot. 3162, f. 350: "Mes li dexa lo quadro de Sant Hieroni, lo quadro de Nostra Señora ab Sant Joan Baptista y los Angels, y lo quadro de la Resurreccio del Señor que esta dins la mia cambre de la gelosia pera que de tot se servesca per mon amor".

42 Es probable que este cuadro que aparece en el testamento como "Resurreccio del Señor" fuera realmente el que consta en el inventario como "Item altre quadro del Pelegrí ab dos apostols al oli", al narrar el pasaje de la aparición de Cristo Resucitado a dos discípulos suyos camino de la aldea de Emaús. Una posibilidad a tener en cuenta es que al no querer Jerónima finalmente el cuadro, este fuera vendido en la subasta pública y comprado por su hermano el canónigo Pere Alemany.

43 ARM, Prot. 3110, f. 84r. Inventario de los bienes de la señora Jerònima Alemany.

44 ARM, Prot. 3139, f. 16r. Testamento de la señora Jerònima Alemany. A 2 de febrero de 1648.

Juan Bautista. El canónigo Alemany disfrutó de todos ellos en su residencia hasta el día de su muerte –la cual tuvo lugar el 28 de abril de 1658– momento en el que su heredero y hermano el presbítero Simó Alemany realizó el inventario de sus bienes.⁴⁵ En él aparecen claramente estipulados los cuadros que formaban parte de la cesión en usufructo realizada por su hermana Jerónima a su hermano y los que pertenecían directamente al dicho canónigo.

Aunque Simó Alemany tenía que ser el siguiente beneficiado y usufructuario de la herencia de su hermana, todo parece indicar que, al menos en el caso de las piezas pictóricas, no fue así. Al parecer todos los cuadros que habían pertenecido a Jerónima quedaron directamente en poder de su sobrino y heredero Jeroni Alemany.

Los cuadros permanecieron en poder de Jeroni en su casa del barrio de la Almudaina hasta el día de su muerte ocurrida el 12 de agosto de 1673, legando a través de su testamento, todos sus bienes a su hijo y pavorde de la Catedral, Jaume Alemany.⁴⁶ En el inventario que se realizó posteriormente y que se llevó a cabo a instancia de su heredero y de un representante de la Cofradía de San Pedro y San Bernardo, aparece una numerosa colección, formada básicamente por obras de pequeño formato sin mucho valor y en la que destacan los cuadros que fueron de su tía, de los que únicamente restaba el cuadro de San Francisco y el cuadro de San Jerónimo.⁴⁷ Es interesante ver como encontramos el cuadro de San Jerónimo, aunque curiosamente no aparece referencia alguna al cuadro de Nuestra Señora con San Juan Bautista.

Este hecho podría deberse básicamente a que o bien Jeroni Alemany vendió el cuadro durante el transcurso de su vida, o que por el contrario lo cedió en algún momento como parte de la herencia de alguno de sus hijos. Todo parece indicar que nunca llegó a aplicarse la cláusula testamentaria por la que si Jeroni Alemany moría sin descendencia directa todos los bienes de su tía Jerónima debían ser entregados a la Cofradía de San Pedro y San Bernardo.

Como hemos apuntado anteriormente, una parte importante de la colección pictórica heredada por la cofradía de presbíteros fue vendida en subasta pública, la cual tuvo lugar días después a la muerte de Joan Baptista Anglès. La subasta fue un evento de gran repercusión que despertó una considerable expectación tanto en el estamento eclesiástico como en el conjunto de la sociedad civil. Muchos presbíteros beneficiados y canónigos de la Seu participaron activamente y se mostraron muy interesados en la adquisición de bienes y especialmente en algunas de las obras de arte que habían pertenecido a uno de los grandes promotores artísticos y protectores de la Catedral de Mallorca.

Una de las primeras piezas en ser vendidas a un eclesiástico en subasta pública fue el cuadro al óleo llamado El Peregrino con los dos Apóstoles. Como hemos señalado antes, esta pieza posiblemente correspondía a la que aparecía en el testamento de Joan Baptista Anglès como la Resurrección del Señor. Curiosamente fue adquirida por el canónigo de la

45 ARM, Prot. M-1435, f. 503r. Inventario de los bienes del canónigo Pere Alemany. A 3 de mayo de 1658.

46 ARM, Prot. B-722, f. 453r. Testamento del señor Jeroni Alemany. A 11 de agosto de 1673.

47 ARM, Prot. B-675, f. 412r. Inventario del señor Jeroni Alemany. A 22 de noviembre de 1673.

Catedral y familiar político del fallecido, el reverendo Pere Alemany por la destacable cifra de 13 libras.⁴⁸ La obra permaneció en poder de Alemany durante varios años y una vez fallecido la obra fue vendida por su hermano y heredero el presbítero Simó Alemany.⁴⁹ El cuadro fue comprado en mayo de 1658 por el caballero don Baltasar Rossinyol Çagranada, quien pago por la pieza 10 libras y 1 sueldo.⁵⁰

La familia Rossinyol no era una desconocida para los Anglès, de hecho, Joan Baptista llevaba muchos años siendo uno de sus máximos prestamistas. Según parece, Baltasar Rossinyol se había tenido que hacer cargo de una deuda contraída años atrás por su padre Nicolau Rossinyol en Palermo, quien, necesitado de efectivo para continuar con su empresa de corso por aguas sicilianas, había solicitado un cuantioso préstamo a Joan Baptista Anglès. Aun así y a pesar de sus numerosos compromisos económicos con distintos acreedores, Baltasar Rossinyol mantuvo el cuadro de El Peregrino con los dos Apóstoles en su poder, legándolo a su hijo Baltasar junto con el resto de sus bienes. Así aparece reflejado en el inventario realizado por su viuda, la señora Jerònima Saforteza, el 7 de agosto de 1667.⁵¹

A continuación, se subastó el interesante conjunto de cuadros que representaban a cada uno de los cuatro elementos, y que fue adquirido por el Arcediano de la Catedral de Mallorca, el reverendo Llorenç Carreras. Las cuatro piezas fueron vendidas al canónigo por una cantidad realmente significativa, un precio total de 21 libras y 10 sueldos.⁵² Carreras mantuvo los cuadros en su poder hasta el día de su muerte, acontecida el 22 de febrero de 1677.⁵³ Gracias al posterior inventario de sus bienes conocemos como a lo largo de los años el canónigo Carreras había llegado a reunir una interesante colección en su residencia particular, la cual estaba formada aproximadamente por más de una treintena de piezas. Entre ellas destacaban dos mapas de importantes dimensiones, uno en los que estaban pintados los nuevos territorios descubiertos por la monarquía hispánica y otro que representaba la península itálica. También había un cuadro grande de la isla de Mallorca y otro de la isla de Menorca.⁵⁴

Lamentablemente, el conjunto de cuatro cuadros de los cuatro elementos se vio seriamente afectado por el paso de los años, llegando a presentar uno de ellos un deficiente estado de conservación con numerosos agujeros.⁵⁵ Lógicamente este hecho comprometió el

48 ARM, Prot. 3165, f. 415r. Subasta de los bienes de Joan Baptista Anglès. A 5 de noviembre de 1642.

49 ARM, Prot. M-1435, f. 505v. Inventario del canónigo Pere Alemany.

50 El cuadro del Peregrino con los dos Apóstoles o Resurrección del Señor no fue la única pieza que adquirió el caballero Baltasar Rossinyol Çagranada. También se hizo con otras dos obras pertenecientes al fondo pictórico del canónigo Alemany, el cuadro de San Buenaventura (21 libras y 1 sueldo) y un cuadro que representaba a Cristo (10 libras). En esa subasta otro particular, el apotecario Miquel Fiol compró un set de doce "Llunyadans" por 20 libras.

51 ARM, Prot. B-675, 192r. Inventario del señor Baltasar Rossinyol Çagranada. A 7 de agosto de 1667.

52 ARM, Prot. 3165, f. 415r. Subasta de los bienes de Joan Baptista Anglès.

53 ARM, Prot. B-721, f. 193v. Testamento del canónigo Llorenç Carreras.

54 ARM, Prot. B-723, f. 189v.

55 ARM, Prot. B-723, f. 189v: "...Item quatre quadros dels quatre alements un dels quals esta tot foredat...".

valor de las obras, ocasionando que se devaluaran considerablemente. Por este motivo los herederos del fallecido canónigo Carreras, decidieron desprenderse de ellos junto con otros cuadros de la colección, vendiéndolos en la posterior subasta de los bienes del canónigo.

De esta forma, vemos como en el año 1677, el conjunto pictórico que originalmente había pertenecido a la colección personal del mercader Joan Baptista Anglès fue vendido al presbítero Guillem Guixar, por un valor total de apenas 6 libras.⁵⁶ Guixar fue un importante eclesiástico y beneficiado de la Seu de Mallorca, así como de las iglesias parroquiales de Algaida y Binissalem. Su influencia y buenas relaciones quedaron reflejadas en su testamento, donde nombró albaceas testamentarios a destacadas personalidades de la sociedad mallorquina, como fueron el Procurador Real y segundo Conde de Formiguera, don Ramón Burgues Zafoteza, el canónigo Pere Joan Belloto, la religiosa del monasterio de San Jerónimo sor Ana Gastinell y el escribano del Real Patrimonio Miquel Font.⁵⁷

Guillem Guixar, incorporó las nuevas piezas a su humilde colección formada por diecisiete cuadros de escaso valor que tenía en la biblioteca de su casa de la calle *dels peraires* en la parroquia de San Nicolás.⁵⁸ Finalmente, el conjunto de cuatro cuadros de los cuatro elementos fueron nuevamente vendidos a la muerte del presbítero. Su heredero, el escribano Miquel Font los vendió el 27 de febrero de 1692 a la religiosa sor Ana Gastinell por la cifra de 5 libras y 10 sueldos.⁵⁹ Así pues, vemos como los cuadros después de quince años apenas habían perdido valor y debían mantener un estado de conservación similar al que tenían cuando Guixar los adquirió. En este punto se le pierde el rastro a los cuatro cuadros que representaban a los cuatro elementos.

Por otro lado, el canónigo Jeroni Vallperga fue otro de los eclesiásticos integrantes de la Catedral que también aprovechó la subasta de la colección pictórica de Anglès para hacerse con alguno de sus cuadros. Vallperga compró por 7 libras y 1 sueldo el óleo pintado sobre tabla o "*retaule al oli*" que representaba el descendimiento de San Andrés de la cruz.⁶⁰ El canónigo, que viviría casi diez años más, mantuvo la obra en su poder hasta el día de su muerte acontecida el 1 de septiembre de 1652.⁶¹ Posteriormente fue inventariada junto con el resto de sus bienes y recibida por sus herederos, la Almoína de la Catedral de Mallorca. Por tanto, todo apunta a que la obra acabó en manos del capítulo catedralicio y pasó a engrosar el inmenso patrimonio artístico de la Seu. A pesar de ello, desconocemos si en algún momento la pieza fue vendida a algún particular para conseguir liquidez para la Almoína o simplemente se perdió.

56 ARM, Prot. B-723, f. 225v.

57 ARM, Prot. V-196, f. 190v. Testamento firmado el 9 de julio de 1689.

58 El presbítero Guixar contaba con una significativa biblioteca de temática religiosa formada por casi cien libros. Ver inventario en: ARM, Notarios V-199, f. 296r.

59 ARM, Notarios V-199, f. 306r.: "...Item 4 quadros sens vasa que son los quatre elements lliurats a dita [sor Gastinell del convent de Sant Jeroni] per 5 ll. 10 s.".

60 ARM, Prot. 3165, f. 279r.: "...Item altre retaule al oli de altaria de circa quatre palms ab les guarnitions negres que es lo Devallament de la Creu del Glorios Sant Andreu..."

61 ARM, Prot. M-1438, f. 434v.

Otros miembros de la iglesia mallorquina y de la Catedral de Mallorca como los canónigos Joan Antoni Rotger y Joan Sureda o el presbítero beneficiado Vicens Sitjar, también concurrirían en la subasta haciéndose cada uno de ellos con alguna de las piezas de la extensa colección de Anglès.

En cuanto a la participación de seglares en la subasta de los bienes de Joan Baptista Anglès hay que remarcar que no fue tan numerosa como la de los eclesiásticos, pero aun así fue destacable. De esta forma, vemos como uno de los artesanos más participativos en la puja fue el peletero Joan Mascaró, quien a pesar de su modesta condición como artesano invirtió una elevada cifra en la compra de pinturas. Mascaró compró un conjunto de trece cuadros al óleo, en la que se representaban las figuras de Nuestro Señor y los Doce Apóstoles, un cuadro de San Gregorio, otro con la imagen de San Ignacio y finalmente otro conjunto de dos pinturas con una Virgen María en uno y un Ángel en otro. En total Mascaró invirtió cerca de 95 libras. Por otro lado, el también peletero Rafel Ferrer fue otro de los artesanos que también concurrió activamente en la compra de cuadros pertenecientes a la colección del difunto Joan Baptista Anglès. Así pues, Ferrer adquirió varias piezas reseñables como, una Santa Catalina vestida a la greguesca o un Nombre de Jesús con el Papa y el Rey de España, valorados en 17 y 11 libras respectivamente.

Uno de los últimos artesanos en adquirir una obra pictórica en la subasta fue el escultor Rafel Blanquer, hijo del renombrado maestro escultor Jaume Blanquer y gran conocedor del patrimonio artístico de los Anglès. Blanquer se hizo, por 24 libras, con un conjunto de cuatro cuadros llamados “*arboledas*”.⁶² Seguramente la intención de Blanquer con esta compra, fue la de venderlas posteriormente en su taller en el *Carrer dels Pintors*, ya que no aparecen en el inventario de sus bienes.

Conclusión

Como acabamos de ver, habitualmente se ha otorgado la mayor parte del mérito de la construcción del retablo de Corpus Christi, así como de la consecución de otras intervenciones de calado en la Catedral de Mallorca a lo largo de la primera mitad del siglo XVII, a la actuación de dos figuras de gran relevancia del mundo artístico mallorquín, como fueron el canónigo Bartomeu Llull y el maestro escultor Jaume Blanquer. Lo cierto es que, si bien no podríamos entender dichas obras sin su participación directa, también es verdad que su trascendencia acabó relegando a un inmerecido segundo plano el alcance y repercusión de la figura del mercader Joan Baptista Anglès en el éxito de alguna de ellas.

Con el presente artículo hemos podido ver como la influencia de la familia Anglès, así como la dimensión de la persona del mercader Joan Baptista Anglès en particular, resultaron claves para entender una de las intervenciones artísticas más importantes de la primera mitad del siglo XVII en la Catedral de Mallorca. Es evidente como, gracias a su larga estancia en Palermo, Joan Baptista desarrolló un profundo interés y sensibilidad por el mundo del arte, aspecto que le permitió desplegar una intensa labor de promoción

⁶² ARM, Prot. 3165, f. 415r. Subasta de los bienes de Joan Baptista Anglès. A 5 de noviembre de 1642.

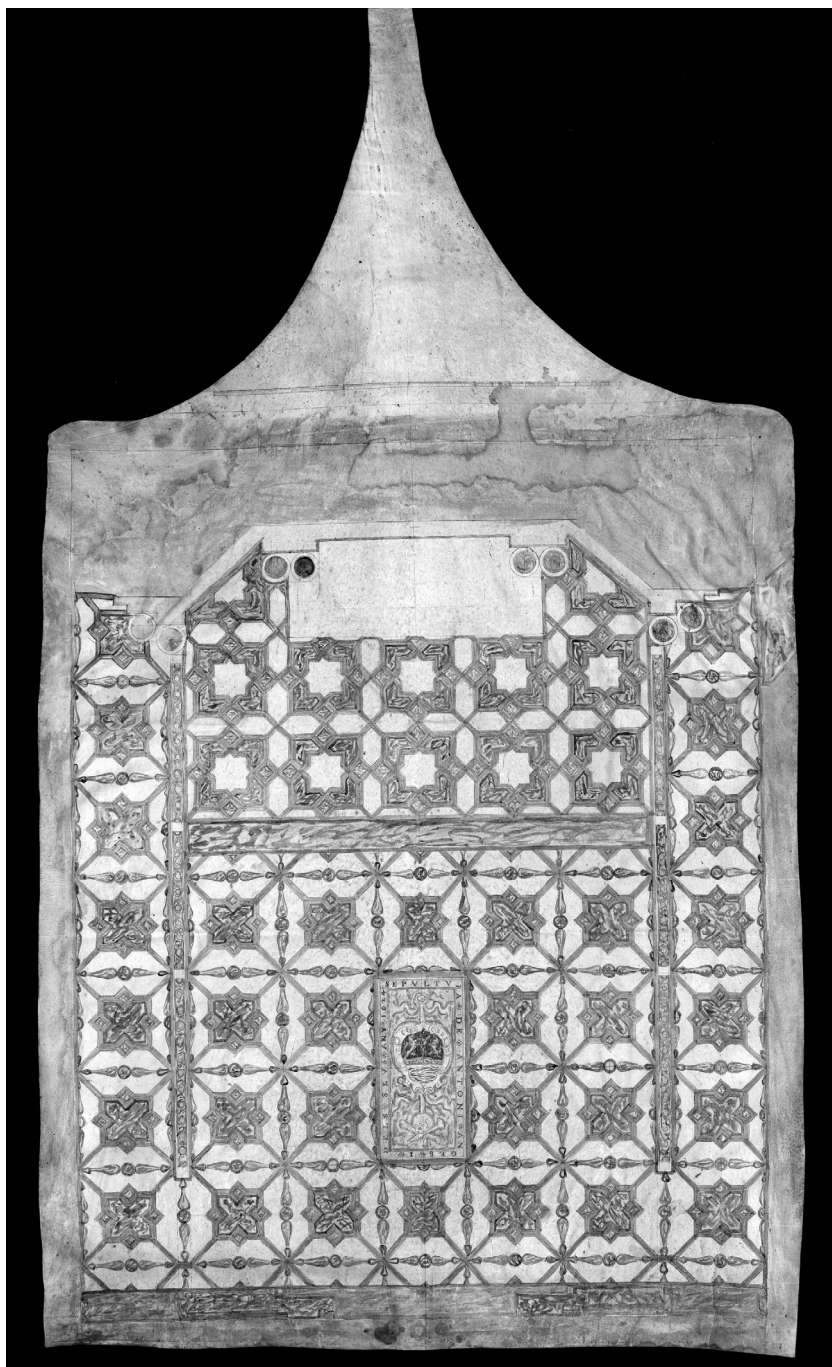

artística a su regreso a Mallorca. Además, habría que poner en valor la importancia de la figura de su esposa María Mangarino, gran apasionada de la pintura, y que sin duda jugó un papel destacado en la formación de la interesante colección pictórica de Joan Baptista.

La profunda vinculación de Joan Baptista Anglès con la Catedral de Mallorca, al convertirse en protector de la fábrica, así como su implicación clave en el proceso de conmutación y financiación de las obras pías de su hermano Antoni, y posterior seguimiento de las obras del retablo, es una muestra significativa del compromiso que adquirió nuestro protagonista con la promoción artística en la isla y Ciutat de Mallorca.

De esta forma, no es posible entender la construcción del retablo de Corpus Christi y la promoción de significativas intervenciones artísticas en la Catedral de Mallorca sin conocer la figura del mercader Joan Baptista Anglès.

Fig. 1 Plano proyecto pavimentación Capilla Corpus Christi, Catedral de Mallorca (ACM, Perg. 13755)

UNA EMPRESA CORSÀRIA DE PRINCIPI A FI: EL VIATGE DE LA NAU SANTA CLARA I EL PLET PEL SEU BOTÍ (1660-1672)

Victòria Bauçà Nicolau

Universitat de les Illes Balears

Resum: El 1660 la nau Santa Clara emprengué un viatge en cors amb l'Esquadra de Mallorca, armada pels principals personatges del Regne. La captura de dues naus angleses i el posterior repartiment del botí desembocaren en un plet que durà deu anys i que va tenir com a protagonista a una viuda. Aquest cas permet comprovar la magnitud del corsarisme en l'àmbit polític, econòmic, institucional i social.

Paraules clau: corsarisme, mercader, armador, botí, viuda, Mallorca.

Abstract: In 1660 the ship Santa Clara undertook a privateering trip with the Squadron of Mallorca, armed by the most important people of the Kingdom. The capture of two english ships and the subsequent distribution of the loot ended in a lawsuit that last for ten years and the main character was a widow. This case allows you to check the importance of privateering in a political, economic, institutional and social level.

Keywords: privateering, merchant, shipowner, loot, widow, Mallorca.

Rebut el 5 de juny. Acceptat el 15 d'octubre de 2020.

Aquest article forma part del projecte PRD201817 titulat "Conflicte i identitat en el Regne de Mallorca (segles XIV-XVIII) i finançat per la Direcció General de Política Universitària i Recerca de la Conselleria d'Educació, Universitat i Recerca del Govern de les Illes Balears amb fons procedents de l'impost d'estades turístiques.

Abreviatures: BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, MRAMEGH = *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, C.d'Arg. = Consell d'Aragó, L. = lligall, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, NOT = notaris, AHN = Archivo Histórico Nacional, exp. = expedient, AA = Audiència, ECR = Escrivania de Cartes Reials.

Introducció

Si bé el corsarisme mallorquí és un dels temes més àmpliament estudiats per diferents autors i en diferents èpoques, encara es poden fer noves aportacions a partir de l'anàlisi d'empreses particulars. L'activitat dels corsaris mallorquins pràcticament es podria qualificar de frenètica entre 1652 i 1698. Per això, la diversitat de casuístiques que ofereix la informació dels documents sobre cada una de les empreses que van emprendre és d'una gran riquesa.

L'anàlisi d'un cas particular no s'ha de centrar solament en la descripció, en aquesta ocasió d'una empresa corsària i la seva desfeta, sinó que ha d'anar més enllà per tal de veure les implicacions que va tenir en diferents nivells. Si es té en compte la petjada del corsarisme en la societat mallorquina –que arriba fins al dia d'avui– és inevitable pensar que qualsevol empresa va tenir repercussions en diversos àmbits.

L'estudi exposat a continuació pretén mostrar una societat corsària de principi a fi, és a dir, des de la seva constitució fins a la seva desfeta. L'evolució de l'empresa presentada deixa entreveure les implicacions polítiques, socials, econòmiques i institucionals que va arribar a tenir el corsarisme en la societat mallorquina de la segona meitat del segle XVII. Per tant, aquest estudi tracta de confirmar i corroborar allò que ja se sap: el corsarisme com a activitat econòmica central, però també veure i comprovar fins a quin punt la societat estava imbuïda en aquesta activitat. Cal tenir present que fins aleshores la gent mallorquina havia estat, principalment, víctima de l'activitat corsària, sobretot musulmana, al llarg del segle XVI.¹

Si es tenen en compte les fonts, aquest cas és interessant perquè és un dels plets que es recullen a l'Archivo Histórico Nacional.² La Reial Audiència de Mallorca, com les altres que formaven part de la Corona d'Aragó, remetien les apel·lacions de les seves sentències al Consell Suprem d'Aragó, quan excedien les tres mil lliures mallorquines.³ A partir de 1598 aquesta institució havia d'enviar als arxius locals de Catalunya, Mallorca i València els processos acabats i els que havien rebut sentència feia deu anys. Aquesta acció, però, es va incomplir en nombroses ocasions, sobretot en temps de Felip IV, tal com afirma Miguel G. Garí.⁴ Per aquest motiu són nombrosos els plets que es conserven en aquest arxiu, com el que aquí es presenta.

El plet en qüestió s'ubica en la temàtica corsària que, juntament amb el comerç i els naufragis, representa un 8% del total de casos sobre Mallorca a l'AHN.⁵ La informació extreta de la documentació localitzada a Madrid s'ha complementat amb l'obtinguda a l'Arxiu del Regne de Mallorca, majoritàriament a la secció d'Audiència i Notaris.

1 SEGUÍ BELTRAN, A.: "El corso en Baleares en el siglo XVI", *Drassana*, 23, 2015, p. 114-117.

2 GARÍ PELLICER, M.G.: "Pleitos del reino de Mallorca e islas adyacentes ante el Consejo Supremo de Aragón conservados en el Archivo Histórico Nacional (siglos XVI-XVIII)", *Tiempos modernos*, 38, 2019.

3 JUAN VIDAL, J.: "La instauració de la Reial Audiència al Regne de Mallorca", *Pedralbes, revista d'història moderna*, 14, 1994, p. 75. PLANAS ROSSELLÓ, A.: *La Real Audiencia de Mallorca en la época de los Austrias*, Barcelona, 2010, p. 35.

4 GARÍ PELLICER, M.G.: "Pleitos del reino...", p. 85.

5 GARÍ PELLICER, M.G.: "Pleitos del reino...", p. 89.

D'aquesta manera, s'ha pogut construir el recorregut de l'empresa corsària des del seu principi. Així, es coneix l'armament, el viatge, els seus participants, el repartiment del botí i els problemes que se'n deriven i la liquidació de la societat corsària.

Un dels punts clau de l'estudi que es presenta són els seus protagonistes, la majoria ben coneguts per al període estudiat, però destaca la intervenció d'una viuda, Joana Garau. En els plets de Mallorca de l'AHN que tracten herències i fideïcomisos és habitual trobar el protagonisme de les viudes,⁶ però no és així en els casos sobre corsarisme i deutes. Aquesta particularitat pot ser un indicador d'allò que s'ha comentat anteriorment: la diversa implicació social en el corsarisme.

El corsarisme i els seus participants

El període entre 1580 i 1680 va ser definit per Michel Fontenay com el segle corsari per excel·lència a la Mediterrània per la seva originalitat i activitat constant. Aquest corsarisme tenia el seu origen en la lluita contra l'islam per part de les potències cristianes i viceversa.⁷ Però també era una estratègia política de les monarquies modernes que utilitzaven els corsaris com un instrument per actuar en contra dels seus enemics, fossin del signe que fossin.⁸

En un context en què el centre comercial deixava de situar-se en el Mediterrani, que va patir una certa perifertització, per a passar a l'Atlàntic, es troba l'auge del cors mallorquí, que es va desenvolupar durant la segona meitat del segle XVII (1652-1698), tal com va determinar Gonçal A. López.⁹

El fet que Mallorca està situada a la Mediterrània occidental va afavorir el creixement del corsarisme en aquesta zona, de manera que el seu paper va ser destacat en els diferents conflictes que va tenir la Monarquia durant el segle XVII contra França, Anglaterra o Holanda, així com en contra dels otomans i nord-africans.¹⁰

La Monarquia Hispànica fomentà el corsarisme i apostà per la guerra econòmica en contra dels seus adversaris, tal com explica i desenvolupa Àngel Alloza.¹¹ Aquesta activitat es presentava com una forma més de guerra per a lluitar en contra dels enemics de la Corona per la qual cosa s'entén que s'incentivés arran de la decadència naval espanyola a la segona meitat del segle XVII i també de l'auge d'altres potències com França i Anglaterra.¹²

6 GARÍ PELLICER, M.G.: "Pleitos del reino...", p. 89.

7 FONTENAY, M.: "Los fenómenos corsarios en la 'periferización' del Mediterráneo en el siglo XVII", *Areas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 1986, p. 116.

8 FONTENAY, M.: "Los fenómenos corsarios...", p. 117. Aquest autor juntament amb Antonio Tenenti distingeixen entre *cors*, referit a l'activitat en contra dels musulmans i el *corsarisme*, contra la resta d'enemics circumstancials.

9 LÓPEZ NADAL, G.A.: *El corsarisme mallorquí a la mediterrània occidental, 1652-1698: un comerç forçat*, Palma, 1986.

10 MARTÍN CORRALES, E.; LÓPEZ NADAL, G.A.: "Entre la iniciativa privada y el escalafón de la Armada: los corsarios de las Baleares", a DEYÁ BAUZÁ, M.J. (dir.): *1716: el final del sistema foral de la monarquía hispánica*, Palma, 2018, p. 311-333.

11 ALLOZA, Á.: *Europa en el mercado español. Mercaderes, represalias y contrabando en el siglo XVII*, Salamanca, 2006, p. 10-12.

12 LÓPEZ NADAL, G.A.; MOREY TOUS, A.: "El corso como servicio a la Corona y oportunidad de negocio para los particulares. La Escuadra de Mallorca (1660-1684)", *Revista de Historia Industrial*, 73, 2018, p. 12.

En comparació amb el cors (contra els infidels), el desenvolupat en contra de les potències europees –especialment Anglaterra i Holanda– tenia un caràcter més intermitent, ja que responia a la conjuntura política, singularment si era en època de pau o de guerra.¹³

A banda de la situació exterior, els conflictes interns de la Monarquia també van ser objecte de l'acció del corsarisme mallorquí, convertint-se en un recurs habitual per actuar a favor dels seus interessos. Un bon exemple és el cas de la Guerra dels Segadors a Catalunya (1640-1652), on les flotes corsàries mallorquines actuaren com a marineria oficial transportant queviures i soldats d'infanteria i artilleria, o la revolta de Messina (1674-1678), on els corsaris de l'Esquadra de Mallorca juntament amb d'altres de la Monarquia van dirigir-se a Sicília, comandades per Pere Flexas, per desenvolupar tasques corsàries, com ja havien fet en altres ocasions.¹⁴

La situació de la Monarquia i les seves necessitats militars expliquen la diversitat d'estrats socials mallorquins que participà en el fenomen corsari, considerant la possibilitat d'enriquir-se que ofería. Gonçal A. López descriu com els armadors que s'endinsaven en aquesta activitat procedien d'un ventall molt ampli de sectors socials. La majoria eren dels estaments acomodats així com estrangers o forasters. Així, trobem nobles i mercaders, menestrals i mestres, i fins i tot, a vegades el mateix virrei.¹⁵ Al cap i a la fi, era una activitat mercantil complementària al conjunt de l'economia marítima insular, tal i com afirma el mateix autor juntament amb Eloy Martín.¹⁶

A banda de les possibilitats econòmiques que ofería el corsarisme, s'han de tenir en compte els factors socials que feien d'aquesta activitat un reclam per a determinats grups de població. Juntament amb el comerç, el corsarisme va funcionar com a factor d'atracció de professionals procedents de la península Ibèrica i d'altres espais mediterranis, habitualment concentrats entorn dels aristòcrates mallorquins relacionats amb aquesta activitat.¹⁷

El corsarisme també es considerà mèrit per a l'ascens social, ja que es va assimilar amb el servei militar, esdevenint un mitjà de promoció en l'escala d'honors, tal com s'establí en les esmenes de 1623 a l'ordenança general de Cors de 1621.¹⁸ Podia donar-se de dues maneres: per la gràcia reial, és a dir, el rei atorgava mostres de reconeixement per haver

13 LÓPEZ NADAL, G. A.: *El corsarisme mallorquí...*, p. 312

14 LÓPEZ NADAL, G. A.: "Corsarios frente a rebeldes. Mallorca y las revueltas en España en el siglo XVII", a THOMAS, W.; GROOF, B. (ed.): *Rebelión y resistencia en el mundo hispánico del siglo XVII*, 1992, p. 270-300.; "Mallorca i la rebel·lió de Messina (1674-1678): els contractes per a la intervenció illenca", *Honderos. Cuadernos de historia militar*, 1, 1991, p. 146-167; "Els corsaris mallorquins i la Guerra dels Segadors", *L'Avenç*, 23, 1980, p. 46-51; "La participació del cors mallorquí en la desfeta de la Revolta de Catalunya: 1638-1655", *BSAL*, 36, 1978, p. 246-272. CIRERA PRIM, J.: "Escuadra de Mallorca en corso en el siglo XVII. Expediciones de Pedro Flexas y otros capitanes en el bloqueo de Mesina", *BSAL*, 18, 1942, p. 353-388.

15 LÓPEZ NADAL, G. A.: *El corsarisme mallorquí...*, p. 11-37. MONTANER ALONSO, P. De; LE-SENNE, A.: "Nobleza, comercio y corso en la Mallorca moderna: los 'negocios per mar' de los Sureda", *Mayurqa: revista del Departament de ciències històriques i teoria de les arts*, 79-1, 1979, p. 233-243.

16 LÓPEZ NADAL, G. A.: *El corsarisme mallorquí...*, p. 313 i MARTÍN CORRALES, E.; LÓPEZ NADAL, G. A.: "Entre la iniciativa...", p. 312-313.

17 PLANAS, N.: "Navegar con rumbo. Actividad corsaria y sociedades insulares en un Mediterráneo 'conectado' (s.XVII)", *MRAMEGH*, 21, 2011, p. 95.

18 Ordenança General de Cors de 24 de desembre de 1621. Reials despatxos del 27 d'agost de 1623 i del 12 de setembre de 1624. LÓPEZ NADAL, G. A.: *El corsarisme mallorquí...*, p.485-489 (ACA, C. d'Arg. L. 1008).

participat en una acció on s'havia posat en perill la vida o la hisenda; o per reconeixement de la societat en la qual vivia l'individu en qüestió, ja que la comunitat disposava de les eines d'integració per a generar la mobilitat social, com explica Natividad Planas.¹⁹

En la comunitat mallorquina, la integració de forasters o estrangers es donava amb el matrimoni amb un o una regnicola, o bé per la permanència al Regne durant deu anys. Si l'individu nouvingut es dedicava al corsarisme, tots aquests requisits no eren necessaris perquè fos acceptat dins el sí de la comunitat.²⁰

La majoria d'agents corsaris procedien dels sectors privilegiats i s'agruparen en l'Esquadra de Mallorca, una companyia corsària, sorgida en l'època que tradicionalment la historiografia ha qualificat de decadència de la Monarquia Hispànica,²¹ amb el propòsit de servir i ajudar a la marina reial.²² Però els armadors privats i capitans de l'illa que la formaven van veure en les operacions corsàries una oportunitat de negoci.²³

Els principals armadors de l'Esquadra pertanyien al braç noble, els quals tenien prohibit *de iure* l'exercici del comerç, amb l'excepció dels ciutadans militars. Així i tot, *de facto*, aquesta participació es donava de manera activa i coneguda.²⁴ Malgrat els armadors podien variar entre una expedició i una altra, pràcticament sempre, eren els mateixos. Alguns d'aquests importants armadors es van veure implicats en el plet que es presenta a continuació.

Alguns d'aquests armadors formaven part de l'alta aristocràcia mallorquina, com Ramon Despuig, Comte de Montenegro,²⁵ i Joan Miquel Sureda, qui poc abans de 1685 era el segon propietari terratinent de l'illa en valor cadastral.²⁶ Tant un com l'altre compaginaven el comerç regular i l'armament corsari, així com es van endinsar en el negoci assegurador. De fet, ambdós formaven part de l'anomenada "caixa del señor Conde de Montenegro y compañía".²⁷

S'ha de tenir en compte que la presència dels diferents comtes de Montenegro en el comerç va ser constant entre 1657 i 1718. A més, Ramon Despuig va constituir una companyia comercial i una altra d'asseguradora que portava el seu nom perquè era un dels socis que

19 PLANAS, N.: "Navegar con rumbo...", p. 95.

20 LÓPEZ NADAL, G.A.: *El corsarisme mallorquí...*, p. 96-97.

21 La decadència de la Monarquia Hispànica és un concepte que en els darrers anys es troba en revisió historiogràfica. Un dels factors que qüestionen aquesta idea és la resistència que va mostrar en els darrers anys de la dinastia Habsburg, especialment durant el regnat de Carles II. SAAVEDRA, M.C.: *La decadència de la monarquia hispànica en el siglo XVII. Viejas imágenes y nuevas aportaciones*, Madrid, 2016.

22 S'havia donat la independència de les Províncies Unides d'Holanda (1650), la de Portugal (1652) i la cessió a França del Rosselló i la Cerdanya arran de la pau dels Pirineus de 1659. Per a més informació sobre l'Esquadra de Mallorca consultar LÓPEZ NADAL, G.A.; MOREY TOUS, A.: "El corso como...".

23 LÓPEZ NADAL, G.A.; MOREY TOUS, A.: "El corso como...", p. 11 i 12.

24 MONTANER ALONSO, P. De; LE-SENNE, A.: "Nobleza, comercio y...", p. 234.

25 BIBILONI AMENGUAL, A.: *El comerç exterior a Mallorca. Homes, mercats i productes d'intercanvi (1650-1720)*, Palma, 1995, p. 331. PONS PONS, J.: *Companyies i mercat assegurador a Mallorca (1650-1715)*, Palma, 1996, p. 207-208. MONTANER ALONSO, P. De; LE-SENNE, A.: "Nobleza, comercio y...", p. 235-236.

26 MONTANER ALONSO, P. de: "Relaciones entre la nobleza comerciante mallorquina y los chuetas en vísperas de la Guerra de Sucesión", *BSAL*, 40, 1984, p. 257-258.

27 ARM, NOT, S-987, f. 60v-63r.

aportà major capital i perquè va poder fer ús del major prestigi social que li conferia el seu títol nobiliari. En ambdues companyies, Joan Miquel Sureda hi era present.²⁸

En aquests mateixos negocis (comerç, corsarisme i assegurances) destaca la intervenció més gran dels ciutadans militars, molts dels quals d'origen mercantil, a més dels mateixos mercaders. De fet, en alguna documentació segueixen designats com "mercaders", com és el cas d'Antoni Morrellas, Joan Baptista Suñer i Martín de Landívar.

Aquests mercaders havien destacat especialment, com és l'exemple d'Antoni Morrellas, qui havia ascendit socialment el 1652, arribant a ser el 1657 el segon mercader més actiu del Regne.²⁹ Joan Baptista Suñer, va ser un dels principals carregadors entre 1661 i 1677, ja que, a més, alternava comerç regular i armament corsari i era membre de la companyia asseguradora del Comte de Montenegro.³⁰

Martín de Landívar procedia de Navarra i va establir-se el 1636 a Mallorca. Dos anys després va viure a la casa de Joan Mir,³¹ un dels principals mercaders de l'illa, pel qual feia d'administrador. Ràpidament es convertí en un important mercader i va diversificar els seus ingressos invertint el seu capital en diferents negocis tant d'importació com d'exportació (arribant a ser dels principals carregadors d'oli), la concessió de préstecs a importants famílies aristocràtiques i altres membres de la societat i la inversió en corsarisme. Al 1661 va aconseguir convertir-se en ciutadà militar i al 1668 va esdevenir familiar del Sant Ofici.³²

Jaume Canals participà en pràcticament tots els armaments de l'Esquadra de Mallorca, des dels seus inicis fins a la seva mort.³³ Al contrari que la resta no era noble ni ciutadà militar, sinó que havia estat nomenat capità del Castell i fort de Bellver per part del rei i és exemple de la importància dels negocis marítics per a la promoció social. El seu paper com a capità corsari va convertir-lo en prohoms de Ciutat, arribant a ser conseller del Col·legi de la Mercaderia.³⁴ També va participar en el comerç regular i en la companyia asseguradora del Comte de Montenegro.³⁵ Un altre capità implicat en el cas present, encara que no com a armador de l'Esquadra, va ser Llorenç Servera. Aquest era conegut dins el món del corsarisme per l'èxit en el desenvolupament de diferents operacions corsàries al llarg de la dècada dels cinquanta.

Tots aquests personatges, juntament amb altres prohoms de Ciutat, van constituir una elit mercantil que controlà la major part dels intercanvis comercials i l'activitat corsària,

28 Per a més informació sobre els Sureda, MONTANER ALONSO, P. De; LE-SENNE, A.: "Nobleza, comercio y..." i MONTANER ALONSO, P. de: "Relaciones entre la...".

29 BIBILONI AMENGUAL, A.: *El comerç exterior...*, p. 330.

30 BIBILONI AMENGUAL, A.: *El comerç exterior...*, p. 317 i PONS PONS, J.: *Companyies i mercat...*, p. 61-62, 140-141, 207.

31 De fet, Onofre Vaquer qualifica Joan Mir com el mercader més important de la primera meitat del segle XVII. VAQUER BENNÀSSER, O.: *El comerç marítim de Mallorca a la primera meitat del segle XVII*, Palma, 2017, p. 126-127.

32 Per a més informació sobre Martín de Landívar consultar: JUAN VIDAL, J.: "Navarros en Mallorca en los siglos XVII y XVIII", a TORRES SÁNCHEZ, R. (coord.): *Studium, magisterium et amicitia: homenaje al profesor Agustín González Enciso*, Pamplona, 2018, p. 257-263.

33 Per a més informació sobre Jaume Canals consultar LÓPEZ NADAL, G.A.: "El capità Jaume Canals i els negocis per mar", *BSAL*, 65, 2009, p. 141-154.

34 LÓPEZ NADAL, G.A.: "El capità Jaume...", p. 147

35 PONS PONS, J.: *Companyies i mercat...*, p. 141, 207.

mantenint-se una hegemonia dels mateixos llinatges en la segona meitat del segle XVII. Es tractava d'un grup reduït de nobles que es relacionava amb els grans mercaders, duent a terme una activitat constant en el port de Ciutat.³⁶ Per això, s'han presentat exemples de nobles-comerciants i comerciants/mercaders ennoblits i, fins i tot, menestrals-comerciants, com va ser el cas de Joan Garau.

Joan Garau era mestre forner; va ser membre de la Junta del morbo i va ocupar el càrrec de clavari del seu ofici. A més, va ser conseller del Gran i General Consell i sequier. Entre 1652 i 1662, juntament amb altres forners, havia aconseguit fer fortuna gràcies a la venda de bescuit a les galeres reials, corsàries i de mercaders. Aquests doblers els va utilitzar per a invertir en corsarisme, comprar algunes propietats i fer préstecs, fins i tot a membres del seu gremi.³⁷ A més, apareix com a partioner de la nau Santa Clara, clau en el cas presentat, que, en ocasions, era armada per a emprendre expedicions corsàries.

De manera que no només eren els nobles els que diversificaven les seves activitats econòmiques per a aconseguir més ingressos. Tant ciutadans, no especialitzats en cap activitat econòmica, com capitans, mercaders i menestrals van tenir una participació activa en el corsarisme. Dins del seu programa d'activitat comercial, la part presa del botí podia ser venuda i el producte d'aquesta venda era repartit entre els diferents socis segons la seva implicació, per la qual cosa es tractava d'un negoci molt beneficiós.³⁸

A més a més, el corsarisme tenia impacte en altres negocis, ja que el mateix mercat assegurador mallorquí es beneficià de l'activitat depredadora dels corsaris mallorquins. De fet, es va crear una tipologia especial d'assegurança dedicada a la cobertura de les expedicions corsàries que no depenia del temps ni de la distància del viatge, com passava en la resta d'assegurances. Aquest tipus de contracte garantia l'objecte assegurat (normalment el buc, els arreus i l'armament) durant l'expedició.³⁹ D'aquesta manera es pot constatar que un negoci retroalimentava l'altre i molts dels participants d'un, com s'ha vist, també eren presents a l'altre.

El viatge de la nau Santa Clara amb l'Esquadra de Mallorca

Com s'ha vist, el corsarisme tenia un important pes econòmic i polític. Aquesta activitat, doncs, havia d'organitzar-se i mantenir una estructura que permetés la participació de tots els interessats per tal d'aconseguir que el negoci fos rendible. En el tombant de la dècada dels cinquanta cap als seixanta es troben les primeres expedicions de l'Esquadra de Mallorca, entre elles el viatge aquí presentat.

L'Esquadra de Mallorca estava formada habitualment per dues naus (que anaven canviant) que ocupaven el paper de "la capitana" i "l'almiranta". De vegades i de manera conjuntural, s'armaven altres naus perquè formessin part de l'Esquadra en una expedició corsària

36 BIBILONI AMENGUAL, A.: *El comerç exterior...*, p. 316, 329-331.

37 GARÍ PELLICER, M.G.: *El abastecimiento de pan en la Ciutat de Mallorca en los siglos XVI y XVII*, tesi doctoral, 2017.

38 MONTANER ALONSO, P. De; LE-SENNE, A.: "Nobleza, comercio y...", p. 240-241.

39 PONS PONS, J.: *Companyies i mercat...*, p. 47, 72-74, 113-114, 207.

concreta.⁴⁰ Així mateix, algunes naus estrangeres capturades pels mateixos corsaris mallorquins eren venudes per a dedicar-se a aquesta mateixa activitat en temps de guerra.⁴¹

Malgrat que els viatges eren comandats per les dues naus principals (la “capitana” i “l’almiranta”), se centra l’atenció sobre la nau Santa Clara. El seu armament respon a la primera casuística: havia estat armada de manera conjuntural. No obstant això, el viatge que emprengué la Santa Clara amb l’Esquadra de Mallorca no és el que més interessa, sinó més aviat les seves conseqüències.

La nau Santa Clara era propietat de cinc homes: Joan Gibert i Francesc Cañellas, mercaders, Joan Garau, forner, Antoni Garbí⁴² i Josep Mateu, notari. S’ha de tenir en compte que les embarcacions eren dividides en parts, usualment, tant en la construcció com en la compra. Aquesta partició de la propietat de la nau també permetia repartir el risc, així com participar en diferents i més nombroses operacions mercantils.⁴³

Com es dedueix per alguns documents, la nau Santa Clara ja havia estat armada en altres ocasions.⁴⁴ El 7 d’octubre de 1659 estava novament armada per a emprendre un viatge en cors. Els seus armadors havien estat Joan Garau i Llorenç Servera, capità mallorquí, de manera majoritària, encara que apareixen com a armadors altres noms que no tenen tanta rellevància dins el cas.⁴⁵ La quantitat aportada no havia estat la mateixa per part dels diferents armadors. Llorenç Servera havia invertit 7086 lliures, 17 sous, 4 diners; per altra banda, Joan Garau aportà 6151 lliures, 6 sous i 8 diners.

Un cop armada, els propietaris de la nau Santa Clara decidiren elegir un capità per a governar la seva embarcació: l’escollit va ser Gaspar Cassani, qui es comprometé a remetre a Mallorca les preses que fes en el viatge i enviar-les al botiner o botiners elegits per a administrar el botí. En cas de no complir aquests pactes no cobraria el pilotatge i perdria la resta dels seus drets com a capità.⁴⁶

El mateix dia s’elegí a Llorenç Servera per ser el botiner de la nau Santa Clara, ja que també n’havia estat un dels armadors. Així i tot s’establí que havia de desenvolupar aquest paper juntament amb l’assistència de Joan Garau, Joan Gibert i altres, com Miquel Joan Fuster, donzell.⁴⁷

40 PONS PONS, J.: *Companyies i mercat...*, p. 60.

41 PONS PONS, J.: *Companyies i mercat...*, p. 60. Un exemple és la venda de la nau francesa Madame de Agner, que havia estat capturada per les naus el Gran Alexandre, la Santa Clara i la Sant Francesc Bonaventura. Els capitans d’aquestes naus, Llorenç Servera, Reynaldo Mamifio i el patró Joan Baptista Delpin la van vendre al capità Francesc Torres, àlies Valento, per 4500 peces de vuit. Joan Garau, botiner de la Santa Clara, Antoni Garbí, de la Sant Francesc van ser els encarregats de fer les parts dels doblers de la venda per a repartir entre els tres capitans. ARM, NOT, M-1564, f. 18r-21v.

42 La documentació no esmenta quin era el seu ofici, només que era propietari de la nau. Apareix com a botiner de la nau Sant Francesc en un document anterior. ARM, NOT, M-1564, f. 18r-21v.

43 PONS PONS, J.: *Companyies i mercat...*, p. 68

44 ARM, NOT, B-681, f. 235v-236v.

45 AHN, Consejos, L. 36979, exp. 12, plec 1, f. 140r-142v.

46 ARM, NOT, M-1564, f. 82r-84r.

47 ARM, NOT, M-1564, f. 82r-84r i ARM, NOT, B-686, f. 48v-53v.

Nom	Ofici	Càrrec	Aportació per a l'armament
Joan Garau	Mestre forner	Partioner, armador i botiner	6151 lliures, 6 sous i 8 diners
Llorenç Servera	Capità	Armador i botiner	7086 lliures, 17 sous, 4 diners
Joan Gibert	Mercader	Partioner i armador minoritari	
Gaspar Cassani	Capità	Patró	

Taula 1 Participants en la nau Santa Clara

Resulta interessant qüestionar-se el motiu per què Llorenç Servera no va ser el capità de la nau Santa Clara. Servera era un capità reconegut i amb diverses actuacions a les seves espatlles, algunes dedicades al corsarisme durant el període d'auge d'aquesta activitat a l'illa.⁴⁸ Tal vegada, l'elecció de Cassani en lloc de Servera responia a la incompatibilitat del seu paper d'armador i de capità, ja que els interessos convergien en una mateixa persona.

Així les coses, l'Esquadra de Mallorca, armada pel Comte de Montenegro, el capità Jaume Canals, Antoni Morrellas i Joan Baptista Sunyer, quedà composta per la nau Sant Antoni com la "capitana" comandada pel capità Benet Barceló, "l'almiranta" Àguila Doble capitanejada per Antoni Binimelis, la Santa Clara dirigida per Gaspar Cassani i la nau Àguila Rossa. Aquestes embarcacions es van dirigir cap a Ponent en el mes de març de 1660.

Sabem que el viatge es va produir en aquesta data perquè en els dies 11 i 23 de març Llorenç Servera acceptà el seu nomenament i es confirmà l'acord del 7 d'octubre de 1659 pel qual ell exerciria de botiner del capturat per la nau Santa Clara, que havia de ser assegurat i enviat a Mallorca. El fet de dir "el viatge de cors que actualment se fa contra els inímicos de la Real Corona" fa pensar que estava tenint lloc en aquella mateixa data i en la zona esmentada, ja que cita alguns dels llocs cap on es dirigia el viatge: "Màlaga, Gibraltar, Cartagena, Cadis i altres llocs".⁴⁹

Aquestes informacions coincideixen amb la cronologia d'activitat de l'Esquadra de Mallorca marcada per Gonçal A. López i Antònia Morey.⁵⁰ No es coneix la data exacta de la creació del conjunt de fragates corsàries però el seu període d'activitat s'inicia a partir de 1660, cosa que permet deduir que el viatge aquí presentat degué ser dels primers que va emprendre l'Esquadra.

Si tenim en compte les dates, es pot comprovar com els mateixos armadors de l'Esquadra van emprendre diverses expedicions corsàries entre 1659 i 1660, fet que corrobora la frenètica activitat corsària mallorquina a principis de la segona meitat del segle XVII.⁵¹ A la vegada pot complementar l'argument donat per López i Morey sobre la relativa pausa del

48 LÓPEZ NADAL, G.A.: *El corsarisme mallorquí...*, p. 337-444.

49 ARM, NOT, B-686, f. 48v-53v.

50 LÓPEZ NADAL, G. A.; MOREY TOUS, A.: "El corso como...", p.13.

51 El setembre de 1659 s'armen la nau Sant Antoni i la Àguila Doble per a emprendre un nou viatge en cors, en el qual Martín de Landívar exerceix de botiner. Segueix el viatge emprès amb la Santa Clara i l'Àguila Rossa el març de 1660 i el 24 d'abril de 1660 tornen a iniciar un viatge en cors la capitana i l'almiranta (Sant Antoni i Àguila Doble, respectivament). ARM, NOT, B-681, f. 244v-250v, 457v-459r i ARM, NOT, B-686, f. 79r-81v.

corsarisme després de la Pau dels Pirineus de 1659. No debades, els autors refereixen que aquesta paralització va afectar sobretot a la captura de naus franceses i que ràpidament es tornaria a reiniciar el conflicte i l'activitat corsària.⁵² Tenint en compte la documentació es pot establir que el corsarisme mallorquí no va estar pràcticament aturat entre la pau de 1659 i la represa del conflicte, si no es tenen en compte les naus franceses.

En el viatge en cors de l'Esquadra de Mallorca, on participà la Santa Clara, es van capturar dues naus angleses. Anglaterra i Holanda, a la segona meitat del segle XVII, havien aconseguit forjar-se com les dues grans potències atlàntiques i, a la vegada, eren el principal mercat on anava a parar l'oli mallorquí.⁵³

Aquesta presa pot semblar contradictòria perquè suposava atacar a un estat comprador del principal producte d'importació de Mallorca. Però s'ha de tenir en compte que en aquests moments s'estava disputant la guerra anglo-espanyola (1655-1660), causada per la rivalitat comercial entre Anglaterra i la Monarquia Hispànica a les Índies occidentals.⁵⁴ Cal tenir present que les relacions amb aquest Estat van ser molt fràgils durant el segle XVII, tant per l'auge d'Anglaterra com a potència europea en detriment de la Monarquia Hispànica, com per la voluntat d'ambdós Estats de controlar el mercat americà. D'aquí que es succeïssin períodes de pau i de guerra durant tota la centúria.

Les naus de l'Esquadra de Mallorca tornaren a l'illa. El següent pas era el repartiment del botí, aspecte molt manco estudiat i peça clau del cas presentat. S'ha de tenir present que moltes de les captures realitzades pels corsaris mallorquins procedien de Barberia,⁵⁵ les quals eren considerades sempre preses justes i se les eximia de ser sotmeses a judicis de preses. Per aquest motiu no es té documentació que faci referència al repartiment que es podia fer dels botins.

El botí resultava la peça central del corsarisme en l'àmbit econòmic, a banda de l'atac polític que havia suposat la captura d'una nau a l'enemic. El corsarisme s'havia convertit en una activitat legítima per a sobreviure i el repartiment del botí entre els participants era l'esperat sou i/o la recuperació –sovint, amb beneficis– de la inversió feta anteriorment.

Malgrat que Llorenç Servera havia estat elegit botiner de la Santa Clara, els armadors de l'Esquadra de Mallorca van decidir nomenar administrador del capturat en aquest viatge en cors a Martín de Landívar.⁵⁶ El mercader s'havia d'encarregar de portar a vendre les mercaderies capturades per tal d'obtenir el màxim benefici possible. L'elecció de Landívar segurament obeïa al fet que era un mercader experimentat que coneixia bé els mercats europeus i segurament tenia contactes en ports redistribuïdors, com Alacant (on havia viscut) i Màlaga. Per tant, semblava que era la persona adient per aquesta tasca i tots els implicats hi van estar d'acord.

52 LÓPEZ NADAL, G.A.; MOREY TOUS, A.: "El corso como...", p. 13

53 BIBILONI AMENGUAL, A.: *El comerç exterior...*, p. 305.

54 CWIK, C.: "Capítulo VI. Primeras relaciones inglesas con la costa de Nueva Granada", a PAREJO RODRÍGUEZ, A. de J.; VILORIA DE LA HOZ, J. (comp.): *Conexiones Caribe. Relaciones económicas, empresariales, políticas, sociales y culturales del Gran Caribe*, I, Bogotá, 2018, p. 149.

55 COLOMAR FERRER, S.: *Una frontera oblidada. Atacs i desembarcaments de corsaris nord-africans a Catalunya, València i Balears, 1571-1650*, tesi doctoral, 2016.

56 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 34v-37r.

Les dues naus angleses havien permès obtenir un botí que ascendia a 126.819 peces de vuit, que equivaldrien a 143.305,47 lliures mallorquines. D'aquest total es van descomptar les despeses: el pilotatge dels capitans, les derivades d'escriptures i sentències, el dipòsit de les mercaderies deixades a Màlaga i altres. Així, quedava un total de 88.880 peces de vuit (100.434,4 lliures mallorquines).⁵⁷

A diferència del mètode tradicional de repartiment, el terç biscaí,⁵⁸ es va dividir el botí en deu parts i mitja en correspondència al rang de les naus dins de l'estructura de l'Esquadra.⁵⁹ El repartiment del botí va ser pactat entre el Comte de Montenegro i l'Ardiaca Llorenç Carreras sobre el negoci de Landívar i els armadors de les quatre fragates de Mallorca.⁶⁰

El repartiment va quedar de la següent manera:⁶¹

Naus (ordenades per rang)	Parts del botí	Quantitat en peces de vuit	Quantitat en lliures mallorquines
"Capitana" Sant Antoni	Tres parts i mitja	29.627	33.478,51
"Almiranta" Àguila Doble	Tres parts	25.394	28.695,22
Santa Clara	Dues parts	16.929	19.129,77
Àguila Rossa	Dues parts	16.929	19.129,77

Taula 2 Repartiment del botí

Les mercaderies que es van poder vendre van ser: bales de "senet",⁶² llana de camell i cordovans. La destinació d'aquests productes van ser llocs com Amsterdam, Marsella i València, i van obtenir 458 peces de vuit (517,54 lliures mallorquines). Algunes de les "robes" van quedar sense vendre i van originar despeses derivades de despatxos, assegurances i reparacions que es van haver de descomptar.⁶³ Durant el transcurs del plet –que es veurà a continuació– i davant les contínues peticions dels armadors per a cobrar-les, es van enviar a Mallorca.

L'administració de tot aquest botí va córrer a mans de Martín de Landívar, qui havia enviat les mercaderies en els ports anteriorment esmentats.⁶⁴ Un dels llocs elegits pel mercader

⁵⁷ La conversió és d'elaboració pròpia tenint en compte que una peça de vuit equival a 1,13 lliures mallorquines. Dada extreta de BIBILONI AMENGUAL, A.: *El comerç exterior...*, p. 17.

⁵⁸ COLOMAR FERRER, S.: *Una frontera oblidada...*, p. 138. LÓPEZ NADAL, G.A.: *El corsarisme mallorquí...*, p. 12.

⁵⁹ Curiosament en altres viatges en cors de l'Esquadra sí que es va utilitzar el mètode del terç biscaí, com es pot comprovar en l'acord establert entre el Capità Jaume Canals, Antoni Morrellas i Joan Baptista Suñer amb els capitans Benet Barceló i Antoni Binimelis al 1659. ARM, NOT, B-681, f. 244v-250v.

⁶⁰ AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 34v-37r.

⁶¹ AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 32v-34v.

⁶² Segons el *Diccionari Català-Valencià-Balear*: "planta lleguminosa del gènere *Cassia*, principalment la *Cassia obovata*, de tronc tortuós, fulles compostes de cinc a set parells de folloles, llegum membranós tot inflat i amb crestes; és amargant i té aplicacions medicinals com a purgant i aperitiva". [Recuperat 15/07/2020: <https://dcvb.iec.cat/>]

⁶³ *Robes* és un concepte genèric, utilitzat juntament amb mercaderies i diners, per fer referència al conjunt d'allò capturat. PONS PONS, J.: *Companyies i mercat...*, p. 66.

⁶⁴ Resulta curiós que s'acusi a Landívar de voler equiparar-se als mercaders de Flandes per haver enviat les mercaderies a diferents ports. Així que existien diferents tipus de comerciants: aquells dedicats al mercat interior i

per a portar les “robes” va ser Màlaga. Aquest port andalús era el distribuïdor de productes americans i africans, esdevenia un centre comercial important i pont entre un Atlàntic en creixement i un mar Mediterrani en decadència.⁶⁵ A més a més, el mercader navarrès hi tenia contactes, ja que en les gestions per a vendre i per a retornar les mercaderies que no s’havien venut, va comptar amb el capità Jordi Saura.⁶⁶

El plet Landívar-Garau

Antecedents

Com s’ha dit repetides vegades, la importància del corsarisme residia en les seves possibilitats econòmiques, bé com a forma de supervivència bé com a forma d’enriquiment. Llavors, el repartiment del botí resultava la peça clau per a tots els que havien participat en l’empresa que s’havia dut a terme. Aquí és quan s’inicia un plet de deu anys de durada i que va arribar al màxim òrgan de justícia de la Corona d’Aragó, i convé tenir clar quins van ser els protagonistes.

Nom	Participació
Ardiaca Llorenç Carreras	Acord sobre l’administració del botí
Ramon Despuig, Comte de Montenegro	Armament de l’Esquadra de Mallorca i acord sobre l’administració del botí
Gaspar Cassani	Capità de la nau Santa Clara
Joan Garau	Partioner i botiner de la nau Santa Clara
Joan Gibert	Partioner de la nau Santa Clara
Joana Garau Santandreu	Viuda de Joan Garau
Llorenç Servera	Partioner i botiner de la nau Santa Clara
Martín de Landívar	Administració del negoci i del botí
Pere Salvà, ciutadà militar	Segon marit de Joana Garau que participa en la defensa

Taula 3 Protagonistes i participació

Després de l’administració del botí per part de Landívar, les parts, en què havia quedat dividit el botí, havien de ser repartides pels botiners de cada nau als armadors i participants. Com ja s’ha esmentat, els armadors i els botiners de la nau Santa Clara eren el capità Llorenç Servera i el forner Joan Garau.

El pagament de les dues parts del botí que corresponien a la nau Santa Clara començava a retardar-se per les gestions comercials en els diferents ports (Màlaga, Amsterdam, etc.). Davant aquesta situació els armadors d’aquesta nau van decidir signar un acord pel qual volien recuperar les mercaderies del botí (tant els doblers de les venudes com de les que

els dedicats a l’exterior. AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 55r-56v.

65 BIBILONI AMENGUAL, A.: *El comerç exterior...*, p. 245.

66 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 26v-27r, 31v-32v, 39r-40r, 44v-46v, 74v-75v i 152r-155r.

encara restaven per vendre). Així com per pactar les mútues pretensions sobre la part que els corresponia.

El capità Servera decidí reclamar el pagament de les dues parts de la Santa Clara per a poder repartir-les entre els mariners i participants de la nau. Davant aquesta denúncia i una sentència en contra de la Reial Audiència, Martín de Landívar va acordar amb el Comte de Montenegro i l'Ardiaca Carreras que donaria les ordres necessàries per a retornar les mercaderies que encara no s'havien venut en aquests ports juntament amb els doblers recaptats dels productes venuts.⁶⁷ D'aquesta manera s'iniciava el procés per a pagar als participants de la Santa Clara.

Després d'un temps de plet Llorenç Servera seguia reclamant el pagament. Però, Martín de Landívar demostrà que el capità Servera havia cobrat la seva part a través d'avançaments anteriors a l'activitat i de mecanismes indirectes, com era el pagament de deutes que tenia el capità envers terceres persones. La insistència de Servera responia, precisament, als deutes que tenia amb Gaspar Cassani, entre altres. Landívar decidí donar la porció corresponent al deute de la part del botí de Servera al capità Cassani. En el cas que no pogués pagar-se al comptat s'emprendrien les accions necessàries per a cobrar el valor de les mercaderies que encara no s'havien pogut vendre. D'aquesta manera, pagant Landívar directament el deute de Servera, les obligacions econòmiques respecte del capità Servera s'acabaven perquè havia cobrat quedant net de deutes.⁶⁸

El mateix any 1662, Landívar també rebé la denúncia de Joan Garau, l'altre armador de la Santa Clara i mestre forner. El motiu era el mateix que el de Servera, el cobrament del botí. Aquesta reclamació, però, es complicà arran de la mort del forner pocs mesos després d'iniciar-se el plet. A partir de llavors, Joana Garau Santandreu, la vídua de Joan Garau assumí la defensa en aquest i d'altres plets per a salvaguardar els interessos del seu marit.

Joana Garau no tarda en aparèixer en altres plets relacionats amb el seu marit finat. El primer va ser en l'execució de la sentència sobre l'acord que havien signat el forner i el capità Servera,⁶⁹ mesos abans de morir el primer. L'acord s'havia fet a través de l'àrbitri de Pere Andreu Campos, cònsol del mar, elegit per Servera i Sebastià Alcover, mercader, escollit per Garau. El fet que els dos àrbitres procedissin també del món del comerç permet veure que ambdós entenien els interessos que movien a un i a altre per a pactar com havien de dur a terme el repartiment del botí.

La sentència fallava a favor del capità i es condemnava a Joan Garau a pagar tres mil lliures. Amb la mort del forner, el deute passava als seus hereus, és a dir, la seva esposa i els seus dos fills. Com que no podia pagar, es va optar pel mètode de l'embargament d'alguns dels béns de la família Garau, la qual va estar a punt de perdre el forn familiar.⁷⁰ Joana, però, aconseguí allargar el procés mitjançant tot tipus d'estratègies; per exemple, no presentar-se el dia que corresponia o demanar més temps a l'Audiència.

67 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 48r-50v i 152r-155r.

68 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 26r-41r.

69 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 92r-98r.

70 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 98v-99v. Sabem que no va perdre el forn familiar perquè el seu fill major, Pere Antoni, se'n va fer càrrec, qui també va ser conseller del Gran i General Consell, com el seu pare.

Finalment, la viuda va aconseguir una resolució per a la causa en forma d'acord: el 27 de maig de 1665, Joana Garau i Llorenç Servera renunciaven a totes les causes i plets pendents entre ells en la Cúria de la Capitania General i en la Cúria de la Reial Audiència. Llorenç Servera renunciava a cobrar la resta del que Garau li devia perquè assumia que la participació d'ambdós en l'armament de la nau Santa Clara havia estat diferent, sent major la del capità. D'aquesta manera, s'havien de repartir les mercaderies venudes en relació amb la seva aportació en l'armament per a compensar la cosa bestreta.⁷¹

El plet a la Reial Audiència

Com s'ha pogut veure, Joana Garau no estava disposada a cedir el seu patrimoni ni a renunciar als seus interessos o, millor dit, als del seu difunt marit. Poc després de la mort del mestre forner, Joana Garau apareix a la documentació com a Joana Salvà. El motiu d'aquest canvi respon a unes segones núpcies. Aquest primer llinatge l'agafà del seu nou marit, Pere Salvà, escrivà i ciutadà militar de Ciutat. Mentre que el segon llinatge el conservà; si en un principi es presentava com a Joana Garau Santandreu i després com a Joana Salvà Santandreu, es pot deduir que el segon llinatge era el seu propi.⁷²

Aquesta és una característica pròpia d'aquest moment: les dones adoptaven com a primer llinatge el del seu marit. Aquest canvi pot respondre a diferents motius que no s'estudiaran en aquest article, però que seria ben interessant investigar, ja que aquesta tradició s'ha perdut en el context mallorquí. Així i tot, són moltes les societats –passades i actuals– en què l'adopció del llinatge del marit és la norma.

Mentre Joana Garau es tornava a casar i es disputava amb Servera els interessos sobre el botí de la Santa Clara, Martín de Landívar va emprendre les accions necessàries per a tornar les mercaderies que no s'havien venut a Mallorca i també els doblers de les que sí que s'havien venut. A la vegada, ideava la manera més senzilla per a pagar als armadors. Va decidir remetre les mercaderies en nom dels armadors i també va assumir els deutes dels implicats pagant-los de la part que els corresponia. D'aquesta manera, pagava als partícips de l'empresa de manera indirecta, com ja havia fet amb el pagament a Llorenç Servera.⁷³

No obstant això, el gener de 1665 es presentà una denúncia conjunta de Joana Garau i Llorenç Servera en contra de Martín de Landívar perquè aquest pagués la part que els corresponia de les mercaderies venudes i les que encara restaven per vendre del botí capturat a les dues embarcacions angleses. La resposta del mercader Landívar es va dirigir únicament al capità Servera, argumentant que no tenia sentit tal denúncia perquè ja s'havia demostrat anteriorment que havia cobrat. Davant l'evidència el capità es retirà de la denúncia i acceptà que havia actuat sota la pressió de la viuda de Garau.

Amb la renúncia de Servera, Joana Garau quedava tota sola en la reclamació dels doblers. Per a legitimar la seva posició, Joana adjuntà el testament del seu marit finat i les actes de baptisme dels seus fills i hereus. Aquests documents havien de servir-li d'aval jurídic com

⁷¹ AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 2, f. 29v-31r. Apareix data del 2 de novembre de 1664 i ratificada el 27 de maig de 1665 davant del notari Miquel Balle.

⁷² Per a una més ràpida i fàcil identificació, en la resta de l'article se seguirà utilitzant el nom de Joana Garau, enlloc de Joana Salvà.

⁷³ AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 44v-46v, 67r, 74v-75v, 85v-86r, 88v-90v.

a vídua i hereva. El testament del forner Joan Garau nomenava a la seva esposa hereva universal, així com també tutora dels fills i administradora de l'heretat.⁷⁴ De manera que les actuacions de Joana estaven completament cobertes a nivell jurídic.

Landívar va basar la seva defensa en l'acord signat amb els armadors de l'Esquadra de Mallorca, el Comte de Montenegro i l'Ardiaca Carreres. En aquest pacte havien participat tots els interessats i s'havien presentat els comptes del negoci corsari. S'havia decidit pagar certes quantitats a Landívar pel seu treball com a administrador i que fos l'encarregat de fer amb les mercaderies allò que considerés necessari per a obtenir el màxim benefici possible (algunes van ser venudes a Amsterdam, València o Màlaga).⁷⁵

Per a desautoritzar al mercader, Joana Garau negava la presència del seu difunt marit en aquesta reunió, arribant a constituir un argument central en el conjunt del litigi. Reconèixer que el seu espòs havia estat en aquesta reunió suposava que Joan Garau havia acceptat el paper de Landívar com a administrador i havia estat d'acord amb la tasca que havia desenvolupat el mercader, així com suposava que estava d'acord amb els comptes.

A més, es va fer jurar i preinterrogar a Martín de Landívar davant Juan Ximenes, tinent del nunci del Sant Ofici, en la cúria civil de la Inquisició. No queden clares, en la documentació, les circumstàncies que porten a Landívar davant el tribunal del Sant Ofici perquè el navarrès no va ser nomenat familiar del Sant Ofici fins tres anys després, el 1668. Es coneix aquesta declaració perquè Joana Garau cità a Joan Gibert, mercader, armador minoritari de la Santa Clara i familiar del Sant Ofici a acudir a aquesta cita.⁷⁶ D'alguna manera Landívar, al 1665, ja devia estar aforat a la jurisdicció inquisitorial, per la qual havia de passar qualsevol plet en primera instància si algun familiar o membre hi estava implicat.

En aquesta declaració, el mercader assegurà que havia pagat les quantitats corresponents a Joan Garau de manera indirecta: assumint els seus deutes, com havia fet amb l'altre armador de la nau Santa Clara, Llorenç Servera. La declaració es va veure completada amb la presentació del llibre de comptes de Martín de Landívar, on constava tot allò rebut pel mestre forner de la porció que li corresponia del botí, una vegada deduïdes les despeses derivades de l'administració de la nau.

Landívar es recolzava en l'acord esmentat anteriorment amb els armadors de l'Esquadra. Mentrestant, Joana seguia negant la presència del seu marit en la reunió on se signà l'acord. L'argument de l'absència de Joan Garau en aquest acord era una estratègia més de la viuda per a allargar el plet o, si més no, aconseguir posar en dubte la defensa del mercader.

Per a resoldre aquestes desavinences van ser cridats a declarar com a testimonis, a instància de Martín de Landívar, Joan Gibert, mercader de 58 anys; Guillem Planes, notari de 35 anys; Sebastià Mateu, carnisser (que no arribà a declarar), i Martí Perelló, mercader de 42 anys. Els tres testimonis que declararen coincidien en diversos dels assumptes que afectaven els interessos de Joana Garau. En primer lloc, s'havia acordat que es pagués certa quantitat a Martín de Landívar per les seves tasques com a administrador del botí. En segon lloc, s'havien acceptat els comptes que havia presentat el mercader en referència a

74 ARM, NOT, M-1537, f. 257r-258r.

75 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 2, f. 6r-15v.

76 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 2, f. 10v-12r.

les despeses que s'havien derivat de la seva administració i dels pagaments que s'havien fet a cada un dels participants de l'empresa corsària, inclosos els rebuts per Joan Garau.

I per fi s'aclaria el tema de la presència del forner en la reunió amb els armadors l'Esquadra, el Comte de Montenegro i l'Ardiaca Carreras. Joan Gibert, mercader, havia assistit a aquella reunió en representació dels armadors de la nau Santa Clara (inclòs Joan Garau), i havia estat l'encarregat d'acceptar en el seu nom els acords anteriors.⁷⁷ D'aquesta manera semblava confirmar-se que Joan Garau havia cobrat la seva part, malgrat que hagués estat de manera indirecta, ja que Landívar havia saldat els seus deutes. La pregunta a fer-nos és si la seva esposa sabia aquesta informació o ignorava aquestes transaccions.

Segons sembla, coneixia aquesta informació perquè a partir d'aquest moment comença a perdre força la seva insistència a l'hora de reclamar els doblers. A més, el plet va quedar aturat, o almanco no apareix nova documentació fins el novembre de 1667. Es tracta d'una cèdula emesa per Pere Salvà, el segon marit de Joana, en què reclamava el cobrament dels diners que suposadament faltaven de la part del botí i de les mercaderies que no s'havien venut. A partir d'aquí, va ser el nou marit de Joana qui reclamà els doblers i pertinences de Joan Garau. Aquesta maniobra responia al fet que la viuda havia firmat una escriptura davant del notari Miquel Balle per la que cedia la procura al seu marit, Pere, perquè pogués participar en qualsevol judici o litigi en nom seu.⁷⁸

Com s'intueix, Joana Garau ja havia cobrat, per la qual cosa a aquestes altures, ella ja podia sospitar que la condemna a Martín de Landívar mai no arribaria. A més, hem de tenir en compte que Joana, conscient del paper de la dona en la societat del moment, pogués pensar que seria més escoltada si era representada per un home, i el seu marit era la millor opció per ser ciutadà militar de Ciutat. Així, no resulta estranya l'estratègia de Joana Garau de posar al seu nou marit al capdavant de la seva defensa, en un punt on la derrota podia resultar més evident.⁷⁹

La Reial Audiència de Mallorca dictà sentència sobre el cas entre Martín de Landívar i Joana Garau l'11 de desembre de 1668, firmada per Nicolau Mora Mulet, oïdor d'aquesta institució.⁸⁰ Malgrat les proves presentades, la sentència beneficiava a Joana Garau. Fins llavors semblava que la victòria de Landívar sobre la viuda seria segura, no obstant això, el jutge va decidir sentenciar a favor de Joana. Aquí s'hauria d'entrar a valorar el vincle o proximitat entre la viuda i Nicolau Mora Mulet.⁸¹ Aquest jutge havia participat anteriorment

77 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 2, f. 16v-25v.

78 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 2, f. 36v-37r.

79 PICAZO MUNTANER, A.: "La geografía de la exclusión. Descendientes de judeo-conversos, viudas, abandonadas y libertas en Mallorca en 1576", *Tiempos modernos*, 20, 2010, p. 4 i 13.

80 ARM, AA, 392, f. 272v-274v. AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 2, f. 37r-42v.

81 Nicolau Mora Mulet va ser un jurista destacat durant la transició de la primera a la segona meitat del segle XVII, tal com documenta Antoni Planas. Va ser conseller en tres ocasions del Gran i General Consell (1643, 1651 i 1655), assessor del batlle a 1645, i elegit com a lloctinent d'advocat perpetu de la Universitat quatre anys després, càrrec al qual va haver de renunciar en fer-se eclesiàstic. El 1658 va ser nomenat oïdor de la Reial Audiència, per això el trobem en aquestes dates dictant la sentència en el plet entre Landívar i Garau. Posteriorment va succeir a Bartomeu d'Armella com a assessor de la Capitania General, va substituir al Regent de la cancelleria el 1673 i el 1678 era nomenat Degà de la Reial Audiència, càrrec que desenvoluparia fins a la seva mort, el 1687. PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Los juristas mallorquines del siglo XVII", *MFRAMEGH*, 11, 2001, p. 89-90.

en el plet entre Joana Garau i Llorenç Servera com a testimoni, declarant a favor de Joana. Aquest fet fa pensar que, o bé existí un tracte de favor, o bé les estratègies de la viuda per a desautoritzar al mercader van donar el seu fruit.

La sentència condemnava a Martín de Landívar a pagar als demandants inicials, Llorenç Servera i Joana Garau, les 16.929 peces de vuit i tres reals castellans i les mercaderies no venudes a Màlaga. Així, Joana com a hereva de Joan Garau s'encarregaria de cobrar la seva part. D'aquesta manera es posava fi, en la Reial Audiència de Mallorca, al plet entre Landívar i Garau.

L'apel·lació al Consell Suprem d'Aragó

A finals de desembre de 1668 Martín de Landívar demanà que es posés en marxa el procediment per a poder apel·lar davant del Consell Suprem d'Aragó.⁸² Aquesta petició va ser acceptada per aquesta institució després que Landívar aportés les despeses derivades del plet de la Reial Audiència i els documents necessaris per a iniciar el procés.⁸³ El 2 de desembre de 1669 el Consell Suprem d'Aragó rebé l'apel·lació de Martín de Landívar.

En apel·lar davant el Consell Suprem d'Aragó ambdues parts havien d'estar representades a la cort per un procurador cada un. Per una banda, Martín de Landívar va escollir Josep de Soriguera. Per altra banda, Joana Garau elegí primer a Jorge Llorente de Medrans, que va ser substituït per Bartomeu Garcies, prevere, mestre en sacra teologia i capellà d'honor del Consell Suprem d'Aragó.⁸⁴ Tal com documenta Miguel G. Garí, era habitual que la representació de mallorquins a la Cort fos responsabilitat de religiosos, també mallorquins, establerts a la capital, i el cas de Joana Garau i el seu procurador n'és un exemple.⁸⁵

Per a iniciar la seva apel·lació, Martín de Landívar va presentar els comptes de tot el que havia pagat i els de les mercaderies enviades a diferents llocs per a ser venudes. Per a demostrar l'enviament en nom dels armadors en diferents llocs va aportar cartes en francès i italià on es parlava del retorn a Mallorca de les mercaderies.⁸⁶ En els comptes es demostrava que Landívar havia optat per una forma indirecta per a satisfer el pagament de la part que corresponia als armadors. La majoria dels armadors de l'Esquadra de Mallorca devien doblers a Landívar, per aquest motiu va optar per enviar les mercaderies de la captura a diferents ports en nom d'aquests armadors per la quantitat que li devien.⁸⁷ Aquesta forma de pagament també demostrava que Landívar no havia incomplert el seu acord amb els armadors, ja que aquests havien cobrat encara que no fos d'una manera directa i/o física.⁸⁸

No hem d'oblidar que Martín de Landívar havia fet fortuna mitjançant el negoci del crèdit; havia fet préstecs a les principals famílies aristocràtiques i a altres membres de la societat

82 Les sentències de la Reial Audiència de Mallorca només podien ser apel·lades al Consell Suprem d'Aragó, ja que no hi havia cap altra institució superior de justícia en el Regne. JUAN VIDAL, J.: "La instauració de...", p. 75. PLANAS ROSSELLÓ, A.: *La Real Audiencia...*, p. 35.

83 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 2, f. 42v-46v.

84 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 18r-18v.

85 GARÍ PELLICER, M.G.: "Pleitos del reino...", p. 87.

86 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 90v-91r.

87 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 67r-73v.

88 AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 88r-91v.

mallorquina i extrapeninsular. Així, no resulta tan estrany comprovar que la majoria dels armadors li deguessin doblers. A més, el fet d'endeutar-se per a poder participar en una futura empresa corsària demostra que el corsarisme era una manera d'obtenir finançament.

L'elecció d'enviar les mercaderies en nom dels armadors, cobrar els doblers que li devien amb la seva part i saldar la resta de deutes que tenien els diferents participants de l'empresa demostra l'astúcia mercantil de Martín de Landívar. Les diferents estratègies que va utilitzar, particularment en aquest cas, expliquen el seu ràpid ascens econòmic i social, vinculant-se a les principals famílies mallorquines, tant de la noblesa com de la vessant comercial.

Landívar ràpidament es va inserir en aquesta petita elit mercantil formada per mercaders, nobles i ciutadans militars, malgrat provenir de fora. Va ser nomenat ciutadà militar el 1661 i familiar del Sant Ofici el 1668.⁸⁹ En l'àmbit personal va casar-se dues vegades: primer amb Elionor Vidal, filla d'un dels principals mercaders de l'illa (Jordi Vidal) i, en segon lloc, amb una rica hereva de la mà major amb importants possessions agrícoles, Francina Coll i Pujol de Castellitx. La ràpida mobilitat social relacionada amb el món mercantil es veu perfectament reflectida en la figura del navarrès.⁹⁰

Iniciar els procediments per a l'apel·lació davant el Consell Suprem d'Aragó el mateix mes que se signà la sentència de la Reial Audiència demostra la capacitat econòmica –pagant les despeses del plet– i jurídica –ràpidament trobà procurador a la Cort– del mercader. Per altra banda, acceptar la sentència de Nicolau Mora suposava que el seu estatus podia ser qüestionat per una viuda i, per evitar-ho, estava disposat a recórrer al màxim òrgan de justícia de la Corona d'Aragó.

La defensa de Martín de Landívar en l'apel·lació es va sustentar en els arguments anteriorment utilitzats en la Reial Audiència i en els fets demostrats que li donaven la raó: Joana Garau ja havia cobrat tot allò corresponent a la seva part com a hereva de Joan Garau, armador de la nau Santa Clara. El forner tenia deutes amb el mateix Landívar i altres, de manera que amb la venda de les mercaderies aquests deutes quedaven satisfets, tal com havia fet el mercader amb la resta d'armadors. El darrer argument de Landívar es va centrar en el fet que com a administrador elegit per acord les seves decisions no haurien de ser qüestionades, encara més havent-se donat l'acord amb el Comte de Montenegro. Davant aquestes evidències, Landívar sol·licitava que se l'eximís del pagament a Joana Garau i dels costos del plet.⁹¹

El fet de rescatar la figura de Ramon Despuig com a àrbitre en l'acord resulta interessant, ja no només perquè era un dels principals armadors de l'Esquadra de Mallorca, sinó pel propi prestigi i reputació que tenia per ser de la noblesa titulada de Mallorca. Per tant, era un aval social als arguments que donava el mercader.

Per a sustentar totes aquestes tesis, Landívar va presentar una llibreta dels seus comptes

⁸⁹ El 8 de febrer de 1661 Landívar ja era ciutadà militar, ja que a la documentació rep el tractament de Magnífic, terme associat a aquesta branca de la noblesa mallorquina, tal com explica MONTANER ALONSO, P. De; LESENNE, A.: "Nobleza, comercio y...", p. 234. ARM, NOT, F-829, f. 83v-85v.

⁹⁰ JUAN VIDAL, J.: "Navarros en Mallorca...", p. 257-258.

⁹¹ AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 159r-162v.

que no havia tingut ocasió de presentar a la Reial Audiència de Mallorca. En els documents es quantificaven les despeses del plet de les preses i constava com el mercader havia pagat a Servera. A més, Joana Garau va arribar a reconèixer que havia cobrat certes quantitats, però es resistia a acceptar que ja havia obtingut la totalitat de la seva part del botí. L'aportació de proves i testimonis a favor de Landívar demostrava que els armadors de la nau Santa Clara havien cobrat el que havien estat reclamant durant anys. Per això, el procurador de Martín de Landívar, Josep de Soriguera, va sol·licitar que el Consell Suprem d'Aragó sentenciés a favor seu. A més, es demanava que es condemnés a Joana Garau a carregar amb les despeses del procés.⁹²

La sentència final de l'apel·lació va arribar el 8 d'octubre de 1672, i va ser emesa per Melchor de Navarra en el Consell Suprem d'Aragó. Martín de Landívar quedava absolut de la sentència publicada per la Reial Audiència de Mallorca en favor de Joana Garau. S'havia demostrat que el difunt forner havia cobrat la seva part com a armador de la Santa Clara de diferents maneres: en primer lloc, a través de l'acord amb el capità Llorenç Servera compensant la inversió inicial que havien fet com a armadors i, en segon lloc, a través del pagament dels deutes de Joan Garau per part del mateix Landívar, qui era un dels creditors. Joana Garau no podia seguir exigint el pagament d'aquesta part del botí perquè ja l'havia cobrada.

El que mai no sabem del cert és si Joana Garau tenia aquesta informació: si no la tenia, pot arribar a ser comprensible la seva insistència si tenim en compte la seva situació de viuda, encarregada del forn familiar i l'herència de Joan Garau i amb dos fills a càrrec seu. Si sabia que el seu difunt marit havia cobrat a través d'aquests mecanismes indirectes, el que demostra és la capacitat de Joana per cercar estratègies per a sobreviure i/o millorar la seva situació econòmica. Amb els seus arguments i l'allargament del plet va aconseguir tenir pendent d'ella als principals membres del comerç i del corsarisme mallorquí de la segona meitat del segle XVII durant deu anys.⁹³

Conclusions

L'estudi de l'empresa corsària en què participà la nau Santa Clara resulta interessant per diversos motius. El fet de començar amb la mateixa constitució de l'empresa ha permès veure els principals implicats en el negoci corsari a principis de la segona meitat del segle XVII, els quals continuen fins a la seva darrereria. El propi viatge deixa entreveure les circumstàncies polítiques i econòmiques que travessava la Monarquia Hispànica en aquell moment. Finalment la descomposició de la societat corsària, amb el repartiment del botí, posa de manifest la importància econòmica del corsarisme, on la participació d'una viuda va arribar a portar a un dels mercaders més reconeguts del Regne a altes instàncies judicials.

En primer lloc, el vessant inicial del corsarisme és la política, ja que és la que el justifica. El cas presentat mostra que no només s'usava per part de la Corona com a mecanisme d'atac a l'enemic mediterrani (francès, turc i berber, sobretot), sinó que en ple auge de les potències atlàntiques i en la pugna pel domini comercial i territorial d'Amèrica, la Mediterrània

⁹² AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 178r-185r.

⁹³ AHN, Consejos, L. 36.979, exp. 12, plec 1, f. 186r-193r.

també s'erigí en escenari d'un conflicte que podria semblar llunyà. La Monarquia Hispànica, immersa en dificultats, no podia deixar escapar cap oportunitat per a debilitar l'enemic, en aquest cas capturant dues naus d'Anglaterra, fos quin fos el lloc on s'hagués de dur a terme l'operació.

En segon lloc, resulta evident la importància del corsarisme en l'àmbit econòmic. Malgrat que les liquidacions de les societats corsàries no han rebut la mateixa atenció que les pròpies operacions, aquesta investigació ha permès comprovar que la futura empresa corsària era una via d'obtenir finançament, fins al punt que molts armadors s'endeutaven per a poder participar-hi. Aquest és el cas dels armadors de les naus del cas presentat. Per altra banda, s'evidencia que aquestes liquidacions no sempre es duïen a terme de manera pacífica, ja que el litigi s'allargà fins a deu anys.

Per tant, el corsarisme era una qüestió de pes en la segona meitat del segle XVII a Mallorca, com molts autors ja han afirmat. S'ha de recalcar que com a activitat econòmica deixava grans beneficis. Per això, la diversitat social implicada és altament demostrable i produeix un fenomen que podríem anomenar d'hibridització estamental: nobles comerciants, mercaders ennoblits i menestrals dedicats a activitats mercantils. D'aquestes tres tipologies se n'han presentat exemples en aquest estudi: el Comte de Montenegro, Martín de Landívar i Joan Garau, respectivament.

La majoria d'aquests personatges diversificaven els seus ingressos participant en diferents operacions, majoritàriament relacionades amb la mar, com s'ha vist en l'explicació de les breus biografies de les figures implicades en el cas. Hem de tenir present que la Mediterrània era considerada com una extensió més del territori de l'illa, per consegüent era completament natural la recerca de la supervivència i/o l'enriquiment en el mar. El corsarisme es plantejava com l'opció més rentable per aconseguir aquests fins, d'aquí que el mateix virrei també participés en algunes campanyes.

Fins a l'hora de repartir el botí l'empresa corsària de l'Esquadra de Mallorca amb la Santa Clara no divergeix en massa aspectes de la resta d'expedicions que podia haver fet o faria en el futur. L'element diferenciador de la resta és la posterior liquidació de la societat corsària arran del repartiment del botí. Dos anys després de la captura de dues naus angleses començà a la Reial Audiència el plet dels armadors de la nau Santa Clara en contra de Martín de Landívar. La característica més destacable és el protagonisme de la viuda de Joan Garau.

La insistència de Joana Garau en el cobrament de la part del botí que pertocava al seu difunt marit va fer que el plet s'allargués deu anys i arribés a implicar institucions com la cúria civil del Sant Ofici i el Consell Suprem d'Aragó. De fet, va aconseguir una sentència favorable a la Reial Audiència, cosa que permet veure la capacitat jurídica i econòmica que tenia la viuda, mostrant-se capaç de manejar la seva defensa sense cap classe de problema. Així com als plets sobre herències és habitual trobar el protagonisme de les viudes, en assumptes de corsarisme i comerç no és comú. En conseqüència, resulta un cas únic que ens demostra la capacitat d'algunes dones del segle XVII per fer front a la justícia i a alguns dels homes més poderosos del moment.

Joana Garau mostrà un tarannà persistent en els diferents processos judicials pels quals passà. S'aprofità de diferents estratègies per afavorir els seus interessos: retard en

l'aportació de documents, no presentar-se, demanar ajornaments i desautorització de la part contrària. Per aquestes actuacions va ser qualificada d'actuar amb "mala fe" pel mateix Landívar, que va haver de presentar l'apel·lació al Consell Suprem d'Aragó per la sentència de la Reial Audiència, signada per Nicolau Mora, qui havia declarat a favor de Joana en un altre plet.

Per tant, queda clar que Joana Garau es va servir de totes les estratègies possibles per a millorar la seva situació econòmica, la qual en cap moment s'esmenta que fos precària ni que sofrís desemparament pel seu estatus de viuda. Així i tot, se sap que va mantenir el forn familiar fins que el seu fill Pere Antoni va poder assumir el capdavant.

Joana Garau ràpidament contragué segones núpcies amb un membre d'un estament social superior al seu. Ella provenia d'una família de menestrals (tenia un germà sastre i un altre prevere, a més del seu primer marit que era forner),⁹⁴ per la qual cosa va seguir l'esquema tradicional de cercar un matrimoni que millorés la seva situació a escala social.⁹⁵ Es casà amb Pere Salvà, escrivà i ciutadà militar de Ciutat, qui va arribar a participar en el plet defensant els interessos del primer marit de Joana.

Les segones núpcies poden ser interpretades com una estratègia més per a mantenir un cert estatus social i econòmic, que pot entroncar-se amb la resta d'estratagemes que utilitzà la viuda per a poder cobrar els doblers del seu primer marit en el plet contra Landívar pel botí de la nau Santa Clara. Així mateix, coneixem diferents actuacions comercials de Joana durant i després del plet.⁹⁶ Per tant, es pot deduir que va ser una persona activa a nivell econòmic i social, constituint un model femení diferent del que ve a la ment quan pensem amb una dona del segle XVII.

Per acabar, es constata com un estudi de cas que parteix de la constitució d'una societat corsària en un moment clau per a aquesta activitat en el Regne de Mallorca i acaba amb la liquidació d'aquesta d'una manera poc usual, permet veure la importància de l'activitat corsària a diferents nivells. En primer lloc, en el seu vessant polític; en segon lloc, en l'econòmic, i finalment, es constata fins a quin punt té implicacions institucionals (Inquisició i Consell Suprem d'Aragó) i socials: una viuda aconsegueix tenir pendent dels seus moviments als homes més reconeguts i rics del Regne.

94 ARM, NOT, M-1537, f. 257r-258r.

95 ORTEGA LÓPEZ, M.: "El período barroco (1565-1700)", a GARRIDO GONZÁLEZ, E.: *Historia de las mujeres en España*, Madrid, 1997, p. 269-270.

96 Just quedar viuda, va comprar unes cases devora el forn familiar, al carrer de la Flassaderia. Anys més tard, poc després de la finalització del plet i l'apel·lació, va vendre un esclau, quan el seu marit era absent, per 100 peces de vuit (113 lliures mallorquines). ARM, ECR 555, f. 152v, ECR 559, f. 462 i NOT, P-993, f. 261v.

APUNTES MENORQUINES SOBRE EL ADMINISTRATIVISTA FERMÍN ABELLA

Miquel Pons Portella

Abogado

Resumen: Aunque en la actualidad sea muy poco conocido, Fermín Abella fue uno de los grandes administrativistas españoles del siglo XIX. Compaginó su extensa producción doctrinal con el ejercicio profesional como funcionario, lo que le llevó a hacerse cargo del Subgobierno de la isla de Menorca entre 1864 y 1865. Su gestión fue unánimemente aplaudida y dejó un grato recuerdo entre los isleños. Asimismo, las experiencias vividas en Menorca tuvieron reflejo en algunas de sus obras científicas. Este trabajo solo comprende algunos apuntes introductorios sobre una figura verdaderamente interesante, cuyo estudio pormenorizado serviría para arrojar luz sobre la Administración española del periodo decimonónico.

Palabras clave: Menorca, siglo XIX, Administración periférica del Estado, subgobiernos, sanidad marítima, Lazareto de Mahón.

Abstract: Although currently little known, Fermín Abella was one of the great Spanish Administrative Law authors of the 19th century. He combined his extensive doctrinal production with professional practice as a civil servant, which led him to take over the Sub-government of the island of Menorca in 1864 and 1865. His management was unanimously applauded and left a pleasant memory among the islanders. Likewise, the experiences he lived in Menorca were reflected in some of his scientific works. This paper only includes some introductory notes on a truly interesting figure, whose detailed study would serve to shed light on the Spanish Administration of the 19th century.

Keywords: Menorca, 19th century, peripheral State Administration, sub-governments, maritime health, Lazaretto of Mahón.

Al Dr. Miquel Àngel Limón Pons, mi maestro, con afecto y admiración.

1. Introducción

Fermín Abella y Blavé (Pedrola, 7 de julio de 1832-Madrid, 9 de abril de 1888) fue un eximio administrativista del siglo XIX que compaginó su ejercicio profesional como funcionario público con una desmedida producción científica: dos revistas –*El Consultor de los Ayuntamientos*, que en la actualidad forma parte del grupo internacional Wolters Kluwer, y *El Consultor de los Párrocos*– y más de sesenta libros forman parte de su currículum editorial. Acabó sus días siendo responsable de la Intendencia de la Real Casa, durante el reinado de Alfonso XII y la regencia de María Cristina, pero antes había desempeñado cargos varios en la organización periférica del Estado –Córdoba, Huesca, Reus, Menorca, Madrid– y en el Ministerio de Ultramar. Solamente estuvo fuera de la Administración Pública durante los años del Sexenio Revolucionario (1868-1874), cuando por voluntad propia se retiró del funcionariado para dedicarse en exclusiva a su labor doctrinal.¹

Según se ha avanzado, Fermín Abella estuvo a cargo del Subgobierno de la isla de Menorca² entre los años 1864 y 1865. Casi tres décadas más tarde, en mayo de 1893, el diputado menorquín Rafael Prieto y Caules –insigne político republicano originario de Mahón– afirmaría lo siguiente en un discurso pronunciado ante el pleno del Congreso: “el anterior intendente de Palacio, el malogrado Don Fermín Abella, mi querido y dignísimo amigo, [...] se hizo allí querer y respetar, cualesquiera [que] fuesen sus ideas, por su rectitud, por su honradez, por su ilustración, por el conocimiento profundo de la Administración que acreditó, publicando allí su primera obra sobre administración municipal, base preliminar del periódico que después ha servido de consultor y de guía a todos los Ayuntamientos de España”.³ En 1998, con mayor perspectiva histórica y menor proximidad afectiva, el estudioso menorquín Deseado Mercadal Bagur insistiría en que Fermín Abella fue “uno de los mejores subgobernadores que tuvo Menorca”.⁴

Los ligeros apuntes que trazaremos en las siguientes páginas se centran en analizar la

¹ *La Ilustración Española y Americana*, 22.04.1888, p. 259 y 262.

² La implantación de los órganos de la Administración periférica a lo largo de todo el siglo XIX tuvo una gran importancia para la consolidación del Estado liberal en España. Al respecto, véase PRO, J.: *La construcción del Estado en España. Una historia del siglo XIX*, Madrid, 2019, especialmente p. 204-216. Del brillante relato del profesor Juan Pro, merecen ser entresacadas las siguientes frases: “la organización del territorio nacional había constituido el primer paso para la construcción del Estado. Un paso de gran importancia, que proporcionaría la malla sobre la cual desplegar la acción de la Administración que iba a constituir la esencia del nuevo Estado. La red de la división provincial, complementada con los partidos, suministraba la estructura fundamental: 47 provincias peninsulares y dos provincias insulares constituían ese territorio nacional” (p. 214). Esta “estructura fundamental” era gestionada por los gobernadores civiles, que –en palabras nuevamente del profesor Juan Pro– eran “un instrumento de centralización del Gobierno, que a través de esos 49 agentes canalizaba la comunicación entre el centro y la periferia, tanto para obtener información y recursos como para imponer normas, instrucciones y decisiones ejecutivas” (p. 144). En relación con estos funcionarios, véase CAJAL VALERO, A.: *El Gobernador Civil y el Estado centralizado del siglo XIX*, Madrid, 1999. A los gobernadores se les sumarían en determinados territorios los subgobernadores. Sobre esta institución, véase PONS-PORTELLA, M.: “Los Subgobiernos en el tratamiento histórico del ‘fenómeno insular’: el caso de Menorca (1856-1882)”, *e-Legal History Review*, 24, 2017; y PONS PORTELLA, M.: “La Delegación del Govern a Menorca: la seva evolució jurídica durant el segle XIX”, *BSAL*, 75, 2019.

³ *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congreso de los Diputados, 10.05.1893, p. 842. En relación con el contexto general de este discurso parlamentario, véase PONS PORTELLA M.: “La Delegación del Govern a Menorca...”, p. 206-209.

⁴ MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil en Menorca: subgobernadores y delegados del Gobierno (1857-1998)*, Sant Lluís, 1998, p. 25.

relación de Fermín Abella con Menorca, la cual –conforme hemos apuntado– está adornada por unánimes elogios. Tras ofrecer una visión general de este vínculo –focalizado en su periodo como subgobernador de la isla en la década de 1860–, nos adentraremos en sus experiencias con el Lazareto de Mahón, equipamiento público que pondría como ejemplo en la primera edición de su *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre*.

2. La huella de Fermín Abella en la isla Menorca

El mandato de Fermín Abella y Blavé al frente del Subgobierno de la isla de Menorca se prolonga del 7 de abril de 1864 al 23 de julio de 1865.⁵ Fueron apenas 15 meses y unos pocos días, mas la intensidad de su desempeño en este cargo fue tal que –al dar cuenta de su cesantía– el *Diario de Menorca* describió al funcionario en estos entusiastas términos: “jefe apreciado de todos sus dependientes, gobernador apreciadísimo de estos habitantes, por su celo y constancia en el fomento de los intereses morales y materiales del país, por sus dotes especiales como hombre de gobierno, como hombre de sociedad, como hombre de ciencia”.⁶ De hecho, toda la gestión de Abella en Menorca quedó fidedignamente reflejada sobre las páginas de este periódico insular, que se publicó de forma ininterrumpida entre el 1 de diciembre de 1858 y el 31 de octubre de 1866 bajo la dirección de José Hospitaler Cavaller.⁷

Fermín Abella y Blavé llega a la ciudad de Mahón el jueves, 7 de abril de 1864, y toma posesión inmediatamente de su cargo. Al dar cuenta de este acontecimiento, el *Diario* ya apunta lo siguiente: “noticias particulares, y de personas a quienes debemos la mayor fe, nos hablan con todo elogio de esta digna y superior Autoridad civil de la isla”.⁸ Debemos entender que hubo tiempo para que el subgobernador cesante, Estanislao Joaquín Pintó, pusiera al corriente a su sustituto de los principales asuntos pendientes, dado que su salida de la isla no se produjo hasta el domingo venidero, día 10 de abril.⁹

Uno de los primeros actos oficiales del subgobernador Fermín Abella fue en el pueblo de Sant Lluís, que entonces formaba parte del municipio de Mahón, donde acudió para una doble inauguración: la carretera construida para unir ambas localidades y el Casino del Progreso. El acto tuvo lugar el domingo día 22 de mayo por la tarde y, según la crónica periodística, el subgobernador fue recibido entre vítores y aclamaciones. Al tomar la palabra, “el señor Abella, después de brindar por la prosperidad del Casino, lo hizo manifestando sus deseos de que en breve se inaugure un establecimiento de segunda enseñanza, primera necesidad a que se tendrá que atender en esta isla y en cuyo proyecto se ocupaba, esperando contar para su realización con todas las personas amantes de la prosperidad de Menorca”.¹⁰

⁵ Para una visión general de la gestión de Fermín Abella, véase MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 24-26 y 107.

⁶ *El Diario de Menorca*, 19.07.1865, p. 3.

⁷ ALEMAÑY VICH, L.: “La prensa en Menorca”, *Revista de Menorca*, número extraordinario, 1974, p. 122. Este autor explica que “la idea principal de esta publicación tenía que ser ‘servir día por día y con asiduo cuidado los materiales necesarios para el fomento de los intereses de la Isla, ser su firme sostén y apoyo, y velar por la prosperidad de este país importante, aunque no bastante conocido en su misión [...]’”.

⁸ *El Diario de Menorca*, 09.04.1864, p. 2.

⁹ *El Diario de Menorca*, 12.04.1864, p. 2.

¹⁰ *El Diario de Menorca*, 25.05.1864, p. 2.

Efectivamente, desde los primeros momentos de su estancia en Menorca, la gestión pública de Fermín Abella se basa en dos estrategias distintas.

Por un lado, la adopción de medidas concretas y simples orientadas a facilitar la vida de los ciudadanos: la publicación diaria de información meteorológica sobre los principales puertos a partir de los telegramas del Real Observatorio Astronómico de Madrid;¹¹ el establecimiento de normas efectivas sobre la tenencia de perros;¹² la ordenación del servicio público de transporte entre Mahón y sus localidades (Sant Climent, Sant Lluís, Es Castell);¹³ la regulación de medidas para la evacuación de aguas fecales;¹⁴ la instalación de un tablón de anuncios en la sede del Subgobierno para facilitar el conocimiento de las publicaciones oficiales;¹⁵ la adopción de ciertas precauciones técnicas en el pontón de Binidónís tras haberse advertido que no ofrecía la seguridad conveniente para el tránsito de carruajes...¹⁶

Por el otro, el involucramiento de múltiples agentes –públicos, pero también privados– en la consecución de objetivos de largo alcance: así, durante la misma semana del mes de junio de 1864, al poco tiempo de su llegada a Menorca, el subgobernador Fermín Abella reúne la Junta de Beneficencia para estudiar la construcción de un nuevo hospital de caridad¹⁷ y la Junta de Instrucción Primaria para analizar la necesidad de encontrar nuevos locales para las escuelas del distrito de Mahón.¹⁸ Siguiendo esta misma dinámica, Fermín Abella también intervendrá en la puesta en funcionamiento de la Biblioteca Pública de Mahón¹⁹ y, como se ha avanzado, en la instalación de un instituto de segunda enseñanza en la misma ciudad menorquina.²⁰

11 *El Diario de Menorca*, 26.05.1864, p. 2-3.

12 *El Diario de Menorca*, 05.06.1864, p. 2. Esta disposición administrativa –adoptada por el subgobernador Fermín Abella en fecha 1 de junio de 1864 y publicada por bando de la Alcaldía de Mahón en fecha 5 de junio de 1864– es un paradigma de orden y pulcritud. En primer lugar, se identifica el problema a resolver: “con motivo de haber sido muertas y mordidas por perros muchas reses lanaras en varios predios de esta isla, y atendiendo a los daños de otra clase que causan dichos animales”. En segundo lugar, se fija la nueva norma: “todos los perros deberán llevar bozal que les imposibilite absolutamente de morder y comer”; además, tratándose de perros de presa o mastines, “deberán llevarlo con cruz de hierro”. En tercer lugar, se prevén las sanciones en caso de incumplimiento: multa de 10 reales para el dueño y, en los supuestos de reincidencia, sacrificio del animal. En cuarto lugar, se establece la entrada en vigor de la nueva disposición “cuatro días después de la publicación del presente bando” (es decir, el 9 de junio de 1864).

13 *El Diario de Menorca*, 05.06.1864, p. 2-3.

14 *El Diario de Menorca*, 13.03.1865, p. 2-3.

15 *El Diario de Menorca*, 29.04.1865, p. 3.

16 *El Diario de Menorca*, 11.06.1865, p. 2.

17 *El Diario de Menorca*, 17.06.1864, p. 2.

18 *El Diario de Menorca*, 17.06.1864, p. 2; 18.06.1864, p. 3.

19 Esta Biblioteca había sido creada a finales de 1861 (MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 25), aunque su inauguración se demoró hasta el 30 de junio de 1867 [*El Menorquin*, 02.07.1867, p. 2]. En el discurso que pronunció en este acto, el archivero-bibliotecario Ramón Álvarez de la Braña recordaría lo siguiente: “durante la época en que el Sr. D. Fermín Abella fue Subgobernador de Menorca, consiguió que la Ilma. Diputación de la Provincia consignase en su presupuesto 1.000 escudos para la compra de obras con destino a esta Biblioteca, cantidad que se remitió hace unos meses y con ella se adquirieron ya 246 volúmenes, que tratan de importantísimas materias y figuran en las tablas correspondientes” (ÁLVAREZ DE LA BRAÑA, R.: *Memoria leída en el acto solemne de verificarse la apertura de la Biblioteca Pública de Mahón*, Maó, 1867, p. 12).

20 MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 25.

Sea como fuere, en este trabajo vamos a circunscribir nuestra atención sobre dos acontecimientos que tuvieron lugar durante el año 1865: la creación de la Asociación de Beneficencia Domiciliaria de Mahón y la publicación de la primera edición del *Libro de los alcaldes*.

2.1. La Asociación de Beneficencia Domiciliaria de Mahón

El domingo día 30 de noviembre de 1864, la sociedad de socorros mutuos y montepío que se había fundado en Mahón durante la década anterior se reunió en junta general para aprobar las cuentas de la entidad. Según la información publicada por el Diario de Menorca, el importe total de los subsidios –por enfermedad y por invalidez– repartidos por la sociedad durante los 15 meses anteriores ascendía a 36.944 reales de vellón; añade la misma gacetilla: “próspero y halagüeño es el estado de esta benéfica institución que cuenta ya nueve años de existencia, llenando de consuelo a las afligidas familias que se verían privadas de todo recurso por la falta de jornal de su padre enfermo y tendiendo su mano protectora al socio que se halla imposibilitado de trabajar”.²¹

Unos días más tarde, el 8 de noviembre, el mismo Diario publica una información que comienza con estas palabras: “al ver el estado floreciente de la sociedad de socorros mutuos y los inmensos beneficios que produce, no podemos menos de fijar la atención en la utilidad y ventajas que reportaría otra asociación encargada exclusivamente de prestar socorros a los desvalidos, evitándoles así la humillación de la mendicidad”. En concreto, el periódico isleño propone imitar la “acertada e inteligente administración” de la aludida sociedad “reuniendo, así como ella lo verifica con la cuota mensual de sus socios, un fondo general con las limosnas aisladas, que, si algún beneficio producen, es tan pasajero, tan del momento, que desvirtúa, digámoslo así, el benéfico objeto de socorrer las necesidades de la indigencia”.²²

La semana siguiente, el subgobernador Fermín Abella recoge el guante lanzado por el *Diario* haciendo repartir esta carta entre los vecinos de Mahón:

“Mahón, 16 de noviembre de 1864

Muy Sr. Mío:

Me cabe la honra de dirigirme a V. particularmente para llamarle su atención e interesarle en un asunto local de gran importancia para la sociedad, para la moral, para la tranquilidad de todos y, muy particularmente, para cumplir con un deber cristiano: me refiero a la extinción de la mendicidad pública.

Ha sido y es inherente a la humanidad la pobreza, mas para remediarla creó Dios entre las virtudes la caridad; y, al dirigir ésta para que sea más extensa, más útil, más provechosa, no se secan sus abundantes fuentes, sino que por el contrario brotan más puros y cristalinos sus raudales.

El espectáculo de las miserias es cierto que excita a veces a corazones que tienen embotada su sensibilidad con el vicio, pero en cambio frecuentemente éste y la holgazanería roban el óbolo de caridad a la madre de familia que, enjutos sus pechos por la miseria, solo ardientes lágrimas de dolor puede prodigar a su hijo. Posible es también que el que por vanidad tiene abiertas las puertas para el pordiosero, las cierre para otra limosna que no deje ver el aparato

²¹ *El Diario de Menorca*, 03.11.1864, pp. 2-3.

²² *El Diario de Menorca*, 08.11.1864, p. 2.

de su esplendidez. Mas no deben buscarse en las pasiones mundanas los medios de cumplir con los deberes religiosos y morales.

En la caridad modesta pero llena de fe, en la asociación que investiga la miseria para remediaria ocultamente en su desconocido albergue, es donde se encuentran los medios eficaces de socorrer la pobreza y de alentar más y más a las personas que dan limosna movidas por un espíritu verdaderamente evangélico a que alarguen sus dádivas, porque tienen la certeza de que sus economías sirven para dar de comer al hambriento y no para alimentar la vagancia.

Al dirigirme a todos los vecinos de esta ciudad para sustituir la caridad hecha acaso por un prudente sistema de socorros, no es mi ánimo tampoco crear un establecimiento donde se recojan todos los necesitados, pues puede socorrerse la pobre sin privarle de su libertad y sin romperle los lazos de la familia; este sistema solo puede adoptarse con determinados individuos y no con la generalidad, porque muchos únicamente carecen de pan mientras carecen de trabajo. Mi pensamiento es establecer una asociación en la que entreguen los asociados mensualmente la cantidad a que voluntariamente se obliguen; la asociación tendrá una junta directiva, auxiliada por uno o más socios de cada calle que se ofrezcan a averiguar los pobres que existan en las casas de su vecindad y las cantidades de alimentos precisos para socorrerlos; a estos socios la junta les dará los bonos que pidan y con ellos los socorridos pasarán a recoger los comestibles.

Un reglamento detallará los diferentes casos de la mendicidad que debe socorrer la sociedad y los diferentes medios de ejecutarlo.

Por lo expuesto, comprenderá V. que no trato de sustituir la caridad con el oropel de la filantropía, trato de desarrollarla, dándole el estímulo de una aplicación útil y provechosa, cumplo con un deber prohibiendo la mendicidad pública, pero antes de prohibirla quiero socorrer y para esto necesito la voluntad de todos los mahoneses; y, desde luego, deseo contar con la de V. como lo espero de sus sentimientos religiosos y patrióticos.

Cualquiera cantidad que V. se sirva ofrecer por este moral objeto, la misma que ahora da en su casa de limosna, será suficiente para que V. contribuya en alto grado a hacer el bien de sus semejantes al mismo tiempo que a mejorar las costumbres públicas.

Su afectísimo atento S. S. Q. B. S. M.

Fermín Abella".²³

En su edición del 30 de noviembre, el Diario de Menorca se hace eco de la misiva enviada por Fermín Abella: "hoy nos encontramos agradablemente sorprendidos al leer una carta que particularmente dirige el señor Subgobernador a los vecinos de esta ciudad, manifestando su noble y loable deseo de ver reunido en una sociedad benéfica el poderoso elemento de la limosna colectiva, buscando así el medio de darle una aplicación útil y provechosa en favor del desvalido y contribuir al bien de sus semejantes al mismo tiempo que a mejorar las costumbres públicas. ¿Y quién no secundará tan generosa iniciativa? Por todos será secundada, es la única respuesta que dará cada uno al contribuir con su óbolo a la realización de una obra tan fecunda en sus benéficos resultados".²⁴ A los pocos días, el Diario pide nuevamente que la nueva asociación se realice "lo mejor y más

²³ *El Diario de Menorca*, 09.12.1864, pp. 2-3. La carta que queda transcrita va precedida de la siguiente introducción: "como no solo es muy posible sino sumamente fácil que no la hayan recibido todas las personas que en tan piadosa obra se interesen, ya por un descuido involuntario, ya por una omisión muy natural en los muchísimos ejemplares que tenían que repartirse, debemos manifestar a nuestros lectores que se hallaren en este caso que la juzguen como dirigida a cada uno de ellos personalmente, y en este concepto podrán remitir a la secretaría del Subgobierno una nota de la cantidad mensual por que se suscriben".

²⁴ *El Diario de Menorca*, 30.11.1864, p. 3.

pronto posible”: “mengua sería por cierto que en un país tan favorecido por la Providencia como el nuestro, en donde con tanta prontitud y facilidad se organizan toda especie de asociaciones para proporcionar recreo a las clases acomodadas, en donde abundan los casinos, las sociedades filarmónicas, teatros, paseos, cafés y tantos otros puntos de solaz y pasatiempo, nos quedásemos atrasados y en estado primitivo en lo concerniente a caridad, base de la religión cristiana, y uno de los principales lazos con que unió Dios a los hombres en la tierra”.²⁵

En efecto, hasta bien entrada la Edad Moderna, la atención de los más desfavorecidos fue una preocupación prácticamente exclusiva de la Iglesia. No obstante, a partir del siglo XVI, aproximadamente, el empeoramiento del problema de la mendicidad supuso un mayor protagonismo de los poderes públicos. Como bien ha explicado el profesor Santiago Muñoz Machado, “la reforma de los procedimientos tradicionales de asistencia y las prácticas caritativas medievales debía consistir en la gestión centralizada de los recursos por los regidores de la ciudad o personas designadas por ellos”.²⁶ En el momento al que nos remite la iniciativa de Fermín Abella, además, el constitucionalismo decimonónico había tratado de imprimir “un giro a la cuestión asistencial profundizando en la misma tendencia que habían abierto los reformistas ilustrados: convertir la asistencia a los necesitados en una responsabilidad pública, a cargo de las administraciones públicas y financiada principalmente con recursos públicos”.²⁷ Sin embargo, “la tendencia a concentrar la asistencia como una responsabilidad exclusiva de la Administración pública no llegó a realizarse en plenitud nunca. La legislación del siglo XIX experimentó muchos vaivenes, inclinándose, por épocas, hacia una mayor protección de las instituciones particulares”.²⁸ Al respecto, el profesor Muñoz Machado cita como “muestra paradigmática” la Ley de Beneficencia de 20 de junio de 1849, vigente a la altura de 1864, en la medida en que “se aprecia en todo el texto una mayor consideración hacia la beneficencia particular, que trata de conservar y potenciar”.²⁹

Entonces, desde la perspectiva que queda someramente apuntada, no debe extrañarnos la propuesta lanzada por Fermín Abella en noviembre de 1864. Sin embargo, no deja de ser sorprendente que fuera justamente la primera autoridad civil de Menorca quien promoviera una iniciativa de beneficencia particular cuyos ulteriores detalles se fueron conociendo durante el transcurso del mes de diciembre. Por ejemplo, el *Diario de Menorca* aclara que “el suscribirse es un acto puramente voluntario que no obliga sino mientras dura la misma voluntad; y para que ésta no se canse, no hay más que no exceder sus límites, suscribiéndose por cantidades que puedan satisfacerse sin ninguna especie de sacrificio”.³⁰ Ahora bien, “para satisfacer la justa y natural curiosidad de los que desean

25 *El Diario de Menorca*, 04.12.1864, pp. 2-3.

26 MUÑOZ MACHADO, S.: “Sobre la pobreza”, en *Vestigios*, Barcelona, 2020, p. 125-152, (p. 127-128). En el mismo sentido, véase también ANGUIA OSUNA, J. E.: “Análisis histórico-jurídico de la beneficencia española de mediados del siglo XIX: la ‘Ley de Beneficencia’ de 1849 y su Reglamento de ejecución de 1852”, *Aportes. Revista de Historia Contemporánea*, 99, 2019, p. 89-121.

27 MUÑOZ MACHADO, S.: “Sobre la pobreza”, p. 141.

28 MUÑOZ MACHADO, S.: “Sobre la pobreza”, p. 143-144.

29 MUÑOZ MACHADO, S.: “Sobre la pobreza”, p. 144.

30 *El Diario de Menorca*, 11.12.1864, p. 2.

suscribirse por cantidades que guarden cierta armonía con las suscritas por los demás”, el *Diario* anuncia que publicará “las listas de los suscriptores y cantidades suscritas”,³¹ lo que comienza a hacer en su edición del 21 de diciembre de 1864.³²

Así las cosas, el primer suscriptor es Mons. Mateo Jaume y Garau, Obispo de Menorca,³³ que decide aportar una cuota mensual de 120 reales.³⁴ Su donativo inicial va acompañado de una carta en la que elogia el “cristiano e ilustrado celo” del subgobernador Fermín Abella “para extinguir la mendicidad pública en esta población, organizando en forma de asociación voluntaria los esfuerzos de la caridad para que sus dádivas lleguen al seno de la indigencia de un modo ordenado, seguro y eficaz”. Escribe el Prelado: “he querido tomarme tiempo para reflexionar detenidamente sobre este proyecto antes de expresar a V. mi opinión, y me cabe la honra de manifestar a V. que me parece bajo todos conceptos digno de ser acogido con fervor y entusiasmo por todos los que sientan latir en su pecho los nobles sentimientos de la caridad cristiana y se interesen en la mejora y alivio de la suerte de los pobres”. Por ello, el Obispo de Menorca pide que “todas las personas acomodadas” de Mahón se sumen al proyecto y, además, dirige “una fervorosa excitación a los individuos del clero de esta ciudad para que tomen una parte activa en tan benéfica asociación”.³⁵ Siguiendo estas indicaciones, la Noche de Reyes de 1865, se organiza en el Circo Mahonés una función especial que logra recaudar más de 1.000 reales para la nascente entidad; al principio de la velada, por cierto, el socio Bernardo Fábregas Sintés recita una poesía –“La caridad”– escrita expresamente para la ocasión y dedicada al funcionario Fermín Abella.³⁶

Finalmente, la tarde del domingo día 5 de febrero de 1865, todos los suscriptores fueron convocados por el subgobernador de Menorca a una reunión en la sede del Ayuntamiento

31 *El Diario de Menorca*, 11.12.1864, p. 3.

32 *El Diario de Menorca*, 18.01.1865, p. 1.

33 Años después de haber marchado de Menorca, Fermín Abella saldría en defensa de este Obispo de Menorca desde las páginas del semanario *El Consultor de los Párrocos*, la “revista de ciencias eclesiásticas” que dirigió junto con el presbítero Miguel Sánchez López entre 1872 y 1880. Efectivamente, en la edición de *El Consultor de los Párrocos* de día 17 de abril de 1873, en plena Primera República, puede leerse lo siguiente:

“En Menorca se han cometido algunos atentados sacrílegos, que han causado tan general como profunda indignación. El venerable Obispo de Menorca, sabiendo que ahora no hay justicia en la tierra, ha tenido que abrir sus brazos y levantar sus ojos al Cielo para pedir a Dios que ilumine a los extraviados y no permita que se ultraje a su Santa Iglesia.

No queremos ni aún nombrar los atentados cometidos. Y no los nombramos, porque narrar es enseñar y no queremos que nuestros escritos sirvan para sugerir ideas que no se pueden recordar sin horror. Solo diremos al Gobierno que medite lo que dice el propio Maquiavelo acerca de las naciones que se olvidan de Dios y persiguen la Religión.

No deseamos averiguar cómo piensan los actuales gobernantes; pero que no olviden que la autoridad civil muere cuando la autoridad eclesiástica no es aceptada.

¿Qué es lo que se intenta? ¿Destruir la Religión? Esto es ridículo. Empeñarse en destruir la Religión equivale a hacer resaltar su necesidad [...].

Hay muchas gentes que se figuran que mientras más sacrilegios cometen más agradan al Gobierno. Si en efecto así es, ¡desgraciado el Gobierno que se aleje de Dios! ¡Desgraciado el pueblo que tiene un Gobierno alejado de Dios!” (p. 160).

34 *El Diario de Menorca*, 21.12.1874, p. 2.

35 *El Diario de Menorca*, 21.12.1874, p. 1.

36 *El Diario de Menorca*, 10.01.1865, p. 2.

de Mahón.³⁷ En este encuentro, se acordó nombrar una comisión para que redactara el reglamento provisional de la Asociación de Beneficencia Domiciliaria –esta sería su denominación social–, cuyo proyecto fue publicado en portada por el *Diario de Menorca*.³⁸

Este reglamento constaba de 28 artículos divididos en cinco capítulos –objeto de la asociación; fondos y su distribución; los socios; régimen y gobierno de la asociación; comisiones de distrito– y definía el propósito de la Asociación en estos términos: “socorrer a los pobres que, por sus achaques, edad, falta de trabajo u otra desgracia cualquiera se queden privados de los recursos más indispensables para su subsistencia y evitar de esta manera la mendicidad pública” (artículo 1). Ahora bien, quedaban excluidos de su ámbito subjetivo “los individuos que no tengan familia” y “los enfermos que tampoco la tengan o que teniéndola no les baste el socorro de la Asociación, pues en ambos casos deben pasar a los establecimientos de beneficencia”³⁹ (artículo 2). El fondo económico de la Asociación se nutriría de estos recursos: primero, las cuotas mensuales de los socios; segundo, las limosnas eventuales; y, tercero, otros medios que pudiera proporcionar la junta directiva (artículo 3). La misma junta directiva se encargaría de repartir los fondos de la Asociación “de acuerdo con la comisión de la Junta de Beneficencia y en unión con los que ésta dedique mensualmente a socorros domiciliarios” (artículo 4); dicha distribución sería “en especie o en dinero según los casos y circunstancias” (artículo 5).⁴⁰

Desde el punto de vista organizativo, la condición de socio de la Asociación se atribuye a “todos los que satisfagan mensualmente las cantidades porque se hayan suscrito o se suscribieren en lo sucesivo” (artículo 6). Asimismo, el gobierno interno de la Asociación corresponde a una junta directiva compuesta por los siguientes miembros: el presidente nato, cargo de naturaleza nominal que recae en el subgobernador de la isla de Menorca (artículo 8); seis vocales elegidos por la junta general de socios; dos representantes de la Junta de Beneficencia; el cura-párroco de Santa María de Mahón; y representantes de las distintas comisiones de distrito (artículo 7). Entre los vocales de la junta directiva, deben nombrarse un vicepresidente, que ejerce la dirección efectiva de la Asociación (artículo 14); un secretario (artículo 15); un tesorero (artículo 16); y un contador (artículos 17 y 19). Además, la junta directiva también tiene la misión de nombrar ocho comisiones de distrito, “cinco en la ciudad y tres en sus arrabales” (artículo 24). Formadas por “un eclesiástico encargado de la recaudación y secretaría” y “las personas que la junta directiva considere necesarias según las circunstancias” (artículo 25), las comisiones de distrito se encargan de “visitar las familias pobres de su demarcación, investigar su estado y circunstancias y

37 *El Diario de Menorca*, 03.02.1865, p. 2; 04.02.1865, p. 3.

38 *El Diario de Menorca*, 12.02.1865, pp. 1-2.

39 Semanas atrás, el mismo *Diario de Menorca* (15.12.1864, p. 3) había recordado a este respecto que “dos son los establecimientos de beneficencia que contiene esta ciudad: la casa de expósitos, destinada a recogerlos, criarlos, educarlos, instruirlos y proporcionales los medios de vivir con su trabajo; y el hospital civil, que acoge los enfermos pobres prestándoles el auxilio necesario o bien les socorre a domicilio, algunas veces con medicinas, según los fondos del establecimiento, y con una o más raciones según las circunstancias del enfermo”.

40 Como bien explicará Fermín Abella años más tarde en su *Tratado de sanidad y beneficencia*, la beneficencia domiciliaria es “un deber ineludible de la Administración”. Así, “las Juntas municipales [de Beneficencia] organizarán y fomentarán todo género de socorros domiciliarios y muy particularmente los socorros en especie”. (ABELLA, F.: *Tratado de sanidad y beneficencia*, 3ª edición, Madrid, 1885, p. 834; sobre la organización de las juntas de beneficencia, véanse especialmente las pp. 734-736).

proponer los socorros que a su juicio les sean necesarios”; “fomentar la suscripción para socorro de los pobres y recoger los donativos en metálico o en especie”; y “distribuir las cantidades que por dicha junta se señalen en favor de cada distrito” (artículo 26). En cualquier caso, todos los cargos de la Asociación de Beneficencia Domiciliaria de Mahón son “honoríficos y gratuitos” (artículo 28).

Pues bien, el domingo día 19 de febrero de 1865, los socios de la Asociación fueron convocados por el subgobernador Fermín Abella a una nueva reunión para aprobar el proyecto de reglamento que acabamos de sintetizar.⁴¹ Así pues, “tras una conveniente y razonada discusión”, el mentado proyecto fue aprobado a título provisional, “pues sabido es que, sin las luces de la experiencia, no debe darse a una nueva institución un carácter definitivo”. A continuación, los socios concurrentes a la reunión eligieron los seis vocales de la junta directiva: José Soler Siquier, Antonio Vanrell Vanrell, Ramón Ballester Pons, Jaime Moncada Soler, Julio Soler Siquier y Jaime Ferrer Parpal.⁴²

La junta directiva de la Asociación de Beneficencia Domiciliaria de Mahón quedó definitivamente instalada el 26 de febrero⁴³ y, en una nueva reunión celebrada el 10 de marzo, “fueron examinadas las relaciones y clasificación de los menesterosos que habían presentado las comisiones de los ocho distritos, junto con el presupuesto de los socorros con que deben ser atendidos”. Así las cosas, según el *Diario de Menorca*, la nueva entidad debía comenzar a funcionar “muy en breve”.⁴⁴ En su razón, la tercera semana de marzo, el *Diario* empezó a publicar en su folletín el reglamento provisional de la Asociación de Beneficencia Domiciliaria, así como la relación de todos los miembros de sus órganos de gobierno: la junta directiva y las distintas comisiones de distrito.⁴⁵ Finalmente, el inicio de las actividades de la Asociación fue fijado para el día 1 de abril de 1865 mediante la publicación del siguiente anuncio:

“Asociación de Beneficencia Domiciliaria de esta ciudad

Reunidos por las comisiones de distrito los datos necesarios para distribuir lo mejor y más equitativamente posible los recursos con que cuenta la Asociación y habiendo adoptado la junta directiva los acuerdos y medidas que ha considerado conducentes al mismo objeto, ha determinado que el día 1.º de abril próximo se dé principio a la asistencia de los pobres de esta ciudad y su distrito municipal, con arreglo a la clasificación que tienen formadas dichas comisiones según sus respectivas necesidades, y también la recaudación de las cuotas mensuales de los suscritores.

Lo que se publica para los efectos convenientes.

Mahón, 24 de marzo de 1865.

El vicepresidente, José Soler. Por acuerdo de la junta directiva. Ramón Ballester, vocal secretario”.⁴⁶

⁴¹ *El Diario de Menorca*, 14.02.1865, p. 2; 19.02.1865, p. 2.

⁴² *El Diario de Menorca*, 21.02.1865, p. 2.

⁴³ *El Diario de Menorca*, 28.02.1865, p. 3.

⁴⁴ *El Diario de Menorca*, 12.03.1865, p. 2.

⁴⁵ *El Diario de Menorca*, 14.03.1865, p. 2.

⁴⁶ *El Diario de Menorca*, 26.03.1865, p. 2.

De este modo, siguiendo el plan previamente establecido, el subgobernador Fermín Abella anuncia, en fecha 27 de marzo,⁴⁷ lo siguiente: “desde el día 1.º del próximo abril queda prohibido implorar la caridad pública en las calles y puertas de las casas de esta población y las de Villa-Carlos, San Luis y San Clemente”. Esta interdicción se acompaña de las siguientes disposiciones:

- La autoridad pública que hubiese concedido licencias para mendigar, “cuidará de recogerlas desde luego y se abstendrá en lo sucesivo de concederlas”.⁴⁸
- Cualquier mendigo que contravenga tal prohibición “será entregado a los Tribunales para la aplicación de la pena correspondiente a su delito”.⁴⁹
- Cuando la mendicidad fuera ejercida por menores de 14 años o por personas imposibilitadas de trabajar, “se adoptarán [...], según los casos, las medidas que se juzguen más oportunas”.
- Todas las autoridades de Mahón “quedan encargadas de velar, en el círculo de sus funciones y bajo su más estrecha responsabilidad, para la rigurosa observancia de las antecedentes disposiciones”.

La represión de la vagancia de la que estas decisiones del subgobernador Abella constituye un buen ejemplo fue una política muy habitual durante todo el siglo XIX para afrontar –en palabras del profesor Muñoz Machado– “el viejo y resistente problema de los vagabundos, pícaros, delincuentes, mendigos y falsos pobres”.⁵⁰ Esta represión “se mantuvo oscilante entre la corrección gubernativa y la penal” con la finalidad última de trazar en la realidad práctica “la distinción entre las diversas clases de mendicidad, entre los pobres reales y los fingidos, ya que entre estos últimos abundaban los sanos que habían decidido vivir a costa de los demás y sin trabajar”.⁵¹

A la conclusión del primer trimestre de funcionamiento de la Asociación de Beneficencia Domiciliaria de Mahón, que coincidió en el tiempo con el cese de Fermín Abella al frente del Subgobierno de Menorca, la entidad había repartido 11.034'40 reales entre las personas asistidas –250 en abril, 238 en mayo y 240 en junio– y tenía unas existencias de caja que ascendían a 9.563'54 reales. Además, había distribuido mensualmente entre 3.000 y 5.000 comidas (sopas y panes). El *Diario de Menorca* hacía la siguiente valoración de estas cuentas: “la Asociación de Beneficencia ha llegado a extinguir la mendicidad en nuestra población y su distrito municipal, y el verdaderamente necesitado encontrará en ella sin ruborizarse el consuelo que busca el hombre en las apremiantes necesidades de la vida”.⁵²

47 *El Diario de Menorca*, 28.03.1865, p. 2.

48 Años más tarde, Fermín Abella se referiría en los siguientes términos a este particular fenómeno: “la mendicidad pública, sobre ser por lo general viciosa, da muy pobre idea de la buena organización de un país y de su progreso, y por esta razón los Alcaldes deben a toda costa reprimirla en sus respectivas localidades [...]. Esto no obsta, sin embargo, para que en determinados casos concedan licencia para implorar la caridad pública a ciertos pobres, hijos o vecinos de la población, en quienes concurren circunstancias excepcionales; pero debe hacerse con toda previsión y vigilar para que ninguno que no esté autorizado al efecto pida limosna en las calles y sitios públicos” (ABELLA, F.: *Tratado de sanidad...*, pp. 837-838).

49 Esta norma se fundamenta en los artículos 263 y 264 del Código Penal de 1850. El primero de estos preceptos castigaba “el que sin la debida licencia pidiera habitualmente limosna” y el segundo, a su vez, sancionaba “al que bajo un motivo falso obtuviere licencia para pedir limosna o continuare pidiéndola después de haber cesado la causa por que la obtuvo”.

50 MUÑOZ MACHADO, S.: “Sobre la pobreza”, p. 144.

51 MUÑOZ MACHADO, S.: “Sobre la pobreza”, p. 145.

52 *El Diario de Menorca*, 13.07.1865, p. 3.

2.2. La primera edición del *Libro de los alcaldes*

El subgobernador Fermín Abella ha sido descrito como “un trabajador incansable”: “se levantaba con la aurora –explica Deseado Mercadal– y a la hora de acudir a su despacho había ya puesto en orden todo el programa del día y escrito buen número de páginas ya que fueron más de sesenta los manuales que sobre diversos temas de la Administración salieron de su pluma”.⁵³ Como hemos visto, esta misma vertiente de la personalidad del subgobernador también sería resaltada por el diputado Rafael Prieto y Caules durante su discurso de 1893, en el que afirmó que el subgobernador Abella publicó estando en Menorca “su primera obra sobre administración municipal”.⁵⁴ Ciertamente, durante la primavera de 1865, poco antes de marchar de la isla, Fermín Abella dio a la imprenta *El libro de los alcaldes*, subtítulo del siguiente modo: “Atribuciones, deberes y responsabilidades de los alcaldes, tenientes de alcalde y alcaldes pedáneos”. El volumen –558 páginas– fue impreso en la Librería de Juan Oliveres de Barcelona.

Esta obra de Fermín Abella –quien firma en portada como Subgobernador de Menorca– se concibe como un comentario práctico de la Ley de 8 de enero de 1845 de organización y atribuciones de los Ayuntamientos y se estructura entorno a once capítulos. Tras una reseña histórica sobre el cargo de alcalde, se examinan su nombramiento, su cese, su suspensión y su reparación (incluyendo también a tenientes de alcalde y alcaldes pedáneos); a continuación, se analizan las competencias de los alcaldes desde ocho puntos de vista: el orden administrativo y judicial, la actuación como delegados del Gobierno, las relaciones con la Iglesia, el ejercicio de la policía municipal, la presidencia de los ayuntamientos, su condición de administradores de los pueblos, el ejercicio de la potestad coercitiva y la formación de diligencias preventivas en causas criminales. *El libro de los alcaldes* se cierra con un capítulo relativo al régimen de responsabilidad que resulta aplicable a tales autoridades en el desempeño de sus competencias.

El comentario de la Ley de Ayuntamientos de 1845 se acompaña de la transcripción íntegra de otras muchas disposiciones y de la cita de numerosa jurisprudencia administrativa. En el breve preámbulo, el autor afirma lo siguiente: “aunque nada está más lejos de nuestro ánimo que tener la pretensión de escribir una obra de doctrina, hemos procurado reunir en la presente, de una manera sencilla, clara y metódica, todo lo que puede interesar a los Alcaldes, Tenientes de Alcalde y Pedáneos”.⁵⁵ Por ello, *El libro de los alcaldes* se organiza en epígrafes temáticos que aparecen identificados por un breve título en negrilla cuya recapitulación se efectúa en el índice alfabético final, formado “para no hacer en todos los párrafos citas de páginas y referencias, [...] consiguiendo de esta manera más claridad y exactitud”.⁵⁶

La Correspondencia de España, periódico de mayor difusión en aquella época, anunció la aparición de este libro en los siguientes términos: “el Sr. D. Fermín Abella, subgobernador de Mahón, ha dado a la estampa un libro sumamente útil y curioso para los municipios. Es una

⁵³ MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 26.

⁵⁴ *Diario de Sesiones de las Cortes*, Congreso de los Diputados, 10.05.1893, p. 842. Sobre este discurso, véase lo señalado en la nota 3.

⁵⁵ ABELLA, F.: *Libro de los alcaldes*, Barcelona, 1865, p. V-VI.

⁵⁶ ABELLA, F.: *Libro de los alcaldes*, p. VI.

“recopilación completa de las atribuciones, deberes y responsabilidades de los alcaldes, tenientes de alcaldes y alcaldes pedáneos en todos los ramos en que estos funcionarios intervienen»; y se halla escrito con tan buen método y exactitud que, consultándolo, es imposible que incurran aquellos en la menor responsabilidad”.⁵⁷ A su vez, el *Diario de Menorca* se hizo eco del anuncio publicado por el boletín oficial de la provincia, añadiendo la siguiente apostilla: “como nos honramos con la amistad de su autor, y su posición en esta ciudad pudiera hacer parecer nuestro elogio interesado, aunque justo, hacemos abstracción de su nombre, concretándonos a publicar a continuación el anuncio que del mencionado boletín hemos copiado”; en la ciudad de Mahón, por cierto, *El libro de los alcaldes* estaría disponible en la librería de Domingo Orfila.⁵⁸

El éxito de esta obra de Fermín Abella fue tal que en dos años tuvo que publicarse una segunda edición “notablemente aumentada”. Así las cosas, en 1867, vio la luz el nuevo *Libro de los alcaldes, ayuntamientos y secretarios*, impreso en Madrid –Oficina Tipográfica del Hospicio– y dividido en dos tomos de más de 600 páginas. En esta ocasión, nuestro autor abre su lente de análisis para comprender “todos los ramos de la Administración municipal, no solamente en la parte que interesa conocer a los alcaldes, objeto especial de la primera edición, sino también lo que corresponde a los ayuntamientos, concejales y secretarios”.⁵⁹ Además, el nuevo *Libro* incluye resúmenes temáticos de la jurisprudencia administrativa, “cuyo conocimiento es indispensable para la recta aplicación de la legislación municipal”.⁶⁰

El cese de Fermín Abella como responsable del Subgobierno de la isla de Menorca llegó con el correo del 18 de julio de 1865. Al día siguiente, el subgobernador cesante presidió la sesión ordinaria del pleno del Ayuntamiento de Mahón: “fue tomado el acuerdo de pedir al Gobierno de S. M. autorización para llevar a efecto las obras del nuevo hospital, en cuya instalación tanto interés había demostrado el señor Abella, y a continuación manifestó dicho señor que habiendo tenido noticia de su cesantía, y por si acaso no podía volverse a encontrar en el seno de la Corporación municipal antes de su marcha, cumplía con el deber de despedirse del Ayuntamiento de la ciudad de Mahón, de la cual conservaría siempre los más gratos recuerdos”.⁶¹ El mismo día 19 de julio, tras haber recibido una visita solmene de la Corporación municipal de Mahón,⁶² Fermín Abella emprendió su camino hacia la Península,⁶³ “acudiendo a despedirle numerosísimos ciudadanos que quisieron rendirle su tributo de agradecimiento y admiración”.⁶⁴

57 *La Correspondencia de España*, 24.05.1865, p. 3.

58 *El Diario de Menorca*, 26.05.1865, p. 2. En la misma línea de *La Correspondencia de España*, el anuncio transcrito por el *Diario de Menorca* acaba con este párrafo: “son tan numerosos los casos resueltos que confiamos que, cuantas dudas se presenten a los alcaldes, podrán saber al momento si pueden o no incurrir en responsabilidad y si esta se les será exigida gubernativa o judicialmente”.

59 ABELLA, F.: *Administración municipal. Libro de los alcaldes, ayuntamientos y secretarios*, I Madrid, 1867, p. VI.

60 ABELLA, F.: *Administración municipal...*, I, p. VII.

61 *El Diario de Menorca*, 20.07.1865, p. 2.

62 *El Diario de Menorca*, 20.07.1865, p. 2.

63 *El Diario de Menorca*, 19.07.1865, p. 3.

64 *El Diario de Menorca*, 20.07.1865, p. 2.

3. El Lazareto de Mahón en el *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre* (1868)

En 1868, sólo un año después del *Libro de los alcaldes, ayuntamientos y secretarios*, Fermín Abella publica el *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre*. Como hemos apuntado, esta obra incluye “un acabado estudio del Lazareto de Mahón”.⁶⁵ De hecho, a partir de mayo de 1868, el *Diario de Mahón* reproduciría íntegro en su folletín este “trabajo de curiosa importancia”, dado que “en él se describe con gran exactitud tan notable establecimiento sanitario”.⁶⁶ Sin embargo, antes de entrar a examinar esta descripción del Lazareto de Mahón, será verdaderamente útil hacer un análisis general de la obra en la que aquélla se inserta.

3.1. Planteamiento general de la obra

Con este nuevo libro, Fermín Abella desea compendiar sistemáticamente “todo lo que se halla mandado en los diferentes ramos de la Administración que pueden comprenderse con el nombre de Policía Sanitaria Marítima y Terrestre, y que tanto interesa a la salubridad e higiene públicas”.⁶⁷ Entonces, su propósito esencial es ahorrar “tiempo y trabajo” a “las Juntas de Sanidad, los Ayuntamientos, los Profesores de las ciencias médicas y los empleados”;⁶⁸ absteniéndose, por tanto, el autor de presentar “un trabajo científico basado sobre el estudio de la legislación sanitaria antigua y moderna, que teóricamente se ocupase de las reformas que debían en ella introducirse”.⁶⁹

Así las cosas, el *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre* de Fermín Abella dedica sus primeros capítulos⁷⁰ a examinar con todo detalle los distintos sujetos que intervienen en este negocio público: el Gobierno y las demás autoridades encargadas de la salud pública (el Real Consejo de Sanidad, las Academias de Medicina y Cirugía, las juntas –provinciales y municipales– de sanidad), los profesores, los facultativos (médicos, cirujanos, ministrantes, practicantes, parteras), los veterinarios y los farmacéuticos; esta parte del *Manual* de Fermín Abella se refiere finalmente al control del intrusismo en el ejercicio de las profesiones médicas y a los premios de la Administración para obsequiar a determinados facultativos. Siguen los capítulos sobre epidemias, vacunas, epizootias y estadística. La obra continúa con sendos análisis sobre sanidad marítima y policía municipal sanitaria. Finalmente, los últimos capítulos del *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre* tratan de las exenciones físicas para el servicio militar, los médicos forenses, los partidos médicos y las aguas y baños minerales.

Según queda indicado, la sanidad marítima es objeto de estudio en el capítulo XIII del *Manual*, que principia con la siguiente definición: “con el nombre de *Sanidad marítima*

⁶⁵ MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 26.

⁶⁶ *Diario de Mahón*, 31.05.1868, p. 2. Sobre este otro periódico, véase ALEMAÑY VICH, L.: “La prensa en Menorca...”, p. 113-114.

⁶⁷ ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre*, Madrid, 1868, s/p. Este fragmento forma parte de la introducción “Al lector”, la cual carece de números de página.

⁶⁸ ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, s/p.

⁶⁹ ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, s/p.

⁷⁰ ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 463-465.

comprendemos aquella parte de la legislación que tiene por objeto el precaver a la Península de las epidemias o contagios que las naves pueden importar de otros países”.⁷¹ Ciertamente, el surgimiento y la evolución de la sanidad marítima tienen su razón de ser en las epidemias; así lo explica Abella: “la frecuencia con que las enfermedades contagiosas afligían los pueblos limítrofes a los mares, a causa de ser aquellas importadas por las naves que hacían el comercio con el Oriente, y después de muchos siglos de observar las Naciones estos males, pensaron en diversas medidas para aplicarlas a los buques sospechosos”.⁷² Desde un punto de vista histórico, sin perjuicio de ciertas ordenanzas del siglo XVII, el autor sitúa el origen de la primera normativa sobre sanidad marítima en las disposiciones legales que se adoptaron “cuando la horrible peste que se desarrolló en Marsella en el año 1720, importada por un barco procedente del Oriente”.⁷³ Prosigue su relato histórico: “pasadas y olvidadas aquellas calamitosas circunstancias, así como la peste que un siglo después fue importada a España, dejando horrible memoria en el Lazareto de Mahón, y el cólera-morbo, que habiendo aparecido por primera vez en 1781 recorrió toda la Europa en los años de 1832 a 1834, la ciencia, por medio de la Academia de Medicina de París, declaró en el año 1847 que la peste tenía un periodo de incubación de ocho días; y por consiguiente, que todo buque que invirtiera en su travesía más tiempo de los nueve días sin novedad alguna en la salud, no ofrecía peligro, y por lo tanto que era inútil la cuarentena”.⁷⁴ En estas circunstancias fue aprobada la Ley General de Sanidad de 28 de noviembre de 1855, que es la vértebra normativa *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre*⁷⁵ y que se mantendría en vigor hasta comienzos del siglo XX.⁷⁶

Pues bien, esta Ley General de Sanidad –explica Fermín Abella– “se ocupó del servicio sanitario marítimo, dictando disposiciones sobre los directores especiales de Sanidad marítima, patentes, visita de naves, cuarentenas, expurgos y derechos sanitarios

71 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 223.

72 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 223. En esta misma línea, el profesor Santiago Muñoz Machado ha afirmado que “toda la estructura moderna de la Sanidad pública surge y evoluciona con la vista puesta en las enfermedades transmisibles y entre ellas fundamentalmente en las de carácter epidémico como problema de orden público” (MUÑOZ MACHADO, S.: *La sanidad pública en España. Evolución histórica y situación actual*, Madrid, 1975, p. 28). A lo largo de buena parte del siglo XIX, esta circunstancia supone que tanto las políticas que la Administración emprende en materia de sanidad como los órganos que crea a este mismo efecto en muchas ocasiones carezcan de la debida estabilidad. En este sentido, Muñoz Machado ha constatado “la crónica falta de previsión con que se atendían los problemas sanitarios del país”: “la salud pública [...] es atendida, preocupa, cuando la amenaza de que se altere es inminente; se organiza su defensa para el caso concreto, y pasado el peligro, un sistema de previsión continua carece de sentido a los ojos de las autoridades, por lo que o bien lo creado se suprime o es condenado a una lánguida existencia vacía de contenido” (MUÑOZ MACHADO, S.: *La sanidad pública en España...*, p. 82). Al respecto, sin embargo, Fermín Abella –que escribe su *Manual* en el último tercio del siglo XIX– parece adoptar una posición más evolucionada: “la policía sanitaria marítima no tiene sólo un objeto momentáneo que nace y muere con las circunstancias accidentales, sino que forma parte de las leyes permanentes y generales, y únicamente ciertas disposiciones de las mismas por su carácter riguroso sólo se aplican cuando la prudencia lo exige” (ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 223).

73 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 223.

74 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 224.

75 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 3: “la base de la legislación sanitaria es la ley de 28 de Noviembre de 1855, modificada por la ley de 24 de Mayo de 1866”. De hecho, el texto consolidado de la Ley General de Sanidad de 1855 es reproducido íntegramente por nuestro autor (p. 3-19).

76 MUÑOZ MACHADO, S.: *Tratado de Derecho Administrativo y Derecho Público General*, I, Madrid, 2015, p. 161-164.

marítimos”.⁷⁷ Siguiendo su método habitual, el análisis del *Manual* empieza considerando las autoridades competentes en materia de sanidad marítima: la Dirección General de Beneficencia y Sanidad, que es “la inmediatamente encargada de hacer cumplir las leyes sanitarias marítimas en todo el Reino, y en este concepto resuelve las consultas que le hacen las autoridades de las provincias”,⁷⁸ que son los gobernadores y –por delegación de estos– los alcaldes. Luego dedica un amplio espacio a las direcciones especiales de Sanidad marítima, que deben existir en todos los puertos del Estado⁷⁹ y que cuentan con un director –jefe superior del puerto y responsable “del exacto cumplimiento del importante servicio que les está confiado”–⁸⁰ y un secretario.⁸¹

En el sistema de sanidad marítima reviste una particular importancia el trámite de “visita de naves”, que se aplica “a todos los buques que llegan a los puertos” y constituye un requisito sin el cual “no se les da plática ni se les permite dejar en tierra persona alguna ni parte del cargamento”.⁸² Esta visita se efectúa por el médico y, si es necesario, por el intérprete, acompañados del personal de secretaría que sea necesario.⁸³ Para que pueda admitirse a libre plática un buque, es necesario que presente patente limpia –como veremos a continuación– y que, además, “de la visita de aspecto no resultase haber peligro para la salud pública” y “[de] la visita de tacto [...] resultasen los pasajeros y tripulantes en perfecto estado de salud”.⁸⁴

La “patente de Sanidad” es “el documento o certificado que se da a los capitanes de los buques a su salida del puerto, en el que se expresa el estado sanitario del país de donde sale la embarcación, el que disfruta ésta, la tripulación y los pasajeros”.⁸⁵ Su expedición corresponde a los directores especiales de Sanidad marítima y todos los buques, salvo contadas excepciones, tienen la obligación de llevarla. Por ello, si un buque se presenta sin patente y no justifica su falta, “se le considera como si tuviera patente sucia y es despedido para los lazaretos sucios”.⁸⁶ En cualquier caso, “los directores especiales de Sanidad marítima no pueden refrendar las patentes y entregarlas a los capitanes de los buques sin que previamente presenten la papeleta en que conste el abono de los derechos sanitarios para su toma de razón”.⁸⁷

Sea como fuere, antes de entrar en el análisis de los lazaretos –que constituyen el principal objeto de nuestra exposición–, debemos hacer referencia a la clasificación de las patentes

77 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 224.

78 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 225.

79 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 226.

80 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 230.

81 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 233.

82 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 234.

83 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 235.

84 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 235.

85 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 237. Se trata propiamente de un certificado administrativo que sirve para acreditar “el verdadero estado de salud del pueblo y puerto en que se expide y que se preserve de cualquier otro insalubre, debiendo anotarse en aquélla la menor alteración sospechosa que sufra la salud pública” (p. 239).

86 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 237.

87 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 238.

que Fermín Abella expone a partir del artículo 18 de la Ley General de Sanidad: “las patentes son uniformes en la Península e Islas adyacentes, y sólo se expiden de dos clases: patente limpia, cuando no reine enfermedad alguna importable, o sospechosa y sucia, en los demás casos. Toda otra patente expedida en el extranjero, sea cual fuere su denominación, sufre el trato de la sucia. Se considera también como sucia a la patente limpia que ha mudado de carácter por los accidentes del viaje”.⁸⁸

3.2. Los lazaretos en el sistema de sanidad marítima descrito por el *Manual*: el caso particular del Lazareto de Mahón

Fermín Abella define los lazaretos como “[e]l lugar destinado para el servicio especial de las cuarentenas sanitarias”.⁸⁹ A su vez, la cuarentena es “la estancia forzada fuera del pueblo al que se ha llegado y la secuestro a que se someten en casos determinados las procedencias que han venido por mar, con el fin de asegurar, durante la duración de aquélla, que dichas procedencias no lleven ningún germen contagioso y de destruir, por los medios prevenidos, los que ellos pudieren contener”.⁹⁰ Así las cosas, proseguimos leyendo en el *Manual*, “los lazaretos ocupan una porción de terreno o una isla, en la que se han construido diferentes edificios destinados al alojamiento de las personas con la incomunicación necesaria y almacenes para la ventilación y depósito de las mercancías,

⁸⁸ ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 238.

⁸⁹ ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 240. Sobre estas infraestructuras, véase BONASTRA TOLÓS, J.: *Ciencia, sociedad y planificación territorial en la institución del lazareto*, Barcelona, 2006; PERDIGUERO-GIL, E.; VIDAL HERNÁNDEZ, J.M.: *La ciudadela de los fantasmas: lazaretos y protección sanitaria en el mundo moderno*, Maó, 2010.

⁹⁰ ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 257. El reconocido profesor certero Ramón Lázaro de Dou y Bassols (1742-1832) ha defendido –en el sistema legal del Antiguo Régimen– la importancia de las cuarentenas: “con la mira de librarnos de la peste, a todos los que vienen de lugares sospechosos se les ha hecho hacer siempre en los puertos la cuarentena antes de comunicarse sus personas y efectos con los del país” (DOU Y BASSOLS, R.L.: *Instituciones del derecho público de España, con noticia del particular de Cataluña y de las principales reglas de gobierno en cualquier estado*, Madrid, 1800, IV, p. 41). De hecho, este autor cita la disposición adoptada por Carlos III en 1787 “para que no se recibiesen en nuestros puertos las embarcaciones que viniesen de parajes infectados o sospechosos en el Levante, y ambas costas del Mediterráneo, partiendo de Orán y Mazalquivir inclusive para Oriente, y tomando la misma dirección desde la raya de Francia, sin haber hecho antes cuarentena en el lazareto de Mahón, que se mandó habilitar y poner corriente para dicho fin” (DOU Y BASSOLS, R.L.: *Instituciones del derecho público...*, IV, p. 41-42). El tenor literal de esta decisión de Carlos III era como sigue:

“En el año pasado de 1785 mandó el Rey se pusiese corriente el Lazareto de Mahón en la isla de Menorca, y que las embarcaciones que debiesen purificarse en él fuesen todas aquellas que estuviesen sujetas a cuarentena por venir de parajes infectos o sospechosos en el Levante, y ambas costas del Mediterráneo, partiendo de Orán y Mazalquivir inclusive para Oriente, y tomando la misma dirección desde la raya de Francia; y que saliendo de estos puntos para Poniente se procurase establecer otro Lazareto. Estando ya habilitado el de Mahón, y ansioso el Rey de precaver de la peste que se experimenta en Argel a sus amados vasallos, ha prevenido con fecha de 3 de este mes a la Junta Suprema de Sanidad que haga expedir y circular prontamente sus órdenes a todos los Comandantes y Diputaciones de las costas de estos dominios, para que no se reciban en nuestros puertos las embarcaciones que vinieren de los parajes indicados, sin haber hecho antes su cuarentena en el Lazareto mencionado de Mahón. Aunque podía bastar esta providencia, ha querido S. M. que se publique además en esta Gaceta, para que llegue más generalmente a noticia de todos los navegantes que pudieren venir a los puertos de nuestra Península, y no aleguen ignorancia de una precaución que interesa y exige la salud pública de estos Reinos” (*Gaceta de Madrid*, 06.04.1787, p. 232).

Ramón Lázaro de Dou y Bassols acaba esta parte de su reflexión con un verdadero elogio a los lazaretos: “para los tiempos calamitosos de contagio es necesaria la precaución de buenos lazaretos en lugares sanos, secos, ventilados, abastecidos de agua corriente, con buenas divisiones de cuartos, aposentos, correspondencia de aire proporcionada de manera que no se inficionen unos a otros y que salgan fuera todos los hálitos pestíferos que puedan echarse con la ventilación” (DOU Y BASSOLS, R.L.: *Instituciones del derecho público...*, IV, p. 43).

unas y otras sujetas a cuarentena; y de una parte de mar donde se anclan los buques sometidos a dicha cuarentena”.⁹¹

Esta tipología de infraestructura sanitaria se divide en dos categorías: los lazaretos sucios, donde “hacen cuarentena los buques de patente sucia, de peste levantina, fiebre amarilla y cólera-morbo asiático; y los que, por sus malas condiciones higiénicas u otros motivos, hayan sido sujetos al trato de patente sucia”; y los lazaretos de observación, donde “se hace la observación en todos los casos que señale el Gobierno y conforme lo determinan las disposiciones especiales de Sanidad marítima”.⁹² Tal categorización se corresponde, según hemos avanzado, con las dos clases de patentes –limpia o sospechosa y sucia– y, a su vez, con las dos modalidades de cuarentena: la cuarentena de rigor, que “lleva consigo el desembarco y expurgos de las mercancías, y [que] se purga necesariamente en un lazareto sucio”; y la cuarentena de observación, que “puede hacerse en cualquiera de los puertos en que haya lazareto de tal naturaleza sin desembarcar el cargamento”.⁹³

En el momento de publicarse el *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre* (1868), solo estaban habilitados como lazaretos sucios los puertos de Mahón (Menorca) y San Simón (Vigo).⁹⁴ En estos, “se practican otras operaciones de precaución, de ventilación y de expurgo que no tienen lugar en los lazaretos de observación”.⁹⁵ Así, “en los lazaretos sucios se desembarcan y expurgan, en los sitios destinados al objeto, las ropas de uso y efectos de la tripulación y pasajeros, cueros al pelo y de empaque, pieles, plumas y pelos de animales, lana, seda y algodón, trapos, papeles y animales vivos; y se queman o arrojan al mar las sustancias animales o vegetales en putrefacción. La correspondencia oficial y particular, el numerario, las muestras de azúcar en pomos de cristal, se admiten dese luego y se entregan a las personas a quien van dirigidas, previas las correspondientes fumigaciones y con las precauciones establecidas en los referidos lazaretos”.⁹⁶ Ahora bien, “en ningún caso pueden admitirse a libre plática y circulación los artículos o géneros del cargamento de un buque cuarentenario, ínterin no haya terminado la cuarentena, exceptuándose los metales y demás objetos minerales que pueden ser admitidos después de cuarenta y ocho horas, por lo menos, de ventilación sobre cubierta”.⁹⁷ En este sentido, los directores de los lazaretos de Mahón y San Simón deben redactar –arreglándose a los modelos de la Dirección General de Beneficencia y Sanidad– toda la documentación acreditativa del movimiento de buques y, en particular, los certificados de cuarentena.⁹⁸

91 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 242-244.

92 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 245.

93 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 257.

94 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 247. Al efecto, nuestro autor cita la Real Orden de 6 de junio de 1860, acordando las reglas que habrán de observarse en el servicio sanitario marítimo y terrestre, cuyo artículo 16 disponía lo siguiente: “los lazaretos sucios de San Simón y Mahón dependerán directa y exclusivamente, el primero del Gobernador de la provincia de Pontevedra, y el segundo del Subgobernador de Menorca” (*Gaceta de Madrid*, 13.06.1860, p. 1).

95 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 248.

96 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 248.

97 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 248.

98 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 253.

Para ilustrar esta prolija exposición que acabamos de sintetizar, Fermín Abella dedica una extensa nota al pie de su *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre* a describir detalladamente el Lazareto de Mahón: “por la importancia y nombre que tiene [...] y como recuerdo a un país al que debemos tantas simpatías, publicamos la descripción de dicho lazareto, descripción que nos ha proporcionado nuestro particular amigo el Sr. D. Julio Soler”.⁹⁹

Esta manifestación es buena muestra de lo que afirma el estudioso local Deseado Mercadal en el sentido de que, tras su cesantía en el Subgobierno, “el señor Abella [...] continuó preocupándose por Menorca, tierra que consideró como su segunda patria chica”.¹⁰⁰ También incluye un dato relevante al apuntar que nuestro autor mantuvo el contacto con el patricio mahonés Julio Soler Siquier,¹⁰¹ a quien debemos considerar autor de la descripción que transcribimos íntegramente a continuación:

“Descripción del Lazareto de Mahón

Antes de proceder a la descripción del Lazareto, y con objeto de desvanecer el equivocado concepto a que dan lugar en la actualidad las descripciones publicadas hasta ahora acerca del verdadero uso de los departamentos del mismo, no será fuera de lugar dar algunas aclaraciones tocantes a los nombres con que se distinguían al principio los tres departamentos que componen el edificio, y de los con que hoy deben llamarse, atendido el servicio que prestan.

Ajustada la legislación sanitaria desde la creación del Lazareto a las denominaciones de *patente sospechosa*, *sucia* y *apestada*, así se nombraban los tres departamentos de que se compone el establecimiento, y, sin embargo, los buques que llegaban con patente sucia, ora lo verificasen con accidentes en el viaje o sin él, se les destinaba al fondeadero de patente sucia, en virtud del Reglamento de Sanidad de 1817.

Esta prescripción estaba todavía en vigor en 1821 que ocuparon el fondeadero sucio varios buques infestados de fiebre amarilla, y en estas críticas circunstancias se destinó igualmente al mismo sitio un buque procedente de Larache sin novedad y con patente limpia, empero declarada sucia de peste levantina por considerarse así a tenor del Reglamento. En Larache se desconocía dicha enfermedad de fiebre amarilla, y, no obstante, el buque, a los pocos días de permanecer entre los inválidos, fue también atacado, ocurriendo a bordo cuatro casos, de los cuales tres resultaron fatales.

En vista de tan desgraciado suceso se reformó la legislación sanitaria, destinando el departamento llamado *Sucio* tan sólo para los buques que traen patente de tal y llegan con accidente en el viaje.

Se comprendió, sin duda, que dentro de un lazareto sucio no puede haber más que esta

99 ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 240, nota 2. En cualquier caso, la obra de referencia sobre esta infraestructura sanitaria es VIDAL HERNÁNDEZ, J. M.: *El Llatzaret de Maó, una fortalesa sanitària*, 2ª edición, Maó, 2014.

100 MERCADAL BAGUR, D.: *El mando civil...*, p. 25. Así, justo después del párrafo que hemos transcrito, Fermín Abella añade lo siguiente: “los edificios y muelles del Lazareto [de Mahón] e Isleta de la Cuarentena necesitan hacer tiempo reparaciones de alguna importancia; sabemos que el director general de Beneficencia y Sanidad se ocupa de este asunto, y esto nos basta, conociendo su celo e inteligencia por el servicio público, para esperar con confianza y en breve la reparación completa de aquel establecimiento modelo” (ABELLA, F.: *Manual administrativo de sanidad...*, p. 240, nota 2).

101 Sobre su biografía, véase MIFSUD CISCAR, A.: “Pròleg”, en SOLER I SIQUIER, J.: *Exposició de l'estat actual de l'agricultura a l'illa de Menorca*, Menorca, 2002, p. 24-26. En esta sede sólo queremos hacer notar, según hemos visto anteriormente, que Julio Soler Siquier –junto con su hermano José– fueron miembros de la primera junta directiva de la Asociación de Beneficencia Domiciliaria de Mahón.

clasificación, y se consideró también como sucio el departamento *Sospechoso*, pero destinándolo para los buques que traigan patente sucia y lleguen sin accidente en el viaje.

La patente sospechosa o de mera observancia se purgaba y se purga en los lazaretos establecidos en el continente, y para las naves que se acogen en el de Mahón bajo el propio carácter quedó destinada desde dicho año 1821 la Isleta de la Cuarentena; en cuyo sitio igualmente fondean los buques con patente sucia sin accidente, como se verá más adelante, lo cual no deja de ofrecer grandes inconvenientes.

Atendidas las explicaciones que preceden, llamamos *Patente sucia sin accidentes*, *Sucia con accidentes* y *Apestada*, a los tres departamentos de que se compone el establecimiento; debiendo advertir que en la primera se comprenden los buques que, trayendo patente limpia, la considera el Gobierno sucia por su procedencia.

Este lazareto se halla situado sobre una pequeña península de unos 2.100 metros de anchura, y cuyo istmo, de 111 metros de largo, la une a la costa septentrional del puerto, formando en ella una ensenada, llamada Cala Taulera, en donde purgan su cuarentena los buques con patente sucia que tengan accidente a bordo.

Circuye el establecimiento una muralla que mide 1.006 metros y tiene 2'0962 de altura.

Esta muralla tiene ocho puertas para las entradas y salidas.

El edificio se compone de dos grandes departamentos, o sean patentes: *Sucia con accidentes* y *Sucia sin accidentes*, y otro, de más reducidas dimensiones, llamado de *Patente apestada*, que en el día se considera formado parte del de la *Sucia con accidentes*, sin embargo de haberse separado de los otros dos por murallas y una calle.

Los dos primeros departamentos los encierra también una muralla de 2'0962 de altura, separados en toda su longitud de Norte a Sur por una calle de otros tantos metros de ancha, formando también otra calle análoga con la muralla general de circunvalación.

En medio de dicha calle, que atraviesa el Establecimiento de Norte a Sur, se halla colocada la capilla, de forma circular, rodeada de cristales y elevada sobre cinco gradas.

A unos 16'718 de la capilla, y en forma circunscrita a la misma, se encuentran divididas en dos secciones las tribunas u oratorios, en número de quince cada una y correspondientes a los dos grandes departamentos.

Las puertas de estos departamentos, sus divisiones y subdivisiones, se hallan dispuestas de conformidad que permite tener completamente aisladas las personas de distintas cuarentenas, al paso que también permiten poner respectivamente cada edificio en particular en comunicación con la parte llamada *Apestada*, si el servicio lo requiere, sin necesidad de transitar por dentro de los patios de las demás.

A la entrada del Lazareto que mira hacia el Norte se encuentran tres locutorios, uno cubierto y los otros dos a la intemperie. Estos, además de incómodos según la estación, son insuficientes para el uso de las personas incomunicadas.

Departamento de Patente sucia sin accidentes

Se halla contiguo al mismo puerto de Mahón y forma en su interior tres divisiones; en la del Norte se tiene un vasto edificio para pasajeros, de 36'780 de largo por 20'062 de ancho, comprendiendo doce habitaciones en el piso alto compuestas de sala y dos alcobas, y además tres cocinas y otros tantos retretes. Estas habitaciones tienen comunicación por una espaciosa galería que puede dividir el piso en tres separaciones, a las que se sube por tres escaleras. La planta baja se halla dividida en igual número de salas, habitaciones, cocinas y comunes. Actualmente está destinada esta última parte del edificio al expurgo de equipajes. A su inmediación se halla un pozo, y contiguo a la muralla de este departamento está una torre de vigilancia. La división del centro comprende cinco subdivisiones: una es un huerto con su noria, casa para el labrador y un almacén; otra, la enfermería para dolencias comunes,

de 37'616 de largo por 8'339 de ancho, conteniendo ocho salas, dos retretes, cocina y casilla para coladas; las tres restantes las forman los oratorios correspondientes a los edificios de pasajeros, enfermería y tercera división. En esta última se hallan situados dos almacenes grandiosos de ventilación, de 39'288 de largo por 20'062 de ancho, que tienen piso alto además de los bajos y con sus rampas; dos edificios para alojamiento de guardas de salud y mozos expurgadores, de 45'975 de largo por 9'915 de ancho; una caballeriza, la torre de vigilancia y un pozo de agua potable. En el trozo de calle que forma este departamento entre su muralla y la general que circuye el establecimiento, se hallan dos sahumeros y dos lavatorios. El fondeadero de esta patente es el de la Isleta de la Cuarentena, de que se tratará más adelante.

Departamento de Patente sucia con accidentes

Este comprende dos divisiones separadas por murallas y una calle análoga a las expresadas. La de la parte del Norte forma cuatro subdivisiones, separadas también entre sí por calles que forman una cruz en ángulos rectos, y en su centro se eleva la torre principal, en donde se enarbola la bandera nacional: al pie de esta torre se halla una noria con objeto de distribuir aguas potables a las subdivisiones.

Ocupan tres de los cuadrados que forman las expresadas otros tantos edificios de pasajeros, de 38'452 de largo por 10'031 de ancho, con ocho habitaciones cada uno, compuestas de sala, dos dormitorios, cocina y excusado, y además dos cisternas para el servicio común de todo el edificio. El otro cuadrado lo ocupan las enfermerías, de 50'154 de largo por 8'339 de ancho, para dolencias comunes, a las cuales corresponden cuatro de los quince oratorios; quedando los otros once para el servicio de las demás subdivisiones de este departamento. Dos de los edificios de pasajeros de esta división están contiguos a la calle que separa la *Patente apestada*, y el otro sirve para alojamiento de los empleados.

La segunda división de este departamento encierra cinco vastos almacenes de ventilación, de 35'108 varas de largo por 16'718 de ancho, de un solo piso; tres edificios para guardas de salud y mozos expurgadores, de 38'452 de largo por 8'539 de ancho, compuestos de cinco salas en el piso bajo con dos retretes; y el piso alto lo forma una sola sala, a la que se sube por dos escaleras laterales: estas salas sirven para el ventileo de géneros. Hay torre de vigilancia, caballeriza, pozo y un locutorio que sirve para conversar con los cuarentenarios que habitan en los edificios de las demás subdivisiones, y a su servicio se hallan también entre murallas, al exterior del departamento, dos sahumeros y dos lavatorios.

Esta segunda división está contigua a Cala Taulera.

En el espacio que media entre el locutorio y la llamada *Patente apestada* se encuentra un edificio de poco uso sanitario, compuesto de tres habitaciones, sirviendo únicamente para alojar guardas de salud en casos de necesidad.

Departamento llamado de Patente apestada

En lo más oriental y elevado del lazareto está situado este departamento, cuyo servicio es anejo al anterior, y sirve exclusivamente para los enfermos atacados tanto de peste como de cólera y fiebre amarilla. Contiene tres enfermerías, de 32'600 de largo por 4'180 de ancho, divididas cada una en seis piezas con sus correspondientes cocinas, comunes y pozos con pilas: las circuye una muralla como las referidas en los otros departamentos, y cada enfermería se halla respectivamente separada por una tapia. Su entrada principal la forma una torre de vigilancia situada frente la puerta interior de salida de la división correspondiente a pasajeros de *Patente sucia con accidentes*: otra comunica con el interior de dicha *Patente*, y otras dan paso en el exterior a la conducción de los enfermos de los buques surtos en Cala Taulera. Este departamento tiene también dos sahumeros, uno de los cuales sirve de depósito de difuntos.

Por la parte del Norte, y separado por una calle, se encuentra el cementerio para católicos, y a su lado, dividido por una muralla, está el de los protestantes.

Isleta de la Cuarentena

Esta isla, que se encuentra no muy distante del Lazareto hacia el interior del puerto y frente al pueblo de Villa Carlos, era el antiguo lazareto de Mahón y forma en el día una dependencia del Real edificio: mide como doscientos doce metros de largo por sesenta y siete de anchura media, y es de mediana altura, excepto los extremos NO y SE, donde está rebajada. En la parte alta se hallan, formando un simétrico edificio, de treinta y ocho metros de largo por once de ancho, diez almacenes de reducidas dimensiones y tres habitaciones para pasajeros; y uno en el centro y los otros dos a ambos extremos. Además, contiene separadamente las habitaciones para los empleados. Tiene un gran aljibe, que recibe las aguas pluviales de los tejados, y una pequeña cisterna. En la parte baja del NO tiene ocho almacenes, de 45 metros de largo por 26 de ancho, de bastante capacidad. En la [parte] alta existen los locutorios, que además de estar descubiertos, no son suficientes a las necesidades de los cuarentenarios. Entre la Isla y la costa del Norte del puerto se forma una especie de ensenada en la cual purgan la cuarentena los buques que llegan con patente sucia sin novedad, como también los de observación; pudiéndose acomodar en este fondeadero unos cuarenta buques de todos portes, y cuando es mayor su número se habilitan sus cercanías.

En este notable establecimiento falta un local para fonda, y ésta parece que va a construirse inmediatamente, hasta el punto que se ha anunciado la subasta para el servicio de la misma”.

Durante su tiempo al frente del Subgobierno de la isla de Menorca, Fermín Abella tuvo ocasión de emprender diversas gestiones relacionadas con el Lazareto de Mahón cuya recapitulación constituye un buen complemento de la descripción que acabamos de transcribir:

Utilización de los almacenes de auxilio de la Isleta de la Cuarentena

El subgobernador Fermín Abella elevó una consulta al Ministerio de la Gobernación acerca de si debían exigirse un alquiler para el empleo de los almacenes de la Isleta de la Cuarentena cuando fueran ocupados por los cargamentos de buques averiados o siniestrados. En su momento, la Junta Suprema de Sanidad había aprobado una tarifa de 10 reales/día, pero posteriormente el artículo 47 de la Ley General de Sanidad de 28 de noviembre de 1855 había pasado a disponer que “no se exigirán en lo sucesivo otros derechos sanitarios que los que se establecen en la tarifa adjunta a esta Ley”.

Con base en todo lo anterior, por Real Orden de 6 de marzo de 1865, el Ministerio de la Gobernación resolvió que “a los capitanes, patrones o consignatarios de los buques no se les exija nada en concepto de alquiler de los almacenes de auxilio de la Isleta del Lazareto de Mahón; pero si terminada la cuarentena y tres días más para los que necesiten reparar averías o siniestros continuaran utilizando dichos almacenes, se les exigirá por cada uno de los [días] excedentes los 10 reales diarios que era costumbre exigir”.¹⁰²

Obligación de descargar cueros envenenados

A finales de 1864, el subgobernador Fermín Abella elevó otra consulta al Ministerio de la Gobernación a propósito de “si los cueros que se dicen envenenados por haberlos sumergido en agua arsenical al verificar el embarque en el Brasil, deben o no exceptuarse del expurgo durante la cuarentena que hacen las naves que los traen en el Lazareto de Mahón”. La consulta trae causa de una solicitud cursada por el consignatario José Vinent Mercadal al efecto de no tener que descargar un contingente de cueros procedente del mentado país suramericano.

¹⁰² *Gaceta de Madrid*, 22.03.1865, p. 1; *El Diario de Menorca*, 30.03.1865, p. 3. Nótese como, a la hora de aplicar el artículo 47 de la Ley General de Sanidad y el artículo 16 de la Instrucción de 9 de noviembre de 1858 para el cobro de los derechos de policía sanitaria, la Real Orden de 6 de marzo de 1865 introduce un interesante argumento teleológico: “el espíritu y tendencia de las disposiciones sanitarias es la de evitar al comercio todo dispendio cuya necesidad no sea ostensible y justificada”. En otro orden de cosas, al final de su gestión al frente del Subgobierno de Menorca, Fermín Abella también logró que se autorizaran ciertas obras que debían ejecutarse en la Isleta de la Cuarentena (*Diario de Menorca*, 09.06.1865, p. 2).

Al resolver esta consulta, la Real Orden de 30 de marzo de 1865 destaca que “el subgobernador de Menorca aclara perfectamente las prescripciones de la ley”. Así, “los buques en cuarentena [...] que [...] arriban a nuestras costas procedentes de las Antillas, Guaira, Costa Firme, Seno Mejicano y Brasil deben sufrirla y empezar a contarse desde que termine la descarga”. Y añade: “sí, como se acaba de decir, la descarga de un buque sometido a cuarentena es una condición precisa para poder purificarle, claro está que por regla general debe practicarse; y los cueros al pelo sobre todo, estén o no envenenados o curados con arsénico, la reclaman más especialmente según lo determina la ley. La acción del arsénico sobre dicho género al verificarse la carga podrá preservarlo de parásitos y de otras alteraciones, pero en ningún caso ser estimada como desinfectante y mucho menos hasta el extremo de omitir la descarga y el oreo de los mismos cueros y de la nave conductora, requisitos que se exigirían aunque en vez del arsénico se hubieran usado cualesquiera otros agentes de desinfección”.¹⁰³

4. Un apunte final sobre beneficencia domiciliaria

El *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre* de Fermín Abella, publicado originalmente en 1868, conoció una segunda edición en 1879 y, agotada ésta,¹⁰⁴ en 1885, se convirtió en el *Tratado de sanidad y beneficencia*: “deseosos como siempre de ser útiles a nuestros lectores, y confiados en el creciente favor que nos dispensan, hemos aumentado el antiguo *Manual de Sanidad* con todas las disposiciones sobre beneficencia, precedidas de una extensa parte doctrinal. De este modo, encontrarán reunida en un solo volumen toda la legislación de ambas materias, tan íntimamente unidas”.¹⁰⁵

Así las cosas, en este *Tratado*, aparecido sólo tres años antes del fallecimiento de Fermín Abella, ya no consta la descripción del Lazareto de Mahón.¹⁰⁶ En cambio, otra experiencia vivida por el autor cuando era subgobernador de Menorca –la fundación de la Asociación de Beneficencia Domiciliaria de Mahón– se hace muy patente en las páginas que dedica a estas materias.

De entrada, Fermín Abella escribe un verdadero elogio de este sistema asistencial: “la beneficencia domiciliaria consiste en llevar el socorro y el consuelo y la protección al escondido rincón del hogar doméstico, donde el desgraciado oculta tal vez cuidadosamente sus desventuras por delicadeza, por vergüenza y por falta de hábito, o temeroso quizá de que esa pobre y tornadiza sociedad que le rodea, al conocer su infortunio, le señale con el dedo y se ría cruelmente de él, que tal es la débil condición humana”.¹⁰⁷ Además, las pautas de actuación que asimismo propone a los responsables públicos están claramente inspiradas en su labor menorquina de los años 1864-1865:

“Los Ayuntamientos deben ocuparse en sustituir la caridad hecha al acaso por un prudente sistema de socorros y esto se consigue estableciendo una asociación en la que los vecinos asociados entregan la cantidad a que voluntariamente se obligan. Los mismos asociados, bajo la vigilancia del Ayuntamiento, divididos por parroquias y calles, averiguan los pobres que existen en las mismas, las cantidades de alimentos precisos para socorrerlos y si la necesidad es constante o pasajera, y el Ayuntamiento o comisión del mismo les señala a los pobres el socorro y se les da por medio de bonos, con los que pasan a recoger los

¹⁰³ *Gaceta de Madrid*, 10.04.1865, p. 1; *El Diario de Menorca*, 18.04.1865, pp. 1-2.

¹⁰⁴ ABELLA, F.: *Tratado de sanidad...*, p. VI.

¹⁰⁵ ABELLA, F.: *Tratado de sanidad...*, p. V.

¹⁰⁶ ABELLA, F.: *Tratado de sanidad...*, pp. 533-540.

¹⁰⁷ ABELLA, F.: *Tratado de sanidad...*, p. 833.

comestibles a los puntos previamente designados.

Estas asociaciones modestas, sencillas, en las que figuran como principales agentes de ellas, no los más ricos, sino los hombres de más fe, más caridad, de condiciones más especiales para los servicios propios de su objeto, consiguen dirigir la caridad, dándole el estímulo de una aplicación eficaz y provechosa, que sirve para proporcionar de comer al hambriento y no para alimentar la vagancia.

La Administración municipal, después de haber llenado sus deberes morales socorriendo al verdadero necesitado, tiene expedita su acción para prohibir la mendicidad pública a fin de que la holgazanería no robe la limosna a la verdadera pobreza. Deberes son estos que la autoridad conviene desempeñe con todo el celo propio de un funcionario y de un buen cristiano”.¹⁰⁸

5. Conclusiones

El profesor Juan Pro, en su obra *La construcción del Estado en España. Una historia del siglo XIX*, citada al principio de este texto, ha destacado “el papel que desempeñaron los hombres de formación jurídica en la creación de esa nueva cultura política y, más en general, en los primeros pasos de la construcción del Estado. Desde finales del siglo XVIII y a lo largo de la primera mitad del XIX, el papel de los juristas fue decisivo para poner los cimientos del nuevo espacio de lo público”.¹⁰⁹ Una mención específica hace este autor a los juristas dedicados al Derecho Administrativo –Alejandro Oliván, Manuel Ortiz de Zúñiga, Manuel Colmeiro, Francisco Agustín Silvela– cuyos trabajos sirvieron para “hacer del Estado –materializado en su Administración– el único representante legítimo de la colectividad, para reconstruir completamente la realidad del país mediante la ley y la acción administrativa”.¹¹⁰

El perfil de Fermín Abella y Blavé que en este estudio hemos esbozado es bien elocuente al respecto: puso su empeño en mejorar desde la Administración una sociedad que se hallaba en tránsito hacia la modernidad, sumando a su actuación profesional como funcionario público una labor doctrinal que todavía está pendiente de ser analizada con el debido rigor. Por espacio de un año, entre 1864 y 1865, el subgobernador Fermín Abella ejerció este doble papel en la isla de Menorca, donde su memoria permanecería vigente por un largo tiempo. Ciertamente, el caso de Abella contrasta con el de muchos de los demás responsables del Subgobierno menorquín, que por lo general no dejaron un buen recuerdo entre los isleños. Además, ha quedado claro que las iniciativas que nuestro personaje promovió en Menorca tuvieron impacto en su obra científica, siendo seguramente la detallada descripción del Lazareto de Mahón que incluyó en su *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre* (1868) el ejemplo paradigmático en este sentido. Ahora bien, son igualmente notables las reflexiones sobre la beneficencia domiciliaria que incluye en el *Tratado de sanidad y beneficencia* (1885) y en donde puede percibirse la experiencia vivida con la Asociación de Beneficencia Domiciliaria de Mahón. Al respecto, merecen ser

108 ABELLA, F.: *Tratado de sanidad...*, p. 837.

109 PRO, J.: *La construcción del Estado en España...*, p. 165-166.

110 PRO, J.: *La construcción del Estado en España...*, p. 325.

destacadas las propuestas de Abella para optimizar los frutos de la caridad cristiana a través de la Administración local. Nótese como Fermín Abella no propugna sustituir las iniciativas particulares, sino encauzarlas con la ayuda del poder público para lograr unos mejores resultados para el conjunto de la sociedad; todo un ejemplo –como diríamos hoy en día– de colaboración público-privada.

El estudio de la vida y la obra de Fermín Abella y Blavé continúa siendo una asignatura pendiente, dado que en estas páginas nos hemos limitado a examinar los principales aspectos de su relación con Menorca. En cualquier caso, estos apuntes menorquines habrían servido para demostrar que profundizar en el aprendizaje de Fermín Abella será una buena manera de “revisitar la historia de nuestro maltratado siglo XIX”,¹¹¹ que tantas cosas explica de las dificultades de nuestro presente.

111 PEYRÓ, I.: *Ya sentarás cabeza. Cuando fuimos periodistas (2006-2011)*, Barcelona, 2020, p. 189.

CREADORS DE LES ILLES BALEARS A LES EXPOSICIONS MUNICIPALS DE BARCELONA: LES BELLES ARTS (1891-1898)

Pere Capellà Simó

Universitat de les Illes Balears

Resum: La participació de creadors de les Illes Balears a les exposicions d'art celebrades a Barcelona fou constant al llarg del segle XIX. El present article es concentra en les exposicions generals de Belles Arts que l'Ajuntament de Barcelona va organitzar entre 1891 i 1898. La documentació dels artistes illencs presents en aquests certàmens possibilita la relectura de determinades trajectòries i, de retruc, de la configuració del modernisme artístic a les Illes Balears.

Paraules clau: art català, Illes Balears, exposicions, segle XIX.

Abstract: The participation of Balearic artists in the art exhibitions held in Barcelona was constant during the 19th century. This article concentrates on art exhibitions that were promoted by the City Council of Barcelona between 1881 and 1898. Artists sources from these exhibitions make possible new readings about the emergence of modern art in Balearic Islands.

Keywords: Catalan art, Balearic Islands, art exhibitions, 19th century.

Un cop clausurada l'Exposició Universal de 1888, l'Ajuntament de Barcelona va iniciar, al mateix temps que es projectaven els primers museus del consistori, la celebració d'un seguit d'exposicions de caràcter internacional que, d'entrada, havien d'alternar les belles arts i les indústries artístiques. L'impacte d'aquestes mostres en la vida cultural barcelonina –així com la incidència que van tenir en la configuració del modernisme– ha estat analitzat per Maria Ojuel en el marc de la seva tesi doctoral.¹ Al llarg d'aquestes línies, concretament, ens proposem realitzar una primera aproximació de caràcter global² a la presència de creadors de les Illes Balears en aquestes exposicions.

La concurrència d'artistes illencs a les mostres celebrades a Barcelona fou constant al llarg de tota la segona meitat del segle XIX. Francesc Fontbona va assenyalar primerament que els creadors de les Illes Balears acudien a Madrid com a centre de formació mentre que, a Barcelona, descobrien un mercat que maldava per consolidar-se i, de retruc, noves formes d'organització professional.³ Més recentment, en un estudi dut a terme en el marc d'un projecte de recerca de la Universitat de les Illes Balears,⁴ hem analitzat la presència d'artistes mallorquins i menorquins a Barcelona durant els quaranta anys anteriors a l'Exposició Universal de 1888.⁵

Durant la dècada de 1890, Mallorca va esdevenir un "escenari privilegiat del modernisme".⁶ A remolc de la campanya de l'Avenç i del grup de La Almudaina, la intensificació dels vincles entre ambdós territoris es va produir en tots els àmbits de la cultura. L'afluència de pintors del Principat a les Balears fou constant; de la seva mà, el paisatge insular va esdevenir un motiu pictòric recurrent, objecte de mostres monogràfiques que havien de celebrar-se a Barcelona durant tota la primera meitat del segle XX. Inversament, la capital catalana es va afermar, més que mai, com el centre cultural de referència per als artistes illencs i, alhora, "el marc on per primer cop s'havien reconegut determinats quefers".⁷

Tot i així, una part important de la historiografia artística sobre el segle XIX a les Illes Balears ha perpetrat el discurs segons el qual els artistes insulars només haurien sucumbit a l'influx de les tendències modernistes després de la visita de creadors continentals, sovint

1 OJUEL, M.: "Les exposicions municipals de Belles Arts i Indústries Artístiques de Barcelona (1888-1906)", Tesi doctoral dirigida per Mireia Freixa, Universitat de Barcelona, 2013.

2 La participació puntual d'alguns artistes ha estat ressenyada, sovint de manera parcial, en les monografies existents. En l'estudi citat d'Ojuel, es ressenyen tot just els expositors que van ser guardonats.

3 FONTBONA, F.: "Antoni Ribas i el triomf del realisme", *Antoni Ribas*, Palma, 1991, p. 15.

4 HAR2016-77135-P. Programa Estatal de Fomento de la Investigación Científica de Excelencia. Ministerio de Economía, Industria y Competitividad. Gobierno de España y Fondos FEDER. Agencia Estatal de Investigación. De fet, l'inici del present estudi es vincula al projecte citat, per bé que l'hem enllestit en el marc del projecte PID2019-105288GB-I00, sol·licitat des de la Universitat de Barcelona i finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació (MCIU) i l'Agència Estatal d'Investigació (AEI).

5 CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Barcelona, destinació artística: creadors de les Illes Balears a les exposicions d'art, 1848-1888", *Locus Amoenus*, 17, 2019, p. 109-133.

6 CANTARELLAS, C.: "Mallorca, escenari privilegiat del modernisme català", a FONTBONA, F. (dir.): *El Modernisme*, 1, Barcelona, 2002, p.143-156.

7 CANTARELLAS, C.: "Mallorca, escenari...", p. 145.

eclipsats per la figura de Santiago Rusiñol.⁸ Per tot plegat, el present article parteix de la premissa que l'esclat del modernisme artístic a les Illes Balears fou el resultat d'un cúmul de transferències artístiques i culturals entre les terres de parla catalana que completen l'impacte de determinades individualitats, insignes al capdavant. Així mateix, advertim que, a les Illes Balears, les actituds modernistes es van manifestar, potser tímidament, però de manera ininterrompuda, al llarg de tota la dècada de 1890, com succeïa a la resta del país. Amb l'objectiu, doncs, d'insistir en aquestes qüestions, ens proposem analitzar la concurrència illenca a les exposicions municipals d'art de Barcelona.

Les anomenades exposicions generals de belles arts i indústries artístiques es van celebrar en sis edicions, entre 1891 i 1911. Per raons d'espai, ens centrarem en les quatre primeres, les quals es van concentrar durant l'última dècada del vuit-cents, en els anys 1891, 1894, 1896 i 1898.⁹ Així, per tant, abracem el període cronològic immediatament anterior a 1898, la data mítica de la crisi finisecular en la qual, a més a més, la historiografia ha situat l'eclosió definitiva del modernisme artístic a les Illes Balears.¹⁰

Tocant a les fonts compilades, cal apuntar, en primera instància, els catàlegs d'exposició;¹¹ igualment, hem consultat el Fons de la Comissió Organitzadora d'Exposicions de l'Ajuntament de Barcelona, conservat a l'Arxiu General de Museu Nacional d'Art de Catalunya.¹² En última instància, la recerca hemerogràfica ens ha permès recollir un repertori succint de crítiques, que esdevé essencial a l'hora de considerar l'impacte o la indiferència que les obres exposades van generar.

En suma, hem pogut localitzar un total de vint-i-set creadors illencs que van acudir a les mostres municipals indicades. Seguint el criteri que adoptarem a l'article citat, hem considerat com a artista de les Balears qualsevol creador resident a Mallorca o a Menorca, amb independència del seu lloc d'origen; també, els autors que n'eren originaris però que residien a fora.¹³ Hem maldat per consultar i referenciar de manera exhaustiva la bibliografia existent sobre cada un dels creadors ressenyats. L'article segueix un ordre cronològic; s'estructura en quatre capítols, dedicats a sengles mostres, i una cloenda.

8 Aquesta qüestió és advertida a CANTARELLAS, C.: "Mallorca, escenari...", p. 146.

9 Hem descartat la inclusió en l'estudi de l'Exposició d'indústries i artístiques i internacional de reproduccions de 1892, atès que la participació illenca en aquesta mostra –que, de fet, fou molt nombrosa– és convenientment analitzada a NADAL MUT, A.: *Mallorquins, menorquins i eivissencs a les exposicions internacionals, nacionals i locals (1827-1929)*, Palma, 2019, p. 214-219. p. 79-80.

10 CANTARELLAS, C.: "Mallorca, escenari...", p. 146.

11 Així mateix, hem volgut abraçar la presència d'expositors illencs en el conjunt de mostres celebrades a la ciutat durant la dècada de 1890, tasca que hem pogut dur a terme gràcies a la consulta de FONTBONA, F. (dir.): *Repertori d'exposicions col·lectives d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)*, Barcelona, 2002. A partir d'aquesta font, establim que, a banda de les exposicions municipals, la participació documentada de creadors illencs a Barcelona se circumscriu a les exposicions extraordinàries de la Sala Parés de 1892, 1895 i 1898.

12 Principalment, hem contrastat, sense observar-hi cap variació, els noms que apareixen en els catàlegs amb els que figuren als butlletins d'admissió de cada una de les mostres.

13 En el cas de les Pitiüses no es comptabilitzen artistes nadius en tot el segle XIX; vegeu *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, 1, Palma, 1995, p. 265. Tampoc no hem localitzat cap creador forà que hi residís, entre els que van exposar a Barcelona durant el període indicat.

1. Primera Exposició General de Belles Arts (1891)

Després de l'Exposició Universal, l'Ajuntament de Barcelona es va plantejar l'aprofitament de les instal·lacions construïdes amb motiu de la mostra, entre les quals es trobava el Palau de Belles Arts. Aquest fou, de fet, l'emplaçament escollit per a totes les exposicions municipals d'art, la primera edició de les quals va tenir lloc entre el 23 d'abril i el 29 de juny de 1891.¹⁴ Aquella primera mostra va acollir un total de deu artistes de les Illes Balears, tots ells pintors: Sebastià Trián, Antoni Ribas, Joan O'Neill, Francesc Maura, Francesc Hernández Monjo, Marià Fuster, Antoni Fuster, Llorenç Cerdà, Ricard Carlotta i Joan Bauzá.¹⁵

1.1. Expositors

El Jurat de l'exposició va establir dos tipus de distincions: els diplomes d'honor i els diplomes d'adquisició. Pel que fa als primers, adreçats a artistes de reconeguda trajectòria, se'n van concedir setanta-cinc entre els pintors, tres dels quals van recaure, respectivament, en Antoni Ribas, Francesc Maura i Llorenç Cerdà.¹⁶

Antoni Ribas i Oliver (Palma 1845-1911) fou guardonat per l'oli *Torrent Gros* (núm. 472).¹⁷ Ribas va debutar a l'exposició nacional de Madrid de 1864; malgrat això, només va tornar a participar en aquests certàmens en una ocasió, força temps després, el 1887. El vincle del pintor amb Barcelona, en canvi, fou un altre: es remuntava a la concorreguda exposició celebrada el 1866 per l'Acadèmia de Belles Arts, en la qual fou guardonat per un paisatge, en un període encara de consolidació de l'estètica realista. Poc després, Ribas va participar en les mostres de la Societat per a Exposicions de Belles Arts, com més endavant ho faria assíduament a la Sala Parés. Així mateix, va acudir a les exposicions universals de Viena (1873) i de París (1878). El 1891, a Barcelona, rebia el reconeixement a tota una trajectòria.¹⁸

La segona menció honorífica va recaure en l'obra *Crepúsculo* (núm. 355), de Francesc Maura i Montaner (Palma, 1857-Irún, 1931). Es tractava del primer cop que aquest artista –que era germà del gravador Bartomeu Maura, de l'escriptor Gabriel Maura i del polític Antoni Maura– exposava a Barcelona. Resident a Madrid des de 1876, concorria amb una certa regularitat a les exposicions nacionals.¹⁹ *Crepúsculo*, que era una obra deutora de l'estada del pintor a Roma, fou lloada pel crític Alfred Opisso, el qual va definir-la com “una

¹⁴ OJUEL, M.: “Les exposicions...”, p. 115.

¹⁵ *Catálogo de la Primera Exposición General de Bellas Artes 1891*, Barcelona, 1891, p. 51, 68, 75, 94-95, 111, 132, 143, 163.

¹⁶ OJUEL, M.: “Les exposicions...”, p. 146.

¹⁷ El catàleg informa que es tractava d'un oli de 127 x 181 cm. Una vista del mateix torrent i de dimensions similars (105 x 158 cm) fa part del fons d'art de la Fundació Sa Nostra (inv. 001468).

¹⁸ Si descartem les referències a l'artista en obres de caràcter general, la bibliografia sobre Antoni Ribas se circumscriu a quatre estudis monogràfics, dels quals extraïem les informacions ressenyades: RIPOLL, L.; COSTA, J.: *Antonio Ribas*, Palma, 1948; VILLALONGA, P.: “El pintor Antonio Ribas i Oliver (1845-1911)”, *Mayurqa*, 20, 1984, p. 345-392; PERELLÓ, R.: *A. Ribas Oliver (1845-1911)*, Palma, 1988; i, finalment, els estudis de Francesc Fontbona, José M. Pardo i Marià Carbonell inclosos en el catàleg de la mostra *Antoni Ribas (1845-1911)*, Palma, 1991.

¹⁹ Francesc Maura no ha estat objecte de cap estudi monogràfic. Per a una aproximació a la seva obra remetem a la veu enciclopèdica dedicada al seu germà Bartomeu: TUR, M.: “Maura Muntaner, Bartomeu”, a *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, 3, Palma, 1996, p. 112-117. Vegeu, així mateix, les memòries del fill del pintor: MAURA SALAS, M.: *La isla del ayer. Memorias mallorquinas*, Sevilla, 2018.

lindísima obra de caràcter, al parecer pompeyano”.²⁰ A més de *Crepúsculo*, l'exposició va comptar amb una altra pintura de Maura, *Sin labor* (núm. 356). Es tracta, aquesta última, d'una escena contemporània, ambientada en un interior humil. Havia estat adquirida per l'Estat a l'exposició nacional de 1890, on fou exposada per primer cop. Fou cedida a la mostra de Barcelona pel Museo Nacional de Pintura y Escultura.²¹

La tercera menció honorífica fou per a l'oli *Lavadero de Palma de Mallorca* (núm. 133) de Llorenç Cerdà i Bisbal (Pollença, 1862-Palma, 1955). Igual que Maura, Cerdà havia estat pensionat a Roma durant la dècada de 1880. Poc després d'haver tornat a Mallorca, va exposar a la Sala Parés tres obres realitzades durant aquella estada. L'oli *Honderos Baleares*, objecte d'una medalla de bronze a l'Exposició Universal de Barcelona, havia estat pintat a l'illa de Capri.²² Malgrat aquests primers èxits, el 1891 Cerdà era encara un pintor debutant, cosa que accentua la transcendència del guardó obtingut. El mes de març, *Lavadero de Palma de Mallorca* havia estat exhibida als aparadors de la botiga palmesana Pons y Bonet.²³ A més d'aquesta obra, que representa un grup de dones vora el rentador públic del raval de Santa Catalina,²⁴ Cerdà va presentar una segona pintura, titulada *Un perro* (núm. 134).

Tocant als diplomes d'adquisició, el jurat en va concedir quaranta-dos entre els pintors, dos dels quals van recaure, respectivament, en obres d'Antoni Fuster i Joan Bauzà.²⁵ La política d'adquisicions responia a la voluntat de nodrir el naixent Museu Municipal de Belles Arts de Barcelona.

El pintor Antoni Fuster i Fortesa (Palma, 1852-1902)²⁶ viatjava amb assiduitat, gràcies a la posició acomodada de què gaudia. Daten de la dècada de 1880 els seus viatges a París, Munic, Roma o Algèria. Tanmateix, és a Barcelona on feu estades més prolongades; a més, va donar-hi a conèixer la seva obra: a la Sala Parés, a la mostra del Centre dels Aquarel·listes de 1885 i a l'Exposició Universal.²⁷ La inauguració de l'Exposició municipal

20 OPISSO, A.: “Exposición General de Bellas Artes de Barcelona (III)”, *La Ilustración Ibérica*, 444, 4 de juliol de 1891, p. 422.

21 El 1906, *Sin labor* encara figurava al catàleg (núm. 114) del Museu Municipal de Belles Arts de Barcelona. Vegeu *Catálogo del Museo de Bellas Artes de Barcelona*, Barcelona, 1906, p. 39. Actualment es conserva al Museo del Prado (inv. Poo5616).

22 Cerdà és, entre els artistes del període, el que disposa d'una bibliografia més nombrosa: BOTA, M.: *El pintor Lorenzo Cerdá*, Inca, 1953; SUREDA, H.: *Don Lorenzo Cerdá y su obra*, Palma, 1957; VIDAL, J.: “Lorenzo Cerdá y Bisbal, pintor de Pollensa”, a REBASSA, R. (ed.): *Mateo Rotger y Capllonch, Juan Guiraud y Rotger, Lorenzo Cerdá y Bisbal: hijos de Pollensa*, Pollença, 1962, p. 37-41; *Exposición-homenaje al pintor Lorenzo Cerdá Bisbal, hijo ilustre de Pollensa: Claustro de Santo Domingo: jueves 19 julio 1976*, Pollença, 1976. Quant a l'estudi de referència, vegeu ALENYÀ, M.: *Llorenç Cerdà: 1862-1955*, Palma, 1993.

23 *Las Islas*, 15 de març de 1891, p. 3.

24 Durant el curs de la mostra, l'obra va ser adquirida per un ciutadà britànic; el 1993, va fer part de l'exposició antològica dedicada al pintor. Vegeu ALENYÀ, M.: *Llorenç Cerdá...*, p. 25.

25 OJUEL, M.: “Les exposicions...”, p. 134.

26 Per a més informació sobre l'artista, vegeu PIÑA, R.: *El pintor Antonio Fuster: aproximación a la pintura mallorquina del siglo XIX*, Palma, 1971 i, del mateix autor, “El pintor Antonio Fuster y su entorno (1853-1902). Cinco nuevos documentos para su biografía”, *Memòries de la Reial Acadèmia d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 13, 2003, p. 117-138. Igualment, és de menció ineludible el treball de PARDO, J.M.: *Antoni Fuster Fortesa (1853-1902)*, Palma, 2004.

27 CAPELLÀ SIMÓ, P.: “Barcelona, destinació...”, p. 118, 121.

de 1891 va coincidir amb la festivitat de Sant Jordi. Aquell mateix dia, en el Saló de Cent de l'Ajuntament de Barcelona, va tenir lloc la presentació del retrat de Ramon Berenguer, obra del mateix Antoni Fuster, adreçada a la Galeria de Catalans Il·lustres.²⁸ A l'Exposició, va enviar dos olis: *Retrato de Dª María Fuster de Piña* (núm. 207), que era una de les germanes del pintor,²⁹ i *Marina* (núm. 208). Malgrat que ambdues obres consten al catàleg com a fora de concurs, el jurat finalment va adquirir *Marina*, la qual, el 1906, encara figurava en el Museu de Belles Arts.³⁰

L'obra de Joan Bauzà i Mas (Palma, 1844-1915)³¹ objecte del diploma d'adquisició es titulava *Estudio del natural* (núm. 119). *La Ilustración Artística* va reproduir-ne una fotografia, amb el títol *Payés mallorquí*.³² Es tracta, en efecte, del retrat d'un home d'edat avançada amb el vestit tradicional de Mallorca:³³ una iconografia que Bauzà ja va escollir, el 1870, quan va debutar a la primera mostra de la Societat per a Exposicions de Belles Arts. Bauzà va conrear el gènere històric; de fet, va guanyar el concurs per a la realització d'una de les pintures del Paranimf de la Universitat de Barcelona. Preferentment, però, fou un reputat pintor d'escenes costumistes, com les que exposava adesiara a la Sala Parés o la que li valgué la medalla d'or a l'Exposició Universal.³⁴

A banda dels cinc guardonats, altres cinc pintors completaven l'elenc d'artistes de les Balears a l'exposició. D'entrada, trobem Sebastià Trian i Planells (Palma, ?-?), pintor nascut a Palma i resident a Barcelona. Va concursar amb una pintura a l'oli que representava el mateix indret on tenia lloc l'exposició: *Parque de Barcelona* (núm. 581).³⁵

Joan O'Neill i Rossinyol (Palma, 1828-1907)³⁶ va exposar l'oli *El Puig Tomí*, una vista de la muntanya homònima capturada des del port de Pollença. O'Neill, que ostentava el càrrec de secretari de l'acadèmia de Belles Arts de Palma, fou, fonamentalment, un pintor

28 POMAR, J.: "El 23 d'abril a Barcelona", *El Noticiero Balear*, 1 de maig de 1891, p. 1-2.

29 PIÑA, R.: "El pintor Antonio Fuster y... ", p. 119.

30 Apareix amb el número 125: *Catálogo del Museo...*, p. 41. Avui es troba en parador desconegut.

31 El nom de Joan Bauzà ha esdevingut de referència obligada a qualsevol treball de síntesi sobre el segle XIX artístic a les Balears. Nogensmenys, tot just li han estat dedicats dos estudis monogràfics, vegeu RIPOLL, L.: COSTA, J.: *Juan Bauzá*, Palma, 1948 i ALENYÀ, M.: *Joan Bauzá, 1844-1915*, Palma, 1991. Afegiríem, a aquests títols, la contribució nostra: CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Joan Bauzá i les pintures de l'íntim: el fons Guañabens de Mataró", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, XXXII, 2018, p. 37-66.

32 *La Ilustración Artística*, 523 (4 de gener de 1892), p. 7.

33 *Estudi del natural*, un oli sobre tela de 97 x 69 cm, es conserva actualment al Museu Nacional d'Art de Catalunya (inv. 024655-000).

34 CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Barcelona, destinació...", p. 122.

35 Sebastià Trian i Planells és, actualment un pintor sense bibliografia. A Barcelona, residia al carrer Blai, 48.: *Catálogo de la Primera...*, p. 188. Com hem de veure, tornarà a exposar a Barcelona tan sols en una ocasió. Li recuperem el rastre a Palma, el 1903, any en el qual va exposar una obra titulada, novament, *El parque de Barcelona*: "Ferias y Fiestas. Premios", *La tarde*, 21 d'agost de 1903, p. 3. Retornant a l'exposició barcelonina de 1891, el Centre de Documentació i Museu de les Arts i Escèniques conserva un diploma de participació de l'artista, emès per l'Ajuntament, que fa part del Fons Ernest Soler de las Casas.

36 Pel que fa a la bibliografia sobre O'Neill, vegeu: RIPOLL, L.: "O'Neill y su tratado de paisaje", *Revista: publicación mensual del Círculo de Bellas Artes de Palma de Mallorca*, 52, 1951, p. 34-40; *Exposició antològica de Joan O'Neill*, Palma, 1973; JUAN, J.: "Joan O'Neill i la pintura mallorquina", *BSAL*, 43, 1973, p. 64-70; GARCÍA, C.: "La evolución del paisaje decimonónico español. El tratado de O'Neill y Rosiñol", *Goya*, 184, 1985, p. 246-253; BENNÀSSAR, B.: *Joan O'Neill, 1828-1907*, Palma, 1994.

paisatgista. A Barcelona, va exposar per primer cop el 1866, al certamen organitzat per l'Acadèmia i que va comportar el primer triomf d'Antoni Ribas. Realment, O'Neill fou un dels creadors illencs més assidus a les exposicions barcelonines: exposà a dues mostres de la Societat per a Exposicions de Belles Arts i, més endavant, a la Sala Parés amb força regularitat. De fet, el 1891, va acudir al Palau de Belles Arts representat per Joan Baptista Parés.³⁷

A l'exposició de 1891 també es va poder veure una marina, titulada *Remolque* (núm. 111), de Francesc Hernández i Monjo (Maó, 1862-Barcelona, 1937).³⁸ Aquest pintor i músic s'havia donat a conèixer a Maó durant la dècada de 1880, com a professor de piano i de dibuix al seu domicili.³⁹ Paral·lelament, la seva obra pictòrica va començar a ser exhibida a la Sala Parés de Barcelona, ciutat on va establir-se el 1888.⁴⁰ Dos anys més tard, va concórrer a l'exposició nacional de Madrid, en el catàleg de la qual s'anunciava com a deixeble d'Eliseu Meifrén,⁴¹ també present a la mostra de Barcelona.⁴²

Per la seva banda, Marià Fuster i Fuster (Palma, 1862-Barcelona, 1929)⁴³ va presentar tres imitacions de tapissos antics, realitzades a l'oli (núm. 209, 210, 211), un dels quals s'havia vist l'any anterior a Palma, a l'aparador de la quincalleria La Industrial.⁴⁴ Fuster, cosí germà del pintor Antoni Fuster i Forteza, era regidor de l'Ajuntament de Barcelona i figurava entre els vocals de la comissió organitzadora de la mostra. Havia col·laborat amb Rius i Tauler en l'organització de l'Exposició Universal i, en molts sentits, va jugar el paper d'avalador dels creadors de Mallorca. Com a pintor s'havia donat a conèixer el 1885 a la mostra del Centre d'Aquarel·listes.⁴⁵ De fet, el 1893 publicaria un exitós tractat d'aquarel·la, il·lustrat, en bona part, pels seus amics mallorquins.⁴⁶

L'elenc de participants illencs a la mostra de 1891 es clou amb la figura de Ricard Carlotta i Miró (Palma, 1937-Barcelona, ?).⁴⁷ Va presentar-hi un tema històric, *Suplicio de Juanot Colom, caudillo de los Agermanados de Mallorca en tiempo de Carlos I de España y V*

37 *Catálogo de la Primera...*, p. 143.

38 Pel que fa a la bibliografia sobre el pintor, vegeu MERCADAL, D.: "Francisco Hernández Monjo", *Revista de Menorca*, 1979, p. 242 i ANDREU, C.: "Hernández Monjo, Francesc", *Gran Enciclopèdia de la Pintura...*, 2, p. 1981.

39 Vegeu l'avís "Nuevo profesor", *El liberal: órgano democrático de la isla de Menorca*, 19 de setembre de 1889, p. 2.

40 *El Anunciador: boletín comercial*, 137 (24 de novembre de 1888), p. 7.

41 *Catálogo de la exposición nacional de bellas artes de 1890*, Madrid, 1890, p. 90.

42 *Catálogo de la Primera...*, p. 133.

43 L'obra de Fuster no disposa de cap estudi monogràfic. Per a les dades biogràfiques remetem a ALENYÀ, M.: "Fuster i Fuster, Marià Gabriel", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, 6, p. 104.

44 *El Isleño*, 18 d'octubre de 1890, p. 4.

45 CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Barcelona, destinació...", p. 118.

46 FUSTER, M.: *La acuarela y sus aplicaciones*, Barcelona, 1893.

47 La bibliografia sobre el pintor aplega els títols següents: LLABRÉS, J., "Dos artistas del s. XIX: el grabador Carlotta y su hijo el pintor D. Ricardo", *Semana Santa en Mallorca*, abril-març, 1969, s.n.; RIPOLL, LI.: *Tres retratistas mallorquines del siglo XIX: Agustín Buades, Juan Mestre, Ricardo Carlotta*, Palma, p. 13-16; CARBONELL, M.: "Carlotta Miró, Ricard", *Gran Enciclopèdia de la pintura...*, 1, p. 398-402. Un detall a remarcar és que es descobreix la data de defunció de Ricard Carlotta. Li perdem el rastre el 1919, any en què va concórrer, malgrat l'edat avançada, a l'Exposició d'Art de l'Ajuntament de Barcelona. Tal com figura al catàleg, en aquell moment vivia a la ciutat, al carrer Consell de Cent, 146, 3r: *Exposició d'Art. Catàleg Oficial 1919*, Barcelona, 1919, p. 73.

de Alemania (año 1521) (núm. 103). Carlotta, que era fill d'un reputat orfebre italià instal·lat a Palma durant l'època romàntica, s'havia format a l'escola de Llotja. Tanmateix, la seva consagració al gènere del retrat va comportar que no exposés a Barcelona amb la mateixa regularitat que els seus conterrànies. De fet, no va mostrar la seva obra a la ciutat fins a l'Exposició Universal de 1888.⁴⁸ L'any següent, va pintar el quadre *Suplicio de Juanot Colom*, que fou exposat a París.⁴⁹ Aquesta obra, relativa a l'execució de l'agermanat mallorquí, va concórrer a diversos certàmens al llarg de la dècada de 1890.⁵⁰

1.2. Balanç

El desembre de 1891, alguns mesos després de la clausura de la primera Exposició general de Belles Arts, l'obra d'alguns pintors de les Illes Balears es va poder contemplar de bell nou a Barcelona. En el marc de la novena mostra extraordinària de la Sala Parés, inaugurada el desembre, Joan O'Neill va exposar *Paisaje de Benisalem* i *Llanura de Sineu*; Antoni Ribas, *En la playa*, *En el campo* i *De regreso*; Francesc Hernández, *Marina*.⁵¹ Allí, el crític Raimon Casellas, que havia començat a publicar a *L'Avenç*, va recollir la impressió dels "paradisos mallorquins de l'Oneille".⁵² A les Balears, el projecte cultural del modernisme havia despuntat a Palma la tardor de 1890, amb la campanya periodística que engegaven, des dels diaris *La Almudaina* i *El Isleño*, els joves de l'entorn de Miquel dels Sants Oliver.⁵³ En el camp de les Belles Arts, l'anomenat grup de *La Almudaina* va exigir que les corporacions municipals i provincials prenguessin el camí de suport als artistes iniciat a Barcelona, amb l'afany de proveir Mallorca de col·leccions públiques d'art modern. En clamar, el gener de 1892, contra la inactivitat de les institucions insulars, Baltasar Champsaur enaltia –igual que Casellas– els grans noms de pintura mallorquina de l'època del realisme com els apòstols d'un renaixement artístic encara vigent.⁵⁴

El modernisme pictòric tot just acabava de despuntar a Barcelona. A l'exposició municipal de 1891, dos diplomes d'adquisició van recaure, respectivament, en *Plein air* (núm. 118) de Ramon Casas i *Laboratorio de la Galette* (núm. 510) de Santiago Rusiñol.⁵⁵ En aquell moment, tanmateix, l'estètica del realisme-naturalisme, amb independència del registre

48 CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Barcelona, destinació...", p. 121.

49 Aquest viatge a París fou interpretat –tant en l'època com posteriorment– com la participació de Carlotta a l'Exposició Universal de 1889. No obstant això, la premsa advertia que l'artista havia acudit a París per exposar aquesta obra en una altra "de las exposiciones permanentes de carácter particular que en aquella capital existen". Vegeu *El Isleño*, 19 d'octubre de 1889, p. 3.

50 A tall il·lustratiu, vegeu-ne la referència a *Exposición balear de Sóller. Reglamentos y catálogo*, Palma, 1897, núm. 16, p. 47.

51 *Novena exposición extraordinaria de Bellas Artes inaugurada en diciembre de 1891: catálogo*, Barcelona, 1891, p. 7, 9.

52 CASELLAS, R.: "Novena exposició extraordinària de Can Parés", *L'Avenç*, 1, 1892, p. 22.

53 PONS, D.: *Ideologia i cultura a la Mallorca d'entre els dos segles (1886-1905)*, Palma, 1998, p. 71-91.

54 Deia, Champsaur: "Los que trajeron a Mallorca este renacimiento viven todavía casi todos, y son los maestros de la presente generación de artistas y aficionados". A CHAMPSAUR, B.: "Por Mallorca. Los pintores mallorquines", *El Isleño*, 27 de gener de 1892, p. 1.

55 OJUEL, M.: "Les exposicions...", p. 134.

interpretatiu, es prestava igualment a un projecte ideològic de modernitat. En el cas de les Illes Balears, l'aposta pel turisme com a solució urgent de progrés exigia, per contra, l'imaginari d'un "paradis perdut".⁵⁶ D'aquí que Mallorca, esdevinguda una illa inspiradora, s'afirmés alhora com una terra inspirada en un model de ciutat que, en el marc català i hispànic, es perfilava a Barcelona.⁵⁷

L'Exposició Universal de 1888 no sols havia situat el nom de Barcelona en el mapa internacional sinó que va contribuir sensiblement a divulgar l'atractiu de les Balears com a destinació turística. La fotografia i les arts gràfiques⁵⁸ van jugar un paper preponderant en la configuració de l'imaginari de les "illes oblidades".⁵⁹ És, precisament, en el marc de sensibilitats d'aquest ventall ampli de representacions on cal situar les obres d'artistes illencs adquirides per l'Ajuntament de Barcelona a la Primera Exposició General de Belles Arts de 1891. Com hem vist, foren una marina amb vistes a Palma d'Antoni Fuster i el retrat d'un pagès mallorquí –titulat, de manera eloqüent, *Estudi del natural*– de Joan Bauzà. Cal assenyalar, endemés, que l'assumpció d'aquest imaginari renovat es produïa a banda i banda del mar. No endebades, a la mateixa mostra municipal de 1891, es va poder veure *Consulado de Palma de Mallorca* (núm. 502) de Joan Roig i Soler, exponent d'aquella escola luminista de Sitges que havia captivat el jove Santiago Rusiñol.⁶⁰

2. Segona Exposició General de Belles Arts (1894)

La Segona Exposició General de Belles Arts es va celebrar entre el 23 d'abril i el 9 de juliol de 1894.⁶¹ Els creadors de les Illes Balears que hi van concórrer foren dotze, onze pintors i un escultor: Sebastià Trián, Gaspar Terrassa, Llorenç Rosselló, Antoni Ribas, Pere Pax, Santiago Palmerola, Joan O'Neill, Francesc Hernández Sans, Francesc Hernández Monjo, Joan Fuster, Llorenç Cerdà i Joan Bauzà.⁶² Marià Fuster va tornar a fer part de la comissió organitzadora de l'exposició.⁶³ Tanmateix, la participació dels artistes illencs en aquesta segona mostra fou –si més no, aparentment– força més discreta que la primera, atès que cap dels dotze participants fou guardonat.

⁵⁶ TRENC, E.: "Les peintres voyageurs européens et catalans à Majorque autour de 1900: La vision du paradis", a TRENC, E. (ed.): *Au bout du voyage, l'île: Mythe et réalité*, Reims, 2001, p. 190.

⁵⁷ Tal com deia Miquel dels S. Oliver: "De una parte, [Catalunya] ha vertido en ella la viva corriente de su propia producción, y, de otra, se ha erigido en tema, en elemento artístico inagotable de la producción continental. Y de este doble vínculo de inspirada y de inspiratriz, de contribución activa y de sugestión estimulante, nos impone también obligaciones de consecuencia que no podríamos romper sin pecar de ingratos con los de fuera y de irreverentes para con nuestro abolengo". A OLIVER, M.S.: "Mallorca en el renacimiento catalán (Discurso en los Juegos Florales de Nostra Parla", *Hojas de sábado. De Mallorca (I). Obres completes*, 1, Palma, 2000, p. 218.

⁵⁸ MULET, M.J.: *Fotografía a Mallorca, 1839-1936*, Barcelona, 2001, p. 130-137.

⁵⁹ VUILLIER, G.: *Les îles oubliées. Les Baléares, La Corse et la Sardaigne. Impressions de voyage illustrées par l'auteur*, Paris, 1893

⁶⁰ FONTBONA, F.: *Història de l'art català*, VII, Barcelona, 1983, p. 222. Per a més informació sobre Roig i Soler, vegeu SALA TUBERT, LL.: "Joan Roig i Soler. Llibreta de comptes (1881-1908). MS 3023 Biblioteca de Catalunya-Estudis i transcripció", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, XV, 2001, p. 151-225.

⁶¹ OJUEL, M.: "Les exposicions...", p. 167.

⁶² *Catálogo de la Segunda Exposición General de Bellas Artes: 1894*, Barcelona, 1894, p. 22, 33, 45, 53, 59, 71, 75, 93, 101, 105, 111, 119, 120, 123, 185, 238.

⁶³ OJUEL, M.: "Les exposicions...", p. 169.

2.1. Expositors

Sebastià Trián i Planells, que continuava residint a Barcelona, va aportar novament un paisatge (núm. 400).

Gaspar Terrassa i Mas (Palma, 1840-1910)⁶⁴ va exposar, també, dos paisatges –*Crepúsculo* (núm. 141) i *Una calle del arrabal de Palma* (núm. 142)– i dues obres de temàtica industrial, ambdues titulades *Fábrica de almidón* (núms. 245, 246). Va concórrer a l'exposició municipal representat pel reputat pintor Roman Ribera i Cirera.⁶⁵ A Barcelona, Terrassa s'havia donat a conèixer a les exposicions de la Societat per a Exposicions de Belles Arts. Amb el temps, va esdevenir un pintor habitual de la Sala Parés; també, va exposar amb els aquarel·listes, el 1885.⁶⁶ De les quatre obres que va presentar a la mostra municipal de 1894 cal destacar *Una calle del arrabal de Palma*. Raimon Casellas, si més no, va assenyalar-la com un exponent clar del modernisme pictòric, i no va dubtar a comparar-la amb *Cap al tart* (núm. 192) d'Isidre Nonell i *Sol y sombra* (núm. 120) de Joaquim Mir, també presents a l'exposició.⁶⁷

L'escultor Llorenç Rosselló i Rosselló (Alaró, 1867-Palma, 1901) va participar a la mostra amb la versió en guix de la seva obra més emblemàtica, *Desolación* (núm. 1076).⁶⁸ Rosselló havia emigrat amb la família al Perú quan tenia tot just quinze anys. Va tornar definitivament a Europa el 1892 i, al cap d'un any, va fixar la residència a París. Amb el títol en francès, *Désolation* es va poder veure per primer cop al Saló de la Société des Artistes Français de 1894,⁶⁹ alguns mesos abans d'ésser exposada a Barcelona. Amb aquesta peça, que representa un nu femení arraulit, Rosselló s'endinsava de ple en l'escultura simbolista, seguint de prop el model de Rodin, amb qui la crítica francesa va comparar-lo.⁷⁰ A Barcelona, *Desolación* fou reproduïda a les planes de la revista *Barcelona cómica*, des d'on el crític Carlos Ossorio va destacar-la, com una de les millors escultures de la mostra, al costat de *Los primeros fríos* (núm. 1004) de Miquel Blay.⁷¹ D'altra banda, altres veus com la d'Alfred Elias van arremetre contra la suposada immoralitat de l'obra, tot i reconèixer la destresa de l'escultor.⁷²

64 Pel que fa a la bibliografia, remetem a TUR, M.: "Terrassa Mas, Gaspar", *Gran Enciclopèdia de la pintura...*, 4, p. 303. Així mateix, trobem altres referències a pintor en la bibliografia sobre Santiago Rusiñol i Degouve de Nuncques. Només a tall il·lustratiu, vegeu TRENCH, E.: "Le séjour de William Degouve de Nuncques à Majorque et en Catalogne", a LAOUREUX, D. (dir): *William Degouve de Nuncques, maître du mystère*, Brussel·les, 2012, p. 54-65.

65 *Catálogo de la Segunda...*, p. 53.

66 CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Barcelona, destinació...", p. 114, 117-119.

67 Entre els exemples de la nova pintura, compara "el diàfano *Arrabal de Palma* de Terrassa, con el soberbio *Sol y sombra* de Mir, y aún con el sugestivo *Cap al tart* de Nonell". A CASELLAS, R.: "Exposición General de Bellas Artes (IV). Los pintores de la naturaleza", *La Vanguardia*, 24 de maig de 1894, p. 5.

68 L'obra, de 60 x 155 x 100 cm. fou adquirida el 1923 per l'Ajuntament de Palma, que és l'actual entitat dipositària; procedia del Museu de Raixa. Pel que fa a la bibliografia sobre l'autor, vegeu RIERA, J.: "L'escultor Llorenç Rosselló", *Randa*, 12, 1982, p. 61-72 i *L'escultor Llorenç Rosselló (1867-1901)*, Palma, 2002; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La desintegración de la colección Despuig de escultura clásica*, Palma, 2000; CANTARELLAS, C.: "Lorenzo Rosselló (Mallorca, 1867-1901): Un escultor en el tránsito de fin de siglo", *Liño: Revista anual de historia del arte*, 20, 2014, p. 9-28.

69 *Catalogue illustré de peinture et sculpture. Salon de 1894*, París, 1894, núm. 3546, s.n.

70 Una de les cròniques aparegudes a la premsa francesa fa constar: "Desolation de M. Rosselló rappelle Rodin avec moins d'intensité". A *Estafette*, 1 de maig de 1894. Citat a CANTARELLAS, C.: "Lorenzo Rosselló...", p. 23.

71 OSSORIO, C.: "Barcelona cómica y la Exposición de Bellas Artes", *Barcelona cómica*, 20 (12 de maig de 1894), p. 5, 7.

72 Deia, Elias: "De pésimo gusto conceptuamos la "Desolación", de Rosselló, desnudo que, reuniendo no despreciables cualidades, queda empequeñecido por lo grotesco de la composición". A ELIAS, A.: "Exposicion

En aquella ocasió, Antoni Ribas i Oliver es va decantar per una marina, *Limpiando el pescado* (núm. 488), i una escena quotidiana, *La lectura* (núm. 489), en les quals Alfred Elías, en aquest cas, va detectar-hi “condiciones dignas de apreciar”.⁷³

Per la seva banda, Pere Pax i Anglada (Maó, 1867-1938) va exposar *Seis cabezas de estudio – Imitación de fotografía* (núm. 474). Es tractava d'una vasa que contenia sis fotografies acompanyades dels estudis corresponents.⁷⁴ A Barcelona, Pax s'havia donat a conèixer a l'Exposició Universal de 1888, amb una mostra de dibuixos a grafit realitzats a partir de retrats fotogràfics. Aquell mateix any, va començar a impartir classes de dibuix i pintura al seu domicili de Maó,⁷⁵ que més endavant traslladaria a l'escola municipal.⁷⁶ Arran de la participació en la mostra barcelonina de 1894, el Delegat del Govern de Menorca li va encarregar, per al seu despatx, el retrat a l'oli de la reina regent Maria Cristina.⁷⁷

La mostra de 1894 va comptar amb dues obres de Santiago Palmerola i Trulls (Roses, 1866-1931): *Vista de Palma* (núm. 373) i *Estudio* (núm. 470). En aquell moment, Palmerola era un jove cartògraf de l'Armada espanyola que treballava a la Comissió Hidrogràfica, traslladada a Palma el 1889.⁷⁸ El novembre de 1894, va exposar una vista crepuscular de Palma als aparadors de la camiseria Pons y Bonet, que podria tractar-se d'una de les obres presentades l'any següent a Barcelona. En tot cas, no deixa de ser remarcable el fet que la premsa mallorquina definís aquesta obra, que representava el pont del Torrent de la Riera, com “un cuadro estilo Rosiñol”.⁷⁹ El juliol de 1894, un cop clausurada l'exposició, Palmerola va tornar a exposar als aparadors de Pons y Bonet. En aquesta ocasió, hi va exhibir una marina. El mateix mitjà va elogiar el treball de Palmerola⁸⁰ com a emblema d'una nova forma de pintura:

Nos parece que siguiendo los impulsos de esa nueva escuela de la que es ferviente adorador buscando las impresiones del natural é imponiéndolas tal como las siente, no tardará el que hace pocos días ha figurado en un Certamen artístico, a alcanzar justa fama.⁸¹

general de Bellas Artes”, *La Academia Calasancia*, 65 (21 de juny de 1894), p. 86.

73 ELIAS, A.: “Exposicion General de Bellas Artes”, *La Academia Calasancia*, 63 (7 de juny de 1894), p. 350.

74 *El liberal: órgano democrático de la isla de Menorca*, 27 de març de 1894, p. 3.

75 Vegeu-ne un avís publicitari a *El Anunciador: boletín comercial*, 30 (10 de març de 1888), p. 7.

76 La figura de Pere Pax no ha estat objecte de cap monografia, vegeu ANDREU, C.: “Pax Anglada, Pere”, *Gran Enciclopèdia de la pintura...*, 4, p. 14.

77 *El bien público*, 11 d'agost de 1894, p. 3. Segons la mateixa nota de premsa, el governador va encarregar, també, un bust d'Alfons XIII a l'escultor Manuel Domingo i Peris. La premsa barcelonina va anunciar l'arribada, en el vapor *Menorquín*, de tres obres d'artistes de Menorca destinades a l'exposició. A més de l'obra de Pere Pax, es ressenyen un quadre de Gabriel Seguí i Oliver i un baix relleu de Manuel Domingo i Peris. No obstant això, Seguí i Domingo no figuren en el catàleg de l'exposició. Vegeu *La Vanguardia*, 3 d'abril de 1894, p. 2.

78 GÓMEZ IMAZ, J.: *Resumen de los trabajos de la Comisión Hidrográfica de España en la Isla de Mallorca en los años 1889 1 1893*, Madrid, 1894.

79 “Crónica local”, *Las Baleares*, 2 de novembre de 1893, p. 2.

80 Com a cartògraf de l'Armada espanyola, Palmerola va residir a diverses ciutats: Vigo, Cadis, etc. És autor d'un tractat de dibuix topogràfic: PALMEROLA TRULLS, J.: *Ejercicios de dibujo topográfico y de paisaje panorámico*, Madrid, 1919. Va exposar amb certa regularitat; el 1931, en concret, ho feu individualment a la Sala Parés: *Exposición de las obras del pintor Jaime Palmarola Trulls: desde el 24 de mayo al 7 de junio de 1930*, Barcelona, 1930. La bibliografia sobre l'autor es limita a entrades diverses en diccionaris i repertoris. Vegeu la corresponent a Rosespedia. Enciclopèdia participativa del Patrimoni Cultural de Roses [en línia] http://rosespedia.cat/index.php?title=Jaume_Palmerola_i_Trulls

81 “Crónica local”, *Las Baleares*, 14 de juliol de 1894, p. 3.

Fidel a la temàtica del paisatge de Mallorca, Joan O'Neill, representat per Carles Pirozzini,⁸² va exposar *Campaña de Sineu* (núm. 57), *Montes de Pollensa* (núm. 467) i *Vega de Palma* (núm. 468). Durant el curs de l'Exposició, *Campaña de Sineu* fou adquirida per la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, on roman en l'actualitat.⁸³ Aquesta adquisició, de fet, pot ésser considerada com l'inici del reconeixement a la trajectòria d'O'Neill; al cap d'un any, si més no, rebria per primer cop una menció honorífica a l'exposició nacional de Madrid.⁸⁴

Francesc Hernández Monjo va exposar *Una marina* (núm. 222), que representava una tempesta en alta mar. Alfred Opisso, en remarcar el nombre important de marines que es van poder veure en aquella mostra, va ressaltar la d'Hernández Monjo com la millor obra del gènere.⁸⁵

L'exposició municipal de 1894 va comptar amb la presència de l'erudit, també menorquí, Francesc Hernández i Sanz (Maó, 1863-1949).⁸⁶ El 1894, Hernández Sans havia tornat a Menorca, després d'una estada d'onze anys a Barcelona, on havia col·laborat, com a il·lustrador, amb l'editorial Tasso. Tot sembla indicar, tanmateix, que la mostra municipal d'aquell any suposava el seu debut expositiu. Hi va aportar dos quadres, el primer dels quals contenia una vista de Martorell, *Puente del Diablo* (núm. 786); el segon, diversos apunts a la ploma (núm. 787) d'indrets menorquins: el jaciment de Talatí de Dalt, Sa Mesquida, el pont des Gorg i sa Canova.⁸⁷

Així mateix, la mostra va comptar amb la primera participació a Barcelona de Joan Fuster i Bonnín (Palma, 1870-1943). Format a l'Escola de Belles Arts de Palma i al taller de Ricard Anckermann, va començar a participar, a Palma, a les exposicions del Foment de la Pintura i Escultura pels volts de 1894.⁸⁸ D'aquí que la participació en la Segona Exposició General de Belles Arts de Barcelona pugui ser considerada, pràcticament, com el seu debut. Hi va presentar una única obra, *Mendigo* (núm. 167), titulada originàriament *¡Una limosna, por amor de Dios!* i que, en efecte, representava un vell captaire.⁸⁹

⁸² *Catálogo de la Segunda...*, p. 119.

⁸³ Al butlletí de l'entitat, llegim: "D. Juan O'Neill y Rosiñol, de Palma de Mallorca: Un cuadro al óleo, de 1m x 65 centímetros, que representa un tranquilo y luminoso paisaje de la *Campaña de Sineu* en la mayor de nuestras hermosas Baleares; obra artística del mismo Sr. O'Neill, tan distinguido colorista como notable escritor, que fué con justicia admirada en la última Exposición de Bellas Artes celebrada en Barcelona", *Boletín de la Biblioteca-Museo-Balaguer*, 11, 1895, p. 8. L'obra (inv. 724), de 65 x 100 cm, fou datada el 1893.

⁸⁴ BENNÀSSAR, B.: *Joan O'Neill...*, p. 79.

⁸⁵ Deia, Opisso: "Las olas son olas de verdad; el color del mar es exacto, y los numerosos vapores que capean el temporal son la más fiel imagen del aspecto que ofrecen en tales casos". A OPISSO, A.: "Exposición General de Bellas Artes de Barcelona", *La Ilustración Ibérica*, 595 (26 de maig de 1894), p. 326.

⁸⁶ El caràcter polifacètic d'Hernández Sanz, arxiver, historiador i dibuixant, ha generat una bibliografia lògicament heterogènia. Tanmateix, mereix una menció especial el número monogràfic que li fou dedicat de la *Revista de Menorca (1999-2000)*, Maó, 2000.

⁸⁷ Documentem la temàtica de les obres a *El bien público*, 9 d'abril de 1894, p. 2.

⁸⁸ Vegeu *Homenaje en el centenario del nacimiento de don Juan Fuster Bonnín que le tributan el Círculo de Bellas Artes, Galerías Costa y su familia : del 23 de mayo al 5 de junio de 1970*, Palma, 1970; ALENYÀ, M.: *Joan Fuster (1870-1943)*, Palma, 1995.

⁸⁹ En trobem una descripció a *El noticiero balear*, 27 d'abril de 1894, p. 4.

Llorenç Cerdà i Bisbal, representat pel pintor i argenter Josep Masriera i Manovens,⁹⁰ va exposar, en aquella ocasió, tres obres de temàtica variada. D'una banda, escollí un paisatge de la seva vila natal, titulat *Una calle de Pollença* (núm. 105); de l'altra, dos retrats infantils, *Retratos de los hijos de M. B* (núm. 424). Tanmateix, l'obra que va obtenir més ressò fou *La feria de Santo Tomás en Palma de Mallorca* (núm. 333). Aquesta pintura havia estat exposada a l'exposició nacional de Madrid de 1892, on ja fou objecte de comentaris elogiosos per part de la crítica.⁹¹ A Barcelona, tampoc no va passar desapercebuda. No endebades, fou reproduïda a les planes de *La Ilustración Artística* ensem amb el mateix mitjà informava dels triomfs ja obtinguts pel jove artista a la ciutat: tant a l'Exposició Universal com a la de Belles Arts de 1891.⁹²

Finalment, Joan Bauzà va concórrer a l'exposició amb una sola obra, *En el coro* (núm. 4), que representava un vell canonge amb hàbit coral.⁹³ El quadre fou força lloat per la crítica: Apel·les Mestres en va destacar l'"espontaneïtat, fermesa i solidés"⁹⁴ i Alfred Opisso va situar-lo entre les millors obres de l'exposició.⁹⁵

2.2. Balanç

En aquesta mostra de 1894, la línia estètica defensada per pintors com Bauzà o Ribas va perdre el suport majoritari del Jurat de la secció de pintura.⁹⁶ A Catalunya, el tomb generalitzat vers l'idealisme, iniciat l'any anterior amb la creació del Cercle Artístic de Sant Lluc, arribaria al seu zenit en el marc de la Tercera Festa Modernista de Sitges, celebrada mesos després de l'exposició, el novembre de 1894.⁹⁷ Entretant, a començament de 1893 –any que va culminar amb l'esclat de la bomba del Liceu– havia tingut lloc el primer viatge de Rusiñol a Mallorca.

Mentre que aquell viatge va suposar, per a Rusiñol, la descoberta d'una terra inconeguda, la seva figura no era en absolut ignorada entre els "amics il·lustrats"⁹⁸ que l'esperaven a Palma.⁹⁹ El ressò d'aquella primera estada de Rusiñol a l'illa es va expandir a través a les cròniques que el propi pintor enviava a *La Vanguardia* i, també, gràcies a les pintures que va exposar als aparadors de la camiseria Pons y Bonet.¹⁰⁰ Una mostra d'aquest impacte és que

⁹⁰ *Catálogo de la Segunda...*, p. 45.

⁹¹ RIAM: "La Exposición Internacional de Bellas Artes", *La Libertad*, 4 de desembre de 1892, p. 4.

⁹² *La Ilustración Artística*, 668 (15 d'octubre de 1894), p. 663, 666.

⁹³ Podria tractar-se d'un oli de temàtica afí que documentàrem a CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Joan Bauzà...", p. 54.

⁹⁴ MESTRES, A.: "La Exposició de Bellas Arts", *L'Esquella de la Torratxa*, 801 (18 de maig de 1894), p. 312.

⁹⁵ OPISSO, A.: "Exposició de Bellas Artes de Barcelona. Pintura (IV)", *La Ilustración ibérica*, 598 (16 de juny de 1894), p. 371-372.

⁹⁶ La integraven els pintors Antoni Caba i Benet Mercader enfront del jove Ramon Casas i crítics de nova fornada com foren Joan Sardà i Frederic Schwartz. OJUEL, M.: "Les exposicions...", p. 176.

⁹⁷ MARFANY, J.L.: *Aspectes del Modernisme*, Barcelona, 1972, p. 81.

⁹⁸ Deia, Rusiñol: "en vez de indios, como en las islas que cantan las geografías, no encontramos más que amigos ilustrados". A RUSIÑOL, S.: "Desde una isla", *La Vanguardia*, 23 de març de 1893, p. 4.

⁹⁹ PONS, D.: *Entre l'afirmació individualista i la desfeta col·lectiva. Escriptors i idees a la Mallorca del primer terç del segle XX*, Barcelona, 2002, p. 59-71.

¹⁰⁰ PONS, D.: "La primera estada de Santiago Rusiñol a Mallorca", *Lluc*, 793, 1996, p. 14-19.

la premsa de Mallorca se servís, com hem vist, de l'adjectiu “estilo Rosiñol”¹⁰¹ per a definir una nova pintura, mirall de l'estat d'ànim i resolta amb colors espectrals, que, de manera pràcticament simultània, joves com Santiago Palmerola duïen a terme en aquell moment.

En una nota de premsa dedicada al famós comiat al seguici de Rusiñol que va tenir lloc a la fonda Orient, es feu constar de quina manera “nos han traído un eco del pensamiento que agita á la jóven generación catalana, y con él, ha reverdecido el oasis que de vez en cuando da muestras de lozanía, en medio de la estepa árida de la juventud mallorquina”.¹⁰² Enmig d'aquest “oasi” trobem el no tan jove Gaspar Terrassa, present entre els comensals d'aquell dinar.¹⁰³ Raimon Casellas –que també era a Palma, aquell dia– havia de comparar la modernitat de l'obra de Terrassa a la de dos joves barcelonins que tot just despuntaven: Isidre Nonell i Joaquim Mir.

Per la seva banda, Llorenç Rosselló s'havia endinsat de ple en l'estètica simbolista, tot assumint, com és sabut, un rol capdavanter en la història de l'escultura catalana moderna.¹⁰⁴ El 2 de setembre de 1894 –dos mesos abans de la Tercera festa modernista de Sitges–, la versió en guix de *Desolación* fou exposada al Museu provincial, instal·lat a la Llotja de Palma,¹⁰⁵ on no sols fou aclamada sinó que es va erigir en emblema de la nova generació d'intel·lectuals.¹⁰⁶

Certament, els artistes illencs, ancorats majoritàriament en el realisme, no van obtenir cap guardó a l'Exposició municipal de 1894. No obstant això, la seva participació no va passar desapercebuda, com es dedueix de l'adquisició de l'obra d'O'Neill per a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer. D'altra banda, cal insistir en el fet que alguns expositors illencs van ser participants del canvi estètic que s'esdevenia. Comptat i debatut, la recepció de les obres presentades per Palmerola, Terrassa i Rosselló conviden a assenyalar aquella mostra barcelonina com una fita determinant en el procés de configuració del modernisme artístic a les Illes Balears.

3. Tercera Exposició General de Belles Arts (1896)

La següent exposició oficial que va tenir lloc a Barcelona es va celebrar entre el 23 d'abril i el 26 de juliol de 1896. L'any anterior, es va aprovar un nou reglament, a partir del qual les mostres de belles arts i les indústries artístiques deixarien de celebrar-se separatament. Així, l'edició de 1896 va rebre el nom de Tercera Exposición Bellas Artes e Industrias Artísticas.¹⁰⁷ A Mallorca, la concurrència dels expositors illencs a les exposicions municipals de Barcelona començava a despertar un interès general. Tant és així, que la comissió provincial¹⁰⁸ de la

101 “Crónica local”, *Las Baleares*, 2 de novembre de 1893, p. 2.

102 “Crónica local. Entre artistas”, *Las Baleares*, 8 de març de 1893, p. 2.

103 A la mateixa crònica, llegim: “Ayer [Rusiñol] nos regaló con la lectura de algunos artículos, valerosísimos unos y tan lleno de sentimiento que fue calificado, por Terrasa, el pintor, de becqueriano”. “Crónica local. Entre artistas”, *Las Baleares*..., p. 2.

104 ELIAS, F. *L'escultura catalana moderna*, 2, Barcelona, 1918, p. 187-188.

105 “Crónica local”, *Las Baleares*, 3 de setembre de 1894, p. 2.

106 CANTARELLAS, C.: “Lorenzo...”, p. 23.

107 OJUEL, M.: “Les exposicions...”, p. 203.

108 L'integraven Jeroni Rius, Joaquim F. de Puigdorfila, Bartomeu Ferrà, Ricard Anckermann, Bernat Pomar, Francesc Bauzá, Josep Truylol, Catalina Pujol i Saturnina Carrasco. Vegeu *Las Baleares*, 15 de gener de 1896, p. 3.

mostra de 1896 va decidir organitzar, el mes de març, una exposició a l'Acadèmia de Palma amb les obres que havien d'enviar-se a Barcelona. En el catàleg de la mostra barcelonina,¹⁰⁹ figuren un total de set pintors de les Illes Balears: Gaspar Terrassa, Francesc Rosselló, Antoni Ribas, Joan O'Neill, Antoni Fuster, Pilar Clot i Joan Bauzá.¹¹⁰ Així mateix, l'exposició va comptar amb la participació –en la qual no ens estendrem per raons d'espai– de Bartomeu Ferrà en la secció d'arquitectura¹¹¹ i de Joan Umbert i Peris, Carme Rubí, Antoni Pons, Antoni i Bernat Pomar i Saturnina Carrasco en la d'indústries artístiques.¹¹²

Pel que fa als guardons, aquests es van desglossar, per primer cop, en categories, tal com es feia a les exposicions nacionals de Madrid. Així, el jurat de 1896 va acordar la concessió de medalles de primera, segona i tercera classe; també, de mencions honorífiques, a les quals cal afegir un seguit de premis extraordinaris atorgats per associacions o particulars.¹¹³ Entre els participants illencs, foren guardonats amb sengles mencions honorífiques Antoni Ribas i Joan Bauzá.¹¹⁴

3.1. Expositors

L'obra de Ribas mereixedora del guardó fou *Comida a bordo* (núm. 79), una de les dues marines exposades primerament a Palma i que foren elogiades per la crítica.¹¹⁵ Es tractava d'una obra de grans dimensions que, al desembre, fou exposada al Foment de la Pintura i Escultura.¹¹⁶ Així mateix, va aportar una segona obra, *Clase de dibujo* (núm. 312), que reproduïa l'interior de la classe diürna per a dones de l'Acadèmia de Belles Arts de Palma en la qual el propi Ribas impartia docència.¹¹⁷

109 A la mostra de Palma, es van veure, també, treballs d'Enric Vaquer, Salvador Torres, Joan Fuster, Jeroni Forteza, Llorenç Cerdà, Ricard Carlotta, Pere Càffaro, Agustí Buades i Ricard Anckermann, els quals no figuren el catàleg de l'exposició barcelonina. Tampoc no n'hem trobat cap indici en el Fons de la Comissió Organitzadora d'Exposicions de l'Ajuntament de Barcelona, conservat a l'Arxiu General del Museu Nacional d'Art de Catalunya. Vegeu "Notas de Arte", *La Última Hora*, 20 de març de 1896, p. 1.

110 *Catálogo ilustrado de la Tercera Exposición General de Bellas Artes e Industrias Artísticas*, Barcelona, 1896, p. 30, 37, 40, 42, 50, 51, 78, 79, 80, 82.

111 El mestre d'obres Bartomeu Ferrà i Perelló (Palma, 1843-1924) va presentar un projecte de monument commemoratiu a les víctimes de la tràgica explosió del revellí del Camp Pelat (núm. 754) i, també, un projecte d'habitatges formant barriada per a 16 famílies obreres (núm. 755). Ferrà fou un personatge polièdric: mestre d'obres, arqueòleg, polític, escriptor, etc. Pel que fa als estudis monogràfics sobre l'autor, vegeu CANTARELLAS, C.: "Bartolomé Ferrà y el neogótico en Mallorca", *Mayurqa*, 10, 1972, p. 117-137 i FULLANA, P.: "Introducció", a FERRÀ, B.: *Ciutat ha seixanta anys. 1850-1900*, Palma, 1996, p. 7-41.

112 Els participants d'aquesta secció se situen en el ram de la pintura decorativa, els brodats i l'orfebreria. Entre els pintors decoradors, Antoni Pons va presentar un motiu decoratiu a llapis (núm. 1201). Pel que fa als brodats, Joan Umbert i Peris va presentar unes xifres brodades amb colors (núm. 1172); Carme Rubí i Mulet, un mocador brodat a la litografia (núm. 1156); Saturnina Carrasco i Bennassar, una tovallola per a Comunió (núm. 1099), respectivament. Quant als orfebres, Antoni Pomar i Aguiló va presentar una pica d'aigua beneïta repujada (núm. 856); Bernat Pomar i Fuster, un crist agonitzant de bronze sobredaurat (860), un calze de plata sobredaurada amb esmalts i pedreria fina (núm. 859) i dues agulles de corbata d'or, perla i esmalts (núm. 857 i núm. 858).

113 OJUEL, M.: "Les exposicions...", p. 214.

114 OJUEL, M.: "Les exposicions...", p. 229.

115 Vegeu "Notas de arte", *La Última Hora*, 30 de març de 1896, p. 1 i ESCALAS, F.: "Bellas Artes (IV)", *Las Baleares*, 10 d'abril de 1896, p. 1.

116 "Bellas Artes. Una exposición", *Heraldo de Baleares*, 29 de desembre de 1896, p. 3.

117 L'obra va merèixer un interès desigual en les dues crítiques de Palma abans ressenyades; fou reproduïda a RIPOLL, L.; COSTA, J.: *Antonio Ribas...*, s.n. Pel que fa al nomenament de Ribas com a responsable de les classes

Bauzà fou guardonat per l'únic quadre que presentava a l'Exposició, titulat *Noticias de Cuba* (núm. 6). L'acollida de l'obra fou unànime, tant a Palma com a Barcelona. Amb rerefons de la guerra d'independència cubana, l'escena recollia, en paraules d'Alfred Opisso, un "asunto de actualidad": un clergue que llegeix el diari a un grup de tres pagesos d'edat avançada. L'obra fou reproduïda a les planes de *La Ilustración Artística*.¹¹⁸

Pel que fa a la resta de pintors illencs presents a la mostra, Gaspar Terrassa va exposar els olis *Tarde de verano* (núm. 92) i *De mi jardín* (núm. 325). Alguns mesos abans, havia exposat dos estudis a la XII^a mostra extraordinària de la Sala Parés, en la qual fou l'únic expositor illenc.¹¹⁹

Francesc Rosselló i Miralles (Palma, 1863-1933) s'havia format a l'Escola de belles arts de Palma i, aquells anys, ocupava el càrrec de secretari de la societat del Foment de la Pintura i l'Escultura.¹²⁰ Aquell mateix any, el 1896, havia concorregut amb una obra titulada *Valldemossa* a la cent vint-i-vuitena edició de l'exposició de la Royal Academy de Londres.¹²¹ A Barcelona, on exposava per primer cop, va presentar dos paisatges, titulats *Un olivar* (núm. 138) i *Vista de Alaró* (núm. 318).¹²² On aquestes dues obres de Francesc Rosselló van tenir més ressò fou a Palma. Des de les planes de *La Última Hora*, foren descrites com "una nota simpática, de tons agradables [...] algo que se aparta de lo vulgar"¹²³ mentre que, des de *Las Baleares*, Fèlix Escalas les va definir sense embuts com "dos notas modernistas", pròpies "de la escuela de Rusiñol y Casas".¹²⁴

Joan O'Neill va presentar novament un paisatge, *Valles y montes de Pollença* (núm. 62), que representava l'antítesi de les obres que aportava Francesc Rosselló. Foren dos els paisatges que O'Neill va exposar a Palma, a la mostra que preluïava la de Barcelona. El mateix crític, Fèlix Escalas, que alineava Rosselló amb Santiago Rusiñol i Ramon Casas, comparava O'Neill amb Modest Urgell, el qual, amb ironia, s'agradava de titular els seus quadres "lo de siempre".¹²⁵ Ras i curt, va considerar que O'Neill presentava "dos paisajes, muy verdes, que podría titular, con Urgell, 'lo de siempre'".¹²⁶

Antoni Fuster es va decantar per una *Marina* (núm. 129) de petit format, pintada des del mar. Afeccionat a la navegació, Antoni Fuster realitzava, aquells anys, una sèrie de pintures

diürnes femenines, vegeu VILLALONGA, P.: "El pintor Antonio Ribas...", p. 348. *Classe de dibujo* fa part de l'inventari inclòs en el mateix estudi de Villalonga, amb el número 192.

118 *La Ilustración artística*, 771 (5 d'octubre de 1896), p. 683. Cal anotar que aquesta obra fou identificada amb una altra, de temàtica similar però segurament anterior, atès l'esquema compositiu utilitzat per Bauzà. Vegeu ALENYÀ, M.: *Joan Bauzà...*, p. 81.

119 *XII^a Exposición Extraordinaria de Bellas Artes inaugurada en enero de 1895: catálogo*, Barcelona, 1895, s.n.

120 Vegeu, quant a la bibliografia, PERELLÓ, R.: *Exposición del pintor Francisco Rosselló Miralles (1863-1933)*, Palma, 1994; PARDO, J.M.: "Rosselló Miralles, Francesc", *Gran Enciclopèdia de la Pintura...*, 4, p. 161-163.

121 *The Exhibition of the Royal Academy of Arts MDCCCXCVI. The one hundred and Twenty-eighth*, Londres, 1896, núm. 770, p. 29.

122 En aquest últim, es destacava el Puig d'Alcadenà; vegeu "Notas de Arte", *La Última Hora...*, p. 1.

123 "Notas de Arte", *La Última Hora...*, p. 1.

124 ESCALAS, F.: "Bellas Artes. Conclusion (V)", *Las Baleares*, 10 d'abril de 1894, p. 1.

125 FONTBONA, F.: *Història de...*, p. 220.

126 ESCALAS, F.: "Bellas Artes. Conclusion...", p. 1.

en les quals estudiava la fisonomia urbana de Palma. En la que va enviar a Barcelona, concretament, va plasmar la part del raval de Santa Catalina annexa als molins des Jonquet, amb diverses barques de bou en primer terme.¹²⁷

L'elenc de pintors procedents de les Balears es completa amb Pilar Clot i Lloret (Roses, Girona, 1875-?),¹²⁸ la qual va presentar una pintura a l'oli titulada *Retrato de mi hermana* (núm. 338). Les germanes Pilar i Enriqueta Clot eren filles de l'administrador de duanes i també escriptor, natural de Puigcerdà, Josep Lluís Clot i Riera. Provenint de Maó, Clot va prendre possessió del càrrec a la duana de Palma el 1894. Un cop allí, Pilar hauria començar a rebre classes de pintura al taller de Joan Bauzà.¹²⁹ A *Retrato de mi hermana*, la germana de l'artista posava d'esquena, amb el cap lleugerament girat vers l'espectador. Des de *La Última Hora* es va fer constar que "tiene talento y gusto. Se sale de lo vulgar y adocenado".¹³⁰ Fèlix Escalas va afegir que "a no dudarlo, la señorita Clot, si continua dedicándose al arte de Apeles, verá un día no lejano su nombre colmado con los laureles de la gloria".¹³¹

3.2. Balanç

El 1896, els dos grans noms de la pintura mallorquina del vuit-cents, Antoni Ribas i Joan Bauzà foren novament guardonats a Barcelona, amb sengles mencions honorífiques. Tanmateix, les obres que tots dos pintors van presentar en aquesta ocasió reflecteixen un canvi sensible –que ja s'insinuava en l'*Estudi del natural* de Bauzà de 1891– en relació amb les trajectòries anteriors respectives.

Realment, aquella mostra municipal va servir de pretext al crític Raimon Casellas per a ressenyar l'evolució esdevinguda en la pintura catalana des de 1888. Tant les visites freqüents d'artistes catalans als Salons de París com la difusió de revistes il·lustrades estrangeres van determinar que, de manera generalitzada, "la descripción enojosa" es transformés "en un resumen más intelectual, más espiritual".¹³² Aquest canvi de sensibilitats és perceptible en *Noticias de Cuba* de Bauzà, en el qual el pintor resol, amb un enquadrament inusual en treballs anteriors, el llast del conflicte bèl·lic des d'una perspectiva intimista.

En el cas de Ribas, tot i que fou premiat per *Comida a bordo*, aquest canvi d'orientació es manifesta especialment en *Clase de dibujo*. En un altre ordre de coses, les classes diürnes per a dones de l'Acadèmia de Belles Arts es perfilen, a la fi de segle, com un element a considerar en la configuració de la modernitat a les Illes Balears. Cal destacar, a més, que un dels expositors mallorquins que van concórrer a la secció de brodats de la mostra barcelonina de 1896, fou el litògraf Joan Umbert i Peris, ajudant d'Antoni Ribas a les

127 Pardo ha identificat l'obra exposada a Barcelona amb la que titula *Cases de la punta del terreno*. 1891. Oli sobre tela, 20 x 38 cm. Col. particular. Vegeu PARDO, J.M.: *Antoni Fuster...*, p. 136, 150, cat.64. D'altra banda, Escalas, el descriu com una vista del Jonquet: ESCALAS, F.: "Bellas Artes. Conclusión...", p. 1.

128 L'artista no ha estat objecte de cap estudi monogràfic.

129 Si més no, al cap d'un any d'haver exposat a Barcelona, va concórrer a la nacional de Madrid, en el catàleg de la qual s'anuncia com a deixeble del pintor mallorquí: *Catálogo de la Exposición General de Bellas Artes 1897*, Madrid, 1897, núm. 251, p. 41.

130 "Notas de Arte", *La Última Hora...*, p. 1.

131 ESCALAS, F.: "Bellas Artes. Conclusión...", p. 1.

132 CASELLAS, R.: "Tercera Exposición General de Bellas Artes", *La Vanguardia*, 22 d'abril de 1896, p. 4.

classes esmentades.¹³³ Fos com fos, l'exposició de 1896 va presentar l'obra d'una alumna de Bauzà, Pilar Clot, que esdevé la primera pintora procedent de les Illes Balears que va exposar a Barcelona.

A l'exposició municipal de 1896, van irradiar les "representacions simbòliques" de Santiago Rusiñol –*La poesía* (núm. 139) i *La pintura* (núm. 140)– i d'Adrià Gual –*La música* (núm. 132)–, entre d'altres. Per a Casellas, aquestes composicions idealistes foren igualment conseqüència de la nova orientació que es feia palpable en les escenes quotidianes i en el paisatge, com si es tractés d'un "convenio tácito y común para acabar de reaccionar contra la exactitud de la copia servil, contra la anotación matemática y anónima de la realidad exterior".¹³⁴ Enmig dels conreadors del paisatge, Casellas va detectar-hi "noctámbulos y luministas" i, entre aquests últims, els joves que havien d'ésser coneguts com la Colla del Safrà. Dos dels seus membres, Juli Vallmitjana i Ricard Canals, havien visitat Mallorca l'estiu de 1895.¹³⁵

L'any 1896, va sortir a la llum un nou exponent del modernisme pictòric a les Illes Balears: Francesc Rosselló. Com hem vist, Fèlix Escalas va adscriure'l a l'escola de Rusiñol i Casas amb motiu de l'exposició, celebrada a Palma, de les obres que havien de participar en el certamen de Barcelona. El mateix Escalas va considerar la tasca dels artistes mallorquins com un autèntic "*tour de force*", atès que entre els quadres exposats a Palma n'hi havia "bastantes, por si mismos, para conquistar á sus autores un puesto distinguido en el mundo del arte".¹³⁶ Per contra, el crític de *La Última Hora* es mostrava escèptic, en considerar que "no hay en Palma medios para llevar á cabo obras de este género", atesa la mancança d'una "una educación y una cultura artística que aquí no se dan ni se pueden dar".¹³⁷

L'escepticisme i la prevenció es filtren en les expressions finiseculars. El maig de 1896, la premsa mallorquina anunciava el retorn en el vapor Bellver dels quadres d'autors mallorquins rebutjats a l'exposició de Barcelona. La mateixa nota considerava que aquells quadres foren refusats "porque no estaban pintados al estilo *modernista*".¹³⁸ De fet, les crítiques al modernisme artístic aparegudes a les Illes Balears van proliferar a partir de l'Exposició barcelonina de 1896.¹³⁹ una mostra, el curs de la qual va veure's afectat per l'atemptat del 7 de juny al carrer dels Canvis Nous.¹⁴⁰

133 VILLALONGA, P.: "El pintor Antonio Ribas...", p. 347-348.

134 CASELLAS, R.: "Tercera...", p. 4.

135 Arran de la visita, els fou ofert el saló de la redacció del diari *Heraldo de Baleares* per exposar les seves obres. Vegeu *Heraldo de Baleares*, 16 de juliol de 1895, p. 2.

136 ESCALAS, F.: "Bellas Artes. I...", p. 1.

137 "Notas de Arte", *La Última Hora*..., p. 1.

138 La nota no recull la identitat d'aquests autors: "Alma cómica. Cuadros rechazados", *Heraldo de Baleares*, 6 de maig de 1896, p. 3.

139 RADAMÉS: "Desde Barcelona. Notas de la Exposición", *Heraldo de Baleares*, 27 de maig de 1896, p. 3.

140 Cal no oblidar que, des de la fi de segle, "la intel·lectualitat mallorquina va navegar [...] cercant continuament complicitats amb la catalana, fraternals sempre, però no exemptes de desconfiança a causa de les convulsions socials i de la consideració dels ismes d'esquerres, als quals s'havia afegit el laïcisme". Vegeu CAPELLÀ, Ll.: *A sol post. Vida i compromís en temps de guerra i postguerra. Mallorca i Catalunya (1936-1962)*, Palma, 2019, p. 29.

4. Quarta Exposició de Belles Arts i Indústries artístiques (1898)

La quarta Exposició municipal va tenir lloc entre el 23 d'abril i el 10 de juliol de 1898.¹⁴¹ Els participants de les Illes Balears, concentrats en les seccions de pintura, dibuix i escultura foren deu: Maria Weyler, Gaspar Terrassa, Francesc Rosselló, Llorenç Rosselló, Antoni Ribas, Joan Fuster, Antoni Fuster, Pilar Clot, Llorenç Cerdà i Pere Blanes.¹⁴²

Els guardons van consistir, fonamentalment, en un premi d'honor que va romandre desert, mencions honorífiques i medalles de primera, segona i tercera classe.¹⁴³ D'entre els deu expositors illencs, només dos foren guardonats: Llorenç Rosselló i Rosselló, amb una medalla de segona classe, i Francesc Rosselló i Miralles, amb una menció honorífica.¹⁴⁴

4.1. Expositors

L'obra guardonada de Llorenç Rosselló fou la versió en marbre de *Desolación* (inv. 998). Després de ser exposada, a Barcelona i a Palma, el 1894, l'original de guix es va poder veure novament a la capital francesa: en concret, al Saló de 1896, on va obtenir una menció honorífica.¹⁴⁵ L'any següent, Rosselló va traslladar la peça al marbre i va enviar-la a l'exposició nacional de Madrid, on, enmig d'una sensible polèmica, també va obtenir un guardó.¹⁴⁶ El 1898, a Barcelona, la peça fou novament acollida enmig de la discòrdia: el crític Francesc Miquel i Badia, per exemple, va associar-la a uns "gustos más que medianamente pervertidos".¹⁴⁷ Al cap de dos anys, però, va obtenir una medalla de plata a l'Exposició Universal de París.¹⁴⁸ A l'exposició municipal de Barcelona de 1898, Llorenç Rosselló va presentar una segona obra: la versió en guix d'*Hondero Balear* (núm. 999), la qual fou reproduïda en el catàleg. Aquesta peça havia estat també guardonada l'any anterior, en el Saló de París de 1897,¹⁴⁹ on fou exposada per primer cop.¹⁵⁰

141 OJUEL, M.: "Les exposicions...", p. 245.

142 *IV Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas. Catálogo ilustrado*, Barcelona, 1898, p. 52, 56, 69, 74, 79, 120, 132, 165.

143 OJUEL, M.: "Les exposicions...", p. 262.

144 OJUEL, M.: "Les exposicions...", p. 282, 284.

145 De fet, fou reproduïda en el catàleg: *Catalogue illustré de peinture et sculpture. Salon de 1896*, París, 1896, núm. 3805, p. 279.

146 *Catálogo de la Exposición General de Bellas Artes 1897...*, núm. 1291, p. 200.

147 MIQUEL Y BADIA, F.: "Paseos por el Palacio de Bellas Artes (IV) [Exposición municipal de Bellas Artes de Barcelona]", *Diario de Barcelona*, 158 (8 de juliol de 1898), p. 6.567.

148 *Exposition Universelle de 1900, Catalogue officiel de l'exposition décennale des Beaux-Arts*, París, 1900, núm. 49, p. 292. A la mort de l'artista, sobrevinguda el 1901, la versió en marbre de *Desolación* fou enviada des de París fins a Mallorca. Malgrat diverses temptatives al voltant del seu ingrés en fons públics, la peça va romandre en poder dels descendents de Rosselló fins a la dècada de 1990, moment en el qual fou adquirida pel col·leccionista Pere A. Serra. Vegeu RIERA, J.: "L'escultor...", p. 73.

149 *Catalogue illustré de peinture et sculpture. Salon de 1897*, París, 1897, núm. 3354, s.n.

150 El guix fou conservat pels descendents de l'artista els quals, el 1969, van cedir-lo a l'Ajuntament de Palma per a la fosa de la versió en bronze que actualment presideix els jardins de l'Hort del Rei. Va existir una segona versió de l'escultura, presentada a l'Exposició nacional de Madrid de 1901. Per a més informació, vegeu: RIERA, J.: "L'escultor...", p. 63-70.

Francesc Rosselló va obtenir la menció honorífica per l'oli *Costa de Valldemosa* (núm. 338). Com hem vist, el 1896 la seva obra es va poder veure a Londres i a Barcelona. Al cap d'un any, va participar en l'Exposició Balear de Sóller¹⁵¹ i fou guardonat en el concorregut –i polèmic– concurs per a la decoració de les sales del Círculo Mallorquí.¹⁵² A l'Exposició municipal de Barcelona de 1898 va presentar, a més de l'obra citada, un segon oli, titulat *Después de la siega* (núm. 407).

Entre la resta de participants, trobem Maria Weyler i Santacana (Palma, 1875-1959), la qual va aportar un quadre a l'oli titulat *Flores* (núm. 418). L'any anterior, havia participat, com la majoria d'artistes illencs, a l'Exposició Balear de Sóller, on fou guardonada.¹⁵³ El 1898, coincidint amb la mostra de Barcelona, diverses obres de Maria Weyler es van poder veure a Palma, tant al Foment de la Pintura i Escultura¹⁵⁴ com als aparadors de Pons y Bonet.¹⁵⁵ En aquest últim establiment, va exhibir un retrat del seu pare, l'inclement general Valerià Weyler i Nicolau.¹⁵⁶

En aquella quarta exposició barcelonina, Gaspar Terrassa va exposar dos olis: *De mi jardín* (núm. 414) i *Estudio* (núm. 415). El títol del primer coincideix amb el d'una de les obres presentades a la mostra de 1896.

Antoni Ribas va concórrer a l'exposició amb una única obra que, en aquest cas, fou reproduïda en el catàleg. Titulada *Embarcando las redes* (núm. 222), l'obra destaca pel tractament luminista i per un enquadrament fragmentari, inusual en treballs anteriors, dos trets que testimonien el camí iniciat per Ribas en l'exposició precedent.¹⁵⁷ Al desembre d'aquell any, Ribas va tornar a exposar a Barcelona, a la mostra extraordinària de la Sala Parés. Allí, va exposar *Parada de gitanos* i *Puerto de Sóller*,¹⁵⁸ les quals havien fet part del conjunt de set obres que Ribas va presentar a l'Exposició Balear de Sóller, on va obtenir un Diploma d'honor.¹⁵⁹

151 *Exposición Balear de Sóller. Reglamentos y catálogo*, Palma, 1897, núm. 3, p. 45.

152 Per a més informació, vegeu CARBONELL, M.: *Fons de pintura i dibuix del Parlament de les illes Balears*, Palma, 2015.

153 Malgrat que no apareix en el catàleg, extraiem aquesta informació de BARCELÓ, A.: "Ecos de Sóller", *Heraldo de Baleares*, 20 de maig de 1890, p. 1.

154 "Crónica local", *El Isleño*, 23 de juliol de 1898, p. 5.

155 "Gacetillas", *La correspondencia*, 29 d'octubre de 1898, p. 3.

156 Durant la primera dècada del nou-cents, Maria Weyler va exposar amb regularitat a les mostres celebrades en el marc de les Fires i Festes de Palma. Arran del seu matrimoni amb el tinent general Jorge Fernández de Heredia, va traslladar-se a Madrid. El 1906 va acudir per primer cop, amb quatre obres, l'Exposició nacional: *Catálogo de la Exposición General de Bellas Artes de 1906*, Madrid, 1906, núm. 302-305, p. 98. El 1910, va concórrer de bell nou al certamen madrileny: *La tarde*, 21 d'octubre de 1910, p. 2. El fons de pintura del Consell de Mallorca conserva un oli de Maria Weyler, que representa un ram d'estrany. Per a més informació sobre l'autora, remetem a la fitxa d'aquesta peça: CARBONELL, M.: *Fons de pintura del Consell de Mallorca (1650 c.-1939)*, Palma, 2012, núm. 118, p. 116.

157 L'obra fou reproduïda de bell nou a RIPOLL, L.; COSTA, J.: *Antonio Ribas...*, s.n.; també apareix a l'inventari de VILLALONGA, P.: "El pintor Antonio Ribas...", núm. 28, p. 383.

158 *XV Exposición extraordinaria de Bellas Artes: catálogo: inaugurada enero 1898*, Barcelona, 1898, núm. 100, 101, s.n.

159 *Exposición Balear...*, núm. 9, p. 46.

Joan Fuster i Bonnín havia participat amb un motiu costumista a l'exposició municipal de 1894. A l'edició de 1896, va enviar una obra que no figura en el catàleg.¹⁶⁰ Tot i així, Fuster va visitar aquesta darrera mostra¹⁶¹ i, al desembre d'aquell any, va exposar al Foment de la Pintura i Escultura “una vista de Palma desde el puente de S. Magín, pintado al estilo modernista habiendo logrado su autor imitar con bastante acierto a Santiago Rusiñol”.¹⁶² Al cap d'un any, el 1897, va acudir a l'Exposició Balear de Sóller amb una interpretació simbolista del passeig del Born,¹⁶³ que resta com una de les obres més emblemàtiques de l'autor. Amb aquests antecedents, el 1898 va concórrer a l'exposició municipal de Barcelona amb un retrat al pastel (cat. 773). L'obra, que va merèixer els elogis, a la premsa, d'Alexandre Rosselló i de Fèlix Escales,¹⁶⁴ ha estat identificada com el retrat de Maria Ignàsia Tarongí, amb qui el pintor s'havia casat el gener d'aquell any.¹⁶⁵

Antoni Fuster va presentar l'obra *La pesca* (núm. 74), que fou lloada per Bartomeu Amengual des de les planes de *La Almudaina*.¹⁶⁶ Realment, Fuster havia escollit el port de Palma com a indret predilecte des de feia més d'una dècada. A partir de 1896, va començar a alternar les vistes de la ciutat des del mar amb escenes quotidianes protagonitzades per pescadors, entre les quals es distingeix, adesiara, una adolescent enigmàtica que també fou model d'altres artistes.¹⁶⁷

Pilar Clot va acudir a la mostra amb dues obres: *Retrato* i *Inocencia* (núm. 52). L'any anterior, com hem esmentat, havia participat a l'exposició nacional de Madrid. La seva estada a Mallorca va culminar el 1904. El maig d'aquell any, Josep Lluís Clot fou destinat a Barcelona;¹⁶⁸

160 Joan Fuster va exposar un pastel a la capellera Bauzà, executat expressament per a l'exposició de Barcelona: *Heraldo de Baleares*, 10 d'abril de 1896, p. 3.

161 Va visitar-la amb companyia del pintor Jeroni Forteza: RADAMÉS. “Desde Barcelona. Notas de la Exposición”, *Heraldo de Baleares*, 27 de maig de 1896, p. 3.

162 “Bellas Artes. Una exposicion”, *Heraldo de Baleares*, 29 de desembre de 1896, p. 3.

163 “Desde Sóller. Notas de la Exposición”, *Sóller*, 533 (19 de juny de 1897), p. 2.

164 Vegeu les cròniques ROSSELLÓ, A.: “Nota de arte”, *La Almudaina*, 3 d'abril de 1898, p. 1 i ESCALAS, F.: “IV Exposicion de Bellas Artes en Barcelona”, *La Última Hora*, 20 de juny de 1898, p. 1, citades a ALENYÀ, M.: Joan Fuster..., p. 20-21.

165 ALENYÀ, M.: Joan Fuster..., p. 20-21.

166 S'hi refereix com “un elegante cuadro titulado *La pesca*”. En el conjunt de la crònica, Amengual lamenta que molts artistes de filiació modernista havien renunciat als seus principis. Va destacar, tanmateix, obres com les *Nimfes de l'ocàs* de Joan Brull, *Conte blau* de Tamburini o *La processó de Santa Maria* de Casas. Vegeu AMENGUAL, B.: “Desde Barcelona. La exposición”, *La Almudaina*, 26 de juny de 1898, p. 1.

167 Pardo es refereix a aquesta model, de la qual Llorenç Rosselló hauria fet un retrat per a Antoni Fuster, amb motiu de la coincidència d'ambdós artistes a l'exposició municipal de Barcelona de 1898. La iconografia del quadre *La pesca* actualment es desconeix, si bé és cert que dos anys abans, Fuster havia exposat, al Foment de la Pintura i Escultura una de les primeres imatges de la jove pescadora, que fou elogiada per la crítica: “un delicioso cuadro, que es una preciosidad; una niña pescando a orillas del mar y en el fondo la vista de nuestra población”. A “Bellas Artes. Una exposición”, *Heraldo de Baleares*, 29 de desembre de 1896, p. 3.

168 “Personal de Aduanas”, *La Correspondencia de España*, 23 de maig de 1904, p. 1.

al desembre, Pilar va exposar a la Sala Parés amb Joaquim Renart i Antoni Badrinas.¹⁶⁹ Amb motiu d'aquella mostra, havia desherassenyalada com una de les millors pintores del moment.¹⁷⁰

Llorenç Cerdà va presentar una única obra: *Vuelta del trabajo* (núm. 52). D'aquesta obra, existeixen dues versions, de les quals el pintor mai no es va desprendre. Els seus propis germans li haurien servit de models, a l'hora de representar, en una accentuada perspectiva central, un grup de camperols que avança en direcció a l'espectador.¹⁷¹ Cerdà no exposava a les municipals de Barcelona des de 1894. L'obra presentada en aquell moment, *La feria de Santo Tomás en Palma de Mallorca*, fou exhibida, de nou, a l'Exposició Balear de Sóller de 1897.¹⁷² Aquell mateix any, l'obra *La pastora* va rebre una menció honorífica atorgada pel Círculo Mallorquí.¹⁷³ Tant per la temàtica com per la composició, *La pastora* s'agermana a *Tornada de la feina*, dues obres que, en certa manera, anticipen la consagració imminent de Llorenç Cerdà al gènere del paisatge.

En darrera instància, la quota d'expositors de les Illes Balears es clou amb Pere Blanes i Viale (Mercedes, 1878-Montevideo, 1926), que va figurar a la secció de pintors estrangers. Originari de l'Uruguai,¹⁷⁴ Blanes es va instal·lar amb la seva família a Palma el 1892, on el seu pare, el metge artanenc Pere Blanes i Mestre, havia creat una consulta. El 1898, Blanes Viale havia culminat la seva formació a Palma, a Madrid i a l'Académie Julien de París. A Palma, exposava amb regularitat des de 1896, tant al Foment de la Pintura i Escultura com en diversos establiments comercials.¹⁷⁵ A la mostra de 1898 a Barcelona, va presentar dues obres: *Alfarería* (núm. 710) i *¡Pobrecitos!* (núm. 711).¹⁷⁶ El mes d'agost d'aquell any, la premsa de Mallorca citava Pere Blanes –al costat de Francesc Rosselló, Joan Fuster i Pere Càffaro– entre els capdavanters d'una nova generació de pintors “que pintan como ven y como sienten”.¹⁷⁷

169 FOLCH I TORRES, Ll.: “Gargots y colorainas”, *¡Cu-cut!*, 153 (1 de desembre de 1904), p. 781-782.

170 Clot fou comparada amb Pepita Teixidó, Visitació Ubach i Antònia Carreras: Greco, “Notas de arte. Salon Parés”, *El Diluvio*, 2 de desembre de 1904, p. 2. Tot sembla indicar, tanmateix, que l'activitat expositiva de Pilar Clot es va interrompre aquell mateix any. Va casar-se amb l'enginyer Charles Martel, que fou director de les mines de Logrosan: *El noticiero: diario de Cáceres*, 31 de gener de 1910, p. 1.

171 ALENYÀ, M.: *Llorenç Cerdà...*, 1996, p. 26-27.

172 *Exposición Balear...*, núm. 6, p. 46.

173 CARBONELL, M.: *Fons de pintura i dibuix...*, p. 89.

174 Pel que fa a la bibliografia, vegeu PEREDA, R.: *Blanes Viale*, Montevideo, 1990; PARDO, J.M.: *Pedro Blanes Viale*, Palma, 1992; SUREDA, J.: *El pintor P. Blanes Viale*, Palma, 1992; SUREDA, J.; PALAU-RIBES O'CALLAGHAN, M.: *Pedro Blanes Viale*, Palma, 1993.

175 El trobem, per exemple, exposant als aparadors de Losada y Barnils: *Heraldo de Baleares*, 10 d'agost de 1896, p. 2.

176 És plausible relacionar *¡Pobrecitos!* amb un oli, datat també 1898, que representa una família de captaires al replà d'una escala. Amb el títol *La pobreza*, es conserva a la Pinacoteca Eusebio Giménez, ubicada a Mercedes, ciutat natal del pintor.

177 B.: “Cosas de pintores”, *La Correspondencia: diario de avisos y noticias*, 11 d'agost de 1898, p. 2.

4.2. Balanç

L'exposició municipal de Barcelona de 1898 es va desenvolupar enmig de les tensions que es derivaven de la fi de la guerra de Cuba. La filla de Valerià Weyler –cessat com a capità general de Cuba arran de la cruenta repressió dels insurgents–¹⁷⁸ feia part de l'elenc d'artistes illencs que van acudir a l'exposició. La presència a Barcelona de dues creadores procedents de Mallorca, Maria Weyler i Pilar Clot, esdevé la punta de l'iceberg d'una realitat de força més abast. El juny d'aquell any, si més no, el Foment de la Pintura i Escultura va organitzar una tómbola benèfica, patrocinada pel Círculo Mallorquín, a la qual van concórrer, al costat dels artistes més reputats, un total de setze pintores.¹⁷⁹

Els expositors illencs guardonats a la mostra barcelonina de 1898 foren dos artistes adscrits al modernisme: Llorenç Rosselló i Francesc Rosselló. La versió en marbre de *Desolación* es va imposar a les crítiques conservadores i, en ser novament guardonada, l'any 1900, a París, el grup de *La Almudaina* va obsequiar Llorenç Rosselló amb un banquet d'homenatge.¹⁸⁰ Entre els pintors, el triomf de Francesc Rosselló fou percebut com el desbancament dels grans noms de la pintura del segle XIX a Mallorca.¹⁸¹ Diverses crítiques atribuïbles a l'escriptor Andreu Barceló enaltien una “generació malva”¹⁸² –en al·lusió a la paleta de colors–, encapçalada per Rosselló, Joan Fuster, Pere Blanes i d'altres pintors que tot just despuntaven com Pere Càffaro, Jeroni Fortesa, Manuel Delgado, Vicenç Llorens o l'eximi Antoni Gelabert.

Aquell mateix any, el 1898 –en el qual va tenir lloc la creació del Salonet Beethoven–, el crític Miquel Sarmiento va sortir en defensa de la nova fornada d'artistes, tot desencadenant una polèmica que culminaria amb l'escarni a Gelabert, el 1902, i amb la dissolució posterior del Foment de la Pintura i Escultura.¹⁸³ Comptat i debatut, en guardonar Llorenç i Francesc Rosselló, el jurat de la IV Exposició de Barcelona va subratllar la cristal·lització a Mallorca d'un seguit d'actituds que ja havien començat a manifestar-se a començament de la dècada. Aquell modernisme que s'esdevenia, així, a banda i banda del mar, es resumeix en una observació primerenca de Raimon Casellas: “era el dinamismo sobreponiéndose a la estática en el problema pictórico del mundo”.¹⁸⁴

178 MARIMON, A.: “La destitució de Weyler i el seu retorn a Espanya (octubre de 1897-agost de 1898)”, *Mayurqa*, 25, 1999, p. 217-235.

179 Foren Margarida Bennazar, Maria Ignàsia Rius, Joana Vives, Joana Ramis, Caterina González, Carme Cortès, Maria Estades, Teresa Pallicer, Maria Llompart, Teodora Fàbregas, Maria Sancho, Esperança Umbert, Francesca Humbert, Margarida San Simon i, també, Maria Weyler i Pilar Clot. N'extraïem la relació de *Tómbola iniciada por el “Fomento de la Pintura” y patrocinada por el Círculo Mallorquín*, Palma, 1898, p. 45-50, 53-54, 56.

180 CANTARELLAS, C.: “Lorenzo Rosselló...”, p. 23.

181 B. “Cosas de pintores”, *La correspondencia*, 11 d'agost de 1898, p. 2.

182 B. “Cosas de pintores”, *La correspondencia*, 23 d'agost de 1898, p. 3. Andreu Barceló fou redactor d'aquest mitjà fins al març de 1899: *La correspondencia*, 6 de març de 1899, p. 3. Fou, així mateix, autor de la novel·la *Bel*, il·lustrada per Pere Blanes Viale: vegeu-ne un avís a *La correspondencia*, 14 de març de 1899, p. 1.

183 CANTARELLAS, C.: “Mallorca, escenari...”, p. 143-156.

184 CASELLAS, R.: “Exposición general de Bellas Artes”, *La Vanguardia*, 24 de maig de 1894, p. 4.

5. Cloenda

Al llarg de l'article, hem pogut insistir en la reafirmació de Catalunya com a marc cultural de referència per als creadors illencs, durant els anys que seguiren l'Exposició Universal de 1888. La documentació de les obres que creadors de les Illes Balears van exposar en els certàmens municipals ha suposat la revisió de les dades conegudes dels artistes ressenyats, així com la descoberta de noms que restaven en l'oblit, com Sebastià Trián, Jaume Palmerola o Pilar Clot. El rastre d'aquesta última, juntament amb el de Maria Weyler, condueix a una realitat tot just apuntada, la de les pintores en actiu a Mallorca, que resta a l'espera de ser degudament posada en valor. Així mateix, la trajectòria observada d'altres creadors com Gaspar Terrassa o Francesc Rosselló exigeix la relectura urgent d'ambdues trajectòries.

Pel que fa als objectius exposats al començament de l'article, les dades compilades confirmen, un cop més, el paper reformador de Santiago Rusiñol, per bé que accentuen la transcendència del primer viatge a Mallorca de 1893, menys valorat per la historiografia que la segona estada que hi feu entre 1901 i 1903. Tanmateix, la visita –i no sols la participació– dels artistes illencs a les mostres barcelonines es confirma, igualment, com una circumstància determinant en l'evolució de determinades trajectòries, cosa que s'evidencia, especialment, en el cas de Joan Fuster.

D'altra banda, la concurrència a les exposicions municipals d'art de Barcelona ens ha permès ratificar l'any 1898 com una data clau en la configuració del modernisme artístic a les Illes Balears. Altrament, n'hem pogut assenyalar les primeres expressions en una data primerenca, immediata al primer viatge de Rusiñol i en l'arrelament d'una nova actitud, d'abast europeu, que ja es manifestava en les obres enviades a Barcelona per pintors com Antoni Ribas o Joan Bauzà.

Ben mirat, l'estudi de les obres refusades en els certàmens barcelonins completaria les informacions exposades fins aquí, tant pel que fa a la recepció a Barcelona de l'obra dels creadors illencs com a l'arrelament, a les Balears, de percepcions antagòniques del teixit social i cultural de la capital catalana. Al llarg del període tractat, hem vist com l'emmirallament en la Barcelona de 1888 va cedir el pas a la prevenció, arran dels atemptats àcrates –i, en definitiva, de l'emergència de l'obrerisme– esdevinguts a partir de 1893. Les actituds antimodernistes –i, de retruc, anticatalanistes– que van impulsar l'acarnissament posterior en la figura de Gelabert es presten, doncs, a ser emmarcades en un context paneuropeu de temor a la joventut.¹⁸⁵ Aquesta última lectura, tanmateix, ultrapassa tant el marc cronològic com la intenció d'aquestes línies.

185 PERROT, M.: "Quand la société prends peur de sa jeunesse au XIXe siècle", a PROUST, F. (dir.): *Les jeunes et les autres. Contributions des sciences de l'homme à la question des jeunes*, I, Vauresson, 1986, p. 19-28.

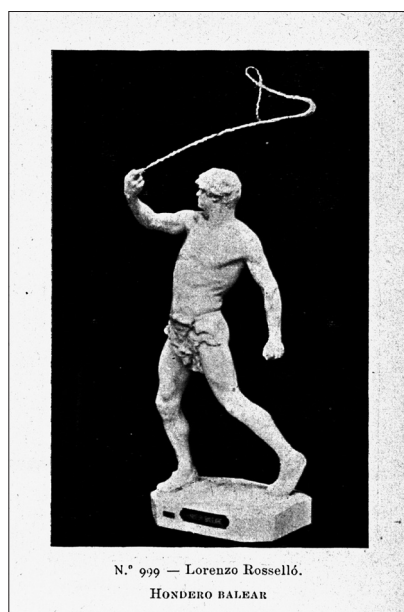
Fig. 1 *Estudio del natural* (1891), de Joan Bauzá.
Reproducció de l'obra extreta de:
La Ilustración Artística, 523 (4 de gener de 1892), p. 7.
Biblioteca Digital Hispánica

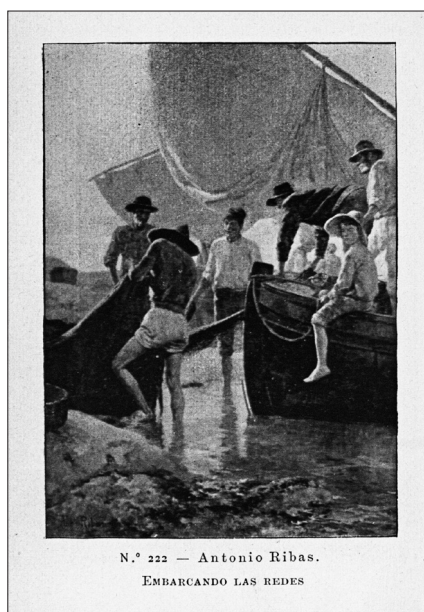
Fig. 2 *Clase de dibujo* (1896), d'Antoni Ribas.
Reproducció de l'obra extreta de:
RIPOLL, L.; COSTA, J.: *Antonio Ribas*,
Palma, 1948, s. n.

Fig. 3 *Noticias de Cuba* (1896), de Joan Bauzá.
Reproducció de l'obra extreta de:
La Il·lustració artística, 771 (5 d'octubre de 1896), p. 683.
Biblioteca Digital Hispánica

Fig. 4 *Hondero Balear* (1898), de Llorenç Rosselló.
Reproducció de l'obra a:
IV Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas. Catálogo ilustrado.
Barcelona: Henrich y Cía, 1898, s. n.
Dipòsit digital de documents de la Universitat Autònoma de Barcelona

Fig. 5 *Embarcando las redes* (1898), d'Antoni Ribas.
Reproducció de l'obra a:
IV Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas. Catálogo ilustrado.
Barcelona: Henrich y Cía, 1898, s. n.
Dipòsit digital de documents de la Universitat Autònoma de Barcelona

L'ARRIBADA DE L'ESPORT DEL FUTBOL A MALLORCA

Guillem Celià Dasí

Historiador

Resum: Es fa un estudi sobre l'arribada del futbol a Mallorca, tant a Palma com en les diverses poblacions de la Part Forana: les primeres notícies, els primers partits en camps improvisats i els primers equips relativament estables. No interessa en si com es formaren els primers equips federats, ni l'organització de les primeres competicions oficials, sinó com es començà a practicar i els motius pels quals es popularitzà aquest esport. Tot en una època, finals del segle XIX i principis del segle XX, en la qual els esports més populars a Mallorca eren el ciclisme i el frontó.

Paraules clau: futbol, esport, arribada a Mallorca.

Abstract: Here, a study is carried out on the arrival of football in Mallorca, both in Palma and in the various towns in the Outer Part: the first news, the first matches in makeshift fields and the first relatively stable teams. It doesn't matter how the first federated teams were formed, or the organization of the first official competitions, if not how it began to be practiced and the reasons why this sport became popular. All in one era, late nineteenth and early twentieth century, in which the most popular sports in Mallorca were cycling and fronton.

Keywords: football, sport, arrival in Mallorca.

1. El futbol, l'esport amb més seguidors

El futbol és un esport que aixeca passions i és avui dia el més popular a Mallorca, tant pel que fa a persones que el practiquen a nivell federat, com per nombre d'espectadors. A finals de 2018, i segons xifres oficials disponibles a la pàgina web del Ministeri de Cultura i Esport, a Balears hi havia més de 27.500 futbolistes federats, repartits entre diferents categories. Aquesta xifra supera en conjunt el nombre de federats dels tres esports que el segueixen: bàsquet (8.700), golf (7.300) i caça (4.600).

El problema que es planteja resoldre en aquest treball és com i quan arribà el futbol a Mallorca, a les diferents poblacions de la geografia illenca. Trobar una solució no ha estat una tasca senzilla, perquè si bé en aquests darrers anys s'han publicat diversos llibres i estudis, sobretot en l'àmbit d'història del futbol en una determinada població o d'un club en concret, la majoria passen "de puntetes" sobre com arribà en la població concreta el futbol. També és cert que a moltes d'aquestes publicacions els falta rigor històric i objectivitat, pels motius que s'exposen a l'apartat 4.3 d'aquest treball. Si bé en el cas de Palma hi ha un cert nombre de treballs amb valor històric, no passa el mateix en la Part Forana, a on la història del futbol no ha interessat massa als investigadors. I això és una afirmació indiscutible, ja que el nombre de treballs publicats és molt baix. Els arxius públics, tampoc han conservat massa material, ja que els llibres d'actes de la major part de les associacions esportives, que quasi sempre quedaven en mans particulars quan aquestes eren dissoltes o sense activitat, s'han anat perdent al llarg del temps.

Afortunadament, amb la documentació que s'ha pogut consultar és possible fer-se una idea clara de com varen succeir els esdeveniments que són objecte d'estudi en aquest treball.

2. Orígens del futbol

El futbol sorgí a mitjans del segle XIX a Anglaterra com una variant del rugbi. Inicialment, i com en tots els esports, no hi havia normes escrites, fins que el 1848 es publicà el primer reglament, conegut com les *Cambridge Rules*.¹ En aquest reglament es llegia que la pilota havia de ser esfèrica i que no es podia tocar amb les mans en cap moment del joc. Fins i tot, en aquestes regles no es parla que hi hagués un futbolista que jugués de porter. Diversos articles del primer reglament han estat eliminats, com per exemple un que deia que no es podia passar la pilota a un company més avançat, tal com passa en el rugbi, però això significava que el joc havia de limitar-se a jugades individuals i desapareixia el joc de conjunt.

En poc temps el futbol es popularitzà a les Illes Britàniques i es formaren equips estables a diferents ciutats, el primer d'ells el Sheffield, l'any 1855. Posteriorment, el 1863 s'instituí la *Football Association*, que regulava les relacions entre els equips i la normativa del joc. No va ser fins a l'any 1889 quan es disputà el primer Campionat de Lliga, guanyat pel *Preston*

¹ L'origen del futbol no és el tema que s'estudia en aquest treball, aquest aspecte és tractat d'una manera superficial i, si es fa, no és per altre motiu que a manera d'introducció. Per altra banda, l'origen del futbol ha estat rodejat de molta polèmica, que ja era tema de discussió fins i tot a finals del segle XIX, quan encara vivien alguns dels pioners en aquest esport i podien defensar la seva pròpia aportació. En aquella època ja es posava en qüestió, aportant tota mena de documentació, l'origen de les regles primitives, primer club fundat o qualsevol data històrica. Un exemple d'això el tenim a ALCOCK, C.W.: "Football. Association Football. N.1, its origin", *Sportsman Magazine*, 8-1-1898.

North End,² amb 40 punts, molt per davant de l'*Aston Vila*, que només en sumà 22. En aquell primer campionat hi varen prendre part 12 equips.

Mentrestant, els mariners, treballadors i viatgers britànics s'encarregaren de donar a conèixer futbol per tots els indrets del món. Es creu que el primer equip europeu continental va ser fundat a Suïssa, el CF Sankt Gallen, a la ciutat del mateix nom, l'abril de 1879.

En el cas d'Espanya, l'aparició del futbol coincideix en un moment en el qual la burgesia prenia iniciatives en l'organització de les primeres associacions i manifestacions esportives, tals com les regates de vela, de rem, les carreres hípiques, el tir al colomí, l'esgrima, la gimnàstica o les carreres pedestres, entre altres, conseqüència de les notícies que arribaven de l'estranger, que feien referència als esports de moda en altres estats europeus, sobretot a Gran Bretanya.³

Les notícies més antigues relatives al futbol a Espanya són de 1868 quan la revista valenciana *Panorama*, en la seva edició del 30 d'abril, es referia a la pràctica d'aquest esport a Gran Bretanya. També es fixa, per tradició popular, que el 1873 alguns britànics que treballaven a les mines de Río Tinto, a Huelva, jugaren un partidet. S'atribueix la iniciativa a un metge escocès, Williams Alexander Mackay, el qual hauria fundat un club, el Recreation Club, i els seus integrants disputaven partits entre ells.⁴ Altres investigacions postulen que hi ha indicis que abans de jugar-se els partits a Huelva, ja s'havia practicat el futbol a Vigo el 1876, per part d'uns enginyers d'Eastern Telegraph Company, que havien arribat procedents de Porthcurno, una localitat situada al sud d'Anglaterra.⁵

El que és cert és que el 1889 es registrà, seguint el procediment regulat en la normativa d'associacions, una entitat recreativa, el *Huelva Recreation Club*, i que els seus socis practicaven diversos esports, tals com el football, el cricket, les regates i el ciclisme, entre altres. Entre els seus fundadors es trobava Williams Alexander Mackay, del qual s'ha parlat anteriorment, juntament amb l'empresari alemany Wilhelm "Guillermo" Sundheim.⁶

3. Els jocs, divertiments i esports més populars a Mallorca a finals del segle XIX

Abans d'analitzar el moment en el qual el futbol arribà a Mallorca cal conèixer quins eren els jocs i esports amb els quals s'exercitaven els joves o que servien com a distracció quan estaven en grup.⁷ Fins als 12-13 anys, els nins jugaven clàssics jocs de "a bolles",

² La Copa d'Anglaterra és una competició encara més antiga que la Lliga, ja que es disputa des de 1872, any en què va ser guanyada pel *Wanderers*.

³ TORREBADELLA-FLIX, X.: "Orígenes del fútbol en Barcelona (1892-1903)", *RICYDE. Revista Internacional de Ciencias del Deporte*, 27/8, 2012, p. 80.

⁴ No hi ha documentació de l'època que confirmi aquesta història, basada en testimonis orals.

⁵ L'indici es basa en un article del diari *El Faro de Vigo*, que el dia 10 de juny de 1876 publicava: "Otra vez han vuelto a visitarnos los ingleses ¡Son tan amables! Caminan como cuatro, pisan como seis y beben como cincuenta. Pescan, cazan, fuman, pintan y juegan a la pelota según su uso y manera". És possible que aquest esport no sigui futbol (podria ser rugbi, cricket o qualsevol altre relacionat amb pilotes), però el que és segur és que varis d'aquests anglesos s'establiren a Vigo i formaren un club social denominat *Exiles*. A principis del segle XX, la societat mantenia un equip de futbol.

⁶ BELMONTE, A.: "La inscripción en 1889 del Huelva Recreation Club en el Registro de Asociaciones conforme a la ley de 1887. La prueba", *Cuadernos de fútbol*, 36, 2012. (revista digital sense paginar).

⁷ CARVAJAL, A.: "I el futbol arriba a Manacor", *II Jornades d'Estudis locals de Manacor*, 2012, p. 59 i s. Hi ha un interessant i extens quadre de jocs populars en el període 1890-1910.

amb baldufes, els “quatre cantons”, a mocador, corregudes o carreres de sacs. A partir d'aquella edat, la situació canviava i el ventall de jocs s'obria més: billar, cartes, daus, i també alguns esports com el frontó⁸ i el ciclisme. Eren també molt populars la boxa, les bregues de galls i les bregues de cans bou.⁹ A nivell de carrer, no s'havia de cercar molt per a trobar adolescents jugant a frontó.¹⁰

També hi ha notícies que el 1852 s'havia obert un gimnàs a Palma, en el carrer del Segell, i el 1883 es creà la Societat Gimnàstica “La Recreativa”, que facilitava als socis la pràctica d'exercicis d'esbarjo i gimnàstica. En els anys següents obriren altres centres d'aquest tipus no just a Palma sinó també en poblacions de la Part Forana.¹¹

De la petanca no cal parlar-ne, ja que la seva introducció va ser més tardana que la del futbol. La petanca és d'origen francès i fins a 1910 no es publicà el seu primer reglament, arribant a Mallorca a partir d'emigrants retornats o francesos que s'establien.

A finals del segle XIX, l'esport de masses que tenia més seguidors a Mallorca era el ciclisme.¹² En algunes poblacions ja hi havia velòdroms, fet que permetia presenciar tota una carrera amb bona visibilitat. A Manacor n'hi havia el 1892 i altre s'obrí a Felanitx uns anys després, mentre que el primer velòdrom palmès va ser el de Son Espanyolet, inaugurat el 1893.¹³ El 1899 s'inicià la construcció del velòdrom del Tirador, a Palma, amb una pista de 333,33 metres i que quan s'inaugurà, el 1903, va ser considerat un dels millors d'Espanya. Gràcies a les seves àmplies graderies, els aficionats podien contemplar les carreres amb bona visibilitat i, a més, era habitual que en la seva zona central es disputessin regularment vetlades de boxa o d'altres esports.

Pels carrers de Palma, a vegades, fins i tot, s'organitzaven competicions “mixtes”, no pel que fa a sexe dels participants, sinó per l'equipament dels competidors, com per exemple una carrera disputada a Palma l'any 1893 entre el ciclista Gaspar Font i un carro tirat per cavalls. En moltes d'aquestes competicions, que duraven pocs minuts, es creuaven apostes, cosa que, per a molts d'espectadors era el seu principal atractiu.

8 Del frontó hi ha constància a les Illes des de l'edat mitjana (CARVAJAL, A.: “I el futbol arriba...”, p. 61)

9 A Sóller, per exemple, hi ha un pati particular, propietat d'un familiar de l'autor d'aquest treball, que es diu popularment “sa plaça de torus”. Allà mai se celebrà cap “espectacle” taurí, sinó que en realitat eren bregues de cans de bou, i d'aquí ve el nom. El llinatge de l'autor d'aquest treball, Celià, arribà a Sóller precisament a finals del segle XIX quan Bernardí Celià Pons, natural de Campanet i propietari de cans de bou de brega, arribà a Sóller amb els seus animals per a prendre part en un d'aquests “espectacles” i allà va conèixer una al·lota i es casaren.

10 GARCÍA, M.: *Campeonatos regionales de Baleares. Orígenes y desarrollo*, Madrid, 2018, p. 16.

11 TORREBADELLA-FLIX, X.: “Los inicios del fútbol en Palma de Mallorca, en torno a los orígenes del deporte escolar”, *Sportis*, V, num 1, 2019, p. 6 i s. En el treball s'exposa el cas del de gimnàs que montà l'Ajuntament de Sóller l'any 1894 i en el que donava classes Maxim Hertting, un berlinès que exercia com a professor d'idiomes. Les classes de gimnàstica eren gratuïtes, dos pics a la setmana, per a persones de gènere masculí a partir dels deu anys. Hertting s'establí posteriorment a Palma i continuà treballant en gimnasos.

12 Un treball molt interessant en relació amb els inicis del ciclisme a les Balears és PAMPÍN, G.; GARCÍA, J.: “A propòsit del ciclisme a Mallorca: del velocípede a la Guerra Civil”, *Estudis Baleàrics*, 92/93, 2008/2009, p. 157-164.

13 Id. p. 159.

Per altra banda, no tots aquests esports i llocs d'oci estaven destinats, tant com a practicant com a espectador, als homes. En aquells temps algunes dones ja practicaven esport, assistint a sessions de gimnàstica.¹⁴

4. La introducció del futbol a Mallorca: dos casos diferents, Palma i la Part Forana

4.1. La primera ressenya periodística coneguda sobre el futbol publicada a Mallorca

Cal analitzar dos casos en referència a la introducció del futbol a Mallorca, perquè tenen casuístiques diferents: el de Palma i el de la Part Forana. El motiu és que a finals del segle XIX les comunicacions entre una part i altra de l'Illa no eren ràpides ni freqüents, així que els costums s'introduïen amb més lentitud que actualment.

En tot cas, el primer escrit conegut que parli de futbol publicat a Mallorca és de l'any 1894. En concret, el 5 de juliol d'aquell any, el diari *El Noticiero Balear* publicava en primera pàgina el següent escrit, signat per *Wanderer*:¹⁵

Alrededor del mundo. Foot-ball

Los ingleses... son atletas por instinto y por educación. Desde la infancia hasta vejez su pasión dominante son los ejercicios corporales. Y de éstos, los diversos juegos de pelota son los favoritos. El estudiante cultiva hasta los veinte años el foot-ball y las muchachas juegan al tennis. Cuando ya avanza los años, los hombres cambian el foot-ball por el cricket y, si sus medios de fortuna se lo permiten, por el polo. El foot-ball es un juego semejante al polo que describí hace dos semanas. Sólo que se juega á pie, con el pie en vez de con mazos y con una pelota de gran tamaño, hueca y con cubierta de cuero, algo parecida á las que se ven ahora en los bazares y con las que juegan los niños en el Retiro. Está prohibido tocar á la pelota con la mano; para evitar que la dé algún adversario puede ser recibida con la cabeza, con los hombros y hasta con la rodilla, pero de ningún modo con la mano; se le pega á puntapié limpio y hay jugador que de una patada manda la pelota tan lejos como Pedrós á una de Pamplona cuando la coge a placer; aun así son tan extremos los campos donde se juega al foot-ball que hacen falta dos ó tres puntapiés bien aplicados para hacer que le pelota llegue y pase por entre los dos postes que hacen de meta, con lo que se gana tanto.

En tot cas, aquesta ressenya no parla de cap partit de futbol practicat a Mallorca, sinó que informa només de les característiques del joc.

4.2. La introducció del Futbol a Palma

4.2.1. El pioner: Adolfo Revuelta Fernández

No se sap exactament quan va ser l'arribada del futbol a Palma. La clàssica resposta és dir que el futbol va ser portat per britànics dels vaixells, tant sigui militars com civils. Però això no basta. És cert que visites de vaixells de la "Royal Navy" eren freqüents a finals del segle XIX i no resultaria sorprenent que alguns mariners organitzessin un partidet i peguessin quatre pilotades sobre el moll i això agradés als joves mallorquins. No té massa lògica dir que així s'introduí el futbol, si partim de la base que també possiblement jugaven a cricket o a rugbi. I del cricket o del rugbi ningú ha sentit parlar de cap partit en cap moment entre

¹⁴ Veure apartat 4.2.1 d'aquest treball, en concret l'anunci que fa referència a un gimnàs.

¹⁵ L'escrit no es publica sencer. Una imatge de la portada del diari, amb l'article sencer, es pot veure a l'annex fotogràfic d'aquest treball.

joves locals o en companyia d'anglesos. No s'ha trobat cap registre escrit, ni en premsa ni en cap banda que indiqui que el futbol va ser conegut pels illencs a partir dels mariners o ciutadans britànics.

La resposta lògica és més simple i d'això, com veurem, tenim indicis.

Si algú avui en dia es presenta a un gimnàs, a més d'aparells de gimnàstica, trobarà activitats que es fan en conjunt: pilates, zumba, *spinning*... Es tracta de jocs que s'acostuma a practicar en grup, acompanyats per música de fons. En els gimnasos de finals del segle XIX no s'oferien aquestes activitats, però els instructors d'educació física també proposaven activitats en grup. I és en aquest punt a on trobem la connexió amb el futbol, a través d'un personatge clau, Adolfo Revuelta Fernández.

Adolfo Revuelta (1867-1935) era un madrileny, professor de gimnàstica, que l'any 1895 va ser designat professor titular d'aquesta assignatura a l'Institut General i Tècnic de Balears, a Palma. Havia arribat a aquest càrrec per concurs de trasllats, procedent de l'institut d'Àvila, i Palma no seria el seu darrer destí.¹⁶ Per a incrementar els seus ingressos, impartia classes en el col·legi dels pares agustinians i decidí obrir un gimnàs "*Higiénico-Médico*" en el nombre 7 de La Rambla, publicitant-se a través d'un anunci publicat l'any 1897 en els diaris *El Isleño* i *Heraldo de Baleares*:

"Aparatos y métodos de la Higiene y de la pedagogia modernas. Clases especiales de señoritas y párvulos a cargo de una profesora. Único en esta capital, dirigido con un profesor con título. Prácticas de gimnástica, mecanoterapia y masajes dirigidos por Don Adolfo Revuelta. Consultas y Gimnástica médica, bajo la inspección del Dr. Francisco Franco."

És de destacar el detall que el gimnàs fos "*Higiénico-Médico*". Aquestes paraules deixen clar que Adolfo Revuelta era seguidor de l'Higienisme, un corrent de pensament lligat amb el liberalisme que propugnava, entre altres aspectes, que practicar esport millorava les condicions de vida de les persones. Un dels principis de l'Higienisme era combinar una bona dieta amb la pràctica d'exercicis físics i rentar-se amb aigua freda.

Adolfo Revuelta coneixia ja en el moment de la seva arribada a Palma el joc del futbol, i l'introduí com una de les activitats de gimnàstica dels seus alumnes de l'Institut. El desembre de 1899 impartí una conferència sobre el futbol, en relació amb com es jugava i els beneficis que tenia per a la salut, en el local social de la Societat Veloz Sport Balear.¹⁷ El novembre d'aquell mateix any s'havien fundat alguns clubs de futbol a Barcelona, entre ells el FC Barcelona, i per Catalunya el futbol era el joc "de moda".

El Veloz Sport Balear, era una societat fundada l'any 1896 amb l'objectiu de fomentar la pràctica del ciclisme. Inicialment utilitzava el velòdrom de Son Espanyolet, l'únic que hi havia en aquell moment a Palma, però el 1897 adquirí uns terrenys al costat del torrent de Sa Riera amb la idea de construir un velòdrom propi, que es convertiria en el mític velòdrom del Tirador. El motiu de voler tenir un velòdrom propi era que el de Son Espanyolet era propietat d'altre societat ciclista, el Cercle Ciclista, i entre les dues entitats s'establí una

¹⁶ GURRIARÁN, R.: "Semblança d'Adolfo Revuelta", *Estudis Baleàrics*, 92/93, 2008/2009, p. 195-196. Adolfo Revuelta va ser un dels pioners en la introducció de la gimnàstica esportiva a Espanya. Després d'estar uns anys a Palma continuà impartint docència en altres ciutats de la Península, entre elles Santiago i Saragossa.

¹⁷ GARCÍA, M.: *Campeonatos regionales de Baleares. Orígenes y desarrollo*, Madrid, 2019, p. 15.

gran rivalitat. La construcció del nou velòdrom durà alguns anys, amb alguns períodes en els quals les obres s'aturaven per falta de fons, i tal com s'ha mencionat anteriorment, no s'inaugurà fins a 1903. La idea del Veloz Sport Balear era utilitzar la part central del velòdrom per a practicar altres esports, i d'aquí l'interès pel futbol.

Adolfo Revuelta continuà recomanant el futbol com a pràctica gimnàstica a l'Institut i en el gimnàs que dirigia i el 1901 en va fer una demostració en un carrer de Palma amb els seus alumnes. Sembla que la sessió deixà indiferents als espectadors o, en tot cas, no els entusiasma massa.

4.2.2. Any 1902: el primer equip “estable”

Durant l'agost de 1902 Palma inicià un procés de transformació de gran envergadura, ja que començaren a esbucar-se les murades. Això es va veure amb alegria per la majoria dels ciutadans, que consideraven que la desaparició de les murades provocaria un esponjament de la ciutat i una millora dels serveis. S'organitzaren actes commemoratius del magne esdeveniment i entre aquests n'hi hagué alguns de caràcter esportiu. Per exemple, el Veloz Sport Balear, que ja estava en fase d'acabament de les obres del velòdrom del Tirador, convocà als seus socis per a exhibir les seves habilitats esportives en una desfilada pels carrers organitzada a tal efecte.

La desaparició de les murades provocà que de sobte apareguessin unes grans esplanades despoblades, entre el lloc que abans ocupaven aquelles i l'extraradi de Palma. Diverses associacions varen sol·licitar els terrenys, que eren de titularitat municipal, per a activitats pròpies. Entre els sol·licitants estava el mateix Adolfo Revuelta, que el novembre de 1902 s'adreçà a l'Ajuntament demandant autorització per a adequar un terreny de 100 x 70 metres per a realitzar pràctiques esportives. No s'ha pogut trobar la resposta a la seva petició,¹⁸ però les dimensions de la parcel·la són les reglamentàries d'un camp de futbol, cosa que fa pensar que aquestes podrien ser les intencions dels sol·licitant.

Mentrestant, trobem els primers indicis que el futbol s'anava deslligant dels àmbits gimnàstics: aquell mateix mes de novembre de 1902 la societat Cercle Ciclista, de la que ja s'ha parlat anteriorment, formà un equip de futbol, que s'entrenava en la part central del seu velòdrom de Son Espanyolet. Aquest equip va rebre el nom de *Foot-Ball Club Espanya*. Els propulsors de la iniciativa foren Josep Oliver Bauçà i els seus fills Bartomeu, Santiago i Zoilo, dirigents d'aquella societat.¹⁹

El 16 de novembre, dos conjunts de l'Espanya disputaren un partit en la part central del velòdrom.²⁰ Fins a finals d'any s'organitzaren uns quants partits més en aquell recinte entre membres de la plantilla de l'Espanya, en concret els diumenges dies 7, 14 i 21 de desembre. Comprovat l'èxit de la nova secció, en l'assemblea de socis de finals d'any, el Cercle Ciclista acordà mantenir-la.

¹⁸ GARCÍA, M.: *Campeonatos regionales de Baleares...*, p. 17.

¹⁹ Circula una història, popularment, que en realitat l'equip el formà Bartomeu Oliver Palet, però sol·licità al Cercle Ciclista utilitzar les seves instal·lacions i aquest Club s'aproprià el mèrit.

²⁰ Evidentment, el terreny de joc no tenia les dimensions reglamentàries i tampoc es coneix els noms dels jugadors que s'alinearen.

Adolfo Revuelta decidí mentrestant formar el seu propi equip estable, al que denominà *El Palmesano*, fent oficial la seva creació el 7 de gener de 1903.²¹ Els colors d'aquest equip serien samarreta groga, pantalons blancs, calces blaves i bonet vermell,²² que sembla que tenen a veure amb la bandera de Mallorca, ja que aquests són els seus colors. La intenció d'Adolfo Revuelta era participar en la Copa del Rei d'aquell any, però la iniciativa va tenir molt poc recorregut, ja que el 12 de febrer es feia oficial el seu trasllat a l'Institut de Santiago de Compostela, així que optà per abandonar tots els projectes a Palma i *El Palmesano* desaparegué.

4.2.3. Palma i Espanya, la primera gran rivalitat

El futbol és un joc de conjunt i molt competitiu, de manera que per a que sigui possible la seva subsistència es necessiten equips rivals. No és suficient que aquests rivals siguin equips d'un mateix club, sinó que és necessari que altres societats també formin equips i establir amb ells una sort de rivalitat. D'això aviat se n'adonaren els dirigents de l'Espanya, que notaren que jugar entre ells conduïa cap a l'avorriment i durant els mesos de primavera de 1903 la freqüència de partits en el centre del velòdrom de Son Espanyolet baixà molt.

Per fortuna per a l'Espanya, aviat va aparèixer un rival. Tot va venir com a conseqüència que el 10 d'agost de 1903 s'inaugurà finalment el velòdrom del Tirador. A ell es traslladà el Veloz Sport Balear, abandonament per a sempre les instal·lacions de Son Espanyolet, a on se sentia discriminat pel Cercle Ciclista. A principis de setembre, un grup de socis del Veloz ja jugaven partits de futbol en zona central del velòdrom i organitzaren un equip, denominat Palma. Aquest va ser considerat, a finals de setembre una secció del Veloz Sport, gràcies a un canvi en els seus estatuts que permetia crear seccions esportives. Immediatament es proposaren partits entre el Palma i l'Espanya, de manera que la rivalitat que es tenia per temes ciclistes amb el Cercle Ciclista es traslladà a altres esports. Aquests primers partits varen tenir els següents resultats:²³

Espanya 2 – Palma 0 (Son Espanyolet, 27 de setembre)

Palma 1 – Espanya 3 (El Tirador, 4 d'octubre)

Aquests dos partits provocaren, a més de reafirmar la gran rivalitat entre el Veloz Sport i el Cercle Balear, un increment d'interessats en la pràctica del futbol. Així les coses, el Veloz Sport creà el segon equip, denominat Foot-Ball Club Balear, que per desembre disputà tres partits, al velòdrom del Tirador, contra el Palma. Mentrestant, el Cercle Ciclista copià la idea de crear un segon equip, al que denominà *Nuevo Balear*.

4.2.4. Any 1904: el primer campionat de Mallorca de futbol

D'aquesta manera, a finals de 1903 la situació era que en poc temps s'havia incrementat l'afició per la pràctica del futbol, que aquesta afició s'havia escampat més enllà del cercle dels ambients de la gimnàstica i que s'havien format fins a quatre equips estables. Un d'aquests, el Palma, passà a denominar-se Veloz Sport Balear.

El Cercle Ciclista organitzà un campionat de futbol a doble volta, el primer que es disputà

²¹ En alguns escrits és denominat Palma Foot-Ball Club, però evidentment és el mateix conjunt.

²² En aquella època el crani del futbolista podia protegir-se, donat que el cuir de la pilota era molt dur.

²³ L'Espanya portava samarreta vermella, mentre que la del Palma era blava.

a Mallorca, en el que es varen inscriure els quatre equips anteriorment mencionats. Es disputà entre el 10 de gener i el 12 de març. Curiosament, tots els partits es jugaren, en horari d'horabaixa i un cada setmana, en la zona central del velòdrom del Tirador, el terreny del rival de la societat organitzadora. El torneig va estar envoltat de molta polèmica i fins i tot un equip, l'Espanya, es retirà abans del seu acabament.

Tot va venir a comptes que el 7 de febrer jugaren Espanya contra el Balear, que acabà amb el resultat de victòria de l'Espanya per 3 a 2. A l'acabament del partit el Balear presentà una reclamació, al·legant, que un futbolista alineat per l'Espanya formava part del Comitè de Competició, o sigui del jurat del torneig, cosa que anava en contra de la normativa. La reclamació va ser acceptada i es donà el partit per guanyat al Balear. El problema va venir perquè el Veloz Sport informà que en el partit del 14 de febrer que havien de jugar el Balear i l'Espanya, si el Balear perdia, el Veloz Sport li donaria els punts del partit que hauria de jugar contra el Balear. La resposta de l'Espanya va ser retirar-se de la competició, de manera que diversos partits no s'arribaren a jugar. A més, freqüentment es produïren incidents de públic i entre els mateixos jugadors. Així les coses, la classificació final quedà de la següent manera:²⁴

	J	G	E	P	GF	GC	P
Veloz SB	4	4	0	0	25	0	8
Balear	4	2	0	2	5	1	4
Nuevo Balear	4	0	0	4	1	30	0
Espanya	3	2	0	1	21	2	4

Cal tenir present que en aquest torneig no s'arribaren a disputar tots els partits i que l'Espanya, a pesar de tenir més punts que el *Nuevo Balear*, quedà en darrera posició per retirar-se de la competició. Aquesta classificació té interès, perquè va ser el primer torneig de futbol que es disputà a Mallorca. A més, i pels fets que es produïren durant el seu desenvolupament quedà demostrat que el futbol és un joc que aixeca polèmica i a vegades una decisió dels àrbitres o del Comitè de Competició pot provocar reaccions apassionades.

4.2.5. Un estancament de cinc anys

Després de l'acabament del campionat de Mallorca, algunes escoles palmesanes formaren equips, com per exemple el Col·legi dels Pares Agustinians i l'Institut General i Tècnic, els quals solien jugar entre ells, sobretot en el velòdrom del Tirador. Ara bé, en realitat l'afició no augmentà, bàsicament perquè el Cercle Ciclista va perdre molts de socis, gràcies al fet que el velòdrom del Tirador era més modern i tenia més atractiu, de manera que deixà de patrocinar equips.

Perquè el futbol sigui un esport interessant, és necessari que hi hagi rivalitat entre equips, cadascun amb seguidors incondicionals, que se sentin els colors. A Palma només hi havia un terreny de joc i els equips duraven poc i així no es pot mantenir una afició, cosa que condicionà el futbol palmèsà durant uns anys.

²⁴ GARCÍA, M.: *Campeonatos regionales de Baleares...*, p. 20.

De vegades el Veloz Sport organitzava uns equips per disputar amistosos contra altres equips d'escoles, de barriada o de vaixells de guerra de la Royal Navy, que venien freqüentment pel port de Palma. Per tot això, no es tornaria a fer una convocatòria per a disputar un torneig fins a finals de 1908. En tot cas, la introducció de l'esport el futbol a Palma ja era un fet, era un esport conegut, encara que en aquell temps la seva pràctica era minoritària, sense que l'acompanyés una gran massa d'espectadors comparable a la del ciclisme i res feia presagiar l'auge que agafaria unes dècades després.

4.3. La introducció del futbol en la Part Forana

4.3.1. Una situació molt diferent de la de Palma

A finals del segle XIX i principis del segle XX, les comunicacions i les possibilitats de desplaçar-se no eren ni tan ràpides ni tan senzilles com en l'actualitat. Això provocava que les novetats que succeïen a Palma es coneixien en els pobles amb retard. Una altra conseqüència era que la via d'accés de moltes novetats a la Part Forana no era directament des de Palma, sinó per altres conductes.²⁵ Aquest aspecte influí en la introducció del futbol en diverses poblacions.

En aquests darrers anys, sobretot des de 1990, s'han publicat en diferents poblacions llibres sobre la història del futbol local. El valor d'aquestes publicacions és desigual, per falta de documentació escrita (haver desaparegut els llibres d'actes o no publicar-se premsa en aquella població, per exemple). Moltes d'aquestes històries són fragmentàries i basades en records orals de persones que informaren l'autor del llibre de fets que succeïren molts d'anys enrere, així que aquests testimonis a vegades involuntàriament s'equivoquen al confondre uns fets amb un moment determinat.

També cal tenir present que les històries d'equips de la Part Forana han estat escrites, en molts de casos, per un dels seus "fans", cosa que implica, que per molt que s'esforci l'autor a mantenir el rigor històric, se sol caure en la subjectivitat i visió localista. Per aquest motiu, el producte final, quasi sempre, es converteix en un pamflet "d'autobombo" a major glòria de l'equip a qui dediquen l'obra. Així les coses, en aquest treball es prioritza les dades que es poden considerar verídiques. La selecció de poblacions s'ha fet tenint en compte aquests aspectes i també pel fet de ser les primeres en les quals es practicà futbol, molt abans de la instauració de la Federació Balear de Futbol, l'any 1926.²⁶

4.3.2. Els orígens del futbol a Alaró

Segons comenten Biel Guasp i Joan Simonet en el llibre retrospectiu sobre la història del futbol a Alaró,²⁷ aquest esport arribà a aquella població "als voltants de 1910", però no

²⁵ Per exemple, i per la complicada comunicació de la Vall de Sóller amb la resta de l'Illa, els sollerics es desplaçaven a França i a la Península normalment sense passar per Palma, aprofitant les línies marítimes que sortien del Port de Sóller.

²⁶ No s'ha pogut escriure cap ressenya en relació amb Felanitx, una població que va ser de les primeres a tenir equips de futbol, perquè allà no s'ha publicat mai una història del futbol local, tampoc hi ha cap treball sobre el tema a les Jornades d'Història Local o altra publicació i les gestions que s'han realitzat davant el Setmanari Felanitx i la secció de Cultura de l'Ajuntament fan arribar a la conclusió que no hi ha ningú que hagi recopilat informació sobre la història del futbol local. En tot cas, l'any 1924 hi havia dos equips organitzats. Fer-se més enrere ja és complicat i requeriria un estudi amb profunditat.

²⁷ GUASP, G.; SIMONET, J. (comp): *Cent anys de futbol a Alaró 1910-2010*, Alaró, 2013, p. 7 i s.

aporten cap documentació que ho acrediti. Segons els autors, els introductors foren els religiosos de La Salle (coneguts popularment a Mallorca com els frares de beverall). El primer terreny a on es jugà va ser en el bosc d'alzines de Son Fortesa. També se sap que el 21 de desembre de 1913 un equip d'Alaró jugà contra altre de Binissalem en aquesta localitat.²⁸

El vertader impulsor del futbol alaroner, cosa de la qual hi ha constància històrica, va ser el vicari Llorenç Martorell, que l'any 1920 comprà de la seva butxaca un solar i el convertí en terreny de joc. L'any 1922 hi havia tres equips organitzats, que jugaven cadascun en tres camps de dimensions reglamentàries, un al costat de l'altre en unes esplanades situades als afores de la localitat, en la carretera en direcció a Consell.²⁹ Aquests equips eren l'Alaró CM (patrocinat per la Congregació Mariana³⁰), l'Aurora (fomentat per l'agrupació socialista) i l'*Isleño* (independent). Aquests equips organitzaven partits amistosos amb rivals d'altres localitats i en principi no era habitual que juguessin entre ells, com si s'ignoressin mútuament.

4.3.3. Els orígens del futbol a Alcúdia

En aquest cas particular és possible que els britànics hagin influït en la introducció del futbol, ja que Badia d'Alcúdia era visitada regularment a finals del segle XIX i principis del XX per vaixells de la *Royal Navy*. Segons comenta l'historiador Joan Joan Saurina,³¹ "*les tripulacions aprofitaven el temps d'oci per a la pràctica del futbol, jugant contra equips locals o entre ells mateixos, ajudant així a popularitzar aquest esport*". S'aprofitava qualsevol descampat per a fer-lo servir com a terreny de joc i fins a 1922 no es formà el primer equip, el denominat Victòria Eugènia, amb futbolistes molt joves, adolescents. El nom de l'equip era en honor de l'esposa d'Alfons XIII, així que es pot suposar la filiació monàrquica dels seus fundadors, si bé no s'ha trobat còpia dels estatuts originals. Fins al 1924 no es va tenir un terreny de joc de dimensions reglamentàries, gràcies a les gestions de l'Ajuntament, que pagà el lloguer del solar durant un temps.

4.3.4. Els orígens del futbol a Binissalem

Les primeres notícies relatives a futbol a Binissalem són tres partits jugats en aquesta localitat durant les festes de Nadal de 1913 a un terreny de joc d'ubicació desconeguda. En el primer d'ells, el 21 de desembre jugaren un equip local i un altre d'Alaró, tal com s'ha escrit anteriorment quan es feia referència al futbol d'Alaró. Els altres dos partits foren un

²⁸ GARCÍA, M.: *Campeonatos regionales de Baleares...*, p. 52.

²⁹ En aquell temps la tradició era que cada club tenia el seu propi camp de futbol. Un equip sense terreny de joc era molt mal vist.

³⁰ La Congregació Mariana, coneguda popularment com "els lluißos" era una organització patrocinada per l'Església dedicada a fomentar la cultura religiosa entre els laics. Des de mitjans del segle XIX tenia gran influència, sobretot a les poblacions de la Part Forana, en aspectes diversos tals com l'esplai i l'esport. Després de la Guerra Civil perdé implantació, mentre que agafava força Acció Catòlica. Actualment queda dins el món de l'esport algun record de la Congregació Mariana. Per exemple, el CE Consell, de futbol, porta els seus colors històrics, blanc i blau, mentre que l'equip de bàsquet de Sóller porta el nom de Joventut Mariana. Un estudi sobre les organitzacions catòliques a Mallorca és el publicat per FULLANA, P.: *El moviment catòlic a Mallorca (1875-1912)*, Barcelona, 1994.

³¹ JOAN SAURINA, J.: "Els inicis del futbol alcudienç: del Victòria Eugènia FC al CD Alcúdia (1922-1956)", *X Jornades d'Estudis Locals d'Alcúdia*, Alcúdia, 2018, p. 75-92.

conjunt palmèsà denominat *Progreso*, que pertanyia a la barriada de Santa Catalina³² i que prenia el nom de la popular plaça pública, aleshores un descampat.

Segons informen Albert Salas i Daniel Barjacoba,³³ el 2 d'agost de 1914 es jugà un partit de futbol entre dos equips locals, denominats Ibèric Foot-Ball Club i Jaume I. Els dos equips pertanyien a la Congregació Mariana de Binissalem. Es disputà en el terreny de joc de Ses Parellades, al costat de la via de tren, que aquell dia s'inaugurava. L'Ibèric va ser considerat l'equip titular i durant els anys següents gaudí de certa estabilitat, ja que no es va dissoldre i continuà disputant amistosos. No participà en cap campionat oficial fins a l'any 1926, moment en el qual es disposava de nou terreny de joc, Es Molinot, de dimensions reglamentàries, cosa que no tenia el camp de Ses Parellades.

Curiosament, i pel fet que historiadors i aficionats binissalemers varen saber promocionar molt bé el partit de 1914, l'actual equip de Binissalem és considerat per la Federació Balear el club de futbol més antic de la Part Forana. Aquesta apreciació, des del punt de vista de rigor històric no té d'on sustentar-se, ja que l'actual C.E Binissalem es fundà el 1987, després que el club anterior desaparegués ofegat per deutes i, a més, abans de 1914 ja hi havia clubs fundats en altres poblacions de la Part Forana. Precisament entre 1914 i 1932 el futbol organitzat a Binissalem destacà per la seva irregularitat, amb contínues aparicions i desaparicions.³⁴ En aquests anys la informació relativa al futbol binissalemer és molt poca i la més antiga és que a Ses Parellades es jugà un partit el 25 de maig de 1919 entre un equip local i altre que pertanyia a la bateria de costa de Cap Enderrocat. Guanyaren els militars per 1 a 2.

En tot cas, és cert que una de les primeres poblacions de la Part Forana en la que arribà el futbol va ser Binissalem, però no va ser la primera.

4.3.5. Els orígens del futbol a Consell

Cal dir primer tot que Consell formava part del municipi d'Alaró fins a 1925, de manera que el que pugui haver succeït a Consell fins a aquell any pot ser reivindicat com a part de la història d'Alaró.

Segons les investigacions de Miquel Vidal i Manuel García,³⁵ el vicari Gaspar Bestard, destinat a Consell entre 1902 i 1909, impartia catequesi als infants i a continuació d'acabades les classes els convidava a jugar un partit de futbol en el predi de Son Puntiró, amb una pilota que era propietat del religiós. Quan aquest vicari partí del poble, el seu successor, Nadal Munar, rebutjà continuar amb aquesta pràctica esportiva, ja que considerava que la tasca d'un capellà s'havia de limitar a aspectes espirituals.

El 1918 es formà un equip denominat Industrial. El nom venia del fet de que una gran part dels seus integrants es dedicaven al sector econòmic de la indústria. Aquest equip disputava amistosos i l'any 1922 s'afilià a la Federació Catalana.³⁶ El 1924 l'Industrial quedà

32 GARCÍA, M.: *Campeonatos regionales de Baleares...*, p. 52.

33 SALAS, A.; BAJACOBÀ, D. (comp): *Cent anys de futbol a Binissalem*, Girona, 2013, p. 13 i s.

34 GARCÍA, M.: "Els primers clubs de Mallorca: un decàleg amb història", *Diario de Mallorca*, 9 de febrer de 2015.

35 VIDAL, M.; GARCÍA, M. (comp): *100 años del Club Deportivo Consell*, Palma, 2019, p. 10 i s.

36 Fins que es creà la Federació Balear de Futbol, el 1926, els equips de Balears depenien administrativament de la Federació Catalana.

integrat com a secció esportiva de l'agrupació local de la Congregació Mariana, canviant el nom a Industrial Marià i s'inaugurà el primer terreny de joc reglamentari, en la possessió de Masnou. A aquella època el futbol local no era precisament l'esport amb més adeptes, perquè la gent seguia amb molta passió el ciclisme, sobretot perquè el ciclista local Miquel Campins era un dels més destacats de l'època en les carreres que es disputaven en els diferents velòdroms que hi havia a l'illa.

4.3.6. Els orígens del futbol a Inca

No es coneix el moment en el qual va ser introduït el futbol a Inca, però circula en l'àmbit oral la història que l'any 1903 els alumnes del col·legi Santo Tomàs de Aquino el practicaven com a activitat recreativa. D'aquest fet no s'ha trobat documentació que ho acrediti.

Per a trobar dades escrites del futbol a Inca cal anar el 1910. Aquell any, una societat, el Centre Instructiu, fundà una secció de futbol, de la que hi ha constància de la seva existència el 17 de març, inaugurant el seu terreny de joc.³⁷ L'equip format va rebre el nom de Foot-Ball Club Inca (FBC Inca). Els seus primers partits foren en aquest camp, el 23 de maig i 3 d'abril, dies en què s'enfrontà al Veloz Sport Balear, amb els resultats d'1 a 4 i 2 a 2, respectivament.

Entre els mesos de maig i juny el Centre Instructiu organitzà un torneig en el qual es varen inscriure, juntament amb FBC Inca, altres quatre equips de Palma: Hispània, Mallorquín, Palma i Veloz SB. Això va fer que en lloc de jugar-se a Inca, tal com s'havia planificat inicialment, tots els partits es disputaren, a una única volta, en el velòdrom d'Es Tirador. No s'ha trobat classificació final.

El FBC Inca va desaparèixer al cap de poc temps i el futbol a Inca no tornà agafar força fins al juliol de 1921, quan es fundà el FC Inquense,³⁸ que un any després inaugurà el seu terreny de joc, el camp de Son Vich, a la carretera de Llubí. A principis de desembre de 1922 es fundà altre club, el Constància FC, amb el que hi hagué una gran rivalitat. El primer camp del Constància va ser a sa finca d'Es Blanquer, en la carretera de Mancor.

A finals de 1924 l'Inquense va desaparèixer i els seus futbolistes s'integraren al Constància. Aquest era l'equip de la *Sociedad de Socorros Mutuos*, una entitat que aportava suport econòmic i metge als seus associats en cas de malaltia, en un temps en els que no existia la seguretat social.

4.3.7. Els orígens del futbol a Lluçmajor

Una de les conseqüències de la inauguració del velòdrom de Lluçmajor (Monestir Park), el 18 d'octubre de 1914, va ser que en el seu centre es disputaven partits de futbol. Aquest velòdrom era propietat del Cercle d'Obrers Catòlics, una organització laica fomentada per l'església catòlica, però es desconeix cap altre detall sobre la introducció del futbol. Hi ha constància d'un partit disputat allà el 29 de juny de 1915 entre dos equips de Palma, el Palmesà i el Lulià, però no se sap el resultat.³⁹

³⁷ GARCÍA, M.: "Els primers clubs de Mallorca...", p. 39 i s.

³⁸ QUETGLAS, A.: *Síntesis histórica del C.D Constancia*, Inca, 1982.

³⁹ GARCÍA, M.: "Els primers clubs de Mallorca...", p. 54.

No hi ha més informació de futbol en Lluçmajor fins a l'any 1923. El mes de juny d'aquell any es reuniren a Can Llopis un grup d'aficionats amb la idea de formar un club de futbol. Aquest esport el coneixien de temps enrere i el practicaven en un descampat proper a l'estació de ferrocarril. Les gestions foren ràpides i en poques setmanes s'havia adequat un terreny de joc de petites dimensions, el Camp des Monestir, a on es jugà un partit el 12 d'agost, dia de la Festa Patronal de Santa Càndida. Els equips eren un combinat local i Unió Protectora Mercantil, de Palma. Aquest darrer guanyà per 1 a 6.⁴⁰ L'equip local a continuació va prendre el nom de Club Deportivo Lluchmayorense, considerat el primer equip de futbol de la localitat, el qual va prendre part en competicions oficials per primera vegada la temporada 1924/25.

4.3.8. Els orígens del futbol a Manacor

La informació més antiga relativa a la introducció del futbol a Manacor és un article publicat pel setmanari manacorí *La Aurora* el 3 d'octubre de 1908:

“Sabemos que algunos jóvenes de esta población tiene en proyecto la fundación de un club foot-ballista. Dicésenos que uno de estos días se abrirán las listas de socios. Caso de que por de pronto no pudiera cubrirse la inscripción para la apertura de este club, los organizadores se decidirían por agregarse a una de las sociedades existentes en Manacor. El proyecto de los mencionados jóvenes no puede menos que merecer nuestro aplauso ya que se trata de levantar el espíritu sportivo, en decadencia desde que se celebraron en nuestro velódromo las últimas carreras ciclistas. Además, el balompié (foot-ball) servirá de distracción a nuestra juventud en las tardes aburridas de invierno.”

Aquest article deixa entreveure dues coses: en primer lloc que el ciclisme passava per un moment de decadència i desinterès en el Llevant de Mallorca i també que el futbol ja era conegut, almenys pel que fa a joc de carrer o de pati d'escola.

setmanes després, el 24 d'octubre, la constitució del Foot-Ballista Club Manacor (FBC Manacor) i la formació d'una junta directiva presidida per Antoni Sureda Ferrer. Els seus partits es disputaven a un terreny conegut com a Ses Eres de Sa Torre, però a causa del seu desnivell i el gran nombre de pedres es feren gestions per a trobar un nou terreny. El 29 de novembre de 1908 s'inaugurà un nou camp, na Camel·la, cedit desinteressadament pel seu propietari, Joan Servera Camps. El primer partit va ser el 6 de desembre, dia en què s'enfrontaren el FBC Manacor i l'Espanya, de Palma, que guanyà per 0 a 3.

L'abril de 1909 l'equip passà a denominar-se Club Manacor de Foot-ball i amb aquest nom va sobreviure amb irregularitat una dècada, amb diverses aparicions i desaparicions. En alguna ocasió els seus integrats optaren fins i tot per deixar de jugar a futbol i organitzar un grup de teatre.⁴¹

4.3.9. Els orígens del futbol a Sa Pobra

No es coneix com va ser introduït el futbol a Sa Pobra, perquè no es disposa d'informació anterior a 1922.⁴² Aquell any, un grup de joves que el practicaven per descampats i carrers es posaren en contacte amb Jaume Bonnín, un mecenes local, més conegut com "l'Apotecari

⁴⁰ TOMÀS, A.: *Bodas de oro del fútbol lluchmayorense*, Lluçmajor, 1973.

⁴¹ GARCÍA, M.: "Els primers clubs de Mallorca...", p. 36.

⁴² PAYERAS, J.; LLABRÉS, J. (comp): *80 anys de futbol a Sa Pobra*, Sa Pobra, 2003.

Barons” i li demanaren col·laboració per a organitzar un equip de futbol. L'apotecari els donà suport, organitzà directiva, s'improvísà un terreny de joc i fundà el primer club de Sa Pobla, el Ràpid. Després de diversos partits improvisats entre jugadors locals, el Ràpid es presentà oficialment el dia de Sant Jaume de 1923. Un any després s'inaugurà el camp de Sa Fortalesa, que va ser el terreny de joc dels diferents equips de la localitat durant més de cinquanta anys.

4.3.10. Els orígens del futbol a Sant Llorenç des Cardassar

La introducció del futbol a Sant Llorenç va ser impulsada per la Congregació Mariana,⁴³ present a aquesta població a partir de 1909. A més de les activitats pastorals lligades a l'Església, montà seccions d'exploradors⁴⁴ i futbol, amb el suport del vicari Pere Santandreu. En el llibre de despeses de la Congregació, conservat a l'Arxiu Parroquial consta que el 25 de juliol de 1915 es va comprar una bomba d'aire per a emplenar la pilota de futbol i el 25 d'octubre del mateix any es destinà una petita quantitat per arreglar el terreny de joc. L'any següent s'incrementaren les quantitats destinades a la pràctica del futbol.

Allà per 1917 el futbol estava arrelat entre el jovent i el practicaven a dos camps, un a Son Tàrrec i l'altre al ran del torrent, encara que el primer equip estable no s'organitzà fins al 1924.

4.3.11. Els orígens del futbol a Sóller

De Sóller es pot dir que es coneix el moment exacte en el qual es va introduir el futbol. El motiu és que va ser publicat en la premsa local, el Setmanari Sóller. En l'exemplar del 9 d'abril de 1904, més en concret en la pàgina 3 i en la secció de crònica local es publiquen aquestes paraules, distribuïdes en set línies de text:

*“Ha sido introducido en Sóller, por algunos estudiantes que vinieron a pasar las vacaciones de Pascua al lado de sus respectivas familias, el juego sportivo denominado foot-ball. A ejercitarse en el mismo salen todos los días buen número de socios del “Círculo Sollerense.”*⁴⁵

En aquest article no apareixen els noms dels estudiants, però anys després, el 1945, un aficionat local, Andreu Arbona Oliver “Refly”, que exercia de cronista esportiu del Setmanari Sóller i que aleshores també presidia l'equip de futbol local, publicà un calendari de competició que també incloïa una petita història del futbol a la localitat.⁴⁶ En ell comenta que a principis de segle el metge local Guillem Ripoll Deyà “Puça”, aleshores estudiant de medicina a Barcelona, practicà aquest esport amb uns companys d'estudis durant unes vacances en els terrenys de Son Puça. És evident que s'està parlant del mateix fet, perquè precisament el Nadal de 1904, Guillem Ripoll publicà en el Setmanari Sóller un article titulat “En broma, football” comentant les seves impressions sobre un partit de futbol que havia presenciat a Barcelona.⁴⁷

⁴³ CORTÈS, J.; UMBERT, I. (comp): *C.D Cardassar*, Sant Llorenç des Cardassar, 1993.

⁴⁴ “Els exploradors” era el nom pel qual eren coneguts els actuals “escoltes”, encara que no eren exactament la mateixa organització.

⁴⁵ El *Círculo Sollerense* és una societat esportiva i cultural que existeix de forma continuada des de 1899. Ha mantingut tota classe de seccions esportives en aquests anys, però la seva activitat habitual avui en dia és mantenir un local social, a la plaça de La Constitució, de Sóller, en el qual els socis es reuneixen per a fer tertúlia, jugar al billar i llegir la premsa.

⁴⁶ ARBONA “REFLY”, A.: *22 años de futbol en Sóller*, Sóller, 1945.

⁴⁷ *Setmanari Sóller*, 31-12-1904

En tot cas, fins a 1923, quan ja feia anys que l'esport era practicat per joves sollerics en descampats, no s'inaugurà un camp de futbol, en el Camp d'En Maiol,⁴⁸ per iniciativa de la Congregació Mariana, i es formà el primer equip estable, el Marià Sportiu.⁴⁹

5. Conclusions

En relació amb tot el que s'ha exposat anteriorment tot indica que qui introduí el futbol a Palma va ser Adolfo Revuelta Fernández, professor de gimnàstica que s'establí a aquesta població per motius professionals a finals del segle XIX. Adolfo Revuelta utilitzà el futbol com un exercici col·lectiu a realitzar entre els seus alumnes. D'aquesta manera, el futbol era vist com una pràctica esportiva, complementària a la realitzada en els gimnasos, i dirigida a millorar l'estat físic de la persona. Posteriorment facilitaren la seva difusió els clubs ciclistes, que practicaven futbol en la zona central dels velòdroms, cosa que incrementava el seu nombre de seccions esportives, augmentat així el seu prestigi i nombre de socis.

En la majoria de les poblacions de la Part Forana el futbol va ser introduït els primers anys del segle XX, per diverses vies. En moltes poblacions els introductors foren joves que el coneixien a causa del fet que el practicaven a la Península, a on s'havien desplaçat per estudis. Una entitat que facilità la pràctica del futbol va ser l'església, sobretot a través de la Congregació Mariana.

En tot cas, durant els primers anys en els quals el futbol es practicava a Mallorca, no era un dels esports que comptés amb més seguidors i practicants, sinó que durant diversos anys va estar en un segon pla, per darrere del ciclisme, que era l'esport amb més seguidors.

Seria necessària continuar les investigacions per algunes vies, ja que la falta de documentació, en concret llibres d'actes de les primeres entitats esportives no deixa clar quin és l'objectiu finalista que s'havia marcat la Congregació Mariana fomentant el futbol i, per altra banda, és necessari un estudi en profunditat que confirmi que abans que Adolfo Revuelta introduís el futbol com a exercici col·lectiu entre els seus alumnes ningú havia portat a terme cap iniciativa amb els mateixos objectius.

⁴⁸ El Camp d'En Maiol és avui dia el camp de futbol més antic de Mallorca que està en ús.

⁴⁹ ARBONA "REFLY", A.: *22 años de futbol...*

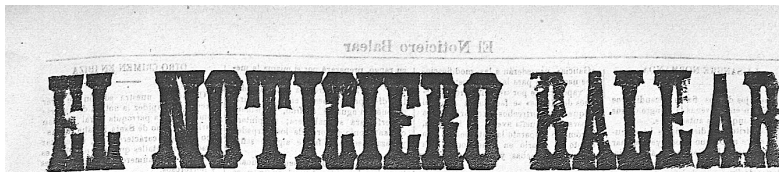

Fig. 1 Adolfo Revuelta Fernández, professor de gimnàstica, l'introduïdor del futbol a Palma.
(Fotografia cortesia de Xavier Torredadella Flix, col·lecció particular)

Fig. 2 Gimnàs higienista mèdic a Palma, de finals del segle XIX.
De gimnasos com aquest sortiren els primers palmesans que practicaren futbol a Palma.
(Fotografia cortesia d'Antònia S.M., col·lecció particular)

DIARIO DE AVISOS Y NOTICIAS

Redacción y Administración, S. Pedro Nolasco, 7, de 8 m. á 8 n.

Teléfono núm. 190

UNA poseta al mes.

AÑO IV.

Palma Jueves 5 de Julio de 1894.

NUM. 1435

CREMA BISHUTO MIRÓ

Este preparado farmacológico remedia las condiciones apélicas; no tiene mal sabor, carece por completo de olor, no ofrece peligro en administración hasta á los niños recién nacidos.

COMBATE EPIZOOTICAMENTE

Las Gonorragias Disépticas Plutalensis-Prostis-Disenteria. Y toda clase de Diarreas. Preparado con sustancias químicamente puras. Frasco 3 Ptas.

FARMACIA Y LABORATORIO DE J. MIRÓ

ABIERTA TODA LA NOCHE

Calle Colon n.º 22 y Perelló 2.

Tobos Lléva vacuna, del Instituto de Ginebra (Francia).

Premiado con medalla de oro en París, Amberes, Barcelona.

Polpa vacuna 1 franco suficiente para 50.

80 vacunaciones 4050 ptas.

Id. id. 4 id. cristal id. 5 6 id. 350 ptas.

Lléva vacuna 1 estuche con 5 tubos cada uno para 4-2 vacunaciones. 4'40 ptas.

Id. id. 4 estuche con 4 tubos para 4-2 vacunaciones 1'95 ptas.

Único depositario y representante en Palma.

Farmacia de J. Miró, Colon 22 y Perelló 2.

NOTA.—Cada 30 días se restan los tubos de la venta cambiándose por otros más recientes.

Crucos á los obreros

Una vez contaba que epuraciones de todo corazón se ha planteado con motivo del último cumpleaños del rey, la de dar crucos y economías de Carlos III á Isabel la Católica á los obreros y dependientes que alcanzan mayor distinción en sus profesiones.

A fuerza de prodigarlos, no al mérito, sino al favoritismo, y de darle á personas completamente desconocidas que para obtenerlas no tenían más que pedir por conducto de algún amigo de mediana influencia, las condecoraciones habían llegado á perder su valía, hasta el extremo de que sólo eran apreciadas cuando en un momento se hacía constar de una manera terminante el mérito con motivo de merecerlas.

El acuerdo tomado de dar condecoraciones á las personas que más se distinguen en sus profesiones tenderá á hacer más valiosas las cruces. En muchos casos hubiera sido de desear que las cruces fuesen libre de gastos; pero todo es sentido, y en el entretanto, no cabe duda de que pastores y talleros acudirán á los agraciados á costear los derechos del diploma.

Las condecoraciones otorgadas con motivo del cumpleaños del rey han sido:

Del Isabel la Católica

A propuesta de Gracia y Justicia.—Recomendada ordinaria: D. José Melián Gorria, oficial pástico de albanel.—Crucos de caballero: D. Ricardo Livoncia y Riera, obrero impresor; José Llanos y Mas, ídem; Luis Monzó Yusa, ídem; Ignacia Rosales Domenech, ídem; Alejandro Trivino y Sanchez, tallista.

A propuesta de Gobernación.—Crucos de caballero

D. Calisto Mora, fundador de metales de zinc, Almadén.

D. Silverio de los Santos Acuña, herrero en las minas, ídem.

D. Venancio García Miró, ídem Aranyes de Mar.

D. Manuel Quintana Subirreca, fábrica de La Española Industrial, Barcelona.

D. José Badoado y Pons, fábrica de los señores Sor, ídem.

D. Pedro Trioste y Galarr, ídem Sociedad Española de dinamita, Bilbao.

D. Carlos Palomares, fundición y construcción mecánica del Nervión, ídem.

D. Miguel Omscho y González, tallista de la Compañía Transatlántica, Cádiz.

D. José Oñacero, marinero operario del taller de carpintería en el astillero de Vía Marqués, ídem.

D. Francisco Raiz, ídem id., Granada.

D. Diego Alvarez, ídem id., id.

D. Antonio Binos, pliegador de piezas en la fábrica de D. Juan de Godó, Igualada.

D. Juan Antonio Negrete, fumista, Madrid.

D. Mateo Brocra, ensamblador, ídem.

D. Miguel Torreal, pintor decorador, ídem.

D. Dionicio Ruiz, maestro albañil, ídem.

D. Julián Marín, maestro de obras, ídem.

D. Gil Calderón, aparejador, ídem.

D. Matías Marino Gil, capataz de manobras en la estación del ferrocarril del Norte, ídem.

D. Innocencio Manbrilla, contra maestro del taller de ajuste de la Compañía del ferrocarril del Mediodía, ídem.

D. Juan Fernández Torrijó, maestro ascensor y encargado de vias y edificios en el Mediodía, ídem.

D. Gregorio Cunca y Fernández, contra maestro de los talleres de fragua y ajuste en la Compañía madrileña de alambrado y calefacción por gas, ídem.

D. Ramón Juli Górrich, encargado de instalaciones de la misma Compañía, ídem.

D. Tomás Casanuy y Fernández, dependiente de comercio, ídem.

D. Constantino Candeo y Rodríguez, ídem id.

D. Juan Gozámán González, en la fábrica La Anorra, Málaga.

D. Leano Casasa González, en la fábrica Industria metalúrgica, ídem.

D. Tomás Nost Ribó, Maures.

D. José Blas Beirart, tejedor de género de punto, Matagó.

D. Francisco Vate Olive, sección de hilatura de la fábrica de D. Mateo Bruhas, S. Badalá.

D. Manuel Santamaría, contra maestro de la fábrica de tejidos de los Sres. Puig Rové, San Andrés de Palomar.

D. Manuel de la Fuente Herera y Rodríguez, y modelista y montador en la fábrica fundición de D. Manuel Gross, Sevilla.

D. Francisco Jiménez de Adorans, maestro en la fábrica de cerámica La Católica, de los señores Pigeas y compañía, Sevilla.

D. Juan Trullés y Amorós antes de la usquina para relavar la lana de la fábrica de paños de D. Alfonso Sola, Turis.

D. Valencio Luchá, fundición Primitiva valenciana, Valencia.

D. Tomás Bator, sodero, ídem.

D. Antonio González y Fernández, jefe de equipo principal del taller de carpintería de la Compañía del ferrocarril del Norte, Valladolid.

D. Juan Rencos de Roda, Vich.

Miguel Claveto, peón de Esterrí de Alco á Séo, desde el año 1893.

Manuel Antonio Román, calador del Cuerno de Telargata desde el año 1884.

Nicolás Silver Arredó, ordenanza de segunda del mismo desde el año 1887.

Domingo Claveto, cartero de primera con veintinueve años de servicio.

A propuesta de Hacienda.—Crucos de caballero

D. Victoriano Isarras, operario de la Casa de Monedas; D. Jesús Caballero y Clemente, ídem; D. Antonio Iglesias, ídem; D. Enrique de la O, ídem; D. Lorenzo Torresano, ídem; D. Andrés Riera, ídem; D. Francisco Alvarez y Garcá, ídem; D. Tomás Martínez Ordoño, ídem; D. Juan Pérez y Vela, ídem; D. Manuel Graña y López, ídem.

Alrededor del mundo

FOOT-BALL

Sumario

Españoles Ingleses y chinos.—La pelota en Inglaterra.—El foot ball.—Lo que es.—Los grandes partidos.—Deñños y ensañamientos.—La belleza y el atletismo.

Los chinos y demás orientales se acuerdan de que los europeos bailan. «Para qué molestarse—dices—cuando hay bailarinas que nos entretengan bailando?»

Prezco es reconocer que no obstante las victorias de los cuatro Larios andaluces, en el Polo-Club de París, los capullos somos un tanto chinos, comparados con los ingleses, en materia de ejercicios físicos en general y de juegos de pelota en particular. Nos gusta mucho la pelota, damos estudios de fevor á los poleros, y llevamos de su oficio á las bolas (ó el diestro), hay quien se queda hasta sin cañitas en los footings. Pero nada de culpar la corte ó de dar á una pelota; eso no lo hacen hoy en Madrid más que media docena de extravagantes, en su mayoría artistas, y un centenar de chicos; y en provincia, la gente de los pueblos, de suyo aficionados de la fuerza y de la destreza corporal.

Los ingleses, en cambio, son atletas por instinto y por educación. Desde la infancia hasta la vejez en pasión dominante son los ejercicios corporales. Y de éstos, los diversos juegos de pelota son los favoritos.

El estudio cultivó hasta los veintinueve años el foot ball y las muchachas juegan al tennis. Cuando ya avanzan los años, los hombres cambian el foot ball, haciendo violento y patético, por el cricket, y á su medio de fortuna lo permiten, por el polo.

El foot ball es un juego semejante al polo que describí hace dos semanas. Sólo que se juega á pie, con el pie en vez de con un mazo y con una pelota de gran tamaño, lince y con cubierta de cuero, algo parecido á las que se ven ahora en los buses y con, las que juegan los niños en el Realto. Está prohibido tocar á la pelota con la mano; para evitar que la dé algún extranjero puede ser recibida con la cabeza, con los hombros y hasta con la rodilla, pero de ningún modo con la mano: se pega á puntapié limpio y hay jugador que de una patada manda la pelota tan lejos como se quiere á una de Pamplona cuando la coge á placer; aun así son tan extremos los capullos que si se juega el foot ball, que hacen falta dos ó tres puntapiés bien agitados para hacer que la pelota llegue á estar por entre los dos postes que hacen de meta, con lo que se gana todo.

Para el foot ball, más aun tal vez que para el polo, son indispensables condiciones extraordinarias de agilidad, de fuerza, de vital, de osadía y de resistencia. Aun así, raro es el partido que acaba sin que algún jugador resulte descoyuntado, descabrado, con alguna costadura seria ó algún hueso roto. Cada vez que

cae la pelota se empuja entre los socios de uno y otro bando una lacha á brazo partido por apartarse unos á otros de la pelota y dejar ésta libre para que algún jugador amigo pueda darla un puntapié vigoroso en la dirección necesaria. No hay para qué decir los esfuerzos que entran en hacer, las costadas que se dan y los plañidos y las patadas que se reciben; sin contar con que, más de un puntapié destinado á la pelota se pierde en el setéimo de un amigo ó de un contrario.

Los sábados, en todas las ciudades donde hay universidad ó college, el recreo de la población entera es ir á ver los varios partidos de foot ball que en los campos cercados y reservados al objeto del juego de las sociedades rivales y aunque no se hacen apuestas, en público al menos, se discuten las puntapiés dados á la pelota y los mil incidentes del partido con más interés que en discusión aquí en España los sucesos de Franco y las banderillas de Legatino.

De una universidad á otra, de un college á otro salen retos para jugar partidos en que se eligen con el mayor esmero los jugadores que han de formar el team. El mismo jugador recibe por telegrama cartas de desdén de otros teams facinosos para disputar á los jugadores de la madre patria el campeonato del foot ball.

En estos grandes partidos sucede gracia de todo el reino, los trescientos llegas cargados de viajeros, cife el inmenso campo faja dilatada de carruajes descomulgados, desde las cuales se presencia la lucha, se apartan con entusiasmo delante puntapiés buenos, se lucha y se leborrios de Champagne. Los jugadores son objeto de caricias mayores que las que se tributarían á un general victorioso en el campo de batalla, y los vencedores son llevados en triunfo si el estado de sus huesos lo permite.

Y lo que con el foot ball, sucede en el cricket, con las carreras de caballo, con el polo, parte de esos ejercicios atléticos que han hecho de la inglesa una raza fuerte y hermosa, rival de la que en la antigua Grecia dió sus modelos á las artes de la escultura y la pintura.

LA LAPIDA EN CASA DE BARRIE

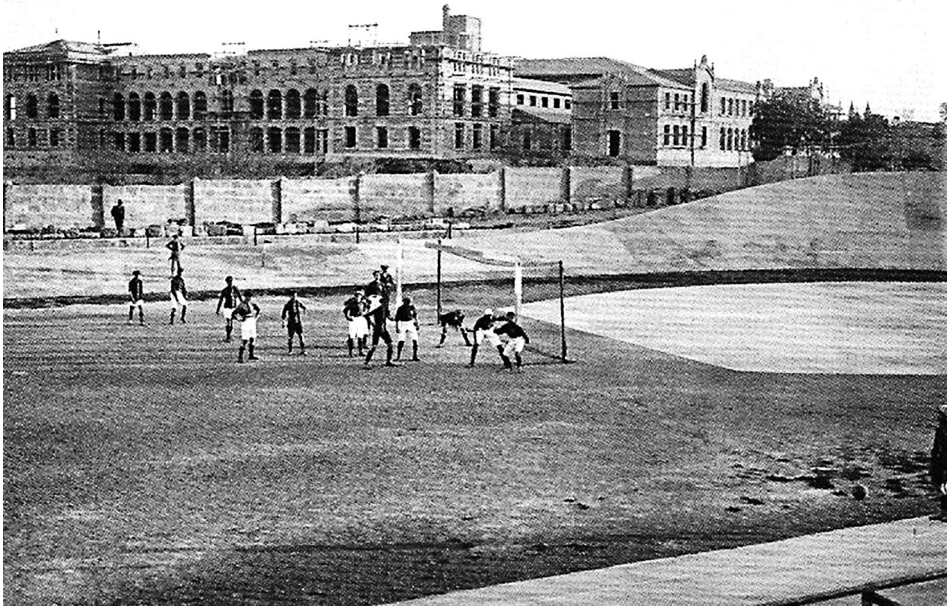
Si un más solemnidad que la presencia de los académicos, se verificó ayer mañana la ceremonia de descubrir la lápida que, para conmemorar la memoria del ilustre compositor Sr. Barbieri, ha colocado la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando en la casa donde aquél vivió y murió, plaza del Rey núm. 8.

La lápida, de mármol blanco tiene forma rectangular, con un semicírculo en la parte superior, y en letras de color carmín se lee la siguiente inscripción:

En esta casa nació el insigne compositor de música D. Francisco Asenjo Barbieri. 1800-1884. La Real Academia de San Fernando le dedica este recuerdo.

En los cuatro ángulos hay otros tantos medallones circulares con los bustos de sus cuatro obras inmortales «Fan y los niños», «Jnger con fuego», «El barbero de Sevilla», «Los diamantes de la corona», y entre estos dos últimos nombres un libro, legendado en la página por don Juan Agustín Bernaldoque, «Cancionero musical, siglos XV y XVI.

La lápida es obra del arquitecto señor Alvarez Capó.

Fig. 3 Portada del diari *El Noticiero Balear* del 5 de juliol de 1894, a on es publica un article que fa referència al futbol. (arxiu Biblioteca Digital de les Illes Balears)

Fig. 4 Escena d'un partit de futbol disputat al Velòdrom del Tirador a principis del segle XX. Els futbolistes estan atents a un llançament de córner. (Foto cortesia d'Antònia S.M., col·lecció particular)

Fig. 5 Fragment de la pàgina 3 del *Setmanari Sóller* del 9 d'abril de 1904, en la qual apareix la notícia de la introducció de l'esport del futbol a la Vall de Sóller. (Arxiu Biblioteca Virtual de premsa, Ministeri de Cultura y Deportes)

Desde hace algunos dias se trabaja en la demolición de la fachada de la casa n.º 14 de la Plaza de la Constitución. El público elogia el noble proceder de su propietario Sr. Aguiló.

Ha sido introducido en Sóller, por algunos estudiantes que vinieron a pasar las vacaciones de Pascua al lado de sus respectivas familias, el juego sportivo denominado foot-ball. A ejercitarse en el mismo salen todos los días buen número de socios del «Círculo Sollerense».

El lunes por la noche, en el teatro de la «Defensora Sollerense», la compañía del señor Ribas puso en escena las zarzuelas «El puñao de rosas», «La corria de toros» y «Los camarones». La función, que estuvo concurrida, no fué muy del agrado de los asistentes.

NOTÍCIA PRELIMINAR D'UNA MAQUETA DEL RETAULE GÒTIC DE LA CATEDRAL DE MALLORCA

**Francesca Tugores Truyol / Concepció Bauçà
de Mirabò Gralla / Miquel Àngel Capellà Galmés**

Universitat de les Illes Balears

Resum: Es presenta una fotografia d'una peça moble desconeguda fins ara per la historiografia, que fou localitzada a l'Arxiu Mas de Barcelona. Estudiada com a font gràfica, la imatge permet establir una hipòtesi fonamentada sobre la funció i la cronologia de l'objecte retratat. Es tractaria d'una maqueta de treball del retaule major gòtic de la Catedral de Mallorca. Degué ser construïda en el context d'un dels projectes de recuperació que es donaren per tal de restituir-lo al seu emplaçament original, a final del segle XIX. Aquest mètode de treball és un clar antecedent de l'emprat poc després per Gaudí al mateix lloc.

Paraules clau: Maqueta, retaule, gòtic, segle XIX, catedral, Mallorca.

Abstract: We present a photograph of a piece of furniture unknown until now by historiography, which was located in the Mas Archive of Barcelona. Studied as a graphic source, the image allows to establish a hypothesis based on the function and chronology of the portrayed object. It would be a model of work of the Gothic main altarpiece of the Cathedral of Mallorca. It must have been built in the context of one of the recovery projects that took place in order to restore it to its original location, at the end of the 19th century. This method of work is a clear antecedent of the employed shortly afterwards for Gaudí in the same place.

Keywords: Model, altarpiece, Gothic, 19th century, cathedral, Majorca.

Rebut el 30 de juliol. Acceptat el 5 de desembre de 2020.

Grup d'Investigació Patrimoni Cultural i Artístic (UIB)

Abreviatures: ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

Introducció

A l'Arxiu Mas de Barcelona es conserva una imatge que mostra un aspecte desconegut del retaule gòtic de la Seu de Mallorca: una peça amb la mateixa estructura i iconografia del retaule, amb una qualitat i un acabat que identifiquem amb els d'una maqueta de treball. L'anàlisi de la fotografia, d'altres relacionades, la comparació amb el retaule gòtic i la documentació decimonònica de la Catedral que es conserva a l'Arxiu Capitular de Mallorca ens han permès establir una proposta fonamentada sobre la procedència, la utilitat i la cronologia de la peça estudiada. Es tracta d'una font gràfica de gran interès, que fins avui no havia estat estudiada per la historiografia catedralícia. En reflectir una obra desconeguda i actualment fora de localització, s'ha d'analitzar necessàriament des de l'àmbit de la hipòtesi. Amb tot, pensam que constitueix un medi privilegiat per conèixer un dels projectes de recuperació del retaule gòtic que es desenvoluparen a final del segle XIX, després que aquest fos substituït i retirat del seu lloc original, a l'altar major de la Seu.

La imatge

Abans d'analitzar l'objecte, tractarem primer sobre la principal font de què disposam: la fotografia que ens el dona a conèixer (Fig. 1). Aquesta imatge, que fou localitzada fa prop de quinze anys a l'Arxiu Mas de Barcelona, procedeix, segons els documentalistes de la institució, del bloc de fotografies aportades per Pelai Mas a partir de les campanyes que va dur a terme a Mallorca des de 1913. Fins aquí, podria semblar que l'autor va tenir accés a aquest moble, i que decidí fotografiar-lo en aquell moment.

En canvi, ha aparegut recentment una imatge idèntica que ho descarta (Fig. 2): a la publicació del que havia de ser un segon volum de l'*Álbum Artístico de Mallorca* (Bartomeu Ferrà i Jules Virenque, 1873), que havia romàs inacabat a l'Arxiu Ferrà i que ha estat recentment publicat,¹ s'inclou la mateixa fotografia. La cronologia de la imatge, per tant, es trasllada unes dècades enrere i descarta l'autoria de Mas.

Com és conegut, l'*Álbum artístico* es va concebre com a una alternativa a "una exposició retrospectiva, en la cual figurara todo lo interesante que bajo el punto de vista del Arte y de la Historia de Mallorca poseemos", que Ferrà no va aconseguir dur a terme. La tria de peces se centrava fonamentalment en col·leccions privades i eclesies, incloent-hi bona part de peces sensibles, que eren en perill d'esvaïr-se. De fet, en recull algunes que pocs anys després sortiren de Mallorca cap a altres col·leccions i museus, o que actualment són fora de localització.² Per exemple, reproduceix la custòdia de Pollença, que fou robada poc després de ser fotografiada, i així ho apunta al text. Bassegoda confirma al seu estudi introductor el que s'ha escrit en altres ocasions: que Ferrà vol denunciar aquesta pèrdua patrimonial col·lectiva i alhora dificultar la venda dels objectes. Si a aquest fet sumam el coneixement que actualment tenim de l'activitat comercial amb béns patrimonials durant

¹ BASSEGODA, B.: *Bartomeu Ferrà, Álbum Artístico de Mallorca*. Estudi i edició per B. Bassegoda, Barcelona, 2017.

² CANTARELLAS, C.: "Bartomeu Ferrà i Perelló (Palma, 1843-1924), *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura*, 2, Palma, 2006, p. 11-36.

aquelles dècades,³ no és arriscat afirmar que la fotografia que ens ocupa hi fou inclosa com a una veritable acció de tutela.

El primer volum de l'*Àlbum* es configurarà amb cinquanta fitxes raonades. Del segon se'n conserven 38 a l'arxiu familiar, tot i que la numeració, que no és correlativa, arriba al 50, fet que evidencia que no és complet. Que hagi restat inacabat ens ha privat del comentari de Ferrà sobre l'objecte, que segurament hauria estat definitiu. En canvi, la làmina, muntada, no figura a l'índex manuscrit que va deixar, i sols comptam amb el títol imprès a peu d'imatge: "Retablo (Catedral de Palma)". No existeix la possibilitat que Ferrà confongués el retaule amb la maqueta, atès el detallat coneixement que tenia del patrimoni de la Seu, al qual tenia fàcil accés. D'aquest fet es pot deduir, per tant, que la seva previsió de publicar aquesta imatge, i no la del retaule acabat, de major valor artístic, és absolutament intencionada.

Totes les imatges porten una cartolina impresa amb l'autoria de l'estudi Virenque: al primer àlbum, les imatges se signaven com a "Virenque Fot.". Al segon, com a "Va. Virenque". En aquest punt, cal recordar que Jules Virenque morí prematurament l'any 1876, i que la seva vídua, Francisca Simó Cruelles, continuà la seva activitat signant com a Viuda de Virenque, esdevenint una de les primeres dones fotogràfes documentades a l'illa.⁴

Una segona dada per datar el moment de presa de la imatge és la notícia que dona el mateix Ferrà a *BSAL* sobre la "Segunda serie del Album Artístico de Mallorca" l'any 1885, on afirma que "lo estamos confeccionando".⁵ Novament el 1888 Ferrà escriu, al catàleg de la mostra que l'Arqueològica organitza per a l'Exposició Universal de Barcelona, que s'hi enviaran "cinco fotos de la segunda serie del Album Artístico de Mallorca, en publicación".⁶ El que durà el procés de preparació d'aquest segon àlbum, probablement no ho sabrem mai, i el fet que la Vídua de Virenque es mantingués en actiu fins ben entrat el segle XX, tampoc no permet concretar una data màxima d'incorporació d'imatges en el marc del seu període vital. En tot cas, amb les dades actuals, sembla que Bartomeu Ferrà i Francisca Simó degueren ser els testimonis de l'existència d'aquesta maqueta. Ells la degueren fotografiar i la van incloure a la selecció del segon *Àlbum*.

El següent interrogant, que no resoldrem aquí és: on es trobava la maqueta quan la van fotografiar? Atès que la gran majoria de peces triades eren a habitatges particulars, és possible que aquesta també hi fos. També hauria pogut trobar-se en un indret secundari de la Seu, com més endavant s'apuntarà, atès que, a més, a la publicació en preparació, figura junt amb altres imatges del conjunt catedralici. En tot cas, el fet que la imatge analitzada inclogui un fons fotogràfic de paper impedeix comptar amb informació sobre el context arquitectònic en el que es trobava, però alhora indica que es tractava d'un objecte de dimensions reduïdes.

Tornant a la imatge, queda per documentar la seva arribada a mans de Pelai Mas. Com

3 TUGORES, F.: "Viatgers i patrimoni a les Illes Balears (1837-1962): un procés de descoberta, valoració i oblit", a *La mirada forana: les Illes Balears vistes pels viatgers*, Palma, 2011, p. 75-91; CAPELLÀ GALMÉS, M.A.: "Els col·leccionistes catalans i el mercat de les arts decoratives a Mallorca (1900-1936): el cas del vidre", a BASSEGODA, B.; DOMÈNECH, I. (coord.): *Mercat d'art, col·leccionisme i museus*, Sitges, 2018.

4 MULET, M.J.: *Fotografia a Mallorca, 1839-1936*, Barcelona, 2001.

5 FERRÀ, B.: "Nuestra lámina", *BSAL*, 1/20, p. 6. Vegeu MULET, M.J.: *Fotografia...*

6 FERRÀ, B.: *BSAL*, 76-77, p. 11. Vegeu Mulet, 2001.

es sap, la vinguda dels Mas es produí com a part de l'encàrrec que van rebre per a la realització de l'inventari iconogràfic de l'Institut d'Estudis Catalans. En la seva metodologia de treball era habitual comptar amb la col·laboració dels erudits locals per documentar, tant prèviament com in situ, les seves expedicions fotogràfiques. La campanya de les Illes era la primera d'un jove Pelai, que va viatjar en solitari a Mallorca en diverses ocasions sota el control del seu pare Adolf, entre 1913 i 1915. El fet que el primer fos un joveçà –vint-i-dos anys en el seu primer viatge– i el seu pare un coordinador molt actiu, afavorí una intensa correspondència entre els dos que reflecteix el ritme dels treballs i els detalls de les col·laboracions i visites.

Si bé el diari *La Almudaina* ja citava la participació de Faust Morell, Vicenç Furió i Bartomeu Ferrà al projecte,⁷ és a la tesi doctoral de Carmen Perrotta, llegida recentment,⁸ on es documenten tres pagaments a Bartomeu Ferrà i l'adquisició de les imatges.⁹ Perrotta documenta també una referència a la vídua d'un fotògraf, que "havia acceptat vendre-li uns interessantíssims negatius a 2,25 pts. els de 18 x 24 centímetres, i a 1,50 els de 13 x 18". Aquesta, entenem que no pot ser altra que Francisca Simó, qui va mantenir l'estudi en actiu després de la mort de Virenque. La documentació de la campanya, per tant, constata que entre els clixés de Pelai Mas amb data de 1915 s'hi troben imatges de cronologia anterior, procedents de l'estudi palmèsà.

A les dades aportades se n'hi ha d'afegir una més, que de moment només podem identificar amb una errata: a un extrem del revers de la imatge (Fig. 3) hi ha una anotació especialment desconcertant, "S. Jaime". Això ens ha dut a revisar l'esdevenir patrimonial de la parròquia de Sant Jaume de Palma, sense cap troballa destacable. Una altra línia de treball infructuosa l'hem dut a terme al fons Virenque-Simó de la Societat Arqueològica Lul·liana, que fou digitalitzat fa uns anys.¹⁰ En ell es troba bona part de les plaques de vidre de l'*Àlbum*, però, malauradament, no n'hi ha cap semblant a la que ens ocupa.

De l'estudi del positiu, per tant, podem deduir que fou probablement obra de Francisca Simó, vídua de Virenque, i que fou ella qui amb Bartomeu Ferrà va tenir accés a la maqueta catedralícia durant el procés de preparació de l'*Àlbum*, entre 1876 i 1888? Aquesta és la forquilla cronològica en què es mou la documentació localitzada, tot i que cal tenir en compte que també l'hauria pogut fer Jules en vida, o Francisca Simó durant les següents dècades, atès que tant Simó com Ferrà van viure fins als anys 20 del segle XX, i que l'*Àlbum* restà com a un esborrany, fet que es podria haver prestat a més incorporacions de material. En tot cas, no comptam amb cap altre document que demostrï que a inicis del segle XX la peça encara existia.

7 "Los artistas señores don Fausto Morell, don Vicente Furió i Don Bartolomé Ferrá tienen el encargo de cooperar con su valioso concurso y conocimientos artístico al mayor acierto en la obra confiada al estudio de fotografía Mas. Sabemos que distinguidas familias de Palma poseedoras de importantes obras de arte las han puesto á la disposición de la máquina fotográfica del señor Mas", *La Almudaina*, 22 novembre 1915, p. 1.

8 PERROTTA, C.: *De la toga a la cámara fotográfica: Adolf Mas Ginestà (1860-1936). Innovación archivística al servicio del arte románico*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, 2018 (<http://hdl.handle.net/10803/565538>), p. 235 i s.; 293 i s.

9 PERROTTA, C.: *De la toga...* nota 759. És significatiu de la participació activa de Ferrà el comentari d'Adolf Mas, que en una carta escriu: "[...] si hem de pagar part de lo d'en Ferrà, no ens surtirà el comte de cap manera".

10 *El fons Virenque-Simó de la Societat Arqueològica Lul·liana, 1860-1920*, Palma, 2010.

Per acabar amb el recorregut de Pelai, la tesi de Perrotta també situa la visita autoritzada que el 1915 fa a la Seu per fotografiar les peces més notables. De fet, al seu recull hi figura una imatge del retaule a la mateixa ubicació actual (Fig. 4), aquesta sí, de la seva autoria. Dels fets detallats podem deduir, per tant, que Pelai Mas mai degué veure la maqueta, que la imatge no és de la seva autoria i que la va incorporar a l'arxiu per recomanació de Ferrà, adquirint-la a Simó.

La peça que inspirà la maqueta. El retaule major gòtic i la seva evolució

El retaule gòtic de la Catedral de Mallorca constitueix un element artístic de gran valor. Avui dia es conserva desmembrat i reubicat, la qual cosa impossibilita tenir-ne una imatge de conjunt. Per això cal explicar la seva configuració original i les vicissituds que patí abans dels primers intents que es feren per recuperar-lo.

El moble constituí un exemplar particular per la seva tipologia de retaule-tabernacle transparent. Ha estat destacat per la historiografia i emmarcat en l'entorn de Corona d'Aragó, a partir del model establert per l'homònim precedent de la Catedral de Barcelona.¹¹

Antoni Pons i Francesc Molina concretaren l'inici de la seva fabricació el 1413, gràcies a fonts documentals procedents de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat.¹² Citat com a "tabernacle de Madona Sancta Maria de la Seu", fou construït per exposar i enaltir la dita figura, una Verge-sagrari de fusta preexistent, de més de dos metres d'altura, que s'ubicà al carrer central. El moble estava format per una estructura arquitectònica amb predel·la, set carrers i una cresteria superior. El programa iconogràfic es completava amb els set goigs de Maria i una cort d'àngels músics que consagraven tota la peça a la titular de la Catedral de Mallorca.

La riquesa del conjunt, palesa en la qualitat dels materials, en la delicadesa de les talles i en la finesa dels elements arquitectònics, respongué eficaçment a la ubicació del retaule, presidint l'altar major des de la capella Reial i limitant visualment la capella de la Trinitat, un espai elevat respecte al pis del temple, dedicat a ser el panteó de la Casa Reial mallorquina. Per tot això, la peça constituí, des de la seva construcció, el focus visual de l'interior catedralici i el centre neuràlgic de la litúrgia que es desenvolupava al davant.

Entre final del segle XV i el primer terç del XVI, l'estructura del retaule fou modificada amb l'addició de sis escultures de sants que acabarien flanquejant la Verge, insertes en les fornícules dels carrers corresponents. La seva original transparència fou esmorteïda en favor d'un programa escultòric més complet i a això contribuïren també els cortinatges que quotidianament tapaven els carrers laterals.¹³ A partir de llavors es té notícia d'algunes

¹¹ ESPAÑOL BERTRAN, F.: "Tabernacle-retables in the kingdom of Aragón", a JUSTIN, E. A. *et alii* (ed.), *The altar and its environment 1150-1400*, Turnhout, 2010, p. 87-108; PONS, A., MOLINA, F.: "Reformas y pervivencias medievales en la Capilla Real de la Seu de Mallorca. El caso del retablo gótico del altar mayor (s. XV-XX)", *Porticvm*, 3, 2012, p. 72-100; VELASCO GONZÁLEZ, A.: "Movimiento sobre el altar: los retablos-tabernáculo góticos en la Corona de Aragón (y su contexto)", *Medievalia*, [S.l.], 23/1, 2020, p. 331-393. Entre els títols precedents, fou el de Pons i Molina el que estudià el moble amb més detall, proposant per a aquest una nova cronologia, centrada en la segona dècada del segle XV.

¹² PONS CORTÈS, A.; MOLINA BERGAS, F.: "Reformas y pervivencias...", p. 78-79.

¹³ PONS CORTÈS, A.; MOLINA BERGAS, F.: "Reformas y pervivencias...", p. 82; PONS CORTÈS, A.: *La Catedral de Mallorca i la Consueta Antiga d'Aniversaris*, Palma de Mallorca, 2019, 52-53.

intervencions que es feren sobre la peça. Així, el 1634 el Capítol catedralici acordà restaurar tota l'obra, malgrat que no hi ha constància documental de què a la fi es fes.¹⁴

Amb el temps, els nous corrents artístics imposaren altres tipus de retaules i així com ocorregué en tants temples, s'acabà arraconant el retaule gòtic i el 1730 fou substituït per un altre d'estètica barroca.¹⁵ La seva retirada provocà una vertadera transformació del presbiteri i suposà el desmuntatge del moble en dues parts. La façana anterior amb les escultures presidides per Nostra Dona s'ubicà darrere del nou retaule, de cara a la càtedra episcopal, mentre la façana posterior es col·locà enfront de l'anterior, servint de cancell a la capella de la Trinitat, elevada sobre el pis de la Seu. El conjunt restaria desmembrat i amagat de la vista dels fidels durant prop de dos segles. Cal ressaltar que en aquella operació la peça patí danys, tant en l'estructura com en algunes figures i elements decoratius que es degueren perdre, especialment als laterals.

El canvi de gust i el primer projecte de recuperació al segle XIX

Aquella disposició del retaule, seccionat, condemnat i pràcticament inutilitzat, ja que només podia contemplar-se des de l'àmbit episcopal, començà a ser qüestionada des de la segona meitat del segle XVIII i durant tot el segle XIX. El pensament il·lustrat contravenia frontalment el Barroc, que es considerava obsolet i que a Espanya fou progressivament denigrat. Baix el seu influx es jutjà la imatge del presbiteri catedralici, incidint-se en la pèrdua històrica que havia suposat l'anorreament del primer retaule i el desplaçament de Nostra Dona de la Seu, a causa d'un moble que havia modificat la imatge primigènia de la capçalera i que començà a provocar un rebuig visceral.¹⁶

En aquell context es començà a reivindicar el valor del retaule gòtic, la seva antiguitat i la coherència que guardava respecte a l'edifici, enfront dels excessos volumètrics i decoratius imposats pel seu substitut barroc. Així ho testimoniaren J. Vargas Ponce (1783), A. Grasset de Saint-Saveur (1807) o J. Barberí, escrivint a instància de Jovellanos (1801-1808). També el defensaren, ja des de les influències romàntiques, J. B. Laurens (1839), J. Cortada (1845), o G. Vuiller (1888).¹⁷ A més, van aparèixer els primers dibuixos i gravats que el reflectien, com els detalls que publicà Laurens, la reconstrucció idealitzada del *Panorama* d'Antoni

¹⁴ "Etiam fuit conclusum (?) que lo sots obrer fassa adobar lo retaula major del altar mayor a contento del custos [...]". ACM, ACA 1636, Actes capitulars 1621-1635, f. 36r-36v.

¹⁵ El projecte es presentà el 1727 i construí el retaule l'italià Giuseppe Dardarone. ACM, ACA Repertorium, f. 23r. Sobre el tema del presbiteri medieval vegeu PONS CORTÈS, A.; MOLINA BERGAS, F.: "Les visuals de la capella Reial de la Seu de Mallorca", a GAMBÚS SAIZ, M.; FULLANA PUIGSERVER, P. (coord.): *Jaume II i la Catedral de Mallorca*, Palma de Mallorca, 2012, p. 241-256; i sobre la reforma barroca, dels mateixos autors, "Reformas y pervivencias...", p. 88-95.

¹⁶ VILLALONGA VIDAL, A.J.: "El presbiteri barroc de la Seu. Deconstrucció i reubicació", a GAMBÚS SAIZ, M. (coord.): *La Catedral de Mallorca és el document. La reforma de Gaudí cent anys després*, Palma, 2015, p. 148.

¹⁷ VARGAS PONCE, J.: *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*, Palma de Mallorca, 1983, p. 35-36; GRASSET DE SAINT SAVEUR, A.: *Viatge a les Illes Balears i Pitiüses*, Palma de Mallorca, 2002, p. 52-53; JOVELLANOS, G.M.: *Carta histórico-artística de la Iglesia catedral de Palma de Mallorca*, Palma, 1832, p. 15; LAURENS, J.B.: *Souvenirs d'un voyage d'art a l'île de Majorque*, Raixa, Mallorca, 1945, p. 73-74; CORTADA, J.: *Viaje a la Isla de Mallorca en el estío de 1845*, Palma de Mallorca, 2008, p. 37; VUILLER, G.: *Les illes oblidades*, Palma de Mallorca, 1973, p. 29. Sobre el tema vegeu també GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts de la reforma", a GAMBÚS SAIZ, M. (coord.): *La Catedral de Mallorca és el document. La reforma de Gaudí cent anys després*, Palma de Mallorca, 2015, p. 37-39.

Furió (1840)¹⁸ o la més exacta de Francesc Xavier Parcerisa a *Recuerdos y bellezas de España* (1842), mostrant la façana posterior que limitava la capella de la Trinitat.¹⁹

Per a altres autors, el moble barroc no només havia distorsionat la percepció del presbiteri medieval, sinó que havia condemnat totalment la visió de la càtedra del bisbe, seu i nucli de la catedral. Així ho expressà el pare Villanueva el 1851, i des de llavors ha estat repetit per gran part de la historiografia posterior.²⁰ El problema de la visibilitat s'havia succeït en moltes catedrals peninsulars, des que els retaules majors començaren a introduir-se als segles XIV i XV. Precisament, la tipologia del retaule transparent s'havia ideat com a una de les possibles solucions per a resoldre'l.²¹ Segons Francesca Español, l'exemplar de la Seu mallorquina constitueix un exemple paradigmàtic del tipus citat, junt als de les catedrals de Barcelona i Manresa. A més d'això, Xavier Carbonell ha apuntat que la transparència respondria també a finalitats acústiques, afavorint el contacte entre el cor originalment situat a l'altar major –darrere el moble– i els oients –a les naus–.²² Tanmateix la qüestió és controvertida, des del moment en què la visibilitat original del moble s'havia anat perdent amb el pas dels segles.²³

El primer veritable intent de recuperar el retaule gòtic com a element central del presbiteri de la Catedral de Mallorca vingué de la mà de l'arquitecte i acadèmic madrileny Juan Bautista Peyronnet. Segons Catalina Cantarellas, ell fou qui incità el primer plantejament seriós fet a Mallorca envers la recuperació del gòtic.²⁴ Malgrat és conegut per la seva obra en la façana exterior, el que ens interessa ara és el seu ambiciós projecte de restauració interior, que redactà el 1854 i que a la fi no pogué dur a terme. Proposava entre altres mesures traslladar el cor i el sepulcre de Jaume II –que havien acabat a la nau central– al presbiteri, eliminar el retaule barroc, “la mole que presenta su ridículo retablo del gusto plateresco”,²⁵ tan discordant respecte el temple, per afavorir de nou un espai diàfan, amb l'altar diferenciat i una perspectiva convergent cap a ell, a més d'il·luminar la capella Reial amb vidrieres.

18 FURIÓ, A.: *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1966, p. 53, *Antiguo altar mayor de la Catedral*.

19 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas Baleares*, 1969, *Capilla real y trasaltar antiguo de la Catedral de Palma*.

20 “Estando esta silla tan poco elevada del piso, no podía el obispo ser visto del pueblo, si el altar mayor no era muy bajo, ó no estaba situado á la entrada de la capilla mayor.” VILLANUEVA, J.: *Viaje literario a las iglesias de España. Viaje a Mallorca*, XXI, Madrid, 1851, p. 116.

21 Una altra solució és la representada per la càtedra elevada de la catedral de Girona: “La proximidad existente entre la cátedra y el altar y el desarrollo del retablo en los siglos bajomedievales, conllevó que en Cataluña se adoptaran soluciones particulares y muy originales en cierto casos para conciliar la posición del trono con el progresivo crecimiento de la retrotabla que destacaba por detrás del ara y que dificultaba su visión. ESPAÑOL BERTRAN, F.: “El escenario litúrgico de la catedral de Girona (S. XI-XIV)”, *Hortus Artium Medievalium*, 11, 2005, p. 217; Vegeu també de la mateixa autora “Silla, custodia y ostensorio turriforme”, a BANGO TORVISO, I.G. (coord.): *Maravillas de la España Medieval. Tesoro Sagrado y Monarquía*, (Catálogo de exposición), León, 2001, p. 289-293.

22 CARBONELL i CASTELL X.: “Les primeres imatges musicals de la Seu (Des dels seus orígens fins el 1500)”, a FULLANA PUIGSERVER, P.; GAMBÚS SAIZ, M. (coord.): *Jaume II...*, p. 170.

23 PONS CORTÉS, A.; MOLINA BERGAS, F.: “Reformas y pervivencias...”, p. 81-82.

24 L'autora estudià el seu projecte catedralici en distintes publicacions. CANTARELLAS CAMPS, C.: “La intervención del arquitecto Peyronnet en la Catedral de Palma”, *Mayurqa*, 1975, p. 185-213; *La arquitectura mallorquina desde la ilustración hasta la restauración*, Palma de Mallorca, 1981, p. 414-417.

25 “Proyecto de restauración de la Catedral de Palma, por Juan B. Peyronnet. Informe presentado al Ministerio de Gracia y Justicia”. 1854, 2 de septiembre. ADM. Caja XIII, 13 f.

L'arquitecte pretenia recuperar el retaule gòtic. Defensava l'adequació de l'antic moble al temple en termes estilístics, així com la seva proporcionalitat respecte a les mesures de la capella Reial. Resultava la peça perfecta per retornar la Seu als orígens. Però entre tot allò que proposà, destaca la necessitat d'afegir –sense cap preocupació històrica– els elements nous que fossin necessaris.²⁶ Aquest és un aspecte primordial que es reprendrà en parlar de la maqueta estudiada.

L'Arxiu Capitular de Mallorca conserva el projecte de Peyronnet amb la memòria descriptiva i els plànols corresponents.²⁷ El retaule apareix reintegrat a la capella Reial, col·locat darrere l'altar major sobre un basament que l'eleva. Es percep que l'efecte de transparència havia disminuït a causa de la col·locació de les sis escultures de sants que envoltaven la Verge. Però s'aprecia la recuperació visual de la capella de la Trinitat que proposà, un cop alliberada del gran i pesat moble barroc que l'havia condemnada durant dos segles. La imatge resultant és d'una coherència aclaparadora: arquitectura i béns mobles en sintonia. Observant-la, sembla que el retaule gòtic transparent degué constituir un recurs perfectament adequat al particular absis catedralici. En aquest punt cal recordar les reflexions d'Emili Sagristà sobre la relació del moble amb la capella de la Trinitat, que representava junt amb la càtedra episcopal un nucli simbòlic essencial.²⁸ Aixecant-se al darrere, elevada a set metres d'alçada, la capella és el punt culminant on convergeixen les línies traçades per les tres naus longitudinals de la fàbrica, des dels peus.

Si el retaule mallorquí s'hagués construït en un format vertical similar al de moble transparent de la Catedral de Barcelona, el seu model més directe, s'haguera percebut com una veritable pantalla enfront de la capella de la Trinitat. En canvi es féu subratllant l'horizontalitat dels seus set metres d'amplària sobre els cinc d'altura. Creiem que aquestes mesures, que canvien radicalment l'estructura respecte al model català, afavoriren la percepció de la capella situada al darrere. Il·luminada per set vitralls, la seva orientació concreta permetia reflectir els primers raigs de llum del matí, simbolitzant la presència de Déu. Les vidrieres gòtiques originals –avui perdudes– devien filtrar-los convenientment. Així, el joc lumínic originat a la capella devia conformar una veritable experiència mística en arribar la llum al moble des de darrere, passant entre les traceries i reflectint-se sobre els daurats.

Per aconseguir aquells efectes, degué jugar un paper fonamental la ubicació concreta del retaule. Situar-lo a poca altura hauria contribuït a perdre'l de vista al darrere de l'altar major i

26 "(E) retablo se compondrá de elementos del antiguo que por fortuna se conservan, adicionado de otros que se construirán de nuevo y aprovechando los mármoles que al presente componen el que debe desaparecer. Inspeccionando el diseño se nota que este retablo llena todas las condiciones, puesto que su magnitud está en relación con la extensión de la Capilla Real, domina a la mesa altar con su Tabernáculo, está en carácter que le corresponde, y presenta de todos los puntos que es visible un aspecto agradable." "Proyecto de restauración...", transcrit i publicat per CANTARELLAS CAMPS, C.: *La arquitectura mallorquina...*, p. 563. Vegeu també GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts de...", p. 59-60; VILLALONGA VIDAL, A. J.: "El presbiteri barroc...", p. 151.

27 Els plànols no se'ns han facilitat a l'arxiu, però foren publicats a CANTARELLAS CAMPS, C.: "La intervención del...", Fig. IV i recentment el que inclou el retaule apareix a VILLALONGA VIDAL, A.J.: "El presbiteri...", p. 180.

28 "[...] no sólo trastornó el plan primitivo por el simple hecho de poner o levantar un retablo que ocultaba la Sede Pontifical, parte en absoluto la más importante y esencial de toda la Catedral después del mismo altar; sino también porque hería y ofendía, con la introducción del retablo, otro elemento que, aunque no esencial en sí mismo, es de una importancia extrema en nuestra catedral. La Capilla de la Stma. Trinidad. Como se ha visto el retablo sobrepasaba el piso de dicha capilla en 2,20 metros." SAGRISTÀ, E.: *Retablos góticos de la Catedral de Mallorca. El de madera y el de plata*, Castellón de la Plana, 1950, p. 24.

enmig de la magnificència de la capella Reial. Per això ja en època medieval s'havia col·locat sobre un basament, que Emili Sagristà calculà en uns dos metres d'alçada i més de set d'ample.²⁹ Un pic aquell es desfeu amb la reforma barroca, a l'hora de restituir el moble gòtic calia programar de nou la seva instal·lació, a fi d'envair el menys possible la visió de la capella de la Trinitat. Aquesta idea degué ser considerada per Peyronnet, al mateix temps que pretenia retornar la llum a les vidrieres de la capçalera³⁰ –tapiades exceptuant la rosassa de la capella Reial– en el seu intent de retorn als orígens.

La mort de l'arquitecte succeí el 1875, quan faltaven gran part dels treballs decoratius de la façana exterior i només s'havia acabat la interior. L'ambiciós projecte de reforma que havia programat entorn del cor i la capçalera no s'havia engegat. No obstant això, la seva idea de recuperar el retaule gòtic seguia ben viva en l'ànim del capítol, segons testimonià l'Arxiduc el 1882 al seu *Die Balearen*, reivindicant la peça i incloent un gravat de la seva façana anterior (Fig. 5).³¹ També persistia la desitjada recuperació de la il·luminació, que es concretà en l'obertura de tres vidrieres de la capella de la Trinitat (1889) i dues de la capella Reial (1899). Malgrat que és conegut que les tècniques vitralleres de final del XIX no permetien recrear els efectes originals de la llum gòtica, almenys podrien acostar-se a la imatge primigènia de l'absis, cercada per l'arquitecte.

El projecte de Ricardo Velázquez Bosco i la documentació d'una maqueta

El primer de març de 1890 s'aprovà una comissió capitular per a reprendre la restitució del moble gòtic i la retirada del barroc,³² però fins quatre anys després no es donaren passes importants al respecte. El 1894 hi havia 25.000 pessetes disponibles per destinar a l'obra, que amb altres aportacions menors resultaven suficients per sufragar el projecte. Aquest fou signat aquell mateix any per l'arquitecte Ricardo Velázquez Bosco, conegut per les seves restauracions en edificis monumentals, que l'ocuparen especialment a partir de 1892 i el conduïren al sud d'Espanya.³³

El projecte s'havia de sotmetre a discussió i a aprovació per part del bisbe. Se sap que es reuniren materials per construir un nou basament destinat a suportar el retaule i que aquests serien custodiats per l'escultor Llorenç Ferrer i Martí (1854-1928), encarregat de concretar la reposició del moble. Es tracta d'un artista alcedienc, que havia treballat en la decoració escultòrica de la façana principal de la Catedral, continuant l'obra inacabada de Peyronnet el 1886 junt amb Lluís Font, Marc Llinás i Guillem Galmés.³⁴

29 SAGRISTÀ, E.: *Retablos góticos...*, p. 22.

30 CANTARELLAS CAMPS, C.: "La intervenció...", p. 189, 192; *La arquitectura mallorquina...*, p. 560.

31 HABSBURGO, A.L.S.: *Mallorca. Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo*, Palma de Mallorca, 2003, p. 347.

32 La notícia és transcrita i comentada per GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts de...", p. 66, 207.

33 BALDELLOU, M.A.: "Ricardo Velázquez Bosco", a *Diccionario Biográfico Electrónico*, Real Academia de la Historia, <http://dbe.rah.es/biografias/5120/ricardo-velazquez-bosco> [consultat a data 01/04/2020].

34 SEBASTIÁN LÓPEZ, S.; ALONSO FERNÁNDEZ, A.: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Palma de Mallorca, 1973, p. 163. A partir de 1892 treballaria en la façana neogòtica de la Diputació Provincial, i també ho faria en algunes parròquies com la de Santa Eulàlia de Palma, Pollença o Alcúdia. BROTONS CAPÓ, M.M.: "Escultura y escultores en el cambio de siglo en Mallorca", a *Arte e Identidades Culturales, Actas del XII Congreso Nacional del Comité Español de Historia del Arte*, Gijón, 1998, p. 225.

Sembla que el treball del retaule seguia sense avançar, fins que l'acta capitular datada el primer de maig de 1897 inclogué una dada reveladora:

Se cometió a los repetidos Sres. Canónigos Obreros el que conferenciasen con el escultor D. Lorenzo Ferrer, para ver si éste recababa del M. I. Sr. D. Guillermo Puig canónigo autorización para entregar al Cabildo en calidad de depósito, el diseño y modelos referentes al retablo del altar mayor, cuyo restablecimiento debía verificarse con los recursos ofrecidos al efecto por el Sr. Puig, como también la piedra destinada al zócalo o basamento del mismo retablo extendiéndose al Sr. Ferrer un recibo de tal depósito.³⁵

(el subratllat és nostre)

És a dir, juntament amb el material petri del basament i el projecte s'especifica l'existència d'uns "models" del retaule. Un mes després l'escultor encara no havia demanat al canonge Guillem Puig l'autorització per entregar-los en dipòsit.³⁶ Passat l'estiu, en una nova sessió capitular s'insistí:

Volióse a leer el oficio que el M. I. Sr. D. Guillermo Puig pasó al Ilmo. Cabildo participándole que había dado orden al escultor Sr. Ferrer para que entregase a este Cuerpo veinte carretadas de piedra de Santany adquiridas con destino a la construcción del basamento para la obra de reponer el antiguo retablo gótico en el altar mayor, como también el modelo, plano y demás, que se menta en el acta de la sesión precedente. Los Sres. Canónigos Obreros declararon que el escultor Sr. Ferrer, D. Lorenzo, a tenor de lo que le mandara el M. I. Sr. Puig, había hecho la entrega de los referidos objetos que ellos habían recibido quedando depositados en los almacenes del Mirador. Se acordó que los mismos Sres. Canónigos Obreros o Fabriqueros firmasen un resguardo al Sr. Ferrer y que el Cabildo pusiese al M. I. Sr. Puig una comunicación acusando recibo de la suya y expresando que habían sido cumplimentadas las ordenes que diera, al escultor Sr. Ferrer.³⁷

L'acta repeteix l'existència del material petri, d'un plànol i el més interessant de tot, del "model" –citada ara en singular– que passà a custodiar-se a la casa del Mirador, és a dir, a la casa de l'obra, segons les instruccions del Capítol. A més, es relaciona dita peça amb l'escultor Llorenç Ferrer, però sense especificar la seva autoria. De fet, Antoni Pons i Francesc Molina havien citat ja l'entrega dels plànols i maquetes de l'arquitecte Ricardo Velázquez Bosco, exposant que no semblaven haver sobreviscut. També Mercè Gambús va transcriure i comentar l'episodi en relació amb el seu projecte.³⁸

D'acord amb les dades recollides i amb la prudència que imposa la documentació incompleta, es pot apuntar la possibilitat que la maqueta de fusta fotografiada de l'Arxiu Mas pugui correspondre al "model" documentat a les actes capitulars, datat entorn de 1897. S'hauria conservat a la casa d'obres del Mirador, mentre es succeïen els distints projectes de restauració de la Seu. Això explicaria que hagi restat com una peça desconeguda fins avui. Que cap visitant de la Catedral n'hagi parlat i que la historiografia no l'hagi recollida, es podria deure al fet que, com a instrument de feina que era, es trobava arraconada a un lloc accessible només als treballadors de la fàbrica i a personatges tan lligats a ella com el mestre d'obres Bartomeu Ferrà i Perelló, qui la degué fotografiar amb intencions patrimonials.

35 ACM, ACA 076, f. 11r. Transcrit a GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts de...", p. 217-218.

36 GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts de...", p. 218.

37 GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts de...", p. 219.

38 PONS CORTÈS, A.; MOLINA BERGAS, F.: "Les visuals...", p. 252; GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts de...", p. 66.

En aquest punt cal recordar que les maquetes i els models tridimensionals s'empraven com a mitjans de treball des de l'edat mitjana en molts oficis artístics, malgrat que es documenten menys que les traces (dibuixos).³⁹ Solien emprar-se per a peces importants, d'aquí que les catedrals n'hagin conservat algunes, sovint pertanyents als camps de l'arquitectura i el mobiliari.⁴⁰ Fetes per tracistes, constructors o escultors, es presentaven als comitents com a prova prèvia a les obres a realitzar o com a mostra als artistes que hi havia de treballar. A Mallorca n'hi ha poques documentades quant a retaules.⁴¹

A la Seu de Mallorca l'Arxiu Capitular enregistra la confecció de traces i també de motlles per tal de construir elements com rajoles, campanes, arcbotants, portals o inclús el cor. Se sap a més que alguns artífexs concrets feien servir els darrers, com és el cas de l'obrer major Pere Mates, qui el 1358 tenia a ca seva mostres de guix, models de xiprer i taules de boix per esculpir models.⁴² Però fins avui no coneixiem maquetes, abans de les que projectà Gaudí. Només n'hem trobat una, que s'utilitzava amb funcions litúrgiques. Les Ordinacions de sagristia redactades per Joan Fontirroig el 1511 indiquen que la festa de l'Àngel s'iniciava a la Seu amb una processó solemne pel carrer. Un dels clergues simbolitzava l'Àngel Custodi de Mallorca, duia les ales daurades i sostenia una maqueta de Ciutat.⁴³

La fotografia de la maqueta com a font històrica

La imatge presentada conforma l'única font gràfica coneguda d'una maqueta de treball de la Seu anterior a les que feu Gaudí. Un pic establert la cronologia de la fotografia destinada a l'àlbum de Ferrà, cal detallar l'antiguitat de l'objecte retratat i saber si es pot relacionar amb el "model" documentat en 1897. La comparació amb el retaule conservat revela conclusions al respecte.

La peça fotografiada reproduïx l'estructura compositiva i proporcions del moble, malgrat que algunes mesures canvien lleugerament. Per altra part, si bé l'arquitectura del retaule es veu treballada amb detall, les figures semblen tallades sense cap classe d'acabat, mostrant la fibra, les vetes i els nusos. El treball de talla i rebaix és groller, suggerint els solcs de la gúbia i evidenciant que devia tractar-se d'una obra relativament petita i d'intenció provisional.

39 MONTERIO TORTAJADA, E.: "El sentido y el uso de la muestra en los oficios artísticos. Valencia, 1390 1450", *Boletín Museo e Instituto "Camón Aznar"*, 94, 2004, p. 234-236, 238-240.

40 Com a exemples cal recordar la maqueta conservada de la capçalera de la Catedral de Sevilla, feta entorn a 1511 per l'entallador Jorge Fernández, i més properes, la del pinacle gòtic de la Catedral de València, la documentada per reformar la seva real capella major el 1674 o les dues cadires que Llorenç Tosquella entregà com a model pel nou cor catedralici. MONTERIO TORTAJADA, E.: "El sentido y...", p. 247-249, 251, 254; COMPANYY, X.: "El Coro Angélico de la catedral de Valencia. Una vía de penetración de la pintura italiana del Renacimiento en España", a *La pintura europea sobre tabla. Siglos XV, XVI y XVII*, Madrid, 2010, p. 187.

41 Un exemple és la traçada el 1740 per Joan d'Aragó pel retaule major de la parròquia de Santa Margalida. BERGAS PASTOR, X.: "El cas del retaule major de l'església parroquial de la vila de Santa Margalida", *BSAL*, 72, 2016, p. 93.

42 LLOMPART, G.: "Pere Mates, un constructor y escultor trecentista en la ciudad de Mallorca", *BSAL*, 34, 1973, p. 95, 104-105; ESPAÑOL BERTRAN, F.: "La transmisión del conocimiento artístico en la Corona de Aragón (Siglos XIV-XV)", *Cuadernos del CEMYR*, 5, 1997, p. 86.

43 MUNTANER BUJOSA, J.: "El ángel custodio de Mallorca", *BSAL*, 32, p. 8. Sobre la festa vegeu també SEGUÍ TROBAT, G.: *La Consueta de sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca*, I, Palma, p. 179-180.

Els relleus corresponents als set goigs de Maria de la predel·la mostren la nul·la perícia de l'artífex en el tractament de l'anatomia i les fesomies, així com alguns canvis en personatges i objectes respecte a l'original (Fig. 6-7). En canvi, com apuntàvem, la part arquitectònica es resolgué de forma més detallada i precisa. Cal advertir també que en la fotografia els dos extrems laterals inferiors acaben en allò que semblen cartel·les auriculars i serps amb pomes, inexistents al moble actual, com també a la documentació gràfica coneguda del retaule.⁴⁴ El més possible és que no corresponguin a fragments originals perduts, sinó a afegits posteriors com els que proposava Peyronnet, amb un significat al·lusiu al pecat original inexistent en Maria, titular de la peça.

Al cos principal, el moble és quasi idèntic a la fotografia –si s'elimina la gelosia afegida per Gaudí procedent del corredor dels ciris– però hi ha alguna diferència en la traseria que omple els sis gablets que envolten la Verge. Al retaule actual tots els motius són diferents, mentre a la imatge dos repeteixen la rosassa calada amb cercles trilobulats. També canvien alguns detalls decoratius del dosser central i els florons que culminen els gablets. Però sobretot destaquen les diferències existents entre els instruments dels àngels músics. Alguns resulten anacrònics respecte al moble gòtic, com és el cas d'un que sembla un violoncel o el d'una trompa sonada de forma moderna (Fig. 8-9). Tot plegat indica una realització bastant posterior.

Amb tot, el més cridaner són les diferències observables a les set figures que ompliren els carrers del retaule. Les fotografiades foren obrades des del desconeixement manifest de l'escultura, amb una qualitat ínfima. Presenten un cànon menys estilitzat i algun canvi en la vestimenta respecte a les que ocuparen el moble (Fig. 10). D'esquerra a dreta apareixen Sant Jaume, Santa Eulàlia, Sant Joan Baptista, Nostra Dona de la Seu, Santa Magdalena, Santa Bàrbara i una santa màrtir desconeguda. Si es compara la imatge amb la fotografia del retaule gòtic publicada a l'àlbum *Mallorca artística, arqueològica, monumental*⁴⁵ les sis primeres figures es repeteixen, però no s'inclou la de més a la dreta, que en la maqueta era una màrtir per la palma que duu. En canvi avui, en lloc d'aquella es conserva a la Seu un Sant Joan Evangelista de cabells llargs. Aquesta estranya circumstància testimonia, segurament, els canvis d'atributs i identificacions que patí el retaule al llarg de la història, evidenciats durant la restauració de les peces.⁴⁶

En definitiva, la fotografia mostra una reconstrucció volumètrica del moble gòtic envers el seu estat primigeni, abans de ser desmembrat en dues parts, com indiquen la repetició dels pinacles i les traseries corresponents a cada façana. El que es veu en la imatge només es pot comparar eficaçment amb l'anterior, donat que la part de darrere resta invisible.

⁴⁴ No apareixen als gravats on apareix la peça completa com el d'Antoni Furió i de l'Arxiduc Lluís Salvador.

⁴⁵ PÀRERA, M.: *Mallorca artística, arqueològica, monumental*, Palma, 1904, p. 244-245, làm. XVII i làm. XIX.

⁴⁶ Per la restauració de les escultures i del retaule gòtic vegeu JAÉN PAREJA, F.: "El conjunto escultórico del retablo mayor gótico. Octubre 2007-junio 2009" i "El retablo mayor gótico. Febrero-agosto 2011", a MAS ANDREU, C. (coord.): *La Catedral de Mallorca és el document. La reforma de Gaudí cent anys després*, III, Palma de Mallorca, 2015, p. 23-67, 169-197.

Conclusions

L'existència d'un "model" (maqueta) del retaule de l'altar major es documenta a la Seu per primera vegada el 1897, un fet compatible amb la imatge documentada, signada per la Vídua de Jules Virenque, Francisca Simó. L'escassa qualitat de la peça retratada per l'estudi Virenque-Simó, la simplicitat dels seus acabats, els afegits, els anacronismes i els canvis iconogràfics que presenta respecte al retaule major gòtic indiquen que ens trobam davant d'una maqueta decimonònica d'aquell.

Així mateix la rellevància que assoleixen els elements arquitectònics de la peça retratada enfront de les figures suggereix, a parer nostre, una preocupació centrada especialment en les particularitats estructurals del moble. Tot plegat indica que l'obra retratada no fou feta per un escultor i és més factible relacionar-la amb un dels projectes arquitectònics de restauració monumental de la Seu. Creiem per tant que el dit element forma part d'un mètode de treball que es degué utilitzar en aquell context.

El projecte de retornar el retaule major gòtic al seu lloc, que encara s'anhelava després de la mort de l'arquitecte, suposava la reconstrucció del moble gòtic desmembrat des del segle XVIII. Això devia requerir tal esforç imaginatiu als membres del Capítol catedralici que probablement només es podia pal·liar mitjançant una maqueta. Probablement la fotografiada correspongui a la documentada el 1897, en temps de Velázquez Bosco.

Un pic feta, la peça degué permetre revivre les dues façanes unides i preveure la restitució de les peces que faltaven als laterals i entre els àngels músics. També evidenciaria fins a quin punt el joc de transparències, esmorteït per les set escultures afegides als carrers del retaule, podria provocar interferències amb la capella de la Trinitat, servint per estudiar la ubicació exacta del moble.

Tanmateix, l'anhelada recuperació del retaule gòtic al presbiteri no es produí mai i no fou fins a l'arribada de Gaudí que es resolgué una solució definitiva. L'arquitecte posà en pràctica gran part del projecte interior de Peyronnet. Retirà el moble barroc –que es traslladà a una altra església– però col·locà el gòtic sobre el portal del Mirador, on segueix avui. En aquest punt cal recordar que les maquetes de fusta que ell mateix dissenyà el 1902 per reformar la capella Reial i la Santíssima Trinitat i que encara conserva la Seu,⁴⁷ degueren constituir la continuació del procediment de treball assentat entorn a la restauració de l'interior catedralici, que testimonia la imatge analitzada.

El fet de no comptar però amb l'objecte, sinó només amb una antiga fotografia en blanc i negre limita notablement l'abast d'aquestes conclusions, que sols poden ser preliminars. Malgrat tot, esperam que en els anys vinents apareguin noves dades que documentin de manera definitiva dita maqueta, o millor encara, que aquesta es pugui localitzar i estudiar directament.

⁴⁷ JAÉN PAREJA, F.: "Las dos maquetas del proyecto de reforma de Gaudí. La maqueta para las capillas Real y de la Santísima Trinidad. La maqueta para la capilla de la Santísima Trinidad. Junio 2008-abril 2009", a MAS ANDREU, C. (coord.): *La Catedral de Mallorca és el document. La reforma de Gaudí cent anys després*, III, Palma de Mallorca, 2015, p. 69-85.

Fig. 1 Imatge de la maqueta del retaule
© 2007 Institut Amatller d'Art Hispànic - im. 02584011 (foto Mas B-1822)

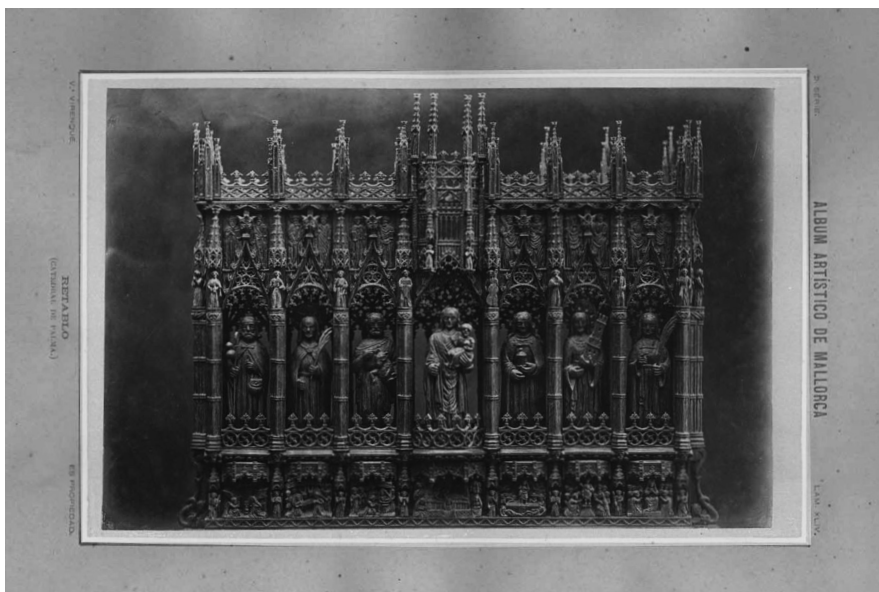

Fig. 2 Imatge de la maqueta publicada per Bonaventura Bassegoda

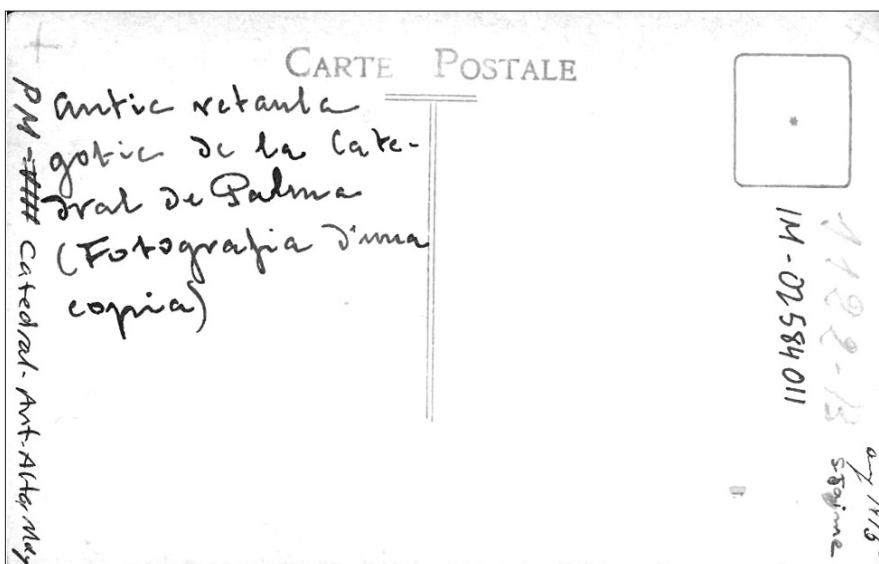
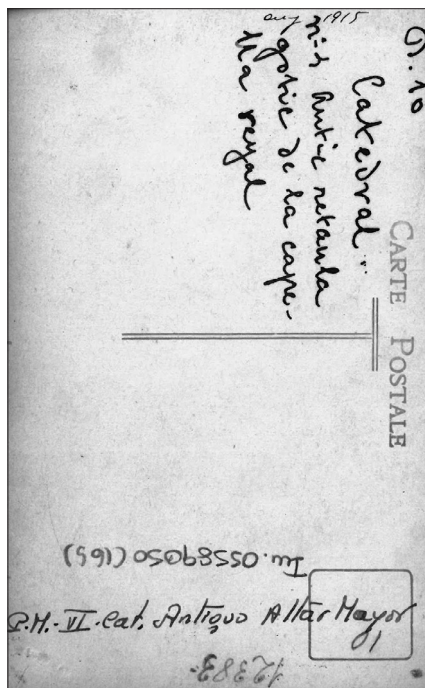
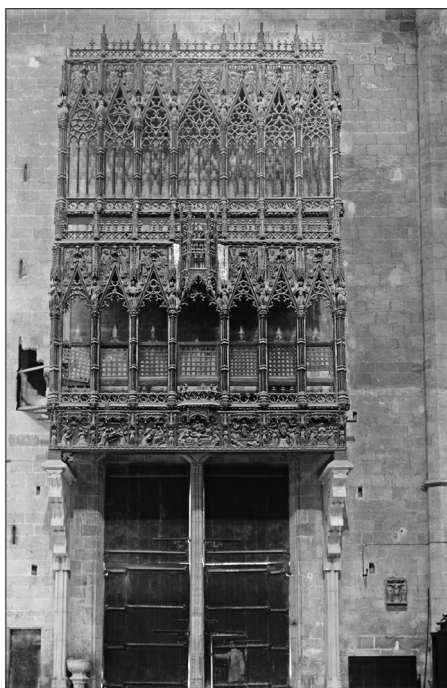

Fig. 3 Revers del positiu de Virenque tal com es localitza a l'Arxiu Mas

Fig. 4 Fotografies de Pelai Mas del retaule (1915)
© 2021 Institut Amatller d'Art Hispànic - im. 05589050 (foto Mas C-12383 / 1915)

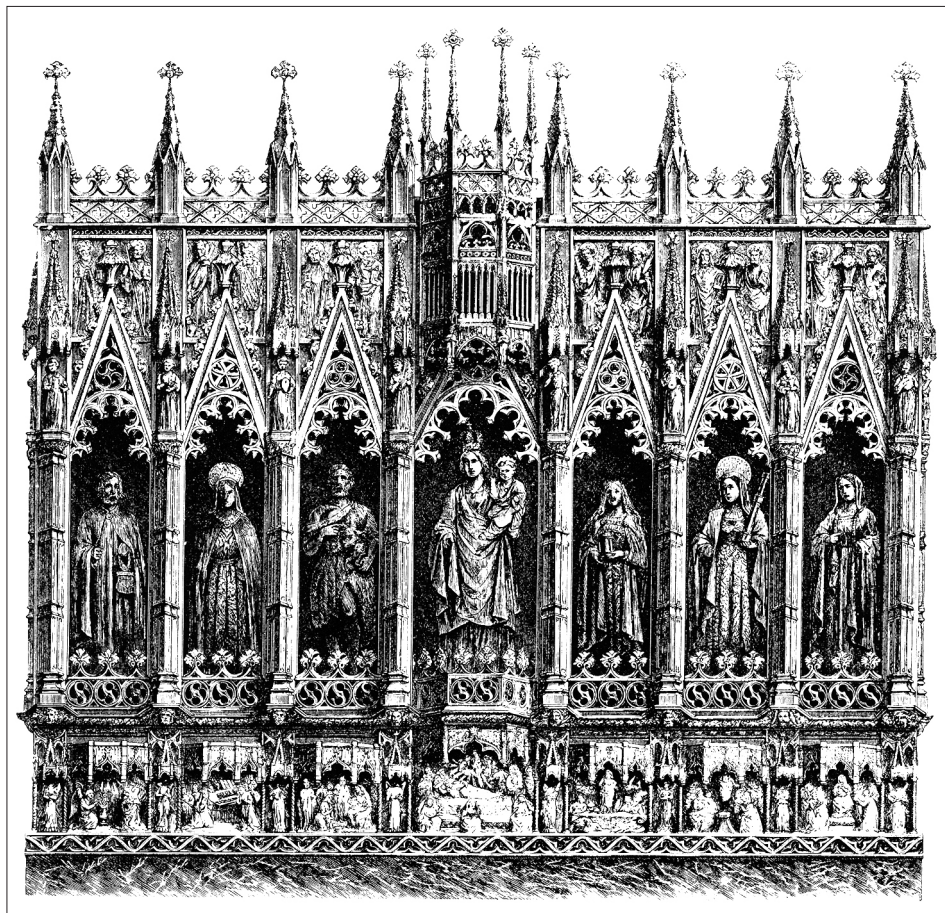
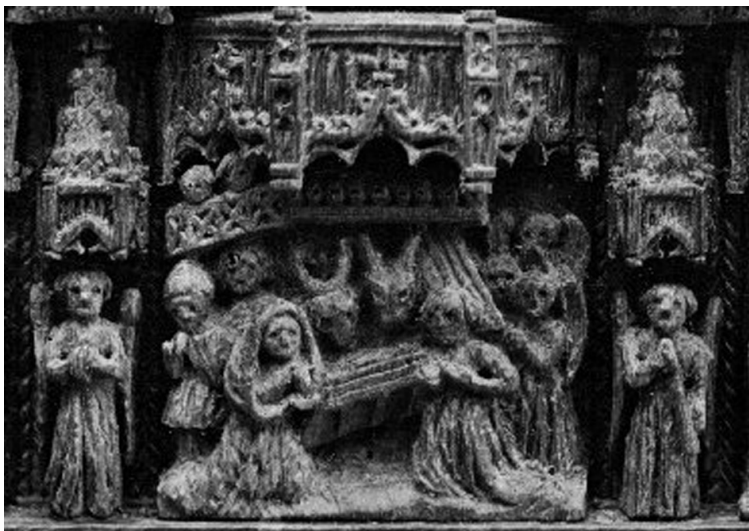

Fig. 5 HABSBURGO, A.L.S.: *Mallorca. Las Baleares descritas...*, 1882

Fig. 6-7 Nativitat a la predel·la de la maqueta i del retaule major de la Seu
(Fotos V. Virenque-Ferrà i C.B.M.)

Fig. 8-9 Imatge de la maqueta ampliada i fotografia de l'estat actual (C.B.M.)

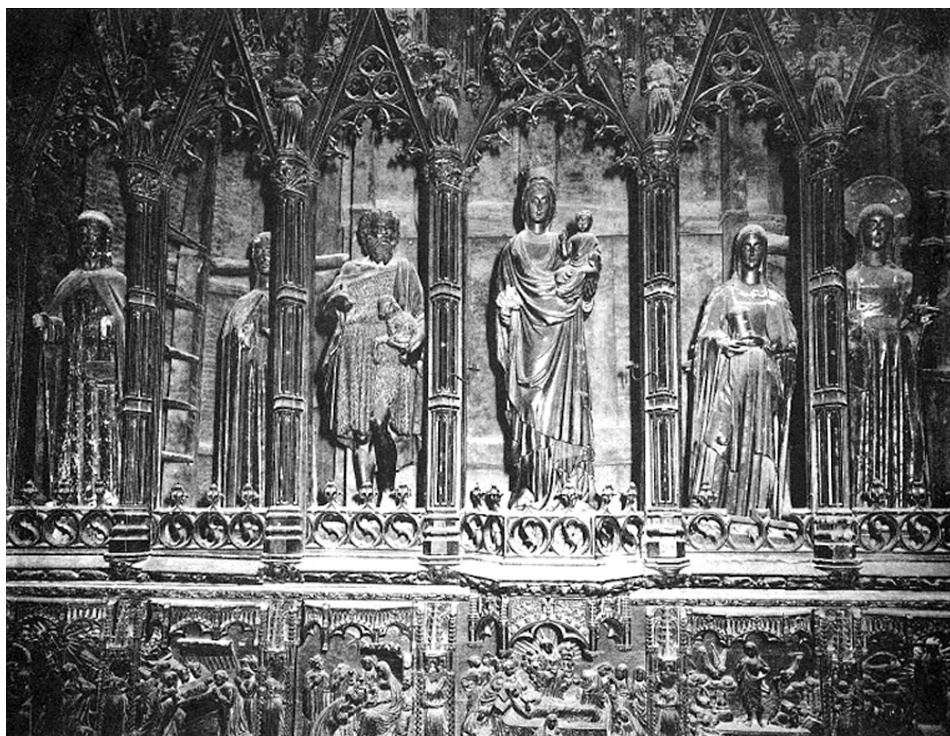

Fig. 10 PARERA, M.: *Mallorca artística...*, làm. XIX

DOCUMENTS

EXPANSIÓN CATALANA, MALLORQUINA Y VALENCIANA EN EL MEDITERRÁNEO OCCIDENTAL EN LOS SIGLOS XIV-XV

Vicente Montojo Montojo

Real Academia Alfonso X el Sabio

Resumen: Se aporta un documento de 1328 emitido por el lugarteniente de Mallorca en la minoridad de Jaime III de Mallorca, dirigido a Pedro López de Ayala, adelantado mayor del reino de Murcia por don Juan Manuel en la minoridad de Alfonso XI de Castilla. Es un testimonio del tráfico mallorquín entre Ifriqiya y Mallorca que fue interceptado en Cartagena, puerto del reino de Murcia, en el que participaron judíos y mercaderes mallorquines y marinos murcianos, con productos berberiscos. Se conserva en el Archivo Municipal de Murcia. Se realiza una contextualización archivística y heurística, de fuentes de archivos.

Palabras clave: Historia medieval de Mallorca, Comercio mallorquín, Piratería castellana, Historia social y económica, Heurística, Archivos.

Abstract: A document of 1328 is issued by the lieutenant of Mallorca in the minority of Jaime III of Mallorca, addressed to Pedro López de Ayala, chief of the Kingdom of Murcia in the minority of Alfonso XI of Castile. It is a testimony of the Mallorcan traffic between Ifriqiya and Mallorca that was intercepted in Cartagena, port of the kingdom of Murcia, in which Mallorcan Jews and merchants and Murcia sailors participated, with Berber products. It is preserved in the Municipal Archive of Murcia. An archival and heuristic contextualization of file sources is performed.

Keywords: Mallorca's Medieval History, Mallorca's Trade, Castilian Piracy, Social and Economic History, Heuristic, Archives.

1. Precedentes de interrelación entre catalanes, mallorquines, valencianos y castellanos

En 1282-1285 (Vísperas sicilianas y guerra de sucesión de Alfonso X en Castilla),¹ 1324-1336 (conquista y pacificación de Cerdeña) y 1436-1443 (conquistas de Sicilia y Nápoles por Alfonso V y guerra civil en Castilla) fue característica de la evolución política de los reinos hispánicos la expansión territorial de la Corona de Aragón en el Mediterráneo y la extensión del comercio catalán,² mallorquín³ y valenciano por medio de comunidades mercantiles y consulados (siglos XIII-XV),⁴

La expansión mediterránea de la Corona de Aragón fue posiblemente el origen, en algunos aspectos, del imperio español que formaron los Reyes Católicos. A partir de 1229 la Corona de Aragón se extendió por el Mediterráneo, con las conquistas de Mallorca, Ibiza y Menorca, siguiendo la ruta de las islas, y de otra forma (mediante enfeudación) en Cerdeña,⁵ Nápoles⁶ y Sicilia. Hubo también fases de disgregación: separación de los reinos de Mallorca, Sicilia y Nápoles, y de reincorporación (Sicilia); como lo hubo en Castilla, pues Alfonso X el Sabio previó dejar el Reino de Murcia al infante de la Cerda, en cuyo nombre lo ocupó Jaime II de Aragón entre 1296 y 1304.⁷ Algunos de estos dominios se consolidaron con los Reyes Católicos (Sicilia, Nápoles), casi al mismo tiempo que se

1 SOLDEVILA, F.: *Pere el Gran*, Barcelona, 1995. SOLDEVILA, F.: *Els almogàvers*, Barcelona, 1994.

2 SALAVERTE ROCA, V.: "El problema estratégico del Mediterráneo occidental y la política aragonesa (siglos XIV y XV)", en *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1959, p. 201-221. DUFOURCOQ, Ch.-E.: *L'Espagne catalane et le Maghreb aux XIIIe et XIVe siècles*, París, 1966. RUIZ DOMÈNECH, J.E.: "Ruta de las especias / ruta de las islas. Apuntes para una nueva periodización", *Anuario de Estudios Medievales*, 10, 1980, p. 689-697. FELIU I MONTFORT, G. "El comercio catalán en Oriente", *Revista de Historia Económica*, 6/3, 1988, p. 689-707. GUIRAL-HADZIIOSSIF, J.: *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, Valencia, 1989. LÓPEZ PÉREZ, M.D.: *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*, Barcelona, 1995. COULON, D.: *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge. Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (ca. 1330-ca. 1430)*, Madrid-Barcelona, 2004. FERRER, M.T.; MUTGÉ, J.; SÁNCHEZ, M.: *La Corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la baixa Edat Mitjana*, Barcelona, 2005.

3 SEVILLANO COLOM, F.: "Mercaderes y navegantes mallorquines (ss. XIII-XV)", en MASCARÓ PASARIUS, J. (dir.): *Historia de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1971, p. 421-520. MACAIRE, P.: *Majorque et le commerce international (1400-1450 environ)*, Lille, 1986. ABUFALIA, D.; GARÍ, B.: *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, Barcelona, 1996. VAQUER BENNÀSAR, O.: "Comerç entre Mallorca i Nàpols després de la conquesta de 1443", en *Actes del XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona, Celebrazione Alfonsine*, II, Napoli, 2000, p. 1.201-1.219. BARCELÓ CRESPI, M.: "El reino de Mallorca y su relación con el reino de Nápoles en la baja Edad Media", en *Intercambi socio-culturali ed economici fra le città marinare d'Italia e l'occidente dagli osservatori mediterranei*, Amalfi, 2014, p. 273-298.

4 MASIÀ DE ROS, A.: *La Corona de Aragón y el norte de África*, Barcelona, 1954. DEL TREPPO, M.; RIERA I SANS, J.: *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa*, Barcelona, 1976. LÓPEZ BELTRÁN, M.T.: "La 'Nación catalana' en la repoblación y conformación de la sociedad malagueña (1487-1538)", *Baetica Estudios de arte, geografía e historia*, 11, 1988, p. 367-376. LÓPEZ BELTRÁN, M.T.; LÓPEZ DE COCA CASTAÑER, J.E.: "Mercaderes genoveses en Málaga (1487-1516)", *Historia, Instituciones Documentos*, 7, 1980, p. 95-124.

5 ARRIBAS PALAU, A.: *La conquista de Cerdeña por Jaime II de Aragón*, Barcelona, 1952.

6 SOBREQÜÉS VIDAL, S.: "Sobre el ideal de cruzada en Alfonso V de Aragón", *Hispania*, 47, 1952, p. 232-252. JAVIERRE MUR, A.: "Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán", en *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, I, Palma de Mallorca, 1959, p. 95-112.

7 DEL ESTAL GUTIÉRREZ, J.M.: *Conquista y anexión de las tierras de Alicante, Elche, Orihuela y Guardamar al Reino de Valencia por Jaime II de Aragón (1296-1308)*, Alicante, 1982. TORRES FONTES, J.: "Don Juan Manuel, señor de Cartagena (1313-1347)", en *Homenaje al Académico Julio Mas*, Murcia, 2009, p. 437-458.

pusieron las bases para la unión de Flandes (por vía matrimonial en este caso) a la que luego fue llamada monarquía hispánica o universal.

Las relaciones se intensificaron en sus ámbitos naturales, como el mar, por lo que no ha de extrañarnos que algunos condes catalanes, como los Berengueres, sintieran una atracción especial por el Mediterráneo, de tal forma que, por ejemplo, Ramón Berenguer II se relacionó con los normandos, quienes disputaron la hegemonía marítima de los árabes que se habían asentado en Apulia, y Ramón Berenguer III participó de la ocupación efímera de Mallorca e Ibiza en 1114 y estableció alianza con Roger II de Sicilia.⁸

Una tendencia más clara presentó ya Ramón Berenguer IV, pues protagonizó una aspiración mediterránea, y sobre todo Alfonso II, quien buscó alternativamente el apoyo de pisanos y genoveses e insistió en el proyecto de conquista de Mallorca. El enlace de su hija Constanza de Aragón con Federico II de Hohenstaufen constituyó un aporte positivo de Pedro II, hermano de Constanza, al avance mediterráneo: trató con la curia romana de la posible donación del reino siciliano a Fernando, hermano del rey, en el caso de que Federico falleciera. Por otra parte con Pedro, que murió en Muret (1213) en defensa de sus vasallos albigenses, finalizó la intervención catalana en el sur de Francia (Midi, Occitania), pues se interrumpió así otra zona natural de expansión y forzó a explotar las otras. Ellos emitieron los primeros documentos sellados y cancelerescos.

Jaime I tomó Mallorca y Valencia⁹ e hizo realidad con ellas la expansión mediterránea y no sólo un jalón de la conquista cristiana. Más relieve cobró la conquista de Mallorca (1229), sin perder su carácter de conquista, como medida defensiva, de erradicación de la piratería y de protección del comercio marítimo. Aún hizo más, pues preparó el casamiento de su hijo Pedro con Constanza de Sicilia, en 1262, y posibilitó que éste conquistara esta isla, tras las Vísperas sicilianas (1282), para una rama menor, a quien Alfonso III añadió Menorca. Con Jaime I surgieron los primeros registros cancelerescos.¹⁰

Pero frente a esta evolución política hay que tener en cuenta las consecuencias de la expansión en el crecimiento comercial, al que está íntimamente ligada por la propia necesidad de mercado y de asegurar el tránsito de las naves que traficaban, lo que exigió el dominio político de las islas mediterráneas. El Mediterráneo era corazón y arteria de todo un sistema vital de circulación económica, cultural y política.

En 1250 Barcelona fue una fuerte potencia marítima, rival de las italianas. En 1230 realizó un tratado con Génova, consignando la recíproca libertad comercial. En cierto modo Barcelona debía su fortuna desde 1100 a su posición de centro de relación entre el mundo cristiano y el musulmán, pues desde 1230 estaban los catalanes en las ferias de Champagne y desde 1213 se tiene constancia de las relaciones comerciales con el norte

8 RUIZ DOMENECH, J.E.: "En torno a un tratado comercial entre las ciudades de Génova y Barcelona en la primera mitad del siglo XII", en *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna*, Bordighera, 1974, p. 151-160. ROSELLÓ BORDOY, G.: "La cruzada pisano-catalana y sus consecuencias", *Treballs del Museu Arqueologic d'Eivissa e Formentera*, 71, Ibiza, 2014, p. 109-122. Número dedicado al evento.

9 BELENGUER CEBRIÀ, E.: *Jaime I y su reinado*, Lleida, 2008.

10 Y el 1º archivo en el Monasterio de Sijena: LÓPEZ RODRÍGUEZ, C.: *¿Qué es el Archivo de la Corona de Aragón?*, Zaragoza, 2007, p. 33-5, y http://www.enciclopedia-aragonesa.com/voz.asp?voz_id=1209. CONDE Y DELGADO DE MOLINA, R.: "L'Arxiu del Reial Patrimoni de Catalunya, fons del Arxiu de la Corona d'Aragó", *Lligall Revista Catalana d'Arxivistica*, 18, 2001, p. 11-63.

de África, de tal forma que en 1227 Jaime I prohibió que mercancías para Ceuta fueran embarcadas en bajeles extranjeros, en lo que participó Mallorca.¹¹

Varios han sido los historiadores que han intentado explicar por qué se dio la expansión. Vicens Vives,¹² por ejemplo, planteó que la expansión respondió a una estructura económica. Para Salavert,¹³ en cambio se trató de una invitación dirigida por la geopolítica. A favor de Salavert se puede añadir la tendencia de las poblaciones castellanas y catalano-aragonesas a abastecerse de cereales en Sicilia, que se convirtió en el granero de la Europa mediterránea, así en la crisis frumentaria de 1505, pero se daba ese tipo de relación comercial entre los reinos de Valencia, Mallorca y Murcia, del que pueden servir de muestra la actividad del mercader Pero de Monsalve¹⁴ desde Cartagena y el documento que aquí se aporta (anexo), además de otros.¹⁵

La expansión de la Corona de Aragón en 1301-1400 siguió la ruta trazada por los 2 reyes anteriores: Jaime II ocupó primero el reino de Murcia (1296-1304), en el que había catalanes procedentes de la repoblación de Jaime I (1266),¹⁶ y en 1309 acordó con Fernando IV de Castilla tomar Almería y Algeciras, pero sólo éste conquistó Gibraltar,¹⁷ aunque los almogávares conquistaron Atenas y Neopatria, lo que repercutió en la política papal y angevina en el Mediterráneo (tratados de Anagni y Caltabellota, 1295/1302), que obligaron a la separación de Sicilia.

Jaime II recuperó Mallorca y estuvo en condiciones de enfrentarse con Génova y Venecia, con la ocupación de Cerdeña, que garantizó el crecimiento del comercio catalán y mallorquín, pero entró en enemistad con Génova a partir de la infeudación de Cerdeña y del tratado

11 ROSSELLÓ BORDOY, G.: "Conquesta i diplomàcia mallorquina a l'Ifríqiya de los segles XIII i XIV", en LÓPEZ NADAL, G.; SEGÚI BELTRÁN, A. (coords.): *La Barbaria i les Balears*, Palma, 2019, p. 185-198.

12 VICENS VIVES, J.: "Consideraciones sobre la historia de Cataluña en el siglo XV", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 1, 1951, p. 3-22.

13 SALAVERT ROCA, V.: "La isla de Cerdeña y la política internacional de Jaime II de Aragón", *Hispania*, 39, 1950, p. 211-265. SALAVERT ROCA, V.: *El tratado de Anagni y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1952. SALAVERT ROCA, V.: "La expansión catalano-aragonesa por el Mediterráneo en el siglo XIV", *Anuario de Estudios Medievales*, 7, 1970-1971, p. 17-38.

14 Juan de Castrillo corseó asociado al mallorquín Arnau Aymar. BENITO RUANO, E.: "Pero de Monsalve", *Diccionario Biográfico Español*, Madrid, <http://dbe.rah.es/biografias/27218/pero-de-monsalve> GARCÍA ISAAC, J.M.: "Notas referentes a la actividad corsaria en Cartagena y su repercusión en el comercio valenciano entre los años 1398-1414", *Revista Chilena de Estudios Medievales*, 13, 2018, p. 18-28. GARCÍA ISAAC, J.M.: "Colección de documentos referentes al corsario castellano Juan de Castrillo (1402-1405)", *De Medio Aevo*, 11/1, 2017, p. 1-12. GARCÍA ISAAC, J.M.: "Notas sobre el papel del almirantazgo y del corso castellano en las costas andaluzas durante la guerra con Portugal en tiempos de Enrique III (1396-1402)", *Historia digital*, 18/31, 2018, p. 116-129. GARCÍA ISAAC, J.M.; IDÁÑEZ VICENTE, C.: "La flota castellana durante la guerra contra la Corona de Aragón de 1429-1430", *Historia, Instituciones, Documentos*, 46, 2019, p. 75-100.

15 TORRES FONTES, J.: "Relaciones comerciales entre los reinos de Mallorca y Murcia en el siglo XIV", *Murgetana*, 36, 1971, p. 5-20, y *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Murcia, 1987. BARCELÓ I CRESPI, M.: "Cargamentos de trigo para Mallorca a través del puerto de Mazarrón (1497-1517)", *Miscelánea Medieval Murciana*, 17, 1992, p. 43-57.

16 En 1295 suscribieron por Cartagena una hermandad Juan Nicolín y Baldovín de San Donat y en 1296 fue alcalde Romeu de Morimond: TORRES FONTES, J.: *Repartimiento de Murcia*, Madrid, 1960.

17 GONZÁLEZ MÍNGUEZ, C.: "Fernando IV (1295-1312). Perfil de un reinado", *Espacio, Tiempo y Forma* (Hª Medieval), 17, 2004, p. 223-244.

con Egipto.¹⁸ Desde el punto de vista institucional y archivístico este proceso expansivo se manifestó en el notable crecimiento de las cancillerías catalana y aragonesa. Por contraste, en 1276-1344 la Corona de Aragón no articuló un régimen polisindial como el castellano en 1385/1476-1504, pero sí tuvo un consejo real desde 1344, por lo que fue la cancillería la que canalizó a nivel burocrático, la tramitación de estos asuntos, o por lo menos fue la institución que mejor acusó o reflejó la expansión tratada además del maestre racional.¹⁹

Se pasó del pacto al enfrentamiento catalán con Pisa y Génova por Cerdeña, que conquistó Alfonso IV siendo infante, más Córcega temporalmente, y firmó tratados con Bugía y Túnez (1329).²⁰ Pues bien, fue entonces cuando se constató la transacción entre Murcia, donde gobernaba el adelantado Pedro López de Ayala, y Mallorca, donde reinaba Jaime III (1324-1343) y su lugarteniente Arnau de Cardayllach o Dalmau de Sagarriga (1328-1329),²¹ por razón del apresamiento de una carga de comerciantes mallorquines y de Túnez por parte de unos marinos de Cartagena, antes de otro incidente parecido pero relacionado con otros de Sevilla,²² y poco después Cartagena fue amenazada por un ataque norteafricano en 1334,²³ como lo sufrieron poblaciones mallorquinas y valencianas.

Pedro IV (1336-1387)²⁴ hizo más efectivo este imperio, pues reincorporó Mallorca (1340) a la Corona de Aragón, formada por el Principado de Cataluña, reinos de Aragón, Mallorca, Valencia y Cerdeña, más Malta, Gozo, Gelves y Querquenes.²⁵

En cuanto a la producción documental, se explica así que las fuentes archivísticas para el estudio de la expansión mediterránea catalana y mallorquina se encuentren en el Archivo de la Corona de Aragón, el Archivo del Reino de Mallorca y el Archivo del Reino de Valencia.

18 LÓPEZ RODRÍGUEZ, C. (ed.): *La dimensión internacional de los archivos españoles*, Madrid, 2004, p. 219-282. MASIÁ DE ROS, A.: *La Corona de Aragón y los estados del Norte de África. Política de Jaime II en Egipto, Ifriquiya y Tremecén*, Barcelona, 1951. ORTEGA VILLOSLADA, A.: "De al-Magrib al Aqsà a Túnez. Mallorquines en el cabotaje musulmán medieval bajo Jaime II y Sancho I", en LÓPEZ NADAL, G.; SEGÚI BELTRÁN, A. (coords.): *La Barbaria i les Balears*, Palma, 2019, p. 199-212.

19 CANELLAS ANOZ, B.; TORRA PÉREZ, A.: *Los registros de la cancillería de Alfonso el Magnánimo*, Madrid, 2000. MASIÁ DE ROS, A.: "El Maestre Racional en la Corona de Aragón. Una pragmática de Juan II", *Hispania*, X, 1950, p. 25-60. LALINDE ABADÍA, J.: "Contabilidad e intervención en el Reino aragonés", *Estudios de Hacienda Pública*, 1976, p. 39-55.

20 LÓPEZ RODRÍGUEZ, C. (ed.): *La dimensión...*, p. 219-221.

21 ORTEGA VILLOSLADA, A.: "Mallorca y el comercio atlántico (siglos XIII-XIV)", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina de Estudis Genealògics, Heràldics e Històrics*, 20, 2010, p. 61-80, v. 73, nota 47.

22 Este incidente fue posterior, en 1328-1329: ORTEGA VILLOSLADA, A.: "Mallorca y la importación de trigo atlántico (1230-1350)", *Summa*, 3, 2014, p. 73-91, v. 81.

23 MOLINA MOLINA, Á.L.: "Repoblación de Cartagena a finales de la Edad Media", en *Nuestra Historia*, Alicante, 1987, p. 101-112.

24 BELENGUER CEBRIÀ, E.: *Vida y reinado de Pedro IV el Ceremonioso (1319-1387)*, Lleida, 2014.

25 Atenas y Neopatria dependieron de Sicilia: LO FORTE SCIRPO, M.R.: "El visconte Rocabertí e la missione nei ducati de Atene e Neopatria (1381-1382)", en NARBONA, R. (ed.): *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI*, 1, Valencia, 2005, p. 189-200.

Estas actuaciones tienen sus testimonios en el Archivo de la Corona de Aragón (ACA),²⁶ en especial en el fondo Cancillería regia. De todas las secciones del ACA interesa especialmente la de cancillería, por tener documentación directamente relacionada con la expansión mediterránea. La aplicación del papel a la redacción de documentos, en el reinado de Jaime el Conquistador, podría explicar el crecimiento de las cancillerías catalana y aragonesa, manifestado concretamente en la formación de las series: 1) Registros cancelerescos (ca. 7000 volúmenes). Su continuidad se mantuvo desde 1257 y en período virreinal (1494-1714). Muy interesantes son especialmente los de los reinados de Jaime II, Pedro IV²⁷ y Alfonso V, pues de estos períodos son más abundantes y corresponden a etapas fundamentales de la expansión. El catálogo general alfabético es fundamental para su consulta, así como otros instrumentos descriptivos publicados.²⁸ En Mallorca tuvo su equivalente durante su reino privativo en la serie Escribanía de Cartas Reales del Arxiu del Regne de Mallorca.

Existen además las series de: 2) Cartas reales, denominadas diplomáticas por Próspero Bofarull, que cuenta con inventarios parciales y un fichero, o Lletres Reials en el Arxiu del Regne de Mallorca; 3) Pergaminos, de los que Próspero Bofarull redactó un inventario, en 4 volúmenes, y hay algún otro instrumento publicado,²⁹ de la que es equivalente la de Privilegis en el Arxiu del Regne de Mallorca; 4) Procesos (de cortes, de greuges, de infanzonías y judiciales); y 5) Volúmenes varios. Para el estudio de las relaciones del Principado de Cataluña con otros estados del Mediterráneo y del norte de África son interesantes documentos como las cartas de embajadores, algunas en lengua árabe, predominantemente del siglo XIV.³⁰

Sirve además el fondo Patrimonio real (ACA), pues aunque la documentación de la cancillería es la más importante para el estudio de las relaciones políticas y comerciales de Principado de Cataluña con otros estados, interesan los libros de rendición de cuentas ante el maestro racional, serie del patrimonio real que contiene datos abundantes sobre la preparación de expediciones marítimas (construcción de galeras, gastos de las de Grecia y Constantinopla, etc.), de los que hay inventario, redactado por entidades y materias, como administración general de Cerdeña, cuentas de la marina de guerra, etc.

26 CONDE Y DELGADO DE MOLINA, R.: *Las primeras ordenanzas del Archivo Real de Barcelona*, Madrid, 1993. LÓPEZ RODRÍGUEZ, C.: "Orígenes del Archivo de la Corona de Aragón (en tiempos, Archivo Real de Barcelona)", *Hispania*, 67/226, 2007, p. 413-454. RIERA I SANS, J.: *Catálogo de memoriales e inventarios, siglos XIV-XIX, Archivo de la Corona de Aragón*, Madrid, 1999.

27 D'ABADAL, R.: *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadencia de Catalunya*, Barcelona, 1972.

28 MARTÍNEZ FERRANDO, E.: *Catálogo de la documentación relativa al antiguo reino de Valencia contenida en los registros de la cancillería real*, Madrid, 1934. MARTÍNEZ FERRANDO, E.: *Los archivos de Barcelona*, Madrid, 1943. MARTÍNEZ FERRANDO, E.: *El Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1944. *Archivo de la Corona de Aragón*, Madrid, 2016.

29 MIGUEL ROSELL, F.J.: *Regesta de las letras pontificias del Archivo de la Corona de Aragón*, Madrid, 1948.

30 Por ejemplo: ALARCÓN Y SANTÓN, M.A.; GARCÍA DE LINARES, R.: *Los documentos árabes diplomáticos del Archivo de la Corona de Aragón*, Madrid-Granada, 1940.

Estos documentos del ACA han de complementarse con los archivos de Sicilia, muy relacionados con la conquista de la isla y con las relaciones angevinas y aragonesas; los de Cerdeña (Cagliari) y otras ciudades italianas que en aquel tiempo tuvieron relaciones con el Principado de Cataluña y el Reino de Valencia.³¹ Ha de contarse con el Archivo del Reino de Mallorca para lo relacionado con la conquista de Mallorca y las relaciones del que fue privativo Reino de Mallorca, entre 1276 y 1343.³² Han de tenerse en cuenta los archivos de los consulados de mar³³ y son muy valiosos los protocolos notariales de Barcelona, Palma de Mallorca, Valencia, Orihuela y el Archivo Municipal de Murcia.

2. Los consulados extraterritoriales de Valencia, Mallorca y Barcelona

Los consulados extraterritoriales de Barcelona, Valencia y Mallorca siguieron a su expansión mediterránea, como después los de castellanos y vascos en Flandes (1428/1455) y Francia, como fruto del creciente comercio atlántico,³⁴ fueron posiblemente el precedente de la diplomacia española que formaron los Reyes Católicos. Aunque, en el caso de los consulados catalanes fueron las propias instituciones regnícolas las que tuvieron la facultad de nombrarlos.³⁵ A la hora de las negociaciones diplomáticas los reyes de Aragón recurrieron sobre todo a religiosos mendicantes, pero también a algún comerciante, así Pere de Bonia³⁶ en la del Preste Juan de Etiopía (1428).

Desde 1279 se fundaron consulados de mar o nacionales, a partir del de Barcelona,³⁷ y distintos los de ultramar o extraterritoriales, situados en importantes puertos de Levante o Mediterráneo oriental,³⁸ tales como Alejandría o Túnez, pero también en los del occidental,

31 IGUAL LUIS, D.: *Valencia e Italia en el siglo XV. Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo occidental*, Valencia, 1996. NAVARRO ESPINACH, G.: "El Consolat de Mar", en NARBONA VIZCAÍNO, R. (ed.): *Ciudad y Reino*, Valencia, 2015, p. 143-5. SOLER MILLÀ, J.L.: "Las tierras alicantinas y el mar: vitalidad comercial durante la Baja Edad Media (ss. XIII-XV)", *Canelobre*, 52, 2007, p. 206-221.

32 ROVIRA SERRANO, M.P.: "Las institucions jurídico-político-administratives de l'illa de Mallorca i les seves relacions amb le Consolat de Mar de Mallorca durant el s.XV", *Randa*, 49, 2002, p.31-8.

33 CABESTANY I FORT, J.F.: "El Archivo del Consolat de Mar. Noticia de los fondos que se conservan actualmente", *Documentos y estudios*, XIII, 1964, p. 7-11.

34 CASADO ALONSO, H.: "Las redes comerciales castellanas en Europa (siglos XV y XVI)", en CASADO ALONSO, H.; GARCÍA BAQUERO, A. (eds.): *Comercio y hombres de negocios en Castilla y Europa en tiempos de Isabel la Católica*, Madrid, 2007, p. 279-307.

35 PRADELLS NADAL, J.: *Diplomacia y comercio. La expansión consular española en el siglo XVIII*, Alicante, 1992.

36 LÓPEZ RODRÍGUEZ, C. (ed.): *La dimensión...*, p. 236. SALICRÚ I LLUCH, R.: "Mudéjares diplomáticos, mediadores y representantes de los poderes cristianos en tierras islámicas", en ECHEVARRÍA ARSUAGA, A. (ed.): *Biografías mudéjares o la experiencia de ser minoría*, Madrid, 2008, p. 471-495. SALVADORE, M.: *The African Prester John and the Birth of Ethiopian-European relations, 1402-1555*, Routledge, 2016, p. 43 y 51.

37 CARRERA PUJAL, J.: *La Lonja del mar y los cuerpos de comercio de Barcelona*, Barcelona, 1953. CABESTANY I FORT, J.F.: *Expansió catalana per la Mediterrània*, Barcelona, 1967. MOLAS I RIBALTA, P.: "El Consolat de Mar de Barcelona i la Nova Planta (1714-1758)", en *Homenaje al Dr. D. Juan Reglà Campistol*, 2, Valencia, 1975, p. 43-52.

38 FERRER I MALLOL, M.T.: "El Consolat de Mar i els consolats d'Ultramar, instrument i manifestació de la expansió del comerç català", en NARBONA, R. (ed.): *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, 1999, p. 53-80. COULON, D.: "Los consulados catalanes en Siria (1187-1400)", en NARBONA VIZCAÍNO, R. (ed.): *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI*, 1, Valencia, 2005, p. 179-188. DESPORTES BIELSA, P.: "El consulado catalán de Brujas (1330-1488)", *Aragón en la Edad Media*, 14, 1999, p. 375-390. DURAN I DUELT, D.: "Consolats de mar i consolats d'ultramar. La defensa de l'espai marítim en temps de Martí l'Humà", en FERRER I MALLOL, M.T. (ed.): *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el Compromís de Casp*, Barcelona, 2015.

como Mallorca,³⁹ Málaga-Sevilla⁴⁰ y Cartagena, o en el Atlántico, Brujas.

Sobre Italia se extendió aún más este imperio catalán con la conquista de Nápoles por Alfonso el Magnánimo (1436-1443),⁴¹ pero fue independiente hasta 1505.

3. Expansión y conflictos internos, una realidad frecuente en la Baja Edad Media

Los conflictos internos y la proyección exterior de la monarquía catalano-aragonesa incidieron desde muy pronto en la enajenación de propiedades, oficios y rentas, es decir, de forma más temprana en la Corona de Aragón, que sufrió una proyección exterior (Francia, Italia) anterior a la de Castilla y León, que gravó mucho las finanzas catalanas, aragonesas, valencianas y mallorquinas, endeudándolas.⁴²

La crisis ni la distancia impidió el intercambio artístico, de tal forma que Castilla y Aragón se convirtieron hacia 1375, si no antes, en mercado para la escultura de retablos genoveses, como los de Bartolomé de Módena en la Catedral de Murcia, de 1372-1376 y 1394,⁴³ mientras que Guillem Sagrera, mallorquín, trabajó en Nápoles.⁴⁴

Al tiempo que el Principado de Cataluña se enfrentó, el Reino de Castilla pasó a ser aliada de Génova, al recuperar Murcia (1304) y Algeciras (1344): los genoveses recibieron buen trato y privilegios, situación que después se reforzó con el apoyo de los Bocanegra en la dirección de la marina castellana a mitad del siglo XIV.

39 CATEURA BENNÀSSER, P.: "Consolats estrangers a les Illes Balears (1347-1500)", *Mayurqa*, 22/1, 1989, p. 167-180.

40 LÓPEZ BELTRÁN, M.T.: *El Puerto de Málaga en la transición a los Tiempos modernos*, Málaga, 1986, p. 72-76. RUIZ POVEDANO, J.M.: "El consulado catalán de Málaga en la época de los Reyes Católicos", *En la España medieval*, 10, 1987, p. 419-444. CABEZUELO PLIEGO, J.V.; SOLER MILLÁ, J.L.: "El consulado catalán de Sevilla a inicios del siglo XIV", *A l'entorn de la Barcelona medieval*, Barcelona, 2013, p. 171-202.

41 RYDER, A.: *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, 1987. ABUFALIA, D.: "El Mediterráneo en la época de Alfonso el Magnánimo", *Debats*, 104, 2009, p. 18-27. BARCELÓ I CRESPI, M.: "Aspectes de la relació de Mallorca amb el regne de Nàpols a la baixa Edat Mitjana", *BSAL*, 72, 2016, p. 29-51.

42 URGELL FERNÁNDEZ, R.: "L'escribania de la Universal Consignació i la seva documentació (segles XV-XVI)", en *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, Palma, 2002, p. 969-980.

43 TORRES FONTES, J.; TORRES-FONTES SUÁREZ, C.: "Los retablos de Bernabé de Módena en la Catedral de Murcia y sus donantes", *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, 84, 1997, p. 87-116.

44 LLOMPART MORAGUES, G.; PALOU SAMPOL, J.M.: "De portal a portal: innovació i tradició a l'escultura mallorquina del segle XV", en *XVIII Jornades d'Estudis Baleàrics*, Palma, 2000, p. 407-425. SABATER REBASSA, T.: "Guillem Sagrera, arquitecto y escultor", en *La lonja de Palma*, Palma, 2003. JUAN VICENS, A.: "Influencias artísticas e intercambio de artistas entre Nápoles, las islas occidentales itálicas y las islas orientales hispánicas", *Miscelánea Medieval Murciana*, 34, 2010, p. 33-43.

Anexo

Archivo Municipal de Murcia, LR 7 1169, 168r-168v
1328, febrero, 11

Al molt noble e molt honrat don Pere Lopiç Dayala, adelantat del regne de Murcia per lo molt alt senyor Rey de Casteyla, Arnau de Cardaylach, loctinent en lo regne de Malorches per lo molt alt e poderos senyor en Jaime, per la gratia de Deu, Rey de Malorches, comte de Rosseylo e de Cerdanya e senyor de Montpesle, saluts ab tot appareylament de Server e donor. Fem vos assaber que devant nos es estat Rafael Dayen, juheu de Malorches, proposan ab gran querela que con eyl agues nolieiada e tramesa de Malorches a Tenes una barcha den Andreu Ffeneiola de Malorches ab alcunes mercaduries que trametia a Ben Suleymen Ben Ayo Ben Farro an Maymo Ben Aron, juez compayo seu, e la dita barcha fos en lo dit loc de Tenes e ac descarreguades les dites mercaduries quels dits Suleymen e Maymo carreguaren e feren carregar en la dita barcha quatorze ponts de çera en los quals eren L quintals barbereschs e II sacs de nous de xarch que peasuen V roues, les quals mercaduries per la dita barcha trametien al dit Rafael Dayen, companyo lur e com la dita barcha vinent en Mallorches pel contrarietat de temps foser en les mars de Casteyltinyos que es proa de Cartagina, uench I leny armat de XLIII rems del qual eren comites e patrons en Guillén Lario e Martí de Pontons de Murcia e per forsa preseren la dita barcha e trageren ne los dits XIII ponts de çera e los dits II sachs de nous de xarch, les quals mercaduries mesuren de dintre lo lur leyn e aquels sen portaren, en axi quel dit Guillem Lario feu de les dites coses I albera sageylat ab son sageyl lo qual liura al dit Andreu Fauicla, patro de la dita barcha, e contenias en lo dit albara quel dit Guillem Lario auia preses les dites mercaduries per so car deya que eren dela dita Salamon e Maymon veyns de Tenes. E nos, oytz los dits clams del dit Rafael, volens saber ueritat de totes les dites coses, fesem pendre e preseia informacio de totes les dites coses, e trobam que axi com fo proposat dauant nos per lo dit Rafael, segons que damont es dit, es ueritat. Encara nos som enformats e certificats per testimonis dignes de fe quel dit Rafael, els dits Salamon e Maymon son veyns e habitants de la ciutat de Mallorches son tractats en totes coses. E com sia certa cosa e notoria que gran amor e certa amistad sia entre lo dit senyor Rey nostre de Mallorches (e) el dit senyor Rey de Casteyla e entre lurs gens, maraveyla nos foro car los dits Guillem Lario e Martin de Pontons, qui son vehins de Murçia, an guesat assaiar de fer aytal roberia a les gens del dit senyor nostre Rey de Malorches, e com sien certs que vos sots home de gran justicia e de gran leyaltat e ueritat e que nuyl temps no es en vos estada trobada fayla de justicia, en person, de part del dit senyor nostre Rey de Mallorches e per deute de justicia vos requerim e de la nostra vos pregam quels dits Guillem Lario e Martin de Pontons destrenguats a retre e restituir en continent al dit Rápale Dayen o a sson procurador les dites mercaduries a eyl iniustament leuades e toctes. E si les dites mercaduries nos trobauem, que dels bens daqueyls o de les lurs fermases les quals, segons que auem entes, aquí han donades en poder de la uostra cort, fassats satisfer al dit Rafael o al dit procurador seu en la ualor de les dites mercaduries e en les messions per eyls fetes e interesser per occasio de la dita roberia en tal manera si us plaura que en vos no sia trobat defalimient de justicia e que la amor e la pau e la gran amistad, qui son entre los dits senyors Reys e les lurs gens, sien d'aqui auant conseruades e que us placia quels dits robadors qui an fet tan gran acces, punescats en tal manera que d'aqui auant la lur punicio sia exempli als altres uolens assaiar aytals coses. Nos empero som appareylats de obehir vostres precis e requestes en semblants coses e molts maiors.

Datum Maiorice die e anno quipus supra.

EL TESTAMENTO DEL INFANTE PEDRO DE PORTUGAL, SEÑOR DEL REINO DE MALLORCA. EDICIÓN Y ESTUDIO DIPLOMÁTICO

Inés Calderón Medina

Universidad de las Islas Baleares

Resumen: El infante don Pedro de Portugal, hijo de Sancho I de Portugal y Dulce de Aragón, se convirtió en 1232 en *Dominus Regni Maioricarum*, al recibir en feudo el reino de Mallorca de manos de Jaime I de Aragón. Pocos meses antes de morir en 1256 otorgó testamento en la ciudad de *Mallorques*. En el Archivo de la Catedral de Mallorca se conserva el pergamino original que recoge las últimas voluntades del infante. En este artículo se edita nuevamente el documento y, por primera vez, se realiza su estudio diplomático.

Palabras clave: Infante Pedro de Portugal, *Dominus regni Maioricarum*, testamento, edición, estudio diplomático.

Abstract: The prince Peter of Portugal, son of Sancho I of Portugal and Dulce of Aragón, became *Dominus Regni Maioricarum* in 1232, after receiving as a fief the kingdom of Majorca from Jaime I of Aragon. He left a will in the city of Majorca few months before he died in 1256. The original parchment with the prince's last wishes is preserved in the Archive of the Cathedral of Majorca. In this paper the document is edited once more and its diplomatic study is carried out for the first time.

Keywords: Prince Peter of Portugal, *Dominus regni Maioricarum*, will, edition, diplomatic study.

Recibido el 15 de julio. Aceptado el 27 de diciembre de 2020.

Este artículo forma parte del proyecto I+D «EXCELENCIA», "El ejercicio del poder en la Edad Media: espacios, agentes y escrituras (ss. XI-XV)", HAR2017-84718-P; financiado por MICINN-AEI-UE-FEDER.

Abreviaturas: ACM = Archivo Capítular de Mallorca, ARM = Archivo Reino de Mallorca, BNF = Biblioteca Nacional de Francia, ACA = Archivo Corona de Aragón.

10 de junio de 1256. Pedro de Portugal, señor del reino de Mallorca, moría a los 69 años en su residencia de la Almudaina. Así terminaba la larga y azarosa vida del infante lusitano. Unos días después, el notario Pere Romeu abriría en una ceremonia pública el testamento *in scriptis* que contenía las últimas voluntades del infante. Lo había redactado junto a don Pedro ocho meses antes, el 9 de octubre de 1255. En la actualidad el diploma se conserva en el Archivo Capitular de Mallorca.

El 26 de octubre de 1301, Jacobo de Deo, juez ordinario de la curia del Batle de Mallorca, ordenó trasladar el documento. El encargado de hacerlo fue el notario mallorquín Miguel Rotlan.¹ Probablemente el motivo que provocó el traslado esté relacionado con la exención de tributos que Pedro había tenido en Ibiza y Formentera, y que en 1301 reclamaba el arzobispado de Tarragona, ante un nuevo gravamen impuesto por Jaime II de Mallorca.² Dicho documento se conserva en la Biblioteca Nacional de Francia, junto otros diplomas mallorquines.³

El tenor del testamento del infante es conocido gracias a la transcripción realizada por Villanueva en 1851.⁴ Este autor sólo indica que se trata de un original custodiado en el Archivo Capitular de Mallorca.⁵ Su transcripción tiene varios errores y obvia dos renglones del original, cuyo contenido abrevia con un etc.⁶ Más de un siglo después, en 1959, Antonio Brásio utilizó esta transcripción y editó el diploma sin consultar el original, pues repite los mismos errores de Villanueva.⁷ Recientemente el Arxiu Virtual de Jaume I ha editado el traslado custodiado en la Biblioteca Nacional de París.⁸

A pesar de que el tenor del diploma es conocido, consideramos que es necesario realizar por primera vez una crítica diplomática y elaborar una nueva y completa edición del original;

1 PLANAS ROSELLÓ, A.: "El notariado en Mallorca en el siglo XIII", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Hèraldics i Històrics*, 13, 2003, pp. 7-36, pp. 22, 28. Se registra su actividad en Mallorca entre 1280 y 1330, entre 1301 y 1302 fue notario de la curia del Batle de Mallorca. El diploma está signado además por dos notarios que actúan como testigos: Bartolomeo de Capario, y Arnaldo Oliver, quien ejerció como notario en *Mallorques* entre 1298 y 1308, y en 1301 renunció a la escribanía de cartas de Real Patrimonio de la que era titular, PLANAS ROSELLÓ, A.: "El notariado en Mallorca en el siglo XIII", p. 25

2 Posiblemente se trata del conflicto que enfrentaba a Jaime II de Mallorca y el arzobispo de Tarragona por las rentas de Ibiza y Formentera. En la misma unidad documental se conserva el traslado realizado en julio de 1301 de un documento en el que el arzobispo de Tarragona reconoce que tiene en feudo de Jaime II y sus descendientes todas sus propiedades sitas en Ibiza y Formentera. BNF, Ms Latin 9261, doc. 10. En 1302 el monarca mallorquín, a petición del canónico Pere Bos, enviado del arzobispo de Tarragona, levantó el gravamen que había impuesto a la sede tarraconense en Ibiza y Formentera. BNF, Ms Latin 9261, doc. 23

3 BNF, Ms Latin 9261, doc. 5. Imagen disponible en: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9077741r/f12.item.zoom> [última consulta: 29/05/2020], véase ORTEGA VILLOSLADA, A.: "Documentos referentes al reino de Mallorca en los archivos de París", *Mayurqa*, 29, 2003, pp. 341-356.

4 VILLANUEVA, J.: *Viage literario a las iglesias de España*, XXI, *Viage a Mallorca*, doc. XII, pp. 264- 269.

5 VILLANUEVA, J.: *Viage literario a las iglesias de España*, XXI, p. 45.

6 Villanueva no transcribió los renglones 31 y 32 del original, tal vez por considerarlos formularios, aunque no lo son. De hecho, recogen disposiciones importantes sobre la validez del testamento y los posibles codicilos posteriores, y acerca la participación del maestro Vicente y el Maestro João de Verim sobre los beneficios del aniversario instituido en la catedral.

7 BRÁSIO, A.: "O Infante D. Pedro, Senhor de Maiorca", *Anais da Academia Portuguesa de História*, IIª série, 9, 1959, pp. 165-240, doc. XXV, pp. 232-237.

8 Véase Arxiu Virtual Jaume I. Document d'època medieval relatiu a la Corona d'Aragó, doc.001338. Disponible en: <http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/arxiu.php?noriginal=001338> [última consulta 29/05/2020]

pues su estudio ha revelado algunos aspectos destacables. Se trata de un documento de gran importancia tanto para el análisis de la actuación del infante en los primeros años del reino de Mallorca,⁹ como para el estudio de la generación de los hijos e hijas de Sancho I de Portugal y Dulce de Aragón.¹⁰

1. El infante

La vida de don Pedro tiene unas características excepcionales, su sangre regia, su parentesco con los monarcas peninsulares, su habilidad militar, y su astucia política, le permitieron una gran movilidad entre los reinos, que le convirtió en un importante agente del poder en el escenario ibérico. Había nacido en Coimbra en 1187. Su infancia y primera juventud transcurrieron en Portugal, hasta que en 1211 la muerte de su padre abrió un gran conflicto entre los hermanos y Pedro abandonó su tierra. Su destino fue Marruecos, donde permaneció hasta 1223 al servicio de Yusuf II. Tras regresar, se integró en la corte de su cuñado Alfonso IX de León, que le concedió la mayordomía y le convirtió en uno de los hombres más poderosos de su reino. Pero la muerte del monarca leonés y el conflicto sucesorio que culminaría con la coronación de Fernando III como rey de León, provocaron que don Pedro se trasladara a Urgel, donde contrajo matrimonio con la condesa Aurembiaix en 1230. Tras enviudar, el infante cambiaría con Jaime I el gobierno del condado que había heredado de su esposa, por el feudo del reino de Mallorca, que recibió en 1232 bajo el título de *Dominus Regni Maioricarum*. En 1235 participó en la conquista de Ibiza y Formentera junto a Nuno Sanç, conde de Roselló, tras firmar un acuerdo con el arzobispo de Tarragona. En 1244 cambiaría el señorío del reino por el dominio de varios castillos en el reino de Valencia. Durante este tiempo, sus relaciones con el monarca aragonés no siempre fueron buenas, pues en 1248 cambió de fidelidad y participó en la conquista de Sevilla. Finalmente, en 1254 regresaría a Mallorca, donde murió, sin descendencia, en 1256, siendo el señor del reino.¹¹ Su trayectoria vital

9 Son pocos los testamentos de la familia real portuguesa conservados, sólo los de Sancho I y Alfonso II, el padre y el hermano del infante don Pedro; además de los de su medio-hermana, Constança Sanches, y de su hermana Mafalda, la abadesa de Arouca. AZEVEDO, R. *et alii: Documentos de D. Sancho I (1174-1211)*, I, Coimbra, 1979, doc. 84. VIVAS, D.: "Constança Sanches. Algumas observações em torno de uma bastarda régia", *Clio*. Nova série, 16/17, 2008, pp. 223-241. SOUSA, A.C.: *Provas da História genealógica da Casa Real Portuguesa*, I Lisboa, 1748, pp. 27-33. CRUZ COELHO, M.H.: *Arouca, uma terra, um mosteiro, uma santa*, Arouca, 1989, doc, 16, pp. 60- 62.

10 Sancho I casó con Dulce de Aragón, hija de Ramón Berenguer IV y Petronila de Aragón. Su descendencia fue clave para las relaciones de Portugal con las monarquías ibéricas y europeas. La pareja tuvo cuatro hijas: Teresa que casó con Alfonso IX de León, Mafalda que se comprometió con Enrique I de Castilla, pero este matrimonio no se materializó y se convirtió en la abadesa del monasterio cisterciense de Arouca, su hermana Sancha fundadora del monasterio de Celas, y Berenguela casó con Valdemar II de Dinamarca. Tres fueron los hijos varones: Alfonso II que sucedería a su padre en 1211, el infante Fernando de Serpa, conde de Flandes, que fue hecho prisionero de las tropas francesas en Bouvines, siendo liberado en 1227, y falleció en 1233; y el infante don Pedro, señor del reino de Mallorca. Véase, BRANCO, M^a.J.: *Sancho I, o filho do fundador*, Lisboa, 2006, pp. 208-213.

11 Desde los años 60 se han realizado varios estudios parciales de la biografía del Infante. BRÁSIO, A.: "O Infante D. Pedro, Senhor de Maiorca", SANTAMARIA, A.: "Alba del reino de Mallorca. Don Pedro de Portugal, el infante desterrado", en *Historia de Mallorca*, III, 1970, pp. 1-84. SANTAMARIA, A.: "Don Pedro, infante de Portugal, señor de Mallorca (1231-1256)", *Baleares: Analogía de temas*, I, CITE de Baleares, 1975. MATEU Y LLOPIS, F.: "El infante don Pedro de Portugal, *Dominus regni maioricarum*", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 173, 1976. CALDERÓN MEDINA, I.: *Cum magnatibus regni mei. La nobleza y la monarquía leonesas durante los reinados de Fernando II y Alfonso IX de León (1157-1230)*, Madrid, 2011, pp. 230-240. CALDERÓN MEDINA, I.; FERREIRA, J.P.: "Beyond the border. The aristocratic mobility between the realms of Portugal and León (1157-1230)", *E-journal of portuguese history*, 12/1, 2013, pp. 1-48. A pesar de estos estudios aún hay muchos puntos oscuros en la trayectoria de don Pedro, por ello la autora de este artículo está realizando en la actualidad una monografía sobre su vida.

le convierte en un ejemplo excepcional en la Edad Media ibérica. Su servicio a varias monarquías le permitió acumular un gran poder y patrimonio en todos los reinos ibéricos, como queda reflejado en su testamento.

2. El documento

El diploma objeto de este estudio se custodia, en un óptimo estado de conservación, en el Archivo Capitular de Mallorca. Está catalogado en la serie pergaminos con el número 13773.¹² Se trata de un original en pergamino de gran calidad y formato, con unas dimensiones de 520x 410mm y cuya caja de escritura es de 480x310mm. La plica tiene una anchura de 20 mm y presenta dos agujeros de los que colgó el sello del infante, utilizado como sistema de validación. El documento tiene una serie de pequeños orificios que indican que, tras doblarlo, fue cosido. Se concibió, por tanto, como un testamento *in scriptis*.¹³ Este tipo de testamento lo redactaba el propio testador o un notario, en la más absoluta privacidad. Después, era doblado y cosido para cerrarlo. Posteriormente ante los testigos, que desconocían el contenido del documento, en este caso nueve clérigos,¹⁴ se celebraba un acto de otorgamiento al notario, que debía redactar un acta y custodiar el diploma. La principal motivación de este tipo de testamento era preservar en secreto la voluntad del testador y debía ser abierto por el notario en una ceremonia solemne, celebrada tras la defunción del otorgante.¹⁵ La ceremonia se iniciaba a instancias de una autoridad que solicitara la apertura del testamento, el notario abría la carta, la leía públicamente, y los testigos firmaban el diploma al finalizar la lectura.

El texto que se inicia con una Q capital decorada (Fig. 1), se dispone en 39 renglones. Está redactado en latín con una escritura gótica aragonesa de formación, sin cursividad y poco abreviada, característica del notario Pere Romeu.¹⁶

3. La estructura diplomática

El protocolo del diploma comienza con un preámbulo, que incluye una cláusula, en la que el infante expresa la conveniencia de redactar su testamento para disponer de sus bienes y evitar posibles enfrentamientos entre sus consanguíneos y parientes.¹⁷ Le sigue la notificación objetiva, *idcirco*, y la *invocatio*: *In Christi nomine*. Tras ella, la *intitulatio* de don Pedro que, en primer lugar, destaca su sangre real, presentándose como hijo del ilustre rey

¹² MIRALLES SBERT, J.: *Catálogo del Archivo Capitular de Mallorca*, III, Palma, 1942, doc. 13773, p. 65.

¹³ MÁRTIR ALARIO, M^a.J.: *Los testamentos en los formularios notariales castellanos del siglo XVI*, Granada, 2015, p. 283 y ss.

¹⁴ Habitualmente eran siete testigos.

¹⁵ Véase CASAMITJANA I VILASECA, J.: *El testamento en la Barcelona bajomedieval. La superación de la muerte patrimonial, social y espiritual*, Pamplona 2004, pp. 33-35, 215-216. CAMPO GUTIÉRREZ DEL, A.: *El libro de Testamentos de 1384-1407 del notario Vicente de Rodilla. Una introducción a los documentos medievales de últimas voluntades en Zaragoza*, Zaragoza, 2011, p.15.

¹⁶ COLL, C. "El llibre manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca (1239-1243)", Tesis doctoral en la Universidad de las Islas Baleares, Palma, 2012, pp. 30-35. Agradezco a la autora que me haya permitido consultar su trabajo que permanece inédito.

¹⁷ *Quoniam sapientis est animam suam praeponere rebus temporalibus, et sic vivens disponere bona sua, ne post mortem de bonis relictis naschatur iniuriarum occasio, et genererunt odium inter consanguineos et parentes.*

de Portugal Sancho I,¹⁸ en un gesto destinado a enaltecer su origen. Sólo después señala su condición de *Regni Maioricarum Dominus*.

En la *Expositio* el infante añade una cláusula en la que expresa que está sano, con pleno entendimiento y con la memoria y la capacidad de expresarse íntegras;¹⁹ lo que garantizaba la validez legal del diploma.

El dispositivo del documento se inicia con el nombramiento de los manumisores, encargados de hacer cumplir sus últimas voluntades, a los que da potestad para gestionar sus bienes en el reino de Mallorca, Cataluña, Valencia y Aragón. Entre ellos se encuentran dos de las autoridades eclesiásticas más destacadas del archipiélago: el obispo de Mallorca, Ramón de Torrelles²⁰ y el abad del monasterio de Santa María la Real, Bernat de Tornamira;²¹ además de dos eclesiásticos portugueses, destacados en el cabildo mallorquín: El Maestre João de Verim,²² y su médico el Maestre Vicente;²³ y los laicos Arias

18 *Illustris quondam Regis Portugalie filius*. El infante comenzó a emplear esta alusión a su prosapia regia en 1246, en documentos emitidos en Valencia por diversos notarios y se mantuvo hasta sus últimos diplomas emitidos en Mallorca en 1256. (ACA, Cancillería, Pergaminos, Jaime I, serie general 0987); GUINOT RODRÍGUEZ, E.: *Les cartes de poblament valencianes medievals*, València, 1991, pp. 192-194. En 1254 vuelve a emplear esta fórmula, (ACM, Pergamins 13772).

19 *Sani existentes, nostro pleno sensu, et memoria ac loquela integra*.

20 Fue el primer obispo de Mallorca, era hermano de Bernat de Santa Eugènia y de Guillem de Montgrí, arzobispo de Tarragona. Llegó a Mallorca en el tiempo de la conquista en 1229, fue elegido obispo en 1232, sede que ocupó hasta 1266. Véase PÉREZ I MARTÍNEZ, LI.; COLL I.: *Ramon de Torrelles. Primer bisbe de Mallorca*, Palma, 1988.

21 Fue el primer abad del monasterio de Santa María la Real, fundado por Nuno Sanç en 1236. Véase. MORA, P.; ANDRINAL, J.: *Diplomatari del monestir de Santa Maria la Real de Palma*, Palma, 1982.

22 La historiografía mallorquina lo conoce como Maestre Joan de Verí, sin embargo, en su testamento deja claro que es oriundo de Verim, una freigresía del territorio bracarense en la que se sitúa su parroquia Santa María de Verim y la cercana iglesia de San João de Rei a las que hace varias donaciones en su testamento (ARM, ECR 348, fol. 346v). Es posible que se formara en la Catedral de Braga. Llegó a Mallorca como notario del conde Nuno Sanç, formando parte del entorno del infante don Pedro. (ARM, perg. PR, S.XIII, 16); fue procurador del infante Pedro en 1235 (ACM, Perg. 13800). A partir de 1242 es preboste de la Catedral de Mallorca (ACM, CC 3399, fols. 77, 78, 83, 120, 143, 146 etc.). En su testamento de 1276 pide ser enterrado en el altar de San Juan de la catedral, que había mandado construir Nuno Sanç. Tuvo, al menos un hijo natural Bernardo de Verim. Estableció en la catedral una almoina que lleva su nombre. Tuvo importantes propiedades en Porreres, Portocolom, etc. Basten estas líneas para presentar a este individuo. En la actualidad estamos realizando un estudio biográfico de este clérigo bracarense que llegó a ser preboste de la Catedral de Mallorca.

23 Su identificación es difícil de establecer, aunque la documentación catedralicia mallorquina aporta su patronímico *Iohannes*. Es posible que se trate del Maestre Vicente de Santarém, que en 1240 había sido físico de Sancho II de Portugal. Silva ha estudiado a los físicos y médicos registrados en Portugal en la segunda mitad del siglo XIII y sólo se registra a un *mestre* Vicente. Véase SILVA OLIVEIRA, A.F.: *Físicos e cirurgiões medievais portugueses. Contextos socioculturais, práticas e transmissão de conhecimentos (1192-1340)*, Porto, 2016, p. 135. Véase, NORTE, A.: *Letrados e cultura letrada em Portugal, (sécs. XII e XIII)*, II, Tesis doctoral defendida en la Universidad de Lisboa en 2013, pp. 310-313, y 330. No sería extraño que tras servir a don Sancho se incorporara al servicio de don Pedro en los últimos años de su vida, cuando estaba enfermo, posiblemente de la enfermedad de Andrade. Estuvo a su lado en los últimos momentos de su vida. Tuvo un papel destacado en la catedral mallorquina: en 1251 y 1261 fue preceptor de la catedral de Palma, (ACM, perg. 7862, y ACM, CC3399, fol. 94v), y cabiscol. La última referencia en la documentación encontrada data de 1265 por lo que fallecería con posterioridad (ACM, perg. 8126). Estableció un aniversario en la catedral que se celebra el 28 de mayo. PONS CORTÉS, A.: *La catedral de Mallorca i la Consueta Antiga d'Aniversaris*, Palma, 2019, p. 203.

Iohannis,²⁴ Pedro Nunis²⁵ y Bernardo Dalmau. Todos ellos formaban parte de su círculo más cercano y le habían servido durante largo tiempo.

Después don Pedro elige su lugar de sepultura en la Catedral de Mallorca, donde establece que se construya una capilla en honor a San Vicente, patrón de la monarquía portuguesa. Crea un beneficio para que dos sacerdotes recen por la salvación de su alma, y establece que dos lámparas ardan eternamente con el mismo fin. Asimismo, concede varios sufragios a distintas instituciones religiosas insulares como la Catedral, la Orden del Temple, los hospitalarios, los dominicos y los franciscanos de Mallorques; el monasterio de Santa María la Real, el monasterio de Santa Margarita, el hospital de San Andrés, el hospital de Santa María Magdalena, y el hospital de San Antonio.²⁶ El resto de las disposiciones están destinadas al pago de las deudas, a la reparación de injurias, y al reparto de sus bienes, muebles y raíces, sitios en Mallorca, Ibiza, Valencia, Cataluña y Aragón. En otras mandas el infante ordena entregar una parte de sus bienes a los hombres que le han servido; además de a Jaime I de Aragón, a su hermana la infanta Mafalda de Portugal y al obispo de Mallorca. Posteriormente, don Pedro ruega a su sobrino Alfonso III de Portugal, que no se oponga a disolver los bienes que tiene en su reino, y suplica a su pariente Alfonso X de Castilla, que ayude a sus manumisores a gestionar los bienes que tiene en Castilla.²⁷ Finaliza el cuerpo del documento con una cláusula corroborativa, que da legalidad al diploma.

El escatocolo se inicia con la data tópica y crónica del documento. La validación se realizó a través de la imposición del *signum* heráldico del infante, en cuyo centro se disponen los primeros emblemas de la casa real portuguesa: cinco escudetes en cruz cargados de besantes; laureados por cuatro cruces, utilizadas como emblema por los reyes de Aragón (Fig. 2).²⁸ Tras él, Pere Romeu dispuso su *signum*.

El diploma se validó con el sello de cera del infante. En la actualidad no se conserva, pero en 1301 aún colgaba del pergamino original; pues Miguel Roltán lo describió en su traslado. Se trataba de un sello de cera pendiente en cuyo anverso aparecía una figura arquitectónica; tal vez un castillo, rodeado de la leyenda *DEI GRATIA REGNI MAIORICARUM DOMINI* y en

24 Arias Iohannis, es nombrado en varios diplomas como *milite nostro*. Posiblemente se trata de un hijo de Juan Arias de Robreda que perteneció al entorno del infante desde su etapa en León. Don Arias fue uno de los hombres más próximos al infante, confirma gran parte de sus diplomas. Don Pedro le entregó destacados cargos en la isla. En 1243 fue veguer de Mallorca (ARM, ECR, 342, fol. 162r, doc. 3). En 1253 tenía el castillo de Alaró (ARM, ECR 342, fol. 243r, doc.2). Tuvo un importante patrimonio en la isla, en lugares como Pollença y Alcudia (ARM, ECR, 342, fol. 39v, docs. 3 y 4). Tras la muerte del infante don Pedro continuó en Mallorca al servicio de Jaime II, quien lo nombró Batle de Mallorca en 1259 (ARM, ECR, 345, fol. 121, doc. 5).

25 Se trata de un *milite* de origen portugués, que llegó a la isla con el infante don Pedro en 1232. Fue veguer de Mallorca en 1240. COLL, C.: *El llibre manual de Pere Romeu...*, docs. 94, 95, 175, 206. (ARM, ECR, 342, fol. 111r, doc. 3) Era hermano de Miguel Nunis y João Nunis que se asientan en la isla. En el repartimiento el infante le entregó 1 predio, 30 yugadas y 430 quarteradas en Inca. SANTAMARIA, A.: "El alba del reino de Mallorca", p. 40.

26 Sobre la ciudad medieval, véase BARCELÓ CRESPI, M.; ROSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006.

27 Pedro recibió importantes propiedades en el repartimiento de Sevilla: 20 yugadas en Tejada y un donadío mayor GONZÁLEZ, J.: *Repartimiento de Sevilla*, I, Madrid 1951, pp. 56, 178, 201, 260, 318; II, pp. 19, 133, 229, 266. Se desconocen las propiedades que tuvo en Portugal, ya que su padre no le dejó ninguna propiedad en el reino, y no se ha conservado ninguna otra referencia documental a sus bienes.

28 El *signum* del infante tiene unas dimensiones de 35mm de altura x 45mm de anchura.

el reverso, una figura de un caballero armado ecuestre, rodeado por la leyenda *SIGILUM DOMINI PETRI*.²⁹

Después de la imposición del sello, se dobló y cosió el pergamino para cerrarlo. Pere Romeu y el infante pidieron que ante ellos comparecieran los testigos para que presenciaran el otorgamiento del documento. A partir de entonces, el notario lo custodiaría, y mantendría en secreto las últimas voluntades del infante hasta su muerte.³⁰ Tras el fallecimiento de don Pedro, a instancias de una autoridad y previa declaración de los testigos del otorgamiento del testamento, el notario abriría la carta y la leería públicamente. Después, los testigos y los manumisores signaron el documento. Si se observa atentamente, las firmas de los testigos se efectuaron en el interlineado entre el *signum* del infante y el *signum* del notario, con una tinta distinta, aunque parece que por la misma mano del notario. Los *signa* de los manumisores fueron realizados de igual manera en el interlineado entre el renglón final del texto y la suscripción del infante. Es evidente, por tanto, que la lista de confirmantes y los *signa* de los manumisores fueron realizados *a posteriori*, en el espacio que quedó vacío en el pergamino tras su redacción (Fig. 3).

4. Conclusiones

A pesar de que se conocía el tenor del testamento del Señor del reino de Mallorca, era conveniente elaborar una nueva edición del mismo, ya que la publicada por Villanueva y reeditada por Brásio estaban incompletas. Asimismo, era necesario realizar por primera vez el estudio crítico del diploma original, puesto que tiene ciertas características, desconocidas hasta el momento, que revelan importantes novedades sobre el diploma y su otorgante.

Por primera vez se ha analizado la tradición documental del testamento, que ha permitido conocer, a través de su traslado, la descripción del sello utilizado por el infante para validarlo. Es uno de los pocos testimonios del sello empleado por don Pedro, mientras fue señor del reino de Mallorca.

El análisis diplomático ha permitido determinar la tipología documental, hasta el momento desconocida. El infante decidió otorgar un testamento *in scriptis* para mantener sus últimas voluntades en secreto. En el preámbulo advertía la necesidad de testar para evitar conflictos entre los parientes y consanguíneos; tal vez éste es uno de los motivos por los que decidió redactar este tipo de testamento. Moría sin descendencia, poseía un gran patrimonio en todos los reinos ibéricos; era consciente de la dificultad de gestionar un patrimonio tan extenso y sabía que posiblemente su herencia provocaría enfrentamientos entre sus hombres y sus parientes, incluidos los reyes de Aragón, Castilla y Portugal.

²⁹ BNF, Ms. Latin, 9261, doc. 5. *Sigillo cereo dependenti ipsius domini Petri sigillato: quod sigillum est dicti domini Petri, et in una parte ipsius est castrum, et in circuito ipsius partis litere sequentes: "Del gratia regni Maioricarum domini"; et in alia parte, ipsius sigillo est miles armatus, tenens scutum/ et lanceam et in circuito ipsius partis, sunt tales litere: "Sigillum domini Petri"*

³⁰ Pere Romeu procede de Barcelona, es uno de los primeros notarios de Mallorca. Se registra su actividad en la isla entre 1232 y 1270. Pudo fallecer con posterioridad a 1277 y antes de 1299. COLL, C.: *El llibre manual de Pere Romeu...*, pp. 38-39. Fue notario del infante durante los últimos años de su vida. Del testamento del infante se desprende la relación de confianza que los unía, pues sería Pere quien custodiara el testamento, pero posiblemente también tenía y custodiaba el archivo particular de don Pedro.

A pesar de que el análisis del contenido del diploma no es el objetivo de este trabajo, era necesario para su comprensión y para conocer las relaciones de don Pedro, identificar a los individuos que nombró como sus manumisores. Los elegidos fueron las principales autoridades eclesiásticas del archipiélago, dos clérigos portugueses –el maestre João de Verim y el maestre Vicente– que lograron una posición destacada en el cabildo catedralicio mallorquín; además de dos laicos de origen portugués –Arias Iohannis y Pedro Nunes– que, gracias a su servicio a don Pedro, ostentaron importantes cargos en la isla, y el catalán Bernardo Dalmau. Esta identificación permite observar quiénes, junto al notario, formaban parte del círculo de hombres de confianza del infante y cómo lograron alcanzar destacadas posiciones de poder en el recién nacido reino de Mallorca.

Los manumisores son nombrados para gestionar la herencia en Aragón, Cataluña, Valencia y el reino de Mallorca; aunque se hace mención a los manumisores que deben disolver las deudas y gestionar los bienes en Castilla y en Portugal. Para esta función don Pedro hace referencia a un procurador, que no nombra. Aún quedan dudas sobre cómo se resolvió su herencia en Castilla, sólo se conocen vagamente los bienes que recibió en el repartimiento de Sevilla, pero la alusión a las cartas de sus propiedades sevillanas que eran custodiadas por Pere Romeu, revela que la producción documental nacida de la gestión de su patrimonio en este espacio pudo ser abundante. Desconocemos si en estas cartas había instrucciones para gestionarlo tras la muerte de don Pedro.

Por otra parte, sorprende que el testador no haga ninguna donación a instituciones religiosas vinculadas con la familia real portuguesa. Si bien es cierto que manda construir en la catedral mallorquina una capilla en honor a San Vicente, el patrón de la monarquía lusitana, resulta llamativo que en sus últimas voluntades no otorgue ninguna manda en beneficio de Santa Cruz de Coimbra, donde estaban sepultados su padre y su abuelo, Alfonso Enríquez, además de las reliquias de los Mártires de Marruecos, que él había rescatado y trasladado a Coimbra. Tampoco a los monasterios de Lorvão, Celas y Arouca, fundados por sus hermanas, o al monasterio de Alcobaça donde su hermano, Alfonso II, había establecido el nuevo panteón regio portugués. Éste no es el comportamiento habitual en un magnate exiliado. Este indicio, junto a la vaguedad con la que se alude al patrimonio sito en Castilla y Portugal, y a la alusión al procurador que debe resolver los asuntos castellanos y portugueses, nos hacen sospechar que, tal vez, don Pedro pudo constituir dos o tres masas hereditarias por cuestiones de territorialidad y que pudieron existir uno o varios codicilos en los que se gestionaran los asuntos de los reinos occidentales. Pero esta sospecha debe quedar en el ámbito de la hipótesis, porque no se ha conservado documentación que pueda certificarla. Con este artículo se ha pretendido dar a conocer el diploma original del testamento de don Pedro y arrojar un poco de luz sobre su herencia.

5. Apéndice documental

1255, octubre, 9. Mallorques

Testamento del infante don Pedro de Portugal, señor del reino de Mallorca.

A/ ACM, Perg. 13773. Org, Pergamino 520x 410mm, caja de escritura 480x310mm. Escritura gótica aragonesa de formación. El diploma conserva los agujeros de los que colgó el sello pendiente que no se conserva, pero que sí tenía en 1301 cuando se hizo el traslado. Se trata de un testamento cerrado, pues tiene los orificios que indican que estuvo cosido para cerrarlo. Reg. MIRALLES SBERT, J.: *Catálogo del Archivo Capitular de Mallorca*, III, Palma, 1942, doc. 13773, p. 65. Edit. VILLANUEVA, J.: *Viage literario a las iglesias de España*, XXI, doc. XII, pp. 264-269. BRÁSIO, A.: "O Infante D. Pedro, Senhor de Maiorca", *Anais da Academia Portuguesa de História*, IIª série, 9, 1959, pp. 165-240, doc. XXV, pp. 232-237.

B/ BNF, Ms. Latin, 9261, doc. 5. Traslado efectuado VIIº Kalendas nouembris anno Domini Millesimo CCCº primo; es decir 26 de octubre de 1301 por Miguel Roltan, notario público de Mallorca, efectuado por orden de Jacobo de Deo, juez ordinario de la curia del Batle de Mallorca. Conserva la descripción del sello del diploma original. *Sigillo cereo dependenti ipsius domini Petri sigillato: quod sigillum est dicti domini Petri, et in una parte ipsius est castrum, et in circuito ipsius partis litere sequentes: "Dei gratia regni Maioricarum domini"; et in alia parte, ipsius sigillo est miles armatus, tenens scutum/ et lanceam et in circuito ipsius partis, sunt tales litere: "Sigillum domini Petri"*. Imagen disponible en: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9077741r/f12.item.zoom> Edit. Arxiu Digital Jaume I, doc. 001338.

Quoniam sapientis est animam suam praeponere rebus temporalibus, et sic viuens disponere bona sua, ne post mortem de bonis relictis naschatur iniuriarum occasio, et generetur odium inter consanguineos et parentes.

Idcirco, in Christi nomine, nos infans domnus Petrus, illustris / quondam regis Portugalie filius, et regni Maioricarum dominus, sani existentes, nostro pleno sensu, et memoria ac loquela integra, facimus nostrum testamentum, in quo eligimus manumissores nostros, videlicet, dominum Raimundum, Dei gratia Maioricensem episcopus, et abbatem de regali Ordinis Cisterciensis, Berengarium de ³ Tornamira, et Aris Yuaynes, Petrum Nuniz, et magistrum Johannem Maioricensem prepositum, magistrum Vicentium, fisicum nostrum, et Bernardum Dalmacii, quibus rogando precipimus, quod si nos mori contigerit in Maioricis, vel in Cathalonia, siue³¹ in toto regno Aragonie, vel in regno Valencie, ipsi recipiant / et petant, diuidant, distribuunt, administrent et disponant omnia bona nostra, mobilia et immobilia, ac se mouencia ubique, et faciant de ipsis provt hic inferius inuenerint ordinatum, sine eorum dampno.

In primis volumus et precipimus quod de bonis nostris predicti manumissores nostri soluant omnia debita nostra, et in/iurias nostras restituant et emendent, atque legata soluant inferius annotata. Et elegimus sepulturam nostram in ecclesia catedrali sedis Maioricensis, et instituímus in eadem ecclesia sedis memorate, duos sacerdotes qui continue et assidue perpetuo celebrent in eadem sede, ob remedio anime nostre et animarum parentum nos³trorum et eorum quibus iniurati sumus. Instituímus etiam in eadem sede duas lampades, quae perpetuo ardeant, die noctuque, coram altare Sancti Vicentii, quod volumus et precipimus quod in eadem sede de nouo construatur cum capella et ornatu suo de bonis nostris, coram quo altare vel iuxta iubemus sepulcrum nostrum fieri honora/biliter, prout decet. Et volumus atque mandamus quod dicti manumissores nostri emant redditus

³¹ En la transcripción se respeta la distinción u/v.

mille solidorum realium Valencie de bonis nostris, tam mobilibus quam immobilibus, que habemus vel habere siue percipere debemus aliqua ratione, tam in Maioricis, quam in Euiza, quam in Xibilia, quam in Taylata, quam in illis viginti milibus *solidis* / quos nobis tenetur dare illustris rex Aragonum, iuxta conuentiones inter nos et ipsum factas, provt in instrumentis inter nos factis liquide continetur. Quos mille solidos annuatim habendos et percipiendos damus et assignamus dictis duobus sacerdotibus per medium diuidendos, et quilibet sacerdos teneat unam lampadem de dictis duabus coram dicto altari cum ⁹expensis suis.

Et legamus illustri regi Aragonum quidquid habemus vel habere debemus in Euiza, ita tamen quod ipse soluat supra dictis manumissoribus nostris sine strepitu causarum et sine condicionem et sine contradiccionem et dilacionem aliqua, infra quatuor meses post obitum nostrum, supradictos viginti milia solidorum; et si noluerit soluere ipsos dictis manu/missoribus nostris, infra quatuor menses post obitum nostrum, idem manumissores nostri ex tunc possint vendere et alienare omnia que habemus vel habere debemus in tota insula Euiza, et³² compleant de hiis et aliis bonis nostris ea omnia que superius dicta sunt et inferius continebuntur; et nichilominus illustris rex predictus teneatur sol/uere dictos viginti milia solidorum meis manumissoribus antedictis.

Et legamus dicto domino R(aimundus) Maioricensi episcopo, maiestatem argenteam Sancte Marie quam habemus cum capillis eiusdem beate Virginis qui intus sunt, et anulum auri cum lapide safireo, qui fuit sancti Thomasii de Conturberio. Et legamus ecclesie sedis Maiori/¹²censis, centum solidos, et fabricae eiusdem ecclesie quinquaginta solidos et processioni eiusdem sedis C solidos. Et legamus domui Templi Maioricensis unum equum, et omnia arma et guarnimenta corporis nostri. Legamus domui fratrum Predicatorum et domui fratrum Minorum Maioricensis, cuilibet CC solidos; monasterio de regali Ordinis Cisterciensis, CC solidos realium Valencie; domui Hospitalis Sancti Johannis Baptiste, L solidos; monasterio Sancte Margarite, L solidos; Hospitali Sancti Andree, L solidos; Hospitali Sancte Marie Magdalene XXX solidos; Hospitali Sancti Antonii, XXX solidos; captiuis redimendis XXX solidos; cuilibet ecclesie parrochiali ciuitatis Maioricarum, X solidos.

/ Et legamus dicto Ariz Yuaynes mille solidos realium Valencie, et Petro Nuniz predicto alios mille solidos, pro seruiciis que nobis diucius contulerunt. Et legamus dicto Berengario de Tornamira C solidos; et dicto Bernardus Dalmacii quingentos solidos; et dicto magistro Iohanni C solidos; et dicto magistro Vicencio C solidos.

Item volumus et mandamus quod omnes oficiales/¹⁵ nostri reddant compotum, et ea que tenuerint de bonis nostris supredictis manumissoribus nostris, et quod episcopus predictus possit eos absoluere et facere eis diffinicionem plenariam de omnibus quae haberunt de bonis nostris et quod nulli alteri, inde postea teneantur modo aliquo respondere. Volumus etiam et precipimus quod manumissores nostri de bonis nostris prouideant / familia nostre, ita quod possint redire comode ad partes suas, et satisfaciant eidem secundum seruicium quod nobis fecit.

Item volumus et mandamus quod regnum Maioricarum et castra que in eodem regno sunt post obitum nostrum restituantur illustri regi Aragonum et suis prout in instrumentis inter nos ultimo habitis plenius continetur. Supplicantes / eidem quod debeat nobis pa<r>cere,³³ si in

³² Gramaticalmente debería haberse utilizado *ut*, pero el notario escribió claramente *et*.

³³ “r” interlineada.

aliquo ipsum offendimus, et nos parcimus ei, si in aliquo ipse nos offendit. Et rogamus ipsum ut milites nostros, et quos nos hereditauimus et familiam nostram habeat commendata; et eis donaciones quas eis fecimus in pace tenere faciat et habere ac perpetuo possidere. Et rogamus ac supplicamus illustri regi /¹⁸ Castelle, honorabili et reuerendo consanguineo et carissimo atque fideli amico nostro, de quo plurimum confidimus, quatenus adiuuet predictos nostros manumissores, et soluat eis vel eorum procuratori illud quod nobis debet et faciat persolui eisdem vel procuratori eorum omnia debita, que nobis debentur in suo regno et districtu; et faciat nostros redditus / et omnia que in suo regno habemus tradi et penitus deliberari dictis manumissoribus nostris vel eorum procuratori, et non impediatur quin dicti manumissores vel eorum procurator possint uel possit vendere et distrahere hereditates nostras, quas habemus in suis regnis, et quas ipse nobis dedit, et nos ab eo adquisiuimus, ut in isto casu eius au/xilio mediante possemus defectui et necessitati nostre anime subuenire.

Item rogamus et supplicamus illustri nepoti nostro regi Portugalie quatenus pro crientela quam in eo fecimus, et pro parentela et debito quod est inter nos et ipsum, et pro nostra benedictione et valore sui, vel manumissoribus nostris uel eorum procuratori, omne id quod nobis tenetur /²¹ et tenebitur dare aliqua ratione de predictis presentibus et futuris; et dari faciat ad hiis qui tenent redditus nostros et prouentus, quos habemus vel habere debemus, siue percipere aliquo modo in terra nostra; quam de ipso tenemus in regno Portugalie.

Item legamus regine domne Mafalde, dilectissime sorori nostre, omnis anulos et lapides nostros, excep/to anulo quem dimitimus Maioricense episcopo predicto; sic quod ipsa accipiat et retineat de illis quos uoluerit, et alios det amore Dei pro anima mea vel in debitis nostris. Et si forte ipsa antequam nos decederet, manumissores nostri faciant de ipsis sicut de aliis bonis nostris.

Volumus etiam et mandamus quod dictos suos sacerdotes instituant perpetuo, cum / uaccauerit locus eorum episcopo Maioricensis, qui pro tempore fuerit, et capitulum sedis eiusdem, infra mensem a tempore uaccationis, et qui sint in sacerdotali gradu constituit. Item volumus quod si omnes supra scripti manumissores nostri interesse non potuerint executioni supra dictorum, episcopus praedictus, cum illis quos de ipsis habere poterit, predicta omnia exequatur. Volumus /²⁴ etiam et mandamus quod magister Vicencius, fiscus noster predictus, in tota vita sua percipiat per se vel per procuratorem suum, redditus superius assignatos dictis duobus sacerdotibus; et ipse teneat vel procurator suus, duos sacerdotes et predictas duas lampades. Et predicti sacerdotes, quos instituimus superius, teneantur interesse omnibus horis canonicis dicte sedis, / a cantico gradu usque ad completorium, et ad processiones omnes, tam defunctorum quam festiuitatum; mandantes et precipientes dictis manumissoribus nostris quod predictos redditus dictorum mille solidorum dicto magistro Vicencio assignent, et eum debeant adiuuare. Volumus etiam quod si magister Vicencius predictus decesserit ante quam magister Iohannes, prepositus / memoratus, ipse magister Iohannes precipiat redditus superius assignatos dictis duobus sacerdotibus in vita sua; et teneat dictos duos sacerdotes qui celebrent continue in predicto altari Sancti Vicentii, et seruiant ecclesie sedis memorate, ut superius est iam dictum; et teneant similiter dictas duas lampades, et faciat seruicium earum. Post mortem vero dic/²⁷torum magistri Vicentii et magistri Iohannis, episcopus Maioricensis et capitulum conferant predicta beneficia sacerdotibus, ut superius declaratur.

Item volumus et precipimus quod manumissores nostri emanent de bonis nostri decem

morabitanos censuales, de quibus fiat et statuatur anniuersarium nostrum, quod fiat bis quolibet anno in dicta sede, videlicet, / de quinque morabitanis in die obitus nostri, et de aliis quinque morabitanis in medio cuiuslibet anni; et precipiant canonici et presbyteri dicte sedis de dictis X morabitanis equales porciones, et de alii dicti beneficiati eiusdem sedis medias porciones. Et istos decem morabitanos teneant et recipiant presbyteri nostri et illi qui tenerint dictos presbyteros in vita sua, videlicet, / magister Vicentius, in vita sua, et post eius obitum magister Iohannes, prepositus antedictus, ut superius continetur; et faciant de predictis bis in anno dicta anniuersaria.

Item damus et concedimus dictis manumissoribus nostris plenum posse et auctoritatem petendi, recipiendi, transigendi, componendi, uendendi et distrahendi omnia bona nostra mobilia ^{/30} et immobilia, usque ad predicta complenda et exequenda. Et quamcumque uenditionem vel distractionem, receptionem siue petitionem, transactionem siue compositionem inde fecerit, eam siue ea omnia confirmamus, approbamus et concedimus, acsi a nobis personaliter et specialiter facta erant. In ceteris autem bonis nostris, completis et peractis omnibus predictis / et singulis, instituimus nobis heredes pauperes Christi, et ipsum Dominum Ihesu Christum.

Hec est autem nostra ultima voluntas, quam laudamus, approbamus, concedimus et confirmamus, que si non valet iure testamenti, volumus quod iure codicillorum vel cuiuslibet ultime uoluntatis siue quocumque iure vel ratione melius valere possit, ueleat in eternum.

/ Item volumus et mandamus quod magister Vicentius in vita sua, et magister Iohannes post eius obitum similiter in vita sua habeant plenum posse et ius conferendi et prebendi dicta beneficia, dictis duobus presbyteris superius assignata; post ipsorum vero obitum et eorum quibus ipsis assignauerint, vel quibus ipsi dicta beneficia contulerint, episcopus et capitulum eiusdem sedis ^{/33} habeant ius prebendi et instituendi prout superius est expressum.

Item volumus et mandamus Petro Romei, vassallo nostro, quod ipse det et deliberet manumissoribus nostris predictis vel eorum procuratori, omnes cartas quas tenet de nobis, de hereditatibus nostris de Xibilia et de Taylada, et omnes denarios et alia bona nostra que de nobis tenet et pro nobis recepit aliqua ratione.

/ Actum est hoc apud Maioricas, VII idus octobris, anno Domini M CC quinquagesimo quinto.

/ Signum (*signum*) infantis dompni Petri predicti, qui hoc nostrum testamentum fieri iussimus, et idem concedimus et firmamus.

^{/36} (1^a col.) (*Signum*) Raimundi, Dei gratia Maioricensis episcopi.- (*Signum*) magistri Iohannis, prepositi antedicti.- (*Signum*) magistri Vincencii predicti.

/ (2^a col.) (*Signum*) Berengarii de Tornamira.- (*Signum*) Ariz Juaynes, manumissorum predictorum, qui hoc firmamus et concedimus.

/ Testes huius testamenti sunt: Iacobus de Sancta Eugenia, Maioricensis sacrista; Berengario de Olzeto, canonicus Maioricensis; Thomasius, canonicus Maioricensis; Ymbertus de Turricellis; B. de Sancto Martino; A. Burgueti; Robertus de Terrachona; G. de Guadello; Guillermus, capellanus / domini episcopi Maioricensis; G. de Sancto Cucuphato, presbiter.

^{/39} Signum (*signum*) Petri Romei, notarii publici Maioricarum, qui mandato dicti domini Infantis hoc scripsit, die et anno prefixis.

Fig. 1 Q capital inicial

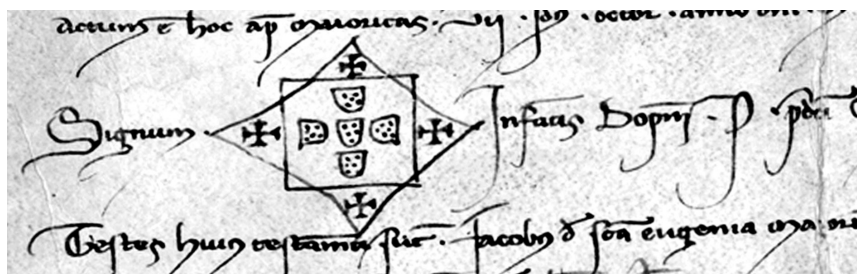

Fig. 2 Signum heráldico infante Pedro

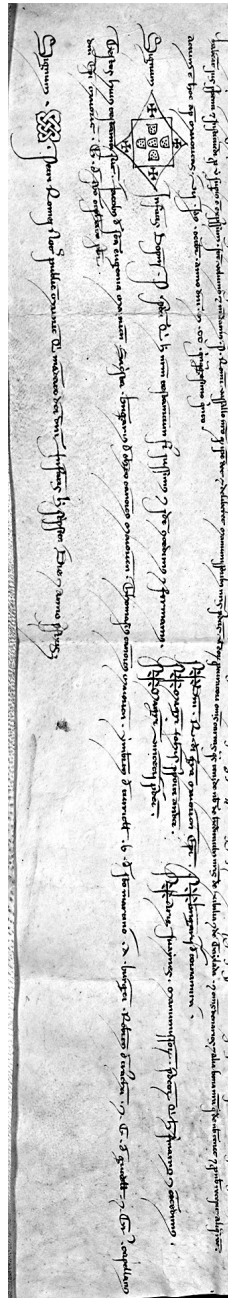

Fig. 3 Suscripciones

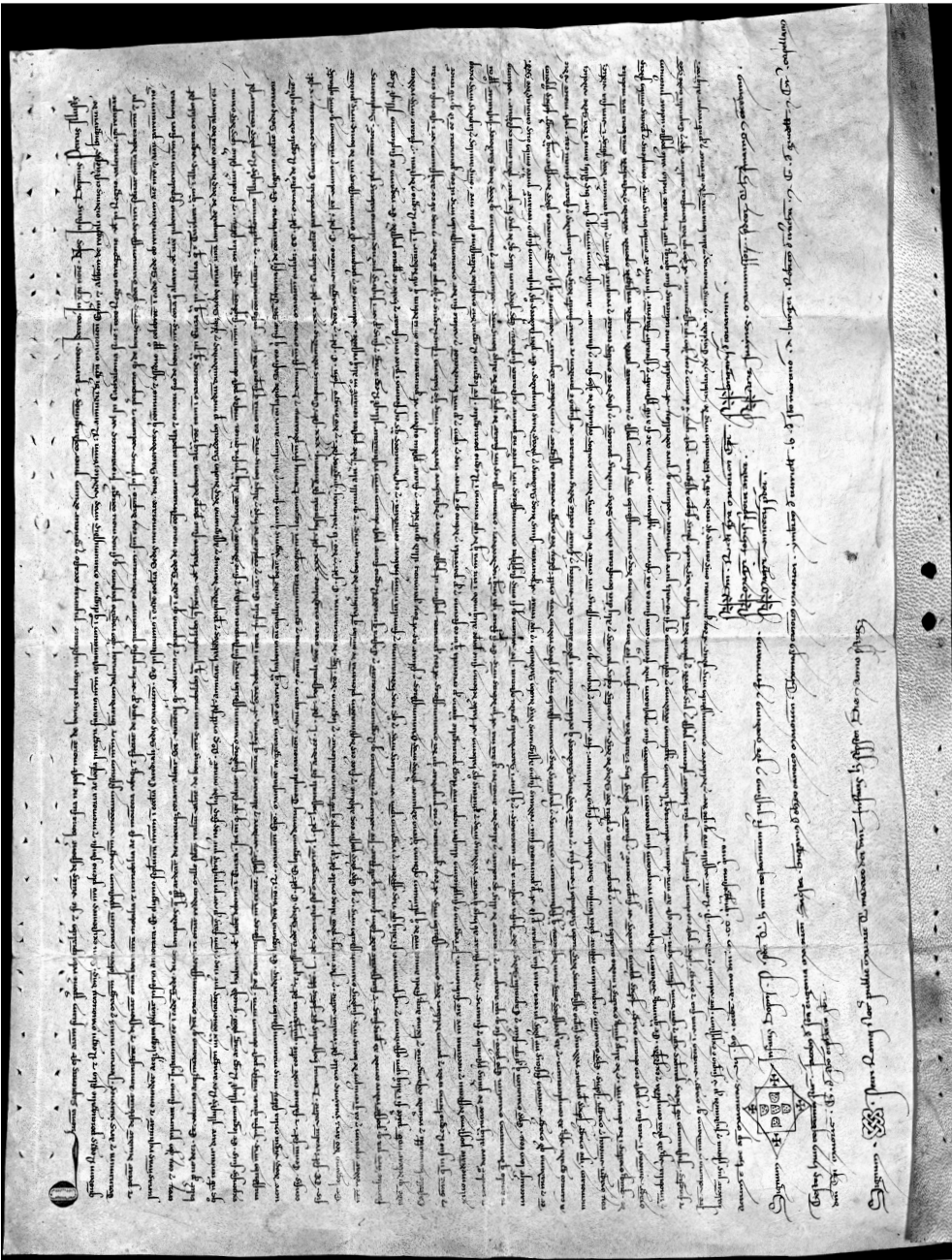

Fig. 4 Testamento infante

RECENSIONS

AMENGUAL BATLE, Josep:
*Visitas ad limina de los obispados de Baleares:
 Mallorca, Menorca e Ibiza (1590-1939)*,
 Madrid-Oporto, Editorial Síndéresis, 2019, 1.059 p.

Miguel G. Garí Pallicer

Universitat de les Illes Balears-IEHM

El present llibre és obra d'un dels principals contribuïdors al coneixement de la història de l'església a les Balears, el Dr. Josep Amengual i Batle, MSSCC. Es tracta d'un autor cabdal de la història de la religió i de l'església en aquest context. Aquesta consideració s'aferma en el fet que durant la seva trajectòria ha resseguit l'evolució del cristianisme a les Balears entre la Tardo antiguitat fins a l'Època Contemporània. L'amplitud cronològica és acompanyada, també, perquè ho ha fet a través de nombrosos llibres i articles, obres que a més, el veterà autor comparteix puntualment a les plataformes en xarxa destinades a l'intercanvi entre investigadors d'arreu del món. La seva obra transita entre els estudis de temàtiques específiques variades com el lul·lisme o el primer cristianisme amb les grans síntesis sobre la història de l'església de les Balears com la clàssica *Història de l'Església a Mallorca* en tres volums publicats a l'editorial Leonard Muntaner i, més recentment, d'una part important del llibre *Historia de las Diócesis españolas: Mallorca, Menorca e Ibiza* publicada aquest any 2020 dins les històries de les diòcesis d'Espanya publicada per l'editorial Biblioteca de Autores Cristianos (BAC), referència per aquest tipus de línia historiogràfica.

Aquest treball presenta dues parts ben delimitades. Per una banda, la transcripció dels documents anomenats *Visitas ad limina* redactats pels bisbes de les diòcesis de Mallorca, Menorca i Eivissa entre 1590 i 1933 en llatí, i, per altra, un estudi introductorï previ. El primer d'aquests punts té el valor de tractar-se d'una publicació de fonts d'arxiu. En general, la historiografia balear manca de transcripcions seriades de documents, fet pel qual és d'agrair qualsevol treball en aquesta direcció, ja que és una tasca poc agrada i, en general, poc valorada però indispensable pel desenvolupament de treballs del camp de la recerca en humanitats i ciències socials. Es tracta, a més, d'una documentació que compta amb un valor afegit, ja que no es conserva als arxius mallorquins i l'autor va recuperar dels arxius vaticans. (p. 67). Hi ha altres estudis a la geografia espanyola que s'han ocupat d'aquesta temàtica amb una cronologia ampla, com els casos de Cartagena, Pamplona, Oviedo o Toledo. Les Illes Balears, ja que el text tracta dels tres bisbats de l'arxipèlag, s'afegeixen en aquesta relació amb una obra que, al contrari que les diòcesis citades, inclou bona part del segle XX, arribant fins a la II República. Així, el llibre recull un total setanta-sis visites, repartides entre les quaranta-sis de les diòcesis de Mallorca (1590-1932), les divuit de la de Menorca (1795-1933) i les deu d'Eivissa (1783-1932). Aquesta visió de llarga durada dona una major dimensió al text. A partir d'aquesta documentació, que recull informes enviats pels bisbes a Roma per donar la informació requerida sobre alguns aspectes de l'estat de l'església local, es poden observar canvis dins la institució però, també, de la societat on està inserta i la seva interacció. La claparadora quantitat de texts transcrits fan ben necessari el complement d'un índex. El llibre respon a aquesta exigència amb seixanta pàgines d'índexs diversos dividits per diòcesis que poden ser de gran ajuda pels interessats en les temàtiques tractades.

D'un gran interès és també, l'estudi introductorï. La documentació transcrita té una gran potencialitat per estudis futurs però el fet que estigui en llatí, que respongui a una tipologia documental molt concreta dins l'organització de l'església i que s'estengui al llarg de cinc segles, fa que necessiti una introducció que pugui guiar el lector pel miler de pàgines que conformen el volum. I així ho fa l'autor. Al llarg de les gairebé cent planes de la introducció l'autor tracta dels aspectes interns del document com el seu significat dins l'organització de l'església romana sorgida de Trento i el tractament que d'aquesta obligació diocesana feren els bisbes i les institucions diocesanes al llarg del temps. També, l'autor dona una primera aproximació al potencial ús d'aquesta documentació confrontant el contingut de les *Visita ad limina* amb l'evolució de l'església, particularment, la balear. En aquest punt les referències es situen als segles XVIII al XX copsant els canvis profunds de la relació entre església, estat i societat en un moment de canvi profund de tendències com foren el regalisme il·lustrat borbònic, el naixement de l'estat lliberal o els canvis econòmics produïts arran de la revolució industrial. Les visites mostren alguns dels mecanismes que l'església local va fer servir per mantenir-se com un referent social com foren la importància de l'educació (p. 72-78) o el creixent paper femení (p. 88-91), així com, també, les limitacions imposades per un decalatge entre allò que esperava l'església i el que exigia el nou estat constitucional (p. 80-87).

De l'estil del text volem destacar una qüestió. Darrerament, un dels corrents historiogràfics que s'estan reivindicant duu el nom d'"Egohistòria". Es tracta d'un tipus d'investigació on a més d'historiar-se uns fets es fa la història de la mateixa recerca. El text del p. Amengual n'és un exemple, encara pugui ser involuntari. Així, és un exercici ben interessant llegir la

introducció de l'obra amb una perspectiva que no se centri en només en les visites sinó en la història de la investigació. Al llarg del text l'autor intercala referències sobre les vicissituds d'un treball que va anar desenvolupant durant una vintena d'anys entre el 1998 i el 2019, confirmant les dificultats de dur endavant una investigació transcorreguda entre Palma, Eivissa, Ciutadella i Roma.

És una obra que ens evoca una època, de la qual encara romanen exemples, com ara el mateix pare Amengual, on els homes de religió compatibilitzaven el treball pastoral i d'atenció als fidels amb el coneixement profund de la història i dels arxius del seu entorn. Noms com els dels mossens Antoni Pons Pastor, Isidor Macabich, Gabriel Llopart, Francesc Riera Monserrat, Bartomeu Font Obrador, Pere Xamena Fiol, Gabriel Amengual Coll, Antoni Gili, Ramon Rosselló Vaquer, Antoni Rosselló Lliteras, Santiago Cortés, Josep Massot i Muntaner, Jaume Capó Villalonga, Francesc Ramis i molts d'altres són un referent de la història de les Balears, de la mateixa forma que la història de l'església és un element principal per entendre no sols les Balears sinó la cultura occidental d'arrel semítica i grecoromana. L'obra de Josep Amengual i Batle MSCC ens ho recorda. En definitiva, ens hem d'alegrar que editorials com Sindéresis i la col·lecció IEHM donin espai a aquest tipus d'obres, hem de recordar que els arxius dependents de l'església tenen la responsabilitat de custodiar i difondre aquest llegat i hem d'esperar que el llegat d'aquests clergues-historiadors es cuidi i s'estudiï.

CERDÀ GARRIGA, Magdalena:
Fusters i imaginaires a la Mallorca medieval (1229-1520). Els artífexs de l'escultura en fusta,
 Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2019, 357 p.

Marta Fernández Siria

Universitat de les Illes Balears

L'aparició d'aquest volum monogràfic suposa una aportació fonamental en el coneixement d'un dels col·lectius d'artesans més rellevants a la Mallorca medieval i la seva producció: els fusters i imaginaires. El volum, prologat per la Dra. Tina Sabater, té la seva llavor en la tesi doctoral que Magdalena Cerdà defensà l'any 2016 sobre la imatgeria medieval mallorquina. La monografia que es presenta realitza l'anàlisi del treball en fusta a l'illa de Mallorca durant el període baix medieval des de la disciplina de la Història de l'Art en un encertat plantejament que fa de la publicació un referent bibliogràfic d'obligada consulta.

L'exhaustiu coneixement bibliogràfic i el rigor en la dissecció de les fonts –publicades i inèdites–, sumat al vessant sociològic que guia l'estudi, permeten a l'autora desplegar nou

capítols –més les parts pròpiament introductòries i conclusives– en els quals tracta aspectes de caire laboral, corporatiu, socioeconòmic i productiu dels artesans que treballaren la fusta a Mallorca a la Baixa Edat Mitjana. No obstant això, són constants les referències a les realitats dels àmbits catalanoaragonès, hispànic i europeu –especialment francès– que fan que l'estudi superi amb escreix el tema concret de la recerca. Dades específiques, noms propis i altres consideracions es van intercalant en el discurs per abordar l'estudi dels artífexs en fusta i la seva producció a l'illa posant una especial atenció en aquells que feren treballs de tipus escultòric.

La coherència en l'organització de les seccions i capítols d'aquesta contribució permet, ja en la introducció, conèixer l'estat de la investigació i les fonts utilitzades. Les fonts documentals formen un corpus clau en el qual s'inclouen els protocols notariais –inventaris de béns, testaments, contractes d'aprenentatge, capítols matrimonials, etc.–, registres procedents de l'administració reial i regnicola, així com sèries destacades de l'arxiu catedralici, entre d'altres. Se sumen a l'estudi les fonts iconogràfiques i les obres escultòriques conservades. Aquestes darreres són una font fonamental que Cerdà treballa en profunditat donada l'escassetat de les mateixes i la dificultat en la seva connexió amb els artífexs.

El primer capítol esdevé del tot necessari en tant que esclareix les variants terminològiques amb què s'identifiquen els fusters i imaginaires i que incideixen, llevat de casos concrets, en la polivalència i versatilitat de l'artífex medieval. Una consideració que també és causada per la varietat de treballs que realitzaren els artífexs en fusta. L'abast de la producció s'enumera al segon capítol on es distingeix especialment aquella producció relacionada amb la talla i el treball escultòric dins l'art sacre. Un treball escultòric que, al costat dels artífexs vinculats amb aquest tipus d'obra i el context de producció, rep al llarg de la investigació un destacat èmfasi.

El coneixement de l'ambient de treball –taller, eines i matèria primera–, l'organització gremial i la jerarquia en l'accés a l'ofici, són els temes que ocupen del tercer al cinquè capítol. L'absència de documentació a Mallorca de corporacions exclusives per a imaginaires o escultors durant l'època medieval, fa que l'estudi dels aspectes normatius es dugui a terme, en aquest cas, a través del col·lectiu dels fusters. Per la seva banda, són rellevants les consideracions presentades sobre les figures del mestre i de l'oficial o fadrí, a més de l'anàlisi de l'etapa d'aprenentatge, on alguns encartaments s'han vist com una especialització de l'ofici que posa en relleu una formació centrada en el perfeccionament.

La mobilitat dels artífexs en fusta centra el sisè capítol amb un anàlisi no només de la presència de mestres forans i estrangers a Mallorca i d'illencs presents a altres territoris, sinó també dels motius que incitaren aquests viatges en ambdós sentits. Els següents capítols, setè i vuitè, ofereixen una lectura socioeconòmica que permet situar els fusters/imaginaires dins el conjunt de la societat. En termes laborals s'aporten precisions sobre els salaris percebuts i els preus de la producció. En termes socials es destaquen les possibilitats de prestigi i les estratègies d'ascens social que podien seguir alguns artífexs, així com certa vessant comercial que els distingiria dins l'artesanat.

De gran interès és també el novè capítol en el qual es tracta individualment la trajectòria de vint mestres i nissagues de rellevància relacionades amb el treball escultòric en fusta. Es valoren noms que fins ara no s'havien tingut en compte en aquest tipus de producció a la vegada que s'actualitzen dades d'artistes reconeguts per als quals es revisen i es proposen atribucions d'obra. En aquest sentit, l'autora fa un apropament al perfil particular

de cada artista referent a la seva formació, la seva activitat, els lligams professionals i la seva consideració que finalitza, en els casos en què ha estat possible, amb una vinculació amb obres documentades i/o conservades.

Finalment, l'interès del present volum es continua manifestant amb la inclusió a les darreres pàgines d'una àmplia bibliografia, un apèndix format per dotze taules amb dades aplicables a l'estudi, un segon apèndix que recull les fonts iconogràfiques i les obres conservades de referència i, per acabar, un índex onomàstic.

Amb tot, amb aquesta publicació Magdalena Cerdà omple un buit en la historiografia de l'escultura gòtica mallorquina i contribueix, alhora, a fer valdre la realitat illenca la qual analitza de manera profunda i polièdrica.

JUAN VICENS, Antònia:

L'escultura arquitectònica del segle XV a Mallorca,
Palma, J. J. de Olañeta Editor, 2019, 161 p.

Magdalena Cerdà Garriga

Universitat de les Illes Balears

L'escultura arquitectònica del segle XV a Mallorca és el darrer llibre d'Antònia Juan Vicens, doctora en Història de l'Art i professora de la Universitat de les Illes Balears, que ja ens havia acostat al tema des del vessant sociològic dels escultors amb *Lapiscida vel ymaginarius. L'art de la pedra a Mallorca a la baixa edat mitjana* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014). L'obra que ressenyam, emmarcada en el projecte I+D+i *Guillem Sagrera y la escultura arquitectònica del siglo XV*, és un estudi monogràfic sobre l'escultura en pedra aplicada a edificis religiosos i civils del gòtic mallorquí entre 1390 i 1520. L'abast cronològic queda acotat per dos moments claus: la introducció de les novetats plàstiques en el Portal del Mirador des de finals del segle XIV i la pervivència de la tendència tardogòtica en el primer quart del segle XVI. Se tracta d'una aportació rellevant en l'estudi d'un patrimoni prou destacat que, malgrat la qualitat de les peces conservades, no havia protagonitzat un apropament exhaustiu, sistemàtic i específic com ofereix aquest llibre. La catalogació raonada i crítica de les peces i l'estudi contextual de la producció illenca que aporta Juan resulten necessaris per a un millor coneixement, difusió, valoració i conservació d'aquests béns patrimonials. A això cal sumar el destacat material gràfic que acompanya l'obra, més de 220 fotografies a color, inèdites en la seva major part, imprescindibles per a l'apropament al tema i que, juntament amb la impecable edició de J. J. de Olañeta, el converteixen un llibre de luxe del que gaudim també visualment.

El volum s'estructura cinc capítols precedits d'una presentació a càrrec de la doctora en art medieval Tina Sabater. En el primer, l'autora introdueix el tema a partir d'un complet estat de la qüestió, puntualitzacions terminològiques, geogràfiques i cronològiques, així com els objectius de l'estudi, les fonts emprades i les problemàtiques detectades. En relació amb aquestes darreres, cal recordar que un dels problemes habituals amb què

es troba l'investigador d'aquest camp és la manca de documentació medieval sobre les peces a estudiar, amb la consegüent difícil connexió de la realitat material (les obres) amb els artífexs de l'època. El nucli de l'estudi el componen els capítols segon i tercer, en els que aprofundirem en els següents paràgrafs. En ells, Juan abasta el tema des d'un doble enfocament: en el segon analitza les tipologies d'escultura arquitectònica i el seu repertori iconogràfic, mentre que el tercer s'erigeix en una completa sistematització historicoartística de les peces. El llibre es completa amb els dos capítols finals, conclusions i bibliografia.

El capítol tercer, titulat *Tipologies, elements i iconografies*, se centra en una anàlisi formal i iconogràfica de les tipologies existents a l'escultura arquitectònica medieval mallorquina. Conèixer les temàtiques més habituals de l'època, la seva evolució i variants, així com les possibles relacions entre els repertoris, les tipologies i els edificis que les allotgen, resulta clau per emprendre el posterior estudi interpretatiu. La sistematització presenta quinze tipologies de peces ordenades alfabèticament: arcuacions i arcs cecs ornamentals, arquivoltes, capitells, claus de volta, culs de llàntia, dosserets, florons i frondes, gàrgoles, mainells, *marginalia* –escultura ornamental de petites dimensions, sovint “amagada” entre altres elements arquitectònics, que s'empra per decorar els marges–, mènsules, portals d'estudi, relleus, timpans i traceries. De cada una d'elles, l'autora aporta: definició, funció, localització i anàlisi formal i morfològica dels exemplars. Els elements més abundants en el context mallorquí són els culs de llàntia, les mènsules, els capitells i les claus de volta. D'aquestes darreres despunten les denominades “lliures” de la Llonja, on l'escultura desborda el marc arquitectònic i se projecta cap a l'exterior amb gran dinamisme i volum. Paral·lelament, en cada tipologia, es descriuen els motius fitomòrfics, geomètrics i s'analitzen els repertoris iconogràfics, dels quals s'aporta una acurada explicació dels personatges, atributs i escenes, així com de la seva font textual, orígens del motiu, significats i presència del tema en el gòtic mallorquí, així com en l'àmbit catalanoaragonès. Una de les tipologies més interessants –i paradoxalment manco estudiades– és la dels portals d'estudi presents en l'arquitectura privada tardogòtica mallorquina. Solien estar ornamentats amb l'heràldica del propietari sostinguda per tinents i culs de llàntia amb elements zoomorfs i antropomorfs. En destaca com a cas excepcional l'exemplar de Can Ordines d'Almadrà amb escultura parlant moralista dirigida a les dones o el conservat a l'església de Santa Eulàlia amb escenes de bruixeria. De l'anàlisi d'aquest capítol, l'autora conclou que, de les iconografies existents, l'angèlica és la que predomina sobre la resta, seguida per la mariana i la cristològica; també fou habitual l'ús del Tetramorf per a l'escultura ubicada en els angles de les capelles. Malgrat que la religiosa és la imperant, la iconografia profana també és prou destacada i se concreta en el repertori de bestiar amb éssers híbrids i fantàstics. Pel que fa a la continuïtat dels motius, sembla que els àngels, el bestiar i la temàtica del Nou Testament es representaren durant tot el període. En canvi, les escenes de l'Antic Testament foren especialment importants a finals del segle XIV i les figures de *putti* en la darrera etapa del gòtic. Quant a les relacions amb les tipologies, sembla que la iconografia neotestamentària fou abundant en les claus de volta, mentre que la zoomorfa se solia aplicar a l'exterior de l'edifici (*marginalia* i gàrgoles).

En el quart capítol, titulat *Sistematització cronològica i evolució estilística. Qüestions d'autoria i relacions amb l'escultura coetània*, Juan presenta una completa contextualització de les peces en el marc historicoartístic de la Corona d'Aragó, demostrant un exhaustiu

coneixement de la historiografia artística d'aquest territori. També s'ofereixen noves propostes de datacions i autoria de les peces a partir de comparatives formals, anàlisi estilística i interpretació documental. L'objectiu principal, i ben assolit, és una millor concreció de les peces dins de l'evolució estilística del gòtic mallorquí i l'ampliació de corpus d'obres de mestres documentats. Per a l'abastament del tema, se segueix una divisió en els tres grans apartats que es corresponen amb l'evolució estilística i cronològica de les arts plàstiques illenques. El primer abasta l'escultura des de finals del segle XIV al primer quart del segle XV i arrenca amb la introducció i desenvolupament de l'estil internacional en el Portal del Mirador, obra que aglutinà destacats escultors d'origen nòrdic (Jean de Valenciennes, Pere de Sant Joan), el reputat mestre mallorquí Pere Morey i l'escultor català Antoni Canet, a qui Juan atribueix els dos culs de llàntia exteriors. D'altra banda, dins la mateixa franja cronològica, se constata un seguiment de l'estètica trescentista per part de tallers i mestres locals que introduïren algunes novetats de l'internacional de manera tímida i amb resultats parcials. Aquesta convivència de tendències artístiques s'exemplifica en algunes gàrgoles i en l'escultura de la capella de la Pietat de la Seu. El segon període analitzat és aquell que compren el segon i tercer quart del segle XV en el qual sobresurt la producció avantguardista de Guillem Sagrera amb el programa escultòric de la Llonja que, en paraules de l'autora, és "un dels conjunts més destacats del gòtic de la Corona d'Aragó per la qualitat tècnica i plàstica, per la reinterpretació de Sagrera i el seu taller de les propostes sluterianes i per la innovadora dialèctica entre els elements i el marc arquitectònic". En una obra fruit del treball de taller, com és la Llonja, s'hi observa la participació de diverses mans, entre les que l'autora individualitza el treball de l'imaginaire Huguet Barxa amb la talla de dues claus de volta. D'altra banda, se constata com les pautes marcades per Sagrera es perllongaren al llarg del segle XV amb la producció de mestres que les assimilaren en diversos graus, com és el cas dels Vilasclar o Martí Creix. Això no obstant, en el mateix període també s'observa la convivència d'aquesta tendència amb propostes més personals d'altres escultors que introduïren en les seves obres estilemes flamencs – cas d'Huguet Barxa, a qui l'autora atribueix els culs de llàntia de la sala capitular del convent de Santa Margalida– o la persistència dels models tradicionals del gòtic internacional. El darrer període analitzat és l'escultura de finals del segle XV i del primer quart del segle XVI que demostra la pervivència de fórmules tardogòtiques i la gradual assimilació dels nous postulats estètics del Renaixement. D'una banda, s'hi compten les obres que segueixen els models sagrerians fins ben entrat el segle XVI, on sobresurt la producció de Joan i Francesc Sagrera. Amb tot, l'autora remarca que a Mallorca no tingué incidència el model germànic atès l'absència d'artífexs d'aquesta procedència a l'illa. D'altra banda, algunes obres del període introdueixen sobre el substrat gòtic alguns elements que s'acosten a l'estètica renaixentista, com les dutes a terme pel taller de Jaume Creix i l'escultor d'origen francès Philippe Fillau.

En definitiva, es tracta d'un llibre que nodreix i complementa els estudis de l'art gòtic a Mallorca. Resulta clau per a poder comprendre la importància i les diverses dimensions de l'escultura arquitectònica mallorquina del segle XV, no només en el context insular sinó també en el marc més ampli de la corona catalanoaragonesa. A través d'un discurs ben estructurat i una redacció fluida que capta l'atenció del lector des de les primeres pàgines, Antònia Juan demostra un profund coneixement del tema aportant dades inèdites i una anàlisi exhaustiva, completa i crítica sobre aquesta manifestació artística. Sens dubte, una obra d'obligada consulta per a les persones que estudien o s'interessen per l'art gòtic mallorquí.

RAMIS PUIG-GRÒS, Andreu:
 "L'àmbit rural i domèstic. Catàleg del fons del molí
 d'en Fraret", *MUSA, revista del museu d'història
 de Manacor*, 13, 2019.

Francesca Tugores Truyol

Universitat de les Illes Balears

El número 13 de la revista MUSA del Museu d'Història de Manacor es dedica de manera monogràfica al fons etnològic que aquesta institució custodia al Molí d'en Fraret. Aquest treball sistematitza uns objectes que s'han anat recollint durant anys a partir de donacions i dipòsits fets majoritàriament per ciutadans anònims, i que ara, com a conjunt, constitueixen "una mostra incompleta però representativa d'una economia i d'una societat agràries que varen perviure i que es varen mantenir operatives gairebé fins a la primera meitat del segle XX". La tasca desenvolupada pel museu, que es pot qualificar d'urgència degut a la pèrdua accelerada de la informació oral que contextualitza els objectes, ha estat sistematitzada i completada per Andreu Ramis, especialista de referència en el patrimoni etnològic de les Illes Balears. No debades, qualsevol investigador en la matèria, va desgranar la seva tesi, que de manera tan primerenca va estudiar i contextualitzar la museologia etnològica a les Illes Balears.¹ Per no parlar de la constant investigació per part de l'autor, o del seu paper clau en la redacció de la Llei de salvaguarda del patrimoni immaterial de les Illes Balears, aprovada pel Parlament el 2019.

La tasca de l'antropòleg es materialitza en l'organització museogràfica d'aquest fons donant un gran pes al contingut simbòlic i cultural de cada artefacte sense renunciar a la visió històrica. De fet, com afirma a la introducció, cal entendre cada un d'aquests objectes com a un contenidor de caire documental i connotatiu molt notable, que esdevé eina i pretext per comprendre i explicar formes de vida que ja han desaparegut. El catàleg combina, per tant, la metodologia de les ciències històriques amb les de l'antropologia, tractant cada objecte com un document en si mateix; estudiant els processos funcionals en el qual s'inseria en el seu ús original; per, en tercer lloc però no menys important, extreure'n les informacions de caràcter simbòlic. Cal destacar-ne, a més, la gran tasca realitzada des de l'àmbit terminològic, documentant els noms de les coses amb gran detall.

El resultat és un catàleg raonat que s'organitza segons lògiques culturals, atorgant un fil conductor a un fons que, si bé respon a una mateixa realitat –el mode de vida tradicional a la comarca de Manacor–, en molts de casos és mancat de la informació de procedència que hauria permès ubicar-lo en el seu context més concret. Amb tot, amb aquest catàleg, el fons esdevé una excusa per a obtenir una lectura de les activitats tradicionals a Mallorca, extrapolable a molts altres indrets de l'illa, aportant valor i coneixement sobre uns objectes que es poden trobar encara a moltes cases de la part forana, i que tal vegada ara seran objecte d'una mirada diferent, estimulant que aquells més conscients els cedeixin també a institucions de custòdia.

¹ RAMIS, A. La museologia etnològica. El pensament antropològic a les Illes Balears, Palma, UIB, 1992 (tesi doctoral).

En el catàleg s'hi distingeixen dos grans blocs, el que l'autor anomena La cultura productiva (la relació amb el territori) i La cultura reproductiva (la vida quotidiana). Dins del primer apartat, els objectes s'agrupen segons les següents categories: el transport i la tracció animal, l'agricultura, l'arboricultura i la silvicultura, la ramaderia i la transformació agrícola i la caça. En el bloc relatiu a la vida quotidiana, se sistematitzen els objectes segons: la cuina i l'alimentació, pastar, les matances, la higiene, l'artesanía domèstica i els pesos i les mesures. Acaba la publicació amb una detallada bibliografia sobre la matèria, que esdevé també una eina fonamental per als futurs investigadors.

Amb el catàleg d'aquest fons, que conservam arran de la lloable relació del museu amb la comunitat, Andreu Ramis aporta la sistematització del científic, que estudia l'objecte com a fragment de cultura material, però alhora en sap recollir tota la càrrega cultural immaterial, testimonis que es complementen en una lectura més ampla, la de l'antropòleg que recupera una concepció del món que s'ha esvaït.

ROMAN QUETGLES, Júlia:
Els jardins de Raixa. Guia historicoartística,
 Palma, Consell de Mallorca, Departament de
 Participació Ciutadana i Presidència.

Andreu Ramis Puig-gròs
 Universitat de les Illes Balears

Amb aquest llibre la doctora Júlia Roman ens convida a visitar i fruit d'una de les obres més emblemàtiques –amb les pròpies ventures i dissorts– de la jardineria històrica mallorquina. Aquesta guia historicoartística és una invitació a visitar els jardins de la possessió de Raixa (Bunyola), a hores d'ara de titularitat pública i antany possessió emblemàtica lligada a la nissaga dels Despuig i especialment al que assoliria la porpra cardenalícia: Antoni Despuig i Dameto (1745-1813). Com a indicació als lectors, és important no perdre de vista l'objectiu del llibre que se'ns posa a les mans: és una guia historicoartística, un instrument que ens dóna claus per entendre allò que els sentits ens proporcionen en el decurs d'una visita més que recomanable. Tanmateix s'evidencia, i així es traspua a l'obra, que hom parteix dels treballs (2006-2008) que s'han fet servir per conduir les intervencions i restauracions, i sobretot els estudis específics (2005) realitzats per l'autora o la seva mateixa tesi de doctorat (2017). Aquests coneixements, acumulats i madurats, ens ofereixen “una visió conjunta de la gènesi i de l'evolució dels jardins de Raixa en els diferents contextos històrics i artístics de la possessió.”

Si desgranam el contingut de l'artifici –de format amable, lectura fàcil i generosa il·lustració– se'ns mostra un sumari estructurat i coherent. A una introducció amb les bones pràctiques per a la visita, segueixen quatre apartats que ens donen les pautes per entendre quina ha estat l'evolució de l'espai immediat a les cases de Raixa al llarg del temps: la possessió, els jardins, el mite de Raixa i la proposta de recorregut. Es clou amb una molt extensa bibliografia.

En parlar de la *possessió*, l'autora fa atenció sobre el significat d'aquest mot, encunyat per la historiografia però també propi de la cosmovisió autòctona, que designa o designava el patró clàssic de la unitat d'explotació agrària per excel·lència; posa un interès prioritari en les cases com a centre neuràlgic entorn del qual prendria forma la transformació de l'espai immediat a través de l'enjardinament. Acaba aquest primer apartat amb una més detallada anàlisi de l'evolució històrica i del paisatge construït que s'anava adaptant a les necessitats i voluntats a mesura que avançava el temps. Des de la conquesta del 1229 fins a la desfeta d'un somni a principis del segle XX. En aquest context, s'hi ressalta el paper dels sistemes hidràulics que esdevenen l'element clau per a l'abastiment, però especialment per a la creació i el manteniment de l'entorn enjardinat. En aquest apartat s'ha de considerar la importància dels plànols, de clara finalitat didàctica (p. 20), que permeten un enteniment, per als que no estam avesats al llenguatge cartogràfic, de la detallada planimetria general dels sistemes hidràulics de Raixa (p. 28).

El bessó del llibre (p. 33-68), com és obvi, el conforma el capítol dedicat als jardins de Raixa que s'inicia amb una proposta especulativa sobre les característiques i la localització de l'embrió d'enjardinament a la primera meitat del 1700 –la gruta i l'hort dels llimoners– per entrar en la definició/construcció classicista del paisatge per a un ideari il·lustrat. Revisa la figura del promotor, Antoni Despuig i Dameto, el projecte artístic que empara i concep la creació del paisatge construït per llaor i glòria d'una vida prestigiosa i prestigiada que aspira i assoleix la jerarquia de príncep de l'Església; en aquesta anàlisi, per una part, se n'adona també del projecte frustrat per a un jardí botànic (que respon a la preocupació il·lustrada on se conjumina l'afany per la millora econòmica de l'entorn agrari i la fascinació per l'exòtic) i, per altra, l'emergència de la idea d'una construcció d'un *palazzo* a la italiana. Una certa voluntat de fer compatibles l'oci i el negoci: el sentit de la responsabilitat aristocràtica per millorar el benestar dels compatriotes i la prestància que requereix el propi estatus personal i familiar que s'assoleix mitjançant el mostrador del casal ferm i senyorívol envoltat per la garlanda del paisatge construït amb l'aigua i la verdor.

La veu d'aquest doble vessant del personatge central (*dramatis personae*) sobre l'escenari de Raixa és la que reverbera de fons quan hom escolta amb voluntat d'entendre aquest microcosmos o petit món. En la trajectòria vital d'Antoni Despuig i Dameto s'hi troben les dues facetes: la preocupació amb la implicació amb la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, l'escola de dibuix, el projecte de coneixement del territori a través del seu amidament i l'apropiació cartogràfica. Per altra banda, el que l'apropa al coneixement que procura l'aproximació i la recuperació del passat clàssic i la construcció de l'escenari on ha d'esser possible tenir a l'abast i fruit d'ambdues coses: un cert didacticisme (jardí botànic, museu), però amb un utilitatge adequat a la condició del protagonista. La continuïtat de la família com a construcció social i la voluntat de mantenir l'heretat dels comtes de Montenegro allarguen la trama de l'obra iniciada pel que seria cardenal:

adequada als nous temps, a les noves preferències i a les noves modes d'estil. Així, retornant al contingut de la guia, i en la revisió històrica dels jardins, l'autora ens mena a transitar pel pas de l'evocació clàssica al paisatge romàntic.

El tercer capítol, dedicat al mite de Raixa, relata i il·lustra, com a exemple primatxer, el com s'ha construït un paisatge culte acarat al paisatge espontani o popular –folkloric en diria Rafel Ginard– mitjançant la intervenció directa i efectiva sobre el territori, però especialment, des del punt de vista perceptiu, de percepció, estimació i valoració d'una realitat idealitzada. En aquest sentit, Raixa i els seus jardins, esdevenen la primera aturada d'un itinerari, un petit *tour*, que vertebrarà el pintoresquisme essencial de la Mallorca més preuada pels viatgers decimonònics, els amfitrions il·lustres i els aristòcrates il·lustrats. En aquest mite romàntic, Raixa esdevé la clau d'entrada d'un itinerari dels viatgers, que prossegueix cap a Alfàbia, també amb els seus jardins, però que s'esplaia fonamentalment en els indrets més emblemàtics de Valldemossa i Deià (Cartoixa, Miramar, la Foradada), fins a arribar a la vall de Sóller. Una descoberta inicial que a força de visitar-se esdevé tòpica i que no deixa de rellegir-se, una i una altra vegada. En el cas de Raixa, concretament, l'escenari inicialment pensat per a un príncep de l'església i el corifeu del seu llinatge, es redescobert com a decorat ideal per a la indústria del cinema. Distints llenguatges, distintes tècniques, visions allunyades, però sempre amb un mateix resultat: alimentar un mite, el mite de Raixa.

El darrer capítol és el que realment abasta i incorpora el que és l'objectiu més prosaic del llibre com a guia de visita dels jardins. Ací, l'autora desgrana cada un dels àmbits que el visitant descobreix quan ingressa a l'espai: el passeig d'entrada i la terrassa de recepció, el jardinet inferior, el jardí de la llotja i l'hort dels tarongers, el jardí d'Apol·lo, la Muntanyeta, el gran safareig i el jardí romàntic.

Com a coda final, és possible fer una reflexió sobre la necessitat i l'oportunitat d'apropar al públic general les manifestacions més emblemàtiques –i les no tan valorades– del patrimoni immaterial. La consideració del paisatge com a *percepció* (tal com ho estableix el conveni europeu signat a Florència pel Consell d'Europa l'any 2000) està a la base del que hom hauria de tenir present a l'hora de valorar els intangibles de qualsevol territori. En aquest terreny, el pes de la memòria i dels coneixements i sabers compartits pels que mantenen i transformen l'indret, però també dels que simplement el contemplem, tenen semblant importància que els valors indiscutibles dels components físics, orgànics o inerts, d'origen natural o antròpic, que conformen un indret percebut com a paisatge. El caràcter convencional i l'evident categoria de construcció social que hom atorga a un paisatge com a percepció –també patrimonial– d'un determinat territori, ens permet aventurar que l'art de la jardineria és una percepció del territori conduïda. Una manipulació planificada per a la construcció d'un paisatge que requereix claus d'interpretació que complementin les experiències sensorials. Per això s'ha de valorar aquesta obra. Una magnífica i ben treballada eina per a la descoberta d'una part del patrimoni propi. Al mateix temps, un recurs per als visitants que exigeixen quelcom més que no una simple experiència sensorial.

SECCIÓ OFICIAL I
DE NOTÍCIES

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL DIA 26 DE FEBRER DE 2019

Essent les 19.30 h del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana (SAL) els socis següents, Srs.:

Aguiló Adrover, Cosme / Alomar Canyelles, Antoni I. / Alemany Mir, Juan / Alomar Garau, Gabriel / Aparicio Fontiroig, Margarita / Antich Guasp, Jerónima / Barceló Crespí, Maria / Borràs Riera, Joana / Burguera Puigserver, Victòria A. / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Carbonell Buades, Marià / Claret Blanco, Alfredo / Cerdà Garriga, Magdalena / Colom Arenas, Carme / Colom Palmer, Mateu / Comas Ballester, Juana / Cotoner Cerdó, Luisa / Cortés Forteza, Santiago / Danús Burguera, Miquela / Deyà Bauzà, Miguel J. / España Bibiloni, José de / Ferrer Socías, Mateu / Fiol Tornila, Pere / Font Jaume, Alexandre / Garau Juaneda, Lluís / Gayá García, Antoni / Jaén Pareja, Francisca M. / Juncosa Aysa, Antoni / Llabrés Mulet, Jaume / Mas i Adrover, Joan / Payeras Capó, Damià / Payeras Coll, Antoni / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Picornell Galeote, Bernat / Planas Rosselló, Antoni / Puente Munar, Antonio / Rebassa Gelabert, Sandra A. / Riera Frau, Magdalena / Riutort Taberner, Sebastià / Seguí Beltran, Andreu / Segura Bonnín, Maria Antònia / Vaquer Bennassar, Onofre / Vicens Gomila, Francesc / Vidal Munar, Isabel / Villalonga Morell, José / Villalonga Morell, José Francisco de / Vidal Rodríguez, Damià

El president, Sr. Antoni Planas Rosselló, dóna la benvinguda i agraeix l'assistència dels socis presents a les assemblees ordinària i extraordinària d'enguany. També agraeix als socis que han assistit a la missa prèvia presidida per Mn. Francesc Vicens Gomila i concelebrada pels preveres Mn. Pere Fiol Tornila i Mn. Santiago Cortés Forteza, a la capella del Sagrari de l'església de Sant Francesc. Comunica que s'espera, que per l'any vinent, podrem tornar a celebrar aquesta missa, com és tradició, a la Capella de la Puritat actualment sotmesa a obres de conservació.

1. Lectura i aprovació de l'acta de l'assemblea del 2018

El secretari accidental, Sr. Sebastià Riutort Taberner, llegeix l'esborrany de l'acta de l'assemblea general ordinària del dia 27 de febrer de 2018 que és aprovada per assentiment.

2. Informació de la presidència

El President recorda novament la minsa capacitat econòmica de la SAL doncs els únics ingressos provenen de les quotes i és complicat reduir les despeses.

El Sr. Planas exposa que la Societat ha continuat amb la tònica habitual dels darrers anys. La publicació anual i puntual del Bolletí suposa un dels majors esforços per a la nostra entitat. Gràcies a la feina del consell de redacció podem gaudir d'una revista amb una alta qualificació científica i acadèmica. La revista, fundada per Don Gabriel Llabrés Quintana, és la segona més antiga d'Espanya.

Les activitats principals han estat: tres presentacions de llibres, sis conferències de temàtica variada a càrrec de reconeguts especialistes. El cicle de visites coordinat per la Doctora Maria Barceló, ha constatat de sis eixides, tres a Ciutat i tres a la Part Forana, en concret, els pobles de Santa Margalida, Sineu i Pollença. També destaca la col·laboració de la Societat en la celebració del seminari dedicat a celebrar el 500 aniversari de l'aprovació dels estatuts de la Crianga.

El 2018 s'ha seguit amb la col·laboració amb diferents entitats, amb cessions temporals dels fons de la col·lecció de la SAL. Recorda igualment les consultes per part dels investigadors interessats –en l'horari d'obertura de la nostra seu social– de la biblioteca i hemeroteca, com també dels fons fotogràfics i arxivístics custodiats a la SAL.

Alguns membres de la Junta de Govern tingueren una entrevista amb el director del Museu de Mallorca, senyor Bartomeu Salvà Simonet, constatant la bona relació entre les dues entitats, també la intenció de col·laborar amb el Museu per part nostra i que el Museu reconegui la importància de tot allò que la SAL hi té dipositat allà. Amb l'actual directora, senyora Maria Gràcia Salvà, la tònica serà la mateixa. En relació a les notícies aparegudes en premsa sobre els desperfectes causats a certes peces del Museu per una deficient climatització, s'ha de dir que la SAL ha estat interessada per conèixer els fets des del principi i s'ha mantingut informada en tot moment.

Finalment, com ja ha fet en anteriors assemblees generals, el President aprofita per animar als socis que desconeixen la seu de la SAL a visitar-la, com també a que la participació dels socis en les diferents activitats programades vagi en augment.

3. Memòria de les activitats realitzades durant l'any 2018 i projectes per al 2019

A continuació el Sr. Antoni Planas explica les activitats realitzades al llarg de 2018.

Presentacions de llibres

El 3 de juliol, la nostra seu acollí la presentació del llibre "La isla del ayer. Memorias mallorquinas", de Manuel Maura Salas (1893-1982). La presentació anà a càrrec de la professora Soledad Fox Salas (William College, Williamston) editora literària de l'obra i néta de l'autor, de Manuel Oliver Moragues, llicenciat en Filologia i Història, i del Dr. Antoni Planas, president de la SAL.

El 16 d'octubre tingué lloc la presentació del llibre *La Catedral de Mallorca. Un estudio arquitectónico*, original de l'arquitecte bostonià Ralph Adams Cram (1932), amb un estudi preliminar de P. de Montaner. Llibre editat per la Catedral de Mallorca i J.J. de Olañeta, editor. La presentació anà a càrrec del Dr. Pere de Montaner i de la Dra. Luisa Cotoner Cerdó, professora emèrita de la Universitat de Vic.

El 30 d'octubre, amb la presència dels autors, José Villalonga Morell i Roberto Fernández Legido, presentàrem el llibre: *El terme de Palma. Evolució de la propietat i l'espai, II*.

Conferències

El 23 de gener iniciàrem les conferències d'aquest any 2018 amb la pronunciada per l'investigador Albert Gómez Herrera, titulada: "El patrimoni arquitectònic de la línia ferroviària de Palma-Santanyí. Catalogació i gestió".

El 13 de febrer, la investigadora llicenciada en Història de l'Art, Neus Serra Vives pronuncià la conferència titulada: "La ceràmica baixmedieval a Mallorca: estat de la qüestió i aportació de noves fonts".

El 14 de març tingué lloc una interessant taula rodona moderada per Maria Antònia Segura i amb la participació de la Doctora Mercè Gambús, professora d'Història de l'Art de la UIB i Francesca Coll, restauradora i directora general de Patrimoni del Consell de Mallorca, sobre el tema: "La conservació de la Llibreria de Monti-Sion, passat i present".

El 10 d'abril l'investigador i consoci Mateu Ferrer Socias pronuncià la conferència titulada: "Joan Font i Roig, prevere i domer de la Seu de Mallorca, en el 500 aniversari de la seva defunció (1518-2018)".

El 24 d'abril la Dra. Julia Roman Quetglas, professora d'Història de l'Art de la UIB, dissertà sobre: "L'art dels jardins en l'evolució del paisatge cultural a Ciutat de Mallorca".

El 27 de novembre tancàrem les conferències d'aquest any amb la titulada: "El viatge a Terra Santa de Joan Barceló, Baltasar Salvá i Miquel Garau, franciscans de la província de Mallorca (1654-1657)", pronunciada pel professor i investigador Francesc Melià Barceló.

Visites culturals

El cicle de visites culturals s'inicià enguany el dimarts 13 de març. Els consocis tinguérem ocasió de visitar el Museu Bíblic de Mallorca, situat a les dependències de l'Antic Seminari, actual Casa de l'Església, guiats pel seu director el Dr. Francesc Ramis Darder, canonge de la Seu i professor d'Història Antiga de la UIB.

El 8 de maig, el consoci Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, ens guià en un recorregut seguint l'itinerari que féu per Ciutat l'Emperador Carles V el 1541, quan s'aturà de pas cap a Alger. La visita seguí el text del llibre de la *Benaventurada vinguda de l'emperador i rei don Carles* i s'inicià a la cantonada del carrer d'Antoni Maura amb el passeig Sagrera.

El 15 de maig visitàrem el poble de Santa Margalida. Guiats pels consocis Dr. Antoni Mas i Forners i Francesc Bergas Pastor, historiadors, visitàrem l'església, l'arxiu parroquial i la rectoria.

El 22 de maig va ser la vila de Sineu la protagonista de la sortida. Visitàrem els principals edificis religiosos del poble: l'antic monestir concepcionista, l'antic convent dels Mínims,

actual Ajuntament, i l'església i Museu Parroquial. La visita fou guiada per Mn. Santiago Cortès i a l'ajuntament poguerem visitar l'arxiu municipal i edifici guiat per la bibliotecària Antònia Real Noguera.

El 5 de juny, férem un recorregut per l'art funerari de la Seu de Mallorca. Prèvia introducció general de la Dra. Maria Barceló, la visita fou guiada per Marta de Castro Bordoy, estudiant d'Història de l'Art i Crristina Ortiz Moreno, llicenciada en Història i Història de l'Art i Màster Universitari en Patrimoni Cultural.

El cicle de visites d'aquest curs finalitzà el dimarts 2 d'octubre a Pollença. El consoci Mn. Francesc Vicens Gomila, rector de Pollença ens guià en un recorregut pels edificis religiosos de Pollença com són el Roser Vell, Sant Jordi i l'Església de Monti-Sion.

Seminari

El 16 de novembre, la seu de la SAL va acollir i col·laborar amb el seminari: *La Casa de la Crianga. Seminari científic en el marc del 500 aniversari de l'aprovació dels seus estatuts (1518-2018)*, organitzat pel Grup de Recerca d'Estudis Medievals (GRESMED), el Grup d'Estudis d'Història de l'Educació (GEDHE) i Universitat de les Illes Balears, amb la col·laboració de l'Ajuntament de Palma i de la SAL. El seminari fou dirigit pels doctors Maria Barceló Crespí i Bernat Sureda García i coordinat pels doctors Albert Cassanyes Roig i Pere Fullana Puigserver. En una jornada de matí i horabaixa es presentaren 6 ponències.

Audiència del senyor Bisbe de Mallorca

El dimecres 14 de gener alguns membres de la Junta de Govern van ser rebuts en audiència pel senyor Bisbe de Mallorca, Mn. Sebastià Taltavull Anglada, president d'honor de la SAL. El nostre President li va lliurar alguns exemplars del *BSAL* i tinguérem ocasió de donar-li a conèixer la situació actual de la societat com també convidar-lo a visitar la nostra seu i presidir la celebració eucarística del dia de l'assemblea general quan la seva agenda li permeti.

A continuació, el president anuncia les activitats previstes per l'any 2019

Es preveu la publicació del número 75 del Bolletí. Recorda que el termini de presentació d'originals és el 31 de maig, animant als autors a complir amb aquesta data, fixada per facilitar la feina al consell de redacció i que els avaluadors externs també puguin treballar amb temps suficient.

Està previst continuar amb les conferències a la nostra seu. Per ara n'hi ha de previstes en agenda a càrrec de la filòloga i escriptora Rosa Planas i de la Doctora Inés Calderón. També han parlat amb el Dr. Bartomeu Vallori.

El cicle de visites també es celebrarà.

El President informa que es segueix treballant en la declaració d'Interès General de la SAL. Ja comptam amb un pla general comptable de dos anys i esperam seguir fent passes cap a aquest important objectiu.

Becària

Aquest any 2018 ha iniciat els seus treballs a la casa la becària, la jove estudiant Míriam Macanaz, a més de les tasques habituals encomanades als becaris, realitzarà les pràctiques curriculars dels seus estudis, fora de l'horari habitual. En concret, continuarà amb la catalogació de la Biblioteca Aguiló i també treballarà en l'inventari dels pocs documents de l'arxiu encara no inventariats.

Presentació BSAL 74

El Dr. Miquel Àngel Capellà presenta el BSAL 74. Agraeix la feina del coordinador científic Dr. Miquel J. Deyà. També al consell de redacció i consell assessor extern. Per tal d'assolir els estàndards de qualificació la feina a realitzar s'ha multiplicat exponencialment (més dedicació, més intercanvi de correus, més col·laboradors).

La fotografia de la coberta d'enguany és un detall de la fotografia titulada "Objetos cerámicos hallados en Son Sunyer, Mallorca. 1908". Fot. E. García, passeig del Born, sucursal de A. E. i F dits Napoleón. Barcelona. Fons fotogràfic SAL.

El volum consta de deu monografies, dos documents, dues recensions i l'habitual secció oficial i de notícies. En total 324 pàgines. El senyor Miquel Àngel Capellà fa una breu menció de cada article. Agraeix la col·laboració de tots, reitera la necessitat de complir els terminis de lliurament i excusa les possibles errades, sempre involuntàries. Exposa que pel proper volum ja s'han rebut originals, en concret sis articles, tres dels quals són de socis de la casa.

El President aprofita l'ocasió per agrair la dedicació al senyor Capellà i l'encoratja a seguir malgrat els maldecaps i disgusts ocasionats per aquesta labor.

4. Moviment de socis

El secretari accidental, Sr. Riutort, llegeix el moviment de socis del 2018.

Altes

1385 Margarita Serna Vallejo / 1386 Javier Barcelona Llop / 1387 Maria Vich Cirer

Baixes

Baixes per defunció: Joan Manuel Pons Valens

Baixes voluntàries: Margalida Pujol Calafell

El President dedica unes breus paraules de remembrança al soci difunt.

5. Balanç econòmic, estat de comptes i pressupost pel proper exercici

El president presenta el Sr. José de España que exerceix les funcions de tresorer accidental, en substitució del senyor Antoni Vallespir el qual, per malaltia, s'ha vist obligat a presentar la seva renúncia a seguir a la Junta de Govern. El President aprofita l'ocasió per manifestar l'agraïment al senyor Vallespir, en nom de la Societat, pels anys de dedicació.

Acte seguit, el tresorer accidental, informa dels comptes de l'exercici 2018:

Ingressos	2017	2018	Variació
720 Quotes d'associats i afiliats	16.653,60	16.160,00	-2,96 %
722 Ingressos de promocions, patrocinadors i col·laboracions	554,40	893,60	61,18 %
	17.208,00	17.053,60	-0,90 %
Despeses			
60 Compres	3.989,44	3.949,92	-0,99 %
622 Reparació i conservació	841,00	2.005,79	138,50%
623 Serveis professionals independents	1.000,59	2.124,49	112,32%
625 Assegurances			
626 Serveis bancaris	905,57	135,07	-85,08 %
628 Subministres	2.456,40	1.762,05	-28,27%
629 Altres serveis-Material d'oficina	2.135,38	277,24	-88,03%
630 Impostos	2.186,14	2.657,86	21,58%
640 Sous i salaris	1.984,23	2.219,80	11,87%
642 Seguretat Social	399,26	416,89	4,42%
650 Pèrdues de crèdits inabrables-Devolucions	1.717,08	2.202,08	28,25%
	17.795,09	17.751,19	-0,25%
RESULTAT DE L'EXERCICI	-587,09	-697,59	18,82%

Tresoreria	Saldo a 1/1/2018	Augments	Disminucions	Saldo a 31/12/2018
BANKIA	13.027,50	45,00	6.272,10	6.800,40
CaixaBank	31.449,16	15.840,00	11.431,85	35.857,31
Caixa efectiu	0,20	1.468,60	347,24	1.121,56
	44.476,86	17.353,60	18.051,19	43.779,27

El President, a la vista dels comptes presentats, reitera que la SAL depèn exclusivament del cobrament de les quotes i que, malgrat la fretura, no s'ha plantejat en cap moment pujar-les.

Accedir a subvencions públiques és complicat, doncs el procediment actual de concessió de les mateixes obligaria a que la SAL avancés la despesa i no sempre la subvenció arriba en un temps prudencial, si arriba.

Les despeses de cada any són més grosses (gestoria, Seguretat Social, becarí). Per ara, l'única forma d'eixugar el dèficit seria augmentar el nombre de socis i que els inscrits abonin puntualment la seva quota.

6. Assumptes de tràmit

No hi ha assumptes de tràmit.

7. Torn obert de paraules

El President convida als socis assistents a exposar els precís i preguntes que desitjin:

El senyor Mateu Ferrer Socias demana si les correccions dels originals presentats per publicar al BSAL van a càrrec dels propis autors. Es demana si no convendria habilitar algun mecanisme, des de dins de la mateixa Societat, per evitar errades.

També es dirigeix al President per plantejar la possibilitat de fer una campanya de captació de nous socis. Aprofita per oferir la seva col·laboració i convida a la resta d'assistents a que cada un, en la mesura de les seves possibilitats, pugui convidar a persones a associar-se. Estaria bé aconseguir que les altes suplissin o, millor dit, superassin, a les baixes per defuncions i voluntàries.

En tercer lloc, creu que la seu social s'hauria d'obrir a que els socis interessats hi poguessin passar més temps, seria una forma de fer-se més seva la Societat. Tot ben entès que es compta amb la responsabilitat i consciència de la importància del lloc per part dels possibles usuaris.

El senyor Miquel Àngel Capellà, en relació a la primera proposta, recorda que treure any rere any el Bolletí suposa moltíssima feina al consell de redacció i que fan tot el possible perquè els texts surtin sense errades.

El senyor Mateu Ferrer n'és conscient i agraeix públicament la feina feta.

El president, senyor Planas, en relació a la proposta de captació de nous socis, afirma que ell des de sempre ha fet feina en aquest sentit. Ara bé, no es tracta de fer socis per fer-ne. Malauradament, tenim experiència de persones que s'associen i en poc temps deixen d'abonar les quotes amb el perjudici evident que això suposa en concepte de despeses bancàries per devolucions de rebuts, etc. Així, fer socis sí, però amb persones que demostrin interès i un compromís mínim de permanència i respecte pel que significa formar part de la Societat Arqueològica Lul·liana.

En referència a l'obertura del Casal Aguiló en els termes apuntats pel senyor Ferrer, el President pensa que serà complicat. Cal servir la seguretat de la casa i del que s'hi guarda. Les claus no se poden donar més que a determinats membres de la junta, que pel seu càrrec la necessiten, i a la becària. Tots ells assumeixen plenament la part de responsabilitat que els pertoca en la seguretat de l'edifici i del que conté.

El senyor Antoni Juncosa exposa que s'ha constituït el consorci del Museu Marítim. Demana si han contactat amb la SAL i, en cas que fos així, quina seria l'actitud de la SAL al respecte.

El President recorda que en els inicis d'aquesta entitat el senyor Bernat Oliver Font va demanar a la SAL una carta de recolzament i la férem. En tot cas, no tenim massa peces. Sí que comptam amb documentació del Gremi de Pescadors (herència de Joan Llabrés Bernal). Tal vegada es podria plantejar fer-ne un dipòsit al nou Museu per afavorir-ne la consulta per part dels interessats. Recorda que en el Museu de Mallorca hi tenim el mascaró de proa del Lulio. Convida al senyor Oliver a que, si té coneixement de possibles peces que tinguem, ens ho comuniqui i es podria estudiar el seu suggeriment.

El senyor Cosme Aguiló, en relació als aspectes de correcció del BSAL apuntats anteriorment, informa de l'existència d'una normativa per a la correcte transcripció dels topònims catalans, que podem consultar a les publicacions de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans.

El President agraeix el comentari.

Essent les 20.35 h, sense més temes que tractar, el president agraeix la presència de tots els socis assistents a aquesta assemblea i aixeca la sessió, de la qual, com a secretari accidental estenc aquesta acta

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL EXTRAORDINÀRIA DEL DIA 26 DE FEBRER DE 2019

Essent les 20.40 h del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana (SAL) els socis següents, Srs.:

Aguiló Adrover, Cosme / Alomar Canyelles, Antoni I. / Alemany Mir, Juan / Alomar Garau, Gabriel / Aparicio Fontiroig, Margarita / Antich Guasp, Jerònima / Barceló Crespí, Maria / Borràs Riera, Joana / Burguera Puigserver, Victòria A. / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Carbonell Buades, Marià / Claret Blanco, Alfredo / Cerdà Garriga, Magdalena / Colom Arenas, Carme / Colom Palmer, Mateu / Comas Ballester, Juana / Cotoner Cerdó, Luisa / Cortés Forteza, Santiago / Danús Burguera, Miquela / Deyà Bauzà, Miguel J. / España Bibiloni, José de / Ferrer Socias, Mateu / Fiol Tornila, Pere / Font Jaume, Alexandre / Garau Juaneda, Lluís / Gayà García, Antoni / Jaén Pareja, Francisca M. / Juncosa Aysa, Antoni / Llabrés Mulet, Jaume / Mas i Adrover, Joan / Payeras Capó, Damià / Payeras Coll, Antoni / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Picornell Galeote, Bernat / Planas Rosselló, Antoni / Puente Munar, Antonio / Rebassa Gelabert, Sandra A. / Riera Frau, Magdalena / Riutort Taberner, Sebastià / Seguí Beltran, Andreu / Segura Bonnín, Maria Antònia / Vaquer Bennassar, Onofre / Vicens Gomila, Francesc / Vidal Munar, Isabel / Villalonga Morell, José / Villalonga Morell, José Francisco de / Vidal Rodríguez, Damià

1. Elecció i nomenament de la nova Junta de Govern

S'aprova per assentiment el nomenament de la nova Junta de Govern, la composició de la qual és la següent:

- President:** Antonio Planas Rosselló
- Vicepresident:** Santiago Cortès Forteza
- Secretari:** Sebastià Riutort Taberner
- Tresorer:** José de España Bibiloni
- Bibliotecari:** Pablo Pérez-Villegas Ordovás
- Conservadora:** Carme Colom Arenas
- Director de Publicacions:** Miguel José Deyà Bauzà
- Vocal 1:** Miquel Àngel Capellà Galmés
- Vocal 2:** Maria Barceló Crespí
- Vocal 3:** Maria Antònia Segura Bonnín
- Vocal 4:** Antonio Ortega Villoslada
- Vocal 5:** Miguel Gabriel Garí Pellicer
- Vocal 6:** Maria Francisca Jaén Pareja
- Vocal 7:** Sandra Adriana Rebassa Gelabert
- Vocal 8:** Victòria A. Burguera Puigserver

Essent les 20.50 hores, sense més temes per tractar, s'aixeca la sessió, de la qual com a secretari, estenc aquesta acta.

«La Societat Arqueològica Lul·liana: els primers 25 anys»

19 de novembre de 2020

16 de gener de 2021

Sala d'exposicions de la tercera planta
del Centre Cultural la Misericòrdia

Horari: de dimarts a divendres,
de 10.30 a 13.30 h i de 17 a 20 h;
dissabte, diumenge i festius, tancat

 Departament de Cultura, Patrimoni
i Política Lingüística
Consell de Mallorca

SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LUL·LIANA

VIDA DE LA SOCIETAT. ANY 2020

Aquest curs de la nostra entitat s'ha vist marcat –com tota la nostra societat i les nostres vides– per l'esclat de la pandèmia provocada pels efectes del coronavirus a partir de la primera meitat del mes de març. Així, des de la declaració de l'estat d'alarma, les activitats presencials es van haver de suspendre o ajornar *sine die*. Del poc que hem pogut celebrar en deixam constància a les línies que segueixen.

Moviment de socis

Altes

1403 Maria Gràcia Salvà Picó

Baixes

Baixa per defunció:

Dr. Jocelyn N. Hillgarth (Londres, 1929), Soci d'Honor de la SAL

Assemblea general

L'any 2020 l'assemblea general de socis es celebrà a la nostra seu el dimarts 25 de febrer. La tradicional missa prèvia fou presidida per Mn. Pere Fiol i Tornila i concelebrada per Mn. Santiago Cortès Forteza, vicepresident de la SAL. L'ofici es celebrà un any més a la capella del Sagrari de la Basílica de Sant Francesc, devora la capella de la Puritat, que allotja el sepulcre del Beat Ramon Llull.

BSAL 75 (2019)

En el marc de l'assemblea general ordinària de socis del 25 de febrer, es va fer la presentació i entrega del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* del 2019, número 75. La coberta d'aquesta edició presenta com a motiu una fotografia de models en guix a escala menor dels lleons de Raixa. Les fotografies pertanyen al fons Virenque-Simó. SAL-CPV-1222. El volum consta de deu monografies, dos documents, tres recensions de llibres i l'habitual secció oficial i de notícies de la societat.

El mes de juliol, el departament de Cultura, Patrimoni i Política Lingüística del Consell de Mallorca convocà la “subvenció per associacions per edició de llibres, fonogrames i audiovisuals BDNS: 512063”, per a la qual el secretari de la Junta, Sebastià Riutort preparà una candidatura per a sufragar part de les despeses del núm. 75. Al mes de setembre, es publicà la resolució d'atorgament on es recompensà la nostra tasca amb una subvenció de 2.000 €. Aquesta iniciativa de Consell de Mallorca dirigida a les associacions ha estat un èxit i molt beneficiosa per la vida social i cultural de l'illa. I esperem que aquesta convocatòria es mantingui els pròxims anys i puguem seguir gaudint d'ella.

Presentacions de llibres

El 12 de febrer, assistirem a la presentació del llibre titulat *Fusters i imaginaires a la Mallorca medieval (1229-1520). Els artífexs de l'escultura en fusta*, volum 79 de la col·lecció *Anejos de Estudios Medievales*, CSIC, Madrid, 2019, de l'autora Magdalena Cerdà Garriga.

L'acte comptà amb la participació de l'autora, la Dra. Tina Sabater, professora d'Història de l'Art Medieval de la UIB i el Dr. Pere Verdés, secretari de la col·lecció *Anejos del Anuario de Estudios Medievales*, Institució Milà i Fontanals-CSIC (Barcelona).

Conferències

El 14 de gener, l'investigador Joan Darder, pronuncià la conferència titulada, "La volta al món de Miquel Ramis amb la fragata Numància (1865-1867)".

El 28 de gener, el Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Professor Titular d'Història de l'Art de la UIB, impartí la conferència titulada, "Noves aportacions sobre la Història del vidre a Mallorca i els seus artífexs (segles XVI-XVIII)".

Exposició commemorativa del 140 aniversari de la fundació de la Societat Arqueològica Lul·liana

El 18 de desembre, la nostra Societat celebrà el 140 aniversari de la seva fundació. Malgrat les restriccions i dificultats provocades per la situació sanitària en què ens trobem i gràcies a la feina i dedicació d'alguns membres de la Junta de Govern, vam aconseguir preparar una exposició per commemorar aquesta data, gràcies a una subvenció atorgada pel Consell de Mallorca. L'acte d'inauguració –restringit degut a la pandèmia– va tenir lloc el 18 de novembre. A partir del dia 19, es va poder visitar pel públic en general. També s'organitzaren visites guiades per a grups que prèviament havien reservat. El guiatge anà a càrrec de les senyores Carme Colom Arenas i Sandra Adriana Rebassa Gelabert. L'exposició tingué ressò en premsa, televisió i xarxes socials.

La mostra tractava sobre els 25 primers anys d'activitat de la SAL i girava entorn dels 5 primers punts dels Estatuts de la Societat: la figura de Ramon Llull, l'organització d'exposicions, la realització de visites i excursions, les publicacions científiques i la constitució d'un museu on salvaguardar el patrimoni de Mallorca.

L'exposició fou comissariada per la Conservadora de la SAL, Sra. Carme Colom Arenas que comptà amb l'ajut i col·laboració tècnica de la Sra. Francisca Jaén Pareja i del Sr. Pablo Pérez-Villegas Ordovás, també membres de l'actual Junta de Govern. El discurs expositiu s'articulà a través d'una selecció dels materials mobles conservats en els nostres fons.

L'exposició, que inicialment havia de romandre oberta fins dia 16 de gener de 2021 a la tercera planta de l'edifici de la Misericòrdia, va ser perllongada fins al 30 de gener i era de lliure accés. A la sala els visitants podien recollir un fulletó amb els textos de l'exposició i la reproducció d'alguns dels materials.

NECROLÒGIQUES

JOCELYN NIGEL HILLGARTH (1929-2020)

Gabriel Ensenyat Pujol

Amb noranta anys complits, el proppassat mes d'abril ens deixava l'historiador Jocelyn N. Hillgarth. La relació que va tenir amb Mallorca, tant a nivell personal com professional, encara que resulta sobradament coneguda, mereix ésser una vegada més recordada i remarcada. Fill d'Alan Hugh Hillgarth –el cònsol britànic a Mallorca durant la II República i la guerra de 1936-1939 que dugué a terme una destacada acció humanitària per salvar vides, com va estudiar en una excel·lent monografia Dom Josep Massot i Muntaner–, Jocelyn Nigel Hillgarth va néixer a Londres el 1929. Però, com explicava ell mateix, un any més tard ja es trobava a Mallorca i d'aleshores ençà fins al seu decés va alternar la residència entre l'illa i diferents indrets del món, si se'ns permet dir-ho d'una manera eufemística que recorda la vella concepció mallorquina de dividir el món entre Mallorca i fora Mallorca.

Després de cursar els estudis a la Universitat de Cambridge, on es doctorà en Filosofia (1957), va començar un brillant periple universitari que el portà a través de les prestigioses universitats de Texas (1964-65), Harvard (1965-70), al Boston College (1970-77) i, d'ençà d'aquest últim any fins a sa jubilació el maig de 1995, a la Universitat de Toronto, com a catedràtic d'Història al Center of Medieval Studies, i al Pontifical Institute of Medieval Studies, d'aquesta mateixa universitat. Periòdicament va fer estades en altres centres universitaris, ja fos lligades a la recerca, com a l'Institut Warburg de Londres (1959-62) i a la Universitat de Princeton (1963-64), o bé de caràcter docent, a la Universitat de Cambridge (1982) i a la Universitat Hebrea de Jerusalem (1991-92). La llunyania que tot això implicava respecte de Mallorca no va ser cap obstacle que condicionàs la seva vinculació amb la nostra terra, tot just al contrari: una bona part de la seva activitat investigadora la va centrar en el passat medieval illenc. I és que era ben freqüent, durant les llargues estades que feia a la seva emblemàtica possessió de Son Torrella, a Santa Maria del Camí –que son pare havia comprat l'any 1932–, trobar el Dr. Hillgarth remenant vells manuscrits als arxius insulars (el del Regne, el Capítular i el Diocesà, sobretot) o cercant informació bibliogràfica en llocs com la Biblioteca Bartomeu March, entre d'altres.

Tot plegat es va traduir en nombroses publicacions de caràcter històric, en el sentit més ampli de l'expressió, ja que va tractar diferents èpoques i matèries. La seva tesi doctoral, centrada en la figura de l'arquebisbe Julià de Toledo, jueu convers del segle VII, donà lloc a diversos estudis sobre l'època visigòtica, entre els quals destaca l'obra *Visigothic Spain, Byzantium and the Irish*, un treball original per la relació que estableix entre els mons got i irlandès. A aquesta línia de recerca aviat s'afegiren les altres temàtiques que va tractar i que, a tall de síntesi, podem dividir en altres quatre blocs: obres de contingut general, d'història cultural, sobre lul·lisme i, finalment, altres de tipus històric.

Entre les primeres –sempre sintetitzant– hem de destacar els tres volums de *Los Reinos Hispánicos*, 1250-1516, publicats entre 1979-1984, que constitueixen una visió de conjunt del període medieval hispànic analitzat des d'una perspectiva diferent de l'habitual castellanocèntrica que tant havia prevalgut fins al moment (o, si ho volem dir d'una altra manera, es tracta d'una síntesi feta des de la perspectiva catalanoaragonesa). I el volumet *El problema d'un imperi mediterrani català, 1229-1327*, en el qual de manera concisa però amb una notòria solidesa argumental sotmetia a revisió la idea formulada anys abans per J. Lee Schneidman d'un imperi català creat després de la fi del somni occità i basat en el comerç i la conquesta. Quant a les seves aportacions d'història cultural, part damunt totes n'hem de remarcar una: el monumental *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, que vaig tenir l'honor de recensionar en un altre lloc (*Afers*, 22, 1995, pp. 648-649). Com ja vaig exposar, es tracta molt més que d'un estudi sobre *llibres i lectors*: l'obra constitueix un autèntic cabal de saviesa en què, a partir dels llibres inventariats a les biblioteques medievals illenques, l'autor ens forneix una autèntica història de la cultura mallorquina fins a la meitat del segle XVI. En aquest sentit, la panoràmica que ens ofereix sobre la vida intel·lectual a Mallorca és excepcional. Altrament, si per economia de l'espai només haguéssim de destacar un altre treball d'aquesta mena, farem èmfasi en l'extens article sobre *La personalitat política i cultural de Pere III a través de la seva crònica*, publicat a *Llengua & Literatura*, 5 (1992-1993), p. 7-102, en el qual estudia a fons el vessant cultural, tan important i interessant, de Pere el Cerimoniós. Pel que fa al lul·lisme, és cabdal el seu *Ramon Llull and Lullism in Fourteenth-Century France* (1971), posteriorment traduït i

ampliat en català sota el títol *Ramon Llull i el naixement del lul·lisme*. També cal destacar el repertori *Manuscritos lulianos de la Biblioteca Pública de Palma*, publicat juntament amb Jesús García Pastor i Lorenzo Pérez Martínez (1965) i *Vida de Ramon Llull. Les fonts escrites i la iconografia coetània* (1982). I el *Diplomatari lul·lià* (2001), un aplec complet i utilíssim de tots els documents d'arxiu relatius a Ramon Llull. A tots aquests treballs de gran abast hem d'afegir els nombrosos estudis de caràcter més concret publicats al *BSAL*, *Randa*, *Studia Lulliana*, etc. Finalment, en aquestes i d'altres publicacions, hi trobam aportacions diverses sobre aspectes de caràcter social, econòmic, religiós, etc., que completen una extensa i brillant tasca de recerca sobre el món medieval.

Des d'un punt de vista metodològic l'interès fonamental de l'obra de Hillgarth consisteix a haver dirigit la recerca cap a un àmbit –la documentació arxivística combinada amb els textos escrits– poc transitat dècades enrere, en què la separació entre document i text literari marcava la pauta de l'investigador a l'hora de decantar-se per un determinat tipus d'estudi. Per contra, des de primera hora Hillgarth ens va oferir treballs que avui qualificaríem d'interdisciplinaris, en què es combinen bàsicament aspectes històrics, literaris i filosòfics.

Encara que Jocelyn N. Hillgarth no era una persona propensa a prodigar-se a nivell social, potser a causa d'un caràcter reservat, bé que força amable i amatent, correcte en extrem i d'una pulcritud i aparença física que per força ens remetien a la típica figura del professor sorgit de Cambridge, sempre va ésser una persona perfectament integrada a l'illa, com ho manifestava la fluïdesa amb què parlava i escrivia (i, lògicament, publicava) en castellà i català. El gran nombre de reconeixements que va rebre al llarg de la seva dilatada vida testimonien la vàlua de qui va ser un referent, per descomptat que a casa nostra, però també molt més enllà. En farem una succinta relació tenint en compte només els més propers. Des del 1969 era “magister” de la *Maioricensis Schola Lullistica* i més tard fou corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, de la Real Academia de la Historia i de l'Institut d'Estudis Catalans. El 1993 fou guardonat amb el premi de la Crítica “Serra d'Or” de Catalanística i l'any següent amb el premi “Catalonia” de l'Institut d'Estudis Catalans. Òbviament, no podia faltar la distinció honorífica de soci d'honor de la Societat Arqueològica Lul·liana, que li fou concedida l'any 1991. Deu anys després, el 2001, el Govern de les Illes Balears li va atorgar el premi Ramon Llull.

Als últims anys de la seva vida la vinculació amb Mallorca es va consolidar encara més a través de la iniciativa que tengué el 2008 quan va cedir a la Universitat de les Illes Balears la part mallorquina i lul·liana del seu riquíssim fons bibliogràfic que fins aleshores havia custodiat a la biblioteca particular de Son Torrella. Dos anys després la mateixa UIB, a través de la Càtedra Ramon Llull del Departament de Filologia Catalana i Lingüística General, organitzà unes jornades lul·lianes en homenatge d'ell i també del lul·lista així mateix arrelat a Mallorca Anthony Bonner, les actes de les quals es publicaren el 2012. Alhora, la UIB li concedí la Medalla Ramon Llull. L'última distinció li va arribar el 2019 quan l'Ajuntament de Santa Maria del Camí el va nomenar Fill Adoptiu. Va ésser el colofó a qui, des de la seva finca de Son Torrella a Santa Maria, va dur a terme una tasca de gran valor quant al coneixement de la història medieval illenca i general i al lul·lisme.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LULLIANA INSTRUCCIONS PER ALS AUTORS

I. Definició i àmbit de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* té per objectiu la publicació de treballs científics relatius a la Història de les Illes Balears en qualsevol dels seus períodes o àmbits temàtics. Pot incloure estudis monogràfics, edicions crítiques de fonts i memòries d'excavacions arqueològiques. Va dirigit no solament a un públic d'especialistes en les distintes matèries sinó també a totes les persones interessades en les ciències socials, arts i humanitats.

II. Normes de publicació

1) Els treballs susceptibles de ser publicats hauran de ser originals i inèdits, escrits en llengua catalana o castellana.

2) En el primer full del treball, davall el títol, es reproduirà el nom complet de l'autor, adreça, telèfon, correu electrònic i la seva afiliació institucional (lloc de treball actual o quan l'autor es trobava en actiu en cas d'estar jubilat, projecte d'investigació oficial o esment de l'entitat científica a la qual pertany).

3) Els originals destinats a la secció monografies no podran excedir els 20 folis, amb un màxim de 50.000 caràcters inclosos els espais, presentats amb tipus de lletra Arial 12. En aquest límit s'inclouen les notes, taules, gràfics, fotografies i apèndix documental de tota mena. Excepcionalment el Consell de Redacció podrà acordar l'admissió de treballs de major extensió.

4) Els originals destinats a la secció documents no podran superar els 12 folis, amb un màxim de 30.000 caràcters. Els originals destinats a la secció notes no podran superar els 5 folis, amb un màxim de 12.500 caràcters.

5) Les recensions no podran superar els 4 folis, amb un màxim de 10.000 caràcters inclosos els espais.

6) Els treballs aniran acompanyats de dos resums, un en la llengua en la qual s'ha escrit el treball i l'altre en anglès. L'extensió mínima de cada resum és de 300 caràcters (espais inclosos) i la màxima és de 700. També s'adjuntarà un mínim de tres i un màxim de sis paraules clau en ambdós idiomes.

7) Els originals s'han de trametre a la redacció en suport informàtic (Word o similar). A tots els efectes l'adreça del Consell Editorial del *Bolletí* és:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El període de recepció d'originals acaba anualment el 31 de maig. El Consell de Redacció notificarà als autors la seva acceptació o no abans del 31 d'octubre.

9) Per tal de seleccionar els originals a publicar, el Consell de Redacció tindrà en compte la qualificació emesa per dos experts externs en la matèria tractada, als qui es lliurarà el treball sense indicació de les dades de l'autor. Els informes podran ser positius, negatius o amb indicació de les millores necessàries per a la seva publicació. En cas que siguin discordants el Consell de Redacció podrà requerir un tercer informe.

10) Els autors rebran un exemplar del volum en el qual s'hagi publicat la seva col·laboració. Les separates en paper han estat substituïdes per l'article maquetat en format pdf.

11) Només es retornaran els originals dels articles si ho demana expressament l'autor en fer-ne el lliurament.

12) El Consell de Redacció del Bolletí es reserva el dret de retornar als autors els originals enviats que no compleixin escrupolosament les normes d'estil.

13) La revista està allotjada a e-Dialnet i a la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) per a una major difusió de les investigacions. S'entén que tots els autors que remeten els seus treballs per a publicar a la revista han cedit a la Societat Arqueològica Lul·liana els drets d'explotació per a la seva difusió a través d'Internet, una vegada que l'article ha estat acceptat i publicat.

III. Normes d'estil

1) Les notes han d'anar numerades correlativament al peu de la pàgina i s'han de referenciar en el text amb números volats immediatament després de la paraula que provoca la nota o del signe de puntuació en el seu cas.

2) Quan es tracti d'un llibre que se citi per primera vegada se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: *Títol del llibre* (en cursiva), tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Quan es tracti d'un article de revista que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol de l'article" (entre cometes), *nom de la revista* (en cursiva), número o volum de la revista, p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Quan es tracti d'un capítol de llibre o actes de congrés que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol del treball" (entre cometes), a LLINATGES de l'editor, coordinador o director del volum, inicial del nom seguida d'un punt, entre parèntesi les abreviatures (ed.), (coord.) o (dir.) segons el cas: *Títol del llibre o actes de Congrés*, tom o volum (si s'escau), lloc d'edició,

any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", a BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

5) Si es tracta d'un capítol de llibre o aportació a congrés sense editor, coordinador o director se seguirà el mateix criteri emprat pels articles de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, València, 2005, p. 928.

6) Si el treball té més de tres autors es posarà el primer seguit de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segona cita d'un mateix treball se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: dues o tres primers paraules del títol seguides de punts suspensius, p. seguida de la pàgina concreta (si s'escau); per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si es tracta d'un llibre).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si es tracta d'un article o capítol de llibre).

No s'utilitzaren abreviatures del tipus *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures emprades en el treball i el seu significat *in extenso* s'esmentaran en una primera nota al principi del treball.

9) A la citació de documents s'haurà d'incloure abreviatura referida a l'arxiu on es conservi, nom de la secció, número de la caixa o del lligall, foli/is amb indicació de recte o voltat o pàgina/es:

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4333, f. 68r-77v.

10) Les citacions textuais curtes (manco de cinc línies de text per a la prosa o un sol vers) s'han d'inserir en el cos del text, en cursiva. Les citacions textuais més llargues han d'anar fora de text, sense cometes, en cursiva, formant un bloc a part, el qual s'ha de sagnar a l'esquerra.

11) Tret dels casos que s'acaba d'esmentar, dins el text només s'ha d'emprar la cursiva en els casos dels mots i modismes estrangers. No s'utilitzaran paraules subratllades i la negreta s'emprarà exclusivament per als títols i subtítols. Per al títols dels treballs s'usarà la lletra Arial 16 i pels subtítols, si n'hi ha, el mateix tipus de lletra cos 12 en negreta.

12) Les taules i els gràfics s'han de presentar inserits en el text a més de per separat i numerats.

13) El número màxim d'il·lustracions serà de 10. Caldrà lliurar les imatges numerades en funció de l'ordre d'aparició en el text al final de l'article, acompanyades d'un llistat de peus amb una numeració que ha de coincidir amb la de les fotografies. Les imatges han de tenir una resolució de 300 ppp i lliurar-se en format JPG o TIFF i una dimensió màxima del costat major de 15 cm, essent proporcional el menor.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LULLIANA INSTRUCCIONES PARA LOS AUTORES

I. Definición y ámbito de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* tiene por objetivo la publicación de trabajos científicos relativos a la Historia de las Baleares en cualquiera de sus períodos o ámbitos temáticos. Está compuesto por monografías, ediciones críticas de fuentes y memorias de excavaciones arqueológicas. Va dirigido no sólo a especialistas, sino también a toda persona interesada en las ciencias sociales, arte y humanidades.

II. Normas de publicación

1) Los trabajos presentados para su publicación deberán ser originales e inéditos, escritos en catalán o castellano.

2) En la primera página del trabajo, por debajo del título, se especificará el nombre completo del autor, dirección, teléfono, correo electrónico y su filiación institucional (lugar de trabajo actual o en la época en que se encontraba en activo si se trata de persona jubilada, proyecto de investigación oficial o entidad científica a la que pertenezca).

3) Los originales destinados a la sección monografías no podrán superar los 20 folios, con un total de 50.000 caracteres incluyendo los espacios en blanco. Estos límites comprenden notas, tablas, gráficos, fotografías y apéndices documentales de cualquier naturaleza. Excepcionalmente y a criterio del Consejo de Redacción se admitirán trabajos de mayor extensión.

4) Los originales destinados a la sección documentos no podrán superar los 12 folios, con un total de 30.000 caracteres. Los originales destinados a la sección notas no podrán superar los 5 folios, con un máximo de 12.500 caracteres.

5) Las recensiones no podrán superar los 4 folios, con un total de 10.000 caracteres incluidos los espacios.

6) Los trabajos originales irán acompañados de dos resúmenes, uno en la lengua en que esté el trabajo y otro en inglés. La extensión mínima de cada resumen será de 300 caracteres (espacios en blanco incluidos) y la máxima de 700. También se adjuntarán un mínimo de tres y un máximo de seis palabras clave en ambos idiomas.

7) Los originales se remitirán en formato informático (Word o similar).

A todos los efectos la sede del Consejo Editorial del *Bolletí* es:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El período de recepción de originales finaliza anualmente el 31 de Mayo. El Consejo de Redacción notificará a los autores su aceptación o no antes del 31 de Octubre.

9) La selección de los originales susceptibles de ser publicados se hará por el Consejo de Redacción, el cual tendrá en consideración los informes emitidos por dos expertos en la materia de que se trate, a los cuales se remitirá el trabajo sin los datos del autor. Dichos expertos serán externos al Consejo de Redacción. Los informes podrán ser positivos, negativos o/y indicativos de las mejoras a llevar a cabo para la publicación del original. En caso de que estos dos informes sean discordantes el Consejo de Redacción podrán solicitar un tercero.

10) Los autores recibirán un ejemplar del volumen en que se inserte su aportación. Las separatas en papel han sido sustituidas por el original maquetado en formato pdf.

11) Sólo se devolverán los originales de los trabajos si así lo solicita expresamente el autor en el momento de su entrega.

12) El Consejo de Redacción del Bolletí se reserva el derecho de devolver a los autores los originales enviados que no cumplan escrupulosamente con las normas de estilo.

13) La revista está alojada en e-Dialnet y en la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) para una mayor difusión de las investigaciones. Se entiende que todos los autores que remiten sus trabajos para ser publicados en la revista ceden a la Societat Arqueològica Lul·liana los derechos de explotación para su difusión a través de Internet, una vez que su aportación ha sido aceptada y publicada.

III. Normas de estilo

1) Las notas, siempre a pie de página, irán numeradas correlativamente e indicadas dentro del texto con números superíndices inmediatamente después de la palabra que provoca la nota o del signo de puntuación en su caso.

2) Los libros que se citen por primer vez se referenciarán de acuerdo con el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: *Título del libro* (en cursiva), tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Si se trata de un artículo de revista que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del artículo" (entre comillas), *nombre de la revista* (en cursiva), número o volumen de la revista, p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Si se trata de un capítulo de libro o actas de congreso que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del trabajo" (entre comillas), en APELLIDOS del editor, coordinador o director del volumen, inicial del nombre seguida de un punto, entre paréntesis las abreviaturas (ed.), (coord.) o (dir.) según el caso: *Título del libro o Actas de Congreso*, tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página

concreta a la que se hace referencia (si procede):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", en BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

5) Si se trata de un capítulo de libro o aportación a congreso sin editor, coordinador o director se seguirá el mismo criterio empleado para los artículos de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Valencia, 2005, p. 928.

6) Si el trabajo tiene más de tres autores se especificará el primero seguido de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segunda cita de un mismo trabajo se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: dos o tres primeras palabras del título seguidas de puntos suspensivos, p. seguida de la página concreta (si procede); per ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si se trata de un libro).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si se trata de un artículo o capítulo de libro).

No se utilizarán abreviaturas como *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures empleadas en el trabajo y su desarrollo *in extenso* se especificarán en una primera nota al principio del trabajo.

9) En la cita de documentos se ha de incluir abreviatura del archivo en que se custodia, sección, número de la caja o legajo, folios (con indicación de recto o verso) o página/as:

ACA, Real Cancillería, Reg. 4333, ff. 68v-77v.

10) Las citas textuales cortas (menos de cinco líneas para un texto en prosa o un solo verso) se colocarán en el mismo cuerpo del texto y en cursiva. Las citas textuales más largas irán fuera del texto, sin comillas, en cursiva, formando un párrafo aparte sangrado a la izquierda.

11) Excepto en los casos en que se acaba de especificar, en el cuerpo del texto se emplearan cursivas exclusivamente para palabras y expresiones en la lengua distinta a la del trabajo. No se emplearán palabras subrayadas y la negrita se reserva exclusivamente para los títulos y subtítulos. El título del trabajo se presentará en letra Arial 16 y los subtítulos, en su caso, en el mismo tipo de letra, cuerpo 12 y en negrita.

12) Tablas y gráficos se presentarán insertos en el texto, además de por separado y numerados.

13) El número máximo de fotografías será de 10. Las imágenes se entregarán numeradas según el orden de aparición en el texto al final del artículo, acompañadas de un listado de pies de ilustración numerados de manera que coincida su número con el de las ilustraciones correspondientes. La resolución de las imágenes deberá ser de 300 ppp, su formato JPG o TIFF y de dimensión máxima por su lado mayor de 15 cm, siendo proporcional el menor.

